

მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

საქართველოს
სამოციქულო
ეკლესიის
ისტორია

ტომი 4

XVII-XX საუკუნეები

გამომცემლობა გუმბათი
თბილისი 2012

მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის წიგნი „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“ წარმოადგენს ქართული ეკლესიის სრული ისტორიის ვრცლად და თანმიმდევრულად გადმოცემის პირველ ცდას.

ამ ფუნდამენტურ ნაშრომში საინტერესოაა ნაჩვენები ქართული სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, მისი კაეშირი როგორც სხვა ქვეყნების ქრისტიანულ ეკლესიებთან, აგრეთვე საქართველოს საზოგადოებასთან.

მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის წიგნი ხელს უწყობს ქართული ეკლესიის როლის და მისი მნიშვნელობის გააზრებას საქართველოს ისტორიაში.

© გამომცემლობა გუმბათი

მის.: ჩუბინაშვილის 60

ელ-ფოსტა: gumbati77@yahoo.com

დაბეჭედა

შპს „ფაფარიტი პრინტი“

ISBN 978-9941-0-4692-6 (ყველა ტომის)

ISBN 978-9941-0-5004-6 (მეოთხე ტომის)

თავი I

ქართული ეკლესია XVII საუკუნეში

„მსოფლად დიდბუნებიათა კაცთა თვისებაა ეზრთველ
ზწმენილი და აღიარებული გახადონ თავის სიუცუხლის
საფნად და მას ქვეშ დაუფონ თავის ცხთერება და, თუ
საჭიბრება მითხთეს, შესწიბონ თავი თვისიცა“.

ილია მანთალო

წმიდა დიდმოწამე ქეთევანი — მნათობი საქართველოსი

XVII საუკუნე, შეიძლება ითქვას, უმძიმესი საუკუნე იყო ქართველი ერის ისტორიაში. თუ წინა საუკუნეებში მტრები საქართველოს დაპყრობით, ანდა დახარკვით კმაყოფილდებოდნენ, ამ დროს სპარსეთისა და ოსმალეთის იმპერიებმა ყველაფერი ილწონეს ქართველი ერის გასანადგურებლად და მინის პირისაგან აღსაგველად: ასეულ ათასობით ქართველი საქართველოშივე დახოცეს, უფრო მეტი სპარსეთში გადაასახლეს. კახეთი გააუჟაცრიელეს და მომთაბარე თურქმანული ტომები ჩამოასახლეს. მესხეთში მკვიდრი ქართველობა იძულებით გაამაჰმადიანეს (გაათათრეს), მონინაალმდგენი მოსპეს, ანდა აიძულეს გადასახლებულიყვნენ. დასავლეთ საქართველო კი უჩვეულო და ენით უთქმელმა ანარქიამ მოიცვა, დაიწყო ტყვეთა სყიდვა, ქართველები, თუ არაქართველები, მასობრივად ატყვევებდნენ ქართველებს და მონებად ჰყიდდნენ. იმ დროს, როცა ევროპაში მეცნიერება აყვავდა და საზოგადოებრივი ცხოვრება პიროვნების თავისუფლებას დაეფუძნა, ქართველები აფრიკელთა მსგავსად, მონათა ბაზრებში იყიდებოდნენ. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ოსმალეთ-სპარსეთის სახელმწიფოებს მონათა ბაზარზე ქართველებთან ერთად ბოსნიელები, ალბანელები და ევროპაში დაპყრობილი სხვა ხალხებიც გაჰყავდა, კავკასიელებზე რომ არაფერი ვთქვათ.

ყოველივე ამას თან დაერთო ჩრდილოკავკასიელი ტომების ჩამოსახლება დასუსტებულ და გაუჟაცრიელებულ საქართველოში. აღმოსავლეთ კახეთში (ე.წ. საინგილოში) დაღესტნელები არა მარტო ჩასახლდნენ, არამედ ისინი იმონებდნენ, არბევდნენ, ძარცვავდნენ და ტყვეებად ჰყიდდნენ მკვიდრ ქართველობას, შიდა ქართლის მთიანეთში — გაოსებული დვალეები ჩამოვიდნენ ჩრდილო კავკასიიდან, ადგილობრივ ქართველობასა და შემოსულთა შორის წინააღმდეგობა ქართველთა დამარცხებით და შემოსულ წარმართულ ტომთან მათი ასიმილაციით დამთავრდა, შიდა ქართლის მთიანეთი გაუცხოვდა, ანალოგიური ვითარება შეიქმნა ეგრის-აფხაზეთში, აქაც ჩრდილო კავკასიელები — ადიღეელები (აბაზები, აფსარები, ჩერქეზები) დამკვიდრდნენ.

როგორც საქართველოს ბარში, ისე მთაში, ქართველად ყოფნა გაუსაძლისი გახდა. ეროვნებით ქართველობა უშიშროების არავითარ გარანტიას არ იძლეოდა. სპარს-ოსმალს მისი ხოცვა, აყრა და გადასახლება, ხოლო შემოსულ მთიელებს ძარცვა, მოკვლა, ოჯახის ამონყვეტა ხელწიფებოდა. ცხადია, ასეთ დროს გადარჩენის ინსტინქტი ამოქმედდა — ქართველობის ერთი ნაწილი ეროვნების უარყოფის გზას დაადგა. გაათათრება გადარჩენის ერთ-ერთ მთავარ საშუალებად იქცა (განსაკუთრებით მესხეთში), ქართველები სომხდებოდნენ (გრიგორიანული სარწმუნოების მიმდევარ ქრისტიანებს სპარსეთ-ოსმალეთი არ სდევნიდა), ქართველები „ფრანგდებოდნენ“ (კათოლიკეებიც ნაკლებად იდევნებოდნენ), აჰმასთანავე, ქართველები ლეკდებოდნენ, ოსდებოდნენ, აფხაზდებოდნენ¹. XVII ს-ის მინურულსა და XVIII ს-ის დასაწყისში ისეთი მომენტებიც კი დადგა, რომ მთელი კახეთის მოსახლეობა გალექებისაკენ მიისწრაფოდა,

რაც კარგად ჩანს დავით II იმამყული-ხანის მრავალრიცხოვანი წერილებიდან ვახტანგ VI-სადმი².

საბედნიეროდ, დენაციონალიზაციისა და ეროვნული გადაგვარების საფრთხეს ქართველების დიდი ნაწილი მტკიცედ აღუდგა წინ. ქართული სახელმწიფო და ქართული ეკლესია რწმენისა და ეროვნების შენარჩუნებისათვის თავდადებითა და თავდაუზოგავად იღვწოდნენ. საქმე ის იყო, რომ ამ დროისათვის ეროვნება და სარწმუნოება გაერთმნიშვნელოვნდა. როგორც ილია ჭავჭავაძე ამბობს – „ქრისტიანობა, ქრისტეს მოძღვრების გარდა, ჩვენში ნიშნავდა მთელს საქართველოს მინა-წყალს, ნიშნავდა ქართველობას“. აქედან გამომდინარე, ქრისტიანობის დაცვა და შენარჩუნება – უკვე თავისთავად ქართველობის დაცვა-შენარჩუნებასაც ნიშნავდა.

ამიტომაც ერთაშორისი ომი ფაქტობრივად რელიგიათა შორის ომად გადაიქცა. მაჰმადიანიური სპარსეთ-ოსმალეთი და კავკასიის მთიანეთი საქართველოში ქრისტიანობის მოსპობა-აღმოფხვრას ესწრაფოდნენ. თავის მხრივ, საქართველოს საუკეთესო შვილები ქრისტიანობის დაცვა-შენარჩუნებას ცდილობდნენ და ამისათვის სიცოცხლეს არ ზოგავდნენ.

ისიც უნდა ითქვას, რომ საქართველოს საუკეთესო შვილები ქრისტიანობას არა მარტო ეროვნული მოსაზრების, არამედ პირველ რიგში გულმხურვალე რწმენისა და ჩვენი მაცხოვრის, იესო ქრისტეს, სიყვარულის გამო იცავდნენ. ისინი სიცოცხლის ფასად ამბობდნენ უარს მაცხოვრის უარყოფაზე, მისთვის ენამებოდნენ და საშინელი ტანჯვით კვდებოდნენ. სამაგიეროდ, დიდი იყო საზღაურიც ღვთისაგან. რწმენისათვის თავდადებულთა ლოცვით იესომ დაიფარა და გადაარჩინა მისი მოყვარული ქართველი ერი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველი ერის გადარჩენაში უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოს სამოციქულო ეკლესიას. საქმე ისაა, რომ ეროვნებას მხოლოდ ის ინარჩუნებდა, ვინც თავს მშობლიური მართლმადიდებელი ეკლესიის შვილად თვლიდა. მაგალითად, გრიგორიანი ქართველები თითქოს ქრისტიანული სარწმუნოების აღმსარებელნი იყვნენ, მაგრამ დედაეკლესიისაგან მონყვეტის გამო თანდათან გასომხდნენ. იგივე ითქმის კათოლიკე ქართველებზეც. როგორც თამარაშვილმა და სხვა მოღვაწეებმა გამოარკვიეს, დენაციონალიზაციას ვერც კათოლიკე ქართველები ასცდნენ, თუმცა კი, მათი ერთი, საქართველოში მცხოვრები ნაწილი, ამ საფრთხეს გადაურჩა. რადგან ქართველობა ფაქტობრივად მხოლოდ საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის წევრებმა შეინარჩუნეს, ამიტომაც „მართლმადიდებელი“ და „ქართველი“ სინონიმებად იქცნენ.

ქართველი ერის ამ საშინელი განსაცდელის უამს სარწმუნოების დაცვისათვის გააფთრებულ ბრძოლაში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მაგალითის ძალას. იმდროინდელ საზოგადოებაში მაღალი ფენები, მეფე-დედოფლები, მთავრები, თავადაზნაურობა და მათი ოჯახის წევრები სამაგალითონი იყვნენ მოსახლეობის დაბალი, მრავ-

ვალრიცხოვანი ფენებისათვის, თუ მაღალი ფენები ქრისტიანობას იცავდნენ, დაბალი ფენებიც ასე იქცევოდნენ. მაღალი ფენების გამაჰმადიანებას ჩვეულებრივ დაბალი ფენების გამაჰმადიანებაც მოჰყვებოდა ხოლმე შედეგად. ვახუშტი ბაგრატიონი თავის „ისტორიაში“ წერს: „თუმცა წარჩინებულნი (იგულისხმება მესხეთის მაღალი ფენა XVII ს. 50-იან წლებში) მაჰმადიანნი იყვნენ, არამედ ცოლნი მათნი და მხევალნი იყვნენ ყოველნი ქრისტიანენი. ხოლო ჟამსა როსტომ ფაშისასა მიუვლინა ხონთქარმან ბრძანება, რათა იყვნენ ცოლნიცა მათნი, რომელნი მაჰმადიან არიან, მაჰმადიანად. ესე უთხრეს ცოლსა როსტომ ფაშისასა... აიძულებდნენ ყოფად მაჰმადიანად... ამის მიზეზისათვის იტყოდა: „უკეთუ დაატევებინოთ ყოველთა წარჩინებულთა ცოლთა უწინა ჩემსა ქრისტი, მერმე დაუტეო მეცა, უკეთუ არა, არცა მე“. მაშინ შეუთქვეს რა წარჩინებულთა ცოლთა მას ყოველთა შიშისათვის ტანჯვისა დაუტევეს ქრისტი და გამაჰმადიანდნენ ყოველნი სრულიად და უღონო ქმნილი გამაჰმადიანდა იგიცა. არამედ იქმნა რისხვა ღვთისა ცოდვათა ჩვენათვის, რამეთუ ან უმეტეს მოოხრდებოდნენ ეკლესიანი დიდშენიერნი და იქმნებოდნენ პირუტყვთა სადგურნი... მოისპობოდნენ ეპისკოპოზნი, თუ სადმე იყო, და მონაზონნი და მწყემსნი... და შეიქმნა სრულიად მაჰმადიანობა წესითა და რჯულითა მათითა“⁹.

აი ასე, მაგალითის ძალით, წარჩინებულთა გამაჰმადიანების შემდეგ მესხეთი თითქმის სრულიად გამაჰმადიანდა. მალე სარწმუნოებადაკარგულმა მოსახლეობამ ეროვნება – ქართველობაც დაკარგა.

ასეთი ვითარების დროს განსაკუთრებითაა დასაფასებელი კახეთის დედოფლის, ქეთევანის თავდადება სარწმუნოებისათვის. შეიძლება ითქვას, რომ წმიდა ქეთევანის, წმიდა მეფის ლუარსაბ II-ისა და სხვა წარჩინებულთა, საეკლესიო მოღვაწეთა თუ ერისკაცთა ქრისტესადმი თავდადებამ გადაარჩინა მამული და ქართველი ერი სულიან-ხორციანად მოსპობას და სხვა ხალხებთან ასიმილაციას.

XVII საუკუნის მაგალითი უჩვენებს, რომ რაც უფრო მეტად უტევენენ საქართველოს მტრები ქრისტიანობასა და ქართველობას, მით უფრო წინააღმდეგობას უწევდა მათ ჩვენი ხალხი. XVII საუკუნე სწორედ ქრისტეს მონამეთა სიმრავლითაა გამორჩეული. მრავალრიცხოვან წამებულთაგან ქართულმა ეკლესიამ წმინდანთა რიცხვში მხოლოდ ზოგიერთი მათგანის შეყვანა შეძლო, იმდენად დიდი იყო მათი რიცხვი. კანონიზებულია 1616 წელს დავით გარეჯის უდაბნოში ამონყვეტილი 6.000 წმიდა მონამე, საქართველოს დიდებული მეფე ლუარსაბი, ქრისტესათვის წამებული 1622 წელს, დიდმონამე, საქართველოს მნათობი, კახეთის დედოფალი ქეთევანი, ნანამები 1624 წელს, ცხრა ძმა ხერხეულიძე, დედითა და დით და მათთან ერთად მარაბდის ბრძოლის ველზე 1625 წელს ამონყვეტილი 9.000 ქართველი; საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის მეთაური, წმიდა მამა ევდემოზ კათალიკოსი, წამებული 1624 წელს, ბიძინა, ელიზბარი და შალვა, წამებით აღსრულებულნი 1661 წელს, 1696-1700 წლებში გარეჯის მონასტერში ლეკთაგან ამონყვეტილი ღირსი მამები: შიო ახალი, დავითი და გაბრიელი,

ამათ გარდა, კიდევ რამდენმა დასდო თავი ქრისტესათვის და სამშობლოსათვის, მათ შორისაა ჩვენი წმიდა მამა – მღვდელი თევდორე, წამებული 1609 წელს, წმიდა ქეთევანის თანმზღები მღვდელი, რომელიც „ღირს იქმნა მონამისა ღვანლთასა, რამეთუ მანცა ქრისტესთვის მიიღო აღსასრული ცეცხლისა მიერ. ხოლო სახელი წმიდისა მის მღვდლისა და ქრისტეს მონამისა იყო ვასილი“, – წერს ანტონ კათალიკოსი წმიდა ქეთევანის სვინაქსარში⁴. და კიდევ სხვა მრავალი წმიდა მონამე, რომელთა ღვანლმაც ქართული ეკლესია განაბრწყინა. ნათქვამია, ხალხი უბედურებისას გამოიცნობაო, ქართველმა ერმა და ქართულმა ეკლესიამ უბედურებისას დიდი სიმტკიცე გამოამჟღავნეს.

წმიდა დიდმონამე ქეთევანს „საქართველოს მნათობი“ ეწოდა, რადგან ქვეყნისათვის უმძიმეს XVII-XVIII სს-ში მისი ღვანლი და მონამეობა მთელი ქართველი ხალხისათვის სულის ცხოვნებისა და მამულის გადარჩენის გზის მაჩვენებლად იქცა.

ძნელია, სიტყვებით გადმოვიცეს ის უდიდესი მნიშვნელობა, რომელიც დედოფლის მიერ გამოჩენილ სიმტკიცეს ჰქონდა მისი მშობელი ხალხისათვის. მაჰმადიანობის მიღებას მან ქრისტეს მონამის გვირგვინი ამჯობინა.

წმიდა ქეთევანი ქართული ეკლესიისა და ქრისტიანობის მოყვარულ მორწმუნეთა ოჯახში დაიბადა. ქართლელი ბაგრატიონი, აშოთან მუხრან-ბატონი, მამა ქეთევანისა, საბერძნეთში (იმ დროისათვის ოსმალთა იმპერიაში მოქცეული) ივირონის მონასტრისათვის ზრუნავდა (ივირონის ბერებმა დაადასტურეს, რომ ივირონის პორტაიტისას (კარის ღვთისმშობლის) სასწაულთმოქმედი ხატის მცირე ტაძარი აშოთან მუხრან-ბატონის მიერაა აგებული). ათონის მონასტრებისათვის ქეთევანის მეუღლის – კახეთის მეფის ოჯახიც დიდად ზრუნავდა. ივირონთან ახლოს, ფილოთეოს მონასტრის სატრაპეზოში, გამოხატულნი არიან კახთა მეფე ლევანი და ძე მისი ალექსანდრე (კახთა მეფე ალექსანდრე, მამამთილი იყო წმიდა ქეთევანისა). ქეთევანი იყო მეუღლე კახეთის სამეფო ტახტის მემკვიდრისა – დავითისა.

ალექსანდრეს დროს კახეთის სამეფო საქართველოს სხვა სამეფო-სამთავროებთან შედარებით მდიდარი ქვეყანა იყო. XVI საუკუნეში კახეთის მეფეებმა თავიანთი მოქნილი პოლიტიკით შეძლეს სამეფოსათვის უცხოელთა შემოსევები აერიდებინათ. ამიტომაც, „კახეთი მე-16 საუკუნეში საკმაოდ მოშენებული ფეოდალური სამეფო იყო... ხელსაყრელ პირობებში კახეთი მე-16 საუკუნეში დანინაურდა, მოშენდა და ამ საუკუნის დასასრულისათვის სხვა ქართულ სამეფო-სამთავროთა შორის ის ყველაზე მდიდარ და კეთილმონყობილ ფეოდალურ სამეფოდ იქცა. განსაკუთრებით ფართოდ მისდევდნენ კახეთში ამ დროს მებაბრეშუმეობას, რომლითაც უცხოელებთან დიდ ვაჭრობას აწარმოებდნენ. მევენახეობა არ ჩამოუვარდებოდა მებაბრეშუმეობას, ღვინო უზვად გაჰქონდათ ახლობელ თუ შორეულ ქვეყნებში. კახეთი ხელოსნობა-ხელსაქმობითაც დანინაურებული იყო... კახეთი დაყოფილ იქნა ოთხ სამხედრო ტერიტორიულ ერთეულად – სადროშოდ. მაგრამ სადროშოების სარდლობა კახეთის მეფემ თავადთა გვარებს კი არ ჩააბარა, როგორც ეს ქართლში მოხდა, არამედ ეპისკოპოსებს. ეპისკოპო

სობა კი სამემკვიდრო თანამდებობა არ ყოფილა. ეპისკოპოსები მეფის მიერ ინიშნებოდნენ და საეკლესიო ყმებისა და მიწების გამოყენების საქმეში მეფის მფარველობას დიდად საჭიროებდნენ, ამის გამო ეპისკოპოსები მეფის უფრო ერთგულნი იყვნენ, ვიდრე საერო დიდბატონები. თავისი მამის პოლიტიკას წარმატებით განაგრძობდა ალექსანდრე ლევანის ძე, კახთა მეფე (1574-1605). ალექსანდრე მდიდარი და ძლიერი მეფე იყო, მისი ვაჭრები კახური საქონლით აზიასა და ევროპაში დადიოდნენ. მეფეს შეძლება ჰქონდა დიდი თანხებით შესწყოდა ქრისტიანულ სალოცავებს იერუსალიმსა და სხვა ადგილებში. ალექსანდრეს განზრახვა ჰქონდა, მთლიანად აღედგინა კახეთში საქართველოს აყვავება-ძლიერებისდროინდელი მატერიალური ნაშთები: ციხე-ქალაქები, ეკლესია-მონასტრები, მეფე ცდილობდა მოეყვანა უცხოეთიდან ოსტატ-ხელოსნები, ხუროთმოძღვრები, მხატვრები, სწავლული მნიგნობრები⁶.

კახეთი საკმაოდ მტკიცე და გამაგრებული სამეფო იყო, რაც მოუთმენელი იყო მტრებისათვის, ამიტომაც შაჰ-აბასმა მას კაკუნისელი (საინგილო) ჩამოაცილა და უშუალოდ დაიმორჩილა. ამით კახეთს აღმოსავლეთის კედელი მოერღვა. დაახლოებით ამ დროისათვის საშამხლოს (ჩრდილო კავკასიაში მდებარე სამთავროს) უკვე მიერთებული ჰქონდა პირაქეთა დაღესტანი, რომელიც ამ დრომდე თითქმის ყოველთვის ან ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებს შიგნით, ან კიდევ კახეთის სამეფოს საზღვრებში იყო მოქცეული. პირაქეთა დაღესტნისა და კაკუნისელის დაკარგვის შემდგომ კახეთის სამეფო დაუცველი, აღმოსავლეთის საზღვრებშიშლილი აღმოჩნდა. ჩრდილოელ (დაღესტნელ) და აღმოსავლელ თურქმანულ ტომებს მდიდარი ქვეყნისაკენ გზა გაეხსნათ.

XVII საუკუნეში შაჰ-აბასის მმართველობის შედეგად სპარსეთი დიდად გაძლიერდა. „XVII საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველოში, ისევე როგორც მთელ ამიერკავკასიაში, ოსმალეთი ბატონობდა, მიუხედავად ამისა, ოსმალეთის დამოკიდებულება საქართველოს სამეფო-სამთავროებისადმი არ იყო ერთგვარი⁷. დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროები საშინაო პოლიტიკაში დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ, ქართლის მთავარ ციხეებში ოსმალთა გარნიზონები იდგნენ, მაგრამ ქართლი ქედს არ იდრეკდა, მედგრად იბრძოდა ოსმალთა დამპყრობთა წინააღმდეგ⁸. კახეთის სამეფო მტერთაგან თავისუფალი იყო, თუმცა კი ერთდროულად სამი დიდი სახელმწიფოს – ირანის, სპარსეთისა და რუსეთის ვასალი გახდა. „ამასობაში ამიერკავკასიაში ვითარება საგრძნობლად შეიცვალა. 1603 წელს შაჰ-აბასმა (1578-1629) ომი გამოუცხადა ოსმალეთს... ირანის სახელმწიფოს ცენტრალიზაციისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შაჰ-აბასის მიერ ჩატარებულ სამხედრო რეფორმას... შექმნა თოფებითა და ზარბაზნებით შეიარაღებული და კარგად განვრთნილი მუდმივი ჯარი, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა ლულამთა ათიათასიანი ცხენოსანი კორპუსი. ეს კორპუსი შაჰის გვარდია იყო. იგი ირანში აღზრდილი და ძალით გამაჰმადიანებული ქართველი და სომეხი ახალგაზრდებისაგან დააკომპლექტეს“⁹.

1604 წელს, ერეენის ალყის დროს შაჰმა საშველად ალექსანდრე კახთა და გიორგი ქართლის მეფეები იხმო. მართალია, ერეენის ალყის შემდეგ მათ შაჰმა ყოველწლიური ჯამაგირი დაუნიშნა, სამაგიეროდ, გიორგი მეფეს ლორეს პროვინცია და დებუდას ხეობა გამოსთხოვა. დებუდას ხეობაში მან თურქმანული ტომი „ბორჩალუ“ ჩამოასახლა: „ამით შაჰმა ქართლს სამხრეთი კედელი მოურღვია და მის თავდაცვისუნარიანობას გამოუსწორებელი ზიანი მიაყენა“⁷.

შაჰ-აბასს ძალზე აფრთხობდა და აღიზიანებდა კახეთის სამეფოს კავშირი რუსეთსა და ოსმალეთთან, ამიტომაც გადაწყვიტა ეს ურჩი ქვეყანა იარაღის გამოუყენებლად, სამეფო ოჯახში გადატრიალების მეოხებით, საბოლოოდ დაემორჩილებინა. ამ მიზნის განსახორციელებლად მან თავისი აღზრდილი გამაჰმადიანებულ-გასპარსებული ალექსანდრე მეფის ძე, კონსტანტინე გამოიყენა. ბერი ეგნატაშვილი წერს: „ხოლო ამას შაჰ-აბაზს სწადოდა დაპყრობა საქართველოსა და მრავალი ღონე და ხერხი იხმარა და ცდილობდა, რათამცა დაეპყრა საქართველო და ვერ შეუძლო. მოიპოვა ღონე ესევეითარი: რომელი მიეცა კახ-ბატონსა ალექსანდრეს ძე თავისი კონსტანტინე. ესე გაეზარდა შაჰ-აბაზს და გაენუართა სჯულსა ზედა მაჰმადისასა. და ამა კონსტანტინეს ხელით გაუგზავნა ხალათი მამასა მისსა ალექსანდრეს, და გაატანა თანა ჯარი და შირვანელი. და ესრეთ დააბარა კონსტანტინეს: დავით ხომ მომკვდარა და სხვა აღარავინ დარჩომილა მამის შენის მეტი, ნადი და მოჰკალ მამა-შენი და ძმა-შენი, და კახეთიც შენ დაიჭირე... დღესა ერთსა აწვია თვისსა კარავსა მამაცა და ძმაცა თვისი და უთხრა ესრეთ, ვითარმე: ყანის საქმე მაქვს და დაითხოვა კახნი და ნარვიდნენ კარავად თვისად, და დარჩა მას შინა რუსთველი და ძმა მისი. და რაჟამს ესრეთ დაახელა, მაშინ დაპირებული ჰყვანდა ყიზილბაშის ჯარი, და შემოცვივდნენ კარავშია და უღალატა და დახოცეს. მაშინ მოკლა მამა და ძმაც თვისი და რუსთველი, ყორჩიბაშიცა ძმა მისი“⁸.

შაჰის გეგმა აღსრულდა – კახეთის მირონცხებული მეფე და მისი ძე მოკლეს, რუსთველი ეპისკოპოსი, მისი ძმა აბელ ანდრონიკაშვილი და სხვა ხუთი თავადი, რომელთაც ალექსანდრეს დასაცავად ხელი გამოიღეს, იქვე დახოცეს.

კახეთი მაჰმადიან კონსტანტინეს დარჩა, რომელმაც მამისა და ძმის მოჭრილი თავები შაჰს გაუგზავნა. შაჰმა ლაშქრობისა და ომის გარეშე შეძლო კახეთის ირანის სახელმწიფოს ნაწილად ქცევა, რადგანაც კონსტანტინეს გამეფება სწორედ იმაზე მეტყველებდა, რომ კახეთი უკვე ირანის სახანო იყო. შაჰი ზეიმობდა, მაგრამ მას სიხარული კახეთის დედოფალმა ქეთევანმა ჩაუშხამა. ის აჯანყდა და სრულიად კახეთი მიიბხრო. აჯანყებულებმა კონსტანტინე დაამარცხეს და მოკლეს.

ჩანს, სწორედ ამ დროს გადაემტერა შაჰი წმიდა ქეთევანს, რადგანაც მისი მზაკვრული გეგმები საქართველოს მიმართ სწორედ ქეთევანმა ჩაშალა. შაჰი იძულებული გახდა, კახეთის უფლისწული თეიმურაზი სამშობლოში დაებრუნებინა.

რამდენიმე წლით ადრე, 1602 წელს, ქეთევანი იძულებული იყო თავისი ძე თეიმურაზი ირანში გაეგზავნა. საქმე ის იყო, რომ 1601 წელს ალექსანდრე მეფის ავადმყოფო

ბისას ტახტზე ქეთევანის მეუღლე დავითი ავიდა, რომელიც მეფობის კანონიერი პრეტენდენტი იყო, მაგრამ მას სამეფო ტახტისათვის ძმა, გიორგი, შეებრძოლა. გიორგი ბატონიშვილმა შემდეგაც მოაწყო დავით მეფის წინააღმდეგ შეთქმულება, რისთვისაც მისი მომხრენი სასტიკად დასაჯეს, ხოლო თვითონ გიორგი მცხეთაში გაიქცა და კათალიკოსს შეაფარა თავი. ალექსანდრე მეფეს, რომელიც ამ დროს მონაზვნად იყო აღკვეცილი, სასტიკად დაუწყევლია დავით მეფე. 1602 წელს დავით მეფე გარდაიცვალა, ტახტზე კვლავ ალექსანდრე ავიდა. თავისი საყვარელი ძე, გიორგი ბატონიშვილი, გვერდით ამოიყენა. რადგანაც გიორგი ტახტის მემკვიდრედ ითვლებოდა, ამიტომაც მასთან რუსეთის ელჩობა მოლაპარაკებებსაც აწარმოებდა ხოლმე, რაც შაჰისათვის ცნობილი იყო. როგორც ვარაუდობენ, სწორედ მას გაუგზავნია თეიმურაზი და მისი და ელენე ირანში⁹. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად კი, თეიმურაზი შაჰთან ქეთევანს გაუგზავნია, ქმრის სიკვდილისა და გიორგი ბატონიშვილის აღზევების შემდეგ – „ქეთევანს ჰყავდა ძე ერთი დავითთან, თეიმურაზ, და შეეშინა ქეთევანს: ახსოვდა, ოდეს დაიჭირა დავით ძმა მისი გიორგი და დაატყვევა ციხესა შიგან, ეშინოდა ქეთევანს ძმისა მისა მისთვის და წარგზავნა ყრმა თვისი ყანთან შიშისათვის გიორგისა...“¹⁰.

მეფე ალექსანდრეს მოკვლის შემდეგ კონსტანტინეს გაბატონებამ კახეთი გაყოფილბაშების ანუ გათათრების საფრთხის წინაშე დააყენა. დედოფალი ქეთევანი სათავეში ჩაუდგა კახელ დიდებულებს, რომელნიც აჯანყებისათვის ფარულად ემზადებოდნენ. მალე კონსტანტინემ კახეთის ათიათასიანი ლაშქრით (ყიზილბაშებთან ერთად) შირვანში ილაშქრა და შაქის პროვინცია ოსმალთაგან გაათავისუფლა. სწორედ აქ დააპირეს აჯანყებულმა ქართველებმა კონსტანტინეს მოკვლა, მაგრამ მან გაასწრო, ჯარი შეაგროვა და კახეთში შეიჭრა. ამ გასაჭირის ჟამს, კახეთის ქართველობას ქართლები მიეშველნენ პაპუნა ამილახვრის სარდლობით. ბელაქნის წყალთან ბრძოლაში ქართველებმა გაიმარჯვეს და მოლალატიე კონსტანტინე მოკლეს.

ანტონ კათალიკოსის თანახმად, ქართველების, და განსაკუთრებით დედოფლის, აღშფოთება იმას გამოუწვევია, რომ კონსტანტინეს სპარსული წესის მომიზეზებით ქეთევანის, ძმის ქერივის ცოლად შერთვა მოუსურვებია: „უქვემოეს ეშმაკთა თანა მდგომარე მან კონსტანტინე მოიგონა სხვადაცა უსჯულოებამ... ვითარმედ აწვია წმიდასა ქეთევანსა, ძმის ცოლსა თვისსა, ცოლად თვისად მოყვანებამ... ქალმან ბრძენმან და წმიდათა განჰსჯათა მექონემან მოისიბრძნა მოწოდებამ მთავართა კახეთისათა და ევედრა, რათა შეწვენამ ჰყონცა არა მიშვებად მისდა ნებისამებრ თვისისა უკეთური იგი და მოაგონებდა მკვლელობასა მამისა და ძმისისა ბოროტისა მისგან და აწყვედასა მათ შორის მეფობითისა მემკვიდრეობისასა. კახთა უკუე მსმენელთა არწმუნეს წმიდა იგი, ვითარმედ: „გარდა მეფობისა შენისა არა ვისამე დავემორჩილნეთ ბრძანებასა“ და ესე ფიცითარე დიდითა დაამტკიცეს...“¹¹.

კონსტანტინეს მოკვლის შემდეგ კახეთის სამეფოს დედოფალი ქეთევანი ჩაუდგა სათავეში. „ამას შინა დიდსულმან და ყოვლისა სიბრძნით განგებისა... ქეთევან მოისიბ-

რძნა განზრახვა და წარუგზავნა ძღვენი მეფესა შაჰ-აბას და მიუწერიო, ვითარმედ: „მეფეო, მომეც ძეი ჩემი თეიმურაზ, რამეთუ სახმარ არს მეფობისა შენისა მკვიდრი განგებად მეფობისა, რომელიცა დამორჩილებულ არს შენდა, თუ არა სამეფო ესე განუდგეს ნებასა მეფობისა შენისასა და ერჩდეს სულთანსა საბერძნეთისა და აღმოსავლეთისასა“. მსმენელმან დედოფლისა ნმიდისა შეთვლილთა მეფემან სპარსთაგან მყის ნიჭთა დიდითა და საბოძვრითა წარმოგზავნა თეიმურაზ ძეი მისი“¹². 1606 წელს „შაჰ-აბასს ქეთევან დედოფლის ელჩები მოუვიდნენ, ერთგულება გამოუცხადეს და კახეთის მეფედ თეიმურაზი სთხოვეს. შაჰი მიხვდა, რომ კახეთი უბრძოლველად თავისუფლებას არ დათმობდა. მისი ძალით გატეხა კი ოსმალეთთან ომის პირობებში ადვილი საქმე როდი იყო და მან დროებით უკან დაიხია, კახეთის მეფედ ქრისტიანი თეიმურაზი დაამტკიცა. თეიმურაზი მეფედ შაჰის კარზე დალოცეს: „გულუხვად“ დაასაჩუქრეს და კახეთში გამოისტუმრეს“¹³.

შაჰს თეიმურაზი უკან იმ მიზეზის გამოც გამოუშვია, რომ ეშინოდა ქართლის სამეფოს უმკვიდროდ დარჩენილი კახეთის სამეფო არ შეეერთებინა, ქართლ-კახეთის გაერთიანება ხომ შაჰს განსაკუთრებით აფრთხობდა. მისი სურვილი იყო, ეს ორი ქართული სამეფო ერთმანეთის მტრებად დარჩენილიყო.

ამ დროისათვის კახეთის სამეფო მდიდარი ქვეყანა იყო, შაჰ-თამაზის შემდეგ იქ მტერს ფეხი არ დაედგა – „ფრიადი უკუე დაწყნარებულობა იყო მაშინ საქართველოსა, ვითარმედ სიკვდილისაგან შაჰ-თამაზ პირველისა, რომელი იყო პაპა შაჰ-აბას პირველისა, არღარასადმე იყო სპარსთაგან ოხრება ქართველთა“; – წერს ანტონ კათალიკოსი.

როგორც ირანული წარმოშობის ისტორიკოსი გვამცნობს, თეიმურაზის ქრისტიანული წესით მეფედ კურთხევას თვით შაჰი დასწრებია. „იმ დროს კონსტანტინეს წინააღმდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში დაწყებულმა აჯანყებამ და კახეთის სამეფოსა და რუსეთს შორის ახალი კავშირის დამყარებამ აიძულა შაჰი დროებით დათმობაზე წასულიყო და 1606 წელს აღმოსავლეთ საქართველოში დაენიშნა ქრისტიანი მეფეები: თეიმურაზ პირველი კახეთში, ხოლო ლუარსაბ მეორე – ქართლში. შაჰ-აბასის მითითებით კახეთში თეიმურაზის მეფედ კურთხევა მოხდა ქრისტიანული წესით, რომელსაც თვით შაჰი ესწრებოდა.“ შაჰ-აბას ქაბირის (შაჰ-აბას დიდი) ისტორიაში ეს ამბავი ასეა გადმოცემული: „აბასაბადიდან მოსვლის შემდეგ შაჰ-აბასი პირდაპირ წავიდა საქართველოში, სადაც თეიმურაზ ხანი მეფედ დაინიშნა. შაჰი დათანხმდა, რომ მეფედ კურთხევის ცერემონია ქრისტიანული წესით ჩატარებულიყო და იგი თვითონ დაესწრო მას“¹⁴...

ვახუშტი წერს – „დაჯდა მეფედ ბატონი თეიმურაზ, მაშინ იყო წლისა 16 და განაგებდა კახეთსა. მერე მოიყვანა ცოლი ასული მამია გურიელისა ანნა...“¹⁵, რომელთანაც ეყოლა ძეები, ლევანი და ალექსანდრე. 1610 წელს ანნა გარდაიცვალა.

შაჰის დაჟინებული რჩევით, რაც ძალდატანებასაც ნიშნავდა, თეიმურაზმა ცო-

ლად ქართლის მეფის, ლუარსაბის და, ხორეშანი შეირთო, რომელიც შორეულ ნათესავადაც კი მოხვდებოდა მას. ქართველ ავტორთა აზრით, ნათესავის მოყვანა შაჰმა თეიმურაზს განგებ აიძულა, რათა ამით ქრისტიანული წეს-ჩვეულება შეებღალა, რომელიც შემდგომ მის გამაჰმადიანებას გააადვილებდა.

„უნყოფდა მზაკვარმა მან, ვითარმედ უხვედრ იყო ცოლად ეკლესიებრითა ჰსჯულითა... მიუგო თეიმურაზ: „შეუძლებელ არსო, მეფეო ესე, რამეთუ არა შემინდობს მე ეკლესიაი ქმნად ამისა“, – წერს ანტონი¹⁸.

შაჰისაგან შერჩეული მეუღლის შერთვის შემდეგ შაჰმა თავისი დაფარული გულისწყრომის გამომჟღავნების მიზეზი იპოვა – თითქოსდა ამ ქალის ცოლად შერთვა თვით მას სურდა – „რომელიცა დაი ვჰთხოვე ლუარსაბს, იგი წამართვა მე თეიმურაზ და მძინვარედ მზორგალი შემკრებელი სპათა იქმნა და წარმოვიდა საქართველოსა ზედა და თანა წარმოიყვანა ნუგზარიცა და სააკაძის ძე გიორგი, ორგულნი მემკვიდრისა მეფისა თვისისა და მამულისანი, მოსრულმან შაჰ-აბასს აღვანიად ქალაქსა, ზედ წოდებულსა განძად, ჰკითხა გიორგის სააკაძეს (რომელსა უყოფდა წყალობასა და პატივისა ეტიკობისათვის საქართველოსა და კახეთის აოხრებისა), ვითარმედ თქვენ შორის კაცსა ცოლ-წაგვრილსა რაიმე თანა აძს?

მიუგო გიორგი სააკაძესმან შაჰ აბასს: „ეგვევითარი კაცი წამგვრელსა ცოლისასა აღუოხრებს მამულსა, თუ სადამდე ძალუძს მორევნა და წარმოჰსტყვევნავს ყოველსავე მისსა და მოჰკლავსცა“. ხოლო რქვა ესენი გიორგი ამისათვის, იცოდა, ვითარმედ თეიმურაზისათვის ჰკითხავს იგი, კახთა მეფესა.

მიუგო შაჰ-აბასს: „მე ვარო, რომელსა წამგვარა ცოლ თეიმურაზ“¹⁹.

ცხადია, თეიმურაზის მეუღლე მხოლოდ საბაბი იყო შაჰისათვის, სინამდვილეში მან 1612 წლის შემდეგ, რაც ოსმალეთთან ომი გამარჯვებით დაამთავრა და ზავი დადო, საქართველოსათვის მოიცალა: „მას არ აკმაყოფილებდა ქართლ-კახეთის სამეფოების ვასალური დამოკიდებულება, მით უმეტეს, რომ ასეთი „ერთგულება“ მეტად საეჭვო ჩანდა, განსაკუთრებით კი თეიმურაზის მხრივ. შაჰი ხედავდა, რომ ოსმალეთმა მხოლოდ დროებით აიღო ხელი აღმოსავლეთ საქართველოზე. ამიერკავკასიის საქმეებში რუსეთის ხელახალი ჩარევაც გამორიცხული არ ყოფილა. ამიტომ შაჰი თავის გადაუდებელ ამოცანად სახავდა ქართლ-კახეთის სამეფოების მოსპობას. იქ მუსულმანური მოსახლეობის ჩასახლებას და სახანოების შექმნას. 1612 წელს ზაფხულში შაჰმა თეიმურაზი და ლუარსაბი ნადირობის საბაბით მაზანდარანს დაიბარა. მეფეები არ ენდვნენ მას, არც ნავიდნენ. ლუარსაბისა და თეიმურაზის საქციელი აჯანყებას უდრიდა – ამით ისინი ირანის შაჰის ვასალობაზე უარს ამბობდნენ. 1613 წლის 16 ოქტომბერს შაჰ-აბასი დიდი ლაშქრით ირანიდან საქართველოსაკენ დაიძრა... შაჰმა ზამთარი განჯაში გაატარა და კახეთში მხოლოდ 1614 წლის გაზაფხულზე შეიჭრა. განჯიდან შაჰ-აბასმა თეიმურაზს კაცი გაუგზავნა და მძევლად შვილები მოსთხოვა. თეიმურაზს არ უნდოდა მძევლის მიცემა, კახეთის მესვეურებმა მხარი არ დაუჭირეს და იგი იძულებული გახდა, ჯერ უმ-

ცროსი ალექსანდრე და ქეთევან დედოფალი გაეგზავნა შაჰთან, მერე კი უფროსი შვილი – ლევანიც. ამის შემდეგ შაჰმა თეიმურაზიც დაიბარა თავისთან, მაგრამ თეიმურაზი არ წავიდა. კახი მოღვაწეებიც მიხვდნენ, რომ შაჰ-აბასს ბაგრატიონების ამონყვეტა და კახეთში შეჭრა ჰქონდა გადაწყვეტილი. ახლა დატრიალდნენ კახელები და სასწრაფოდ შეუდგნენ ჯებირების მშენებლობას, მაგრამ უკვე გვიან იყო¹⁷.

შაჰთან შებრძოლების შემდეგ თეიმურაზმა უკან დაიხია, ალყას თავი დააღწია და ქართლში გადავიდა. „მუხრანში თეიმურაზს ამალითა და მცირე ჯარით ელოდებოდა ქართლის მეფე ლუარსაბი, გამოირკვა, რომ არც ქართლს შეეძლო წინააღმდეგობის განევა. მეფეები აქაურობას გაეცალნენ და თავი იმერეთს შეაფარეს“¹⁸.

შაჰმა ხელთ იგდო თეიმურაზის მთელი ქონება – თორღვას ციხეში შენახული კახეთის სამეფო განძეულობა. შეესივნენ მთელ კახეთს, მხოლოდ ერწო-თიანეთიდან 30.000 ტყვე გაიყვანეს, ქვეყანას 50 დღის განმავლობაში აოხრებდნენ. ამის შემდეგ შაჰი ქართლში გადავიდა და გორს დადგა, აქედან იმერთა მეფეს დაუკავშირდა და მასთან მყოფი თეიმურაზისა და ლუარსაბის გადაცემა მოსთხოვა. იმერთა მეფემ თავის ძვირფას სტუმრებს არ უღალატა. ლუარსაბ მეფემ თავისი ნებით ინება შაჰთან მისცლა, ხოლო თეიმურაზი შაჰს არ ენდო და არ მივიდა.

1615 წლის 15 სექტემბერს ალავერდობის სადღესასწაულო წირვის შემდეგ კახელები აჯანყდნენ. ალავერდის წმიდა ეკლესია და მისი გალავანი ირანელებს ციხესიმაგრედ ჰქონდათ გადაკეთებული და იქ ყიზილბაშები იდგნენ. 15 სექტემბერს, ამ ეკლესიის დღესასწაულის დღეს, ყიზილბაშებმა დავით ჯანდიერის (იმ დროს კახეთის მმართველის მოადგილის) ხათრით ქართველები ეკლესიაში სალოცავად შეუშვეს. წირვის დამთავრების შემდეგ დათქმულ ნიშანზე ქართველებმა დამალული იარაღი გამოაჩინეს და ყიზილბაშებს მუსრი გაავლეს. მალე იმერეთიდან მეფე თეიმურაზი ჩამოვიდა, აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა და კახეთის სპარსთაგან განმენდას შეუდგა. აჯანყდა შირვანიც, რომლის მეთაურმაც თეიმურაზს ერთგულება განუცხადა. აჯანყებულებმა კახეთი და შირვანი ყიზილბაშთაგან გაათავისუფლეს. საპასუხოდ შაჰმა რჩეული მეომრებისაგან 15.000-იანი არმია შეადგინა და კახეთში გაისტუმრა. თეიმურაზმა თვითონ უსარდლა ქართველთა ჯარს, წინამურთან შეება მტერს და რამდენიმე საათში მუსრი გაავლო. ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება იზიამეს.

„არამედ ლტოლვილი ყიზილბაშები მივიდნენ წინაშე შაჰ-აბაზისა... ხოლო იგი განძინდა, ვითარცა ვეშაპი და წარმოვიდა მსწრაფლად“. შაჰმა თბილისიდან შეუთვალა დალესტნელებს: „მნებავს მონყვედა კახეთისა და რომელნი შემოვიდნენ თქვენ კერძთა მათთა შინა, თქვენ მოსრენით და ტყვე ყვენით იგინი და აღგავსნე მეცა ნიჭითა“. მსმენელთა მათ სიხარულით აღუთქვეს. მაშინ შაჰ-აბაზ წარმოავლინა ტფილისიდან სპანი დიდნი ხერკსა და ერწო-თიანეთსა ზედა. ხოლო თვით ჩამოვიდა კახეთს, მოსრნა, მოსტყვევნა, აჰყარნა, და მოაოხრნა ეკლესიანი, ხატნი და ჯვარნი შემუსრნა და სამკაულნი მათნი და ჰყო ხარჭათა თვისთა აღსამკობლად“¹⁹.

„კახელები უბრძოლველად არ ტოვებდნენ არც ერთ ქალაქს, ციხე-სიმაგრეს, სოფელს, სასახლეს, ეკლესიას და ქოხსაც კი“¹⁰.

შაჰის საქართველოდან გასვლისთანავე ისინი კვლავ აჯანყდნენ, შაჰმა აჯანყება დიდძალი ლაშქრით კვლავ სასტიკად ჩაახშო და კახეთი ააოხრა, რასაც ქართველებმა ისევ აჯანყებით უპასუხეს. 1617 წელს შაჰი კვლავ შემოიჭრა საქართველოში, რასაც ქართველთა დაუნდობელი უღელტა და ტყვეებად წასხმა მოჰყვა.

„აღნიშნული ოთხი შემოსევის დროს (1614-1617) კახეთმა უდიდესი და გამოუსწორებელი ზარალი ნახა. თითქმის მთლიანად დანგრეული და გადამწვარი იყო მთელი კახეთი... კახეთმა თავისი მოსახლეობის ორი მესამედი დაკარგა, ასი ათასამდე მტერს შეაკვდა, ორასი ათასამდე კი ტყვედ იქნა წაყვანილი, რომელნიც ირანის შიდა პროვინციებში დაასახლეს“¹¹.

„ვინმე უკუე აღრაცხნეს განსაცდელნი მაშინდელნი კახეთისანი, ანუ სისხლისა მეფეთასანი ანუ მოოხრებანი და განრყვნანი წმიდათა ეკლესიათასანი და მონასტერთანი, ანუ გარდასახლებანი კინლა ყოველთა სოფელთა კახეთისათა, და სიკვდილი და კლდეთა და ხვრელთა შინა ქვეყანისათა დაფარულთა სიყმილი, ანუ მახვილი, ანუ ტყვეობა, რომელიცა წინაძღომითა და ეტიკობითა გიორგი სააკაისძისათა მოინია კახეთსა ზედა...“¹².

თეიმურაზი არათუ შედრკა, არამედ ყიზილბაშთა წინააღმდეგ დიდ ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა და შეეცადა ოსმალთა ჯარის დახმარებით მიეღწია თავისი მიზნისათვის. ოსმალთა ჯარი ირანში შეიჭრა, რათა საქართველოდან ყიზილბაშები განედევნა და ტახტზე თეიმურაზი აეყვანა. ოსმალთა არმიის მენინავე რაზმში მეფე თეიმურაზიც იბრძოდა თავისი ქართველებით, მაგრამ ოსმალებმა წარმატებას ვერ მიაღწიეს. თეიმურაზმა 1618 წელს დახმარება რუსეთსაც სთხოვა. რუსეთი დიპლომატიური გზებით შეეცადა, ზეგავლენა მოეხდინა შაჰ-აბასზე, რათა მას თეიმურაზი და ლუარსაბი თავიანთ სამეფოებში დაებრუნებინა.

თეიმურაზის კავშირმა რუსეთსა და ოსმალეთთან შაჰ-აბასი სასტიკად გაანაწყენა... „...ოსმალეთთან და რუსეთთან კავშირით გაცოფებულმა შაჰ-აბასმა შური მისი ოჯახის წევრებზე იძია. 1620 წელს თეიმურაზის ვაჟები – ლევანი და ალექსანდრე დაასაჭურისებინა, რის შედეგადაც უმცროსი ვაჟი გარდაიცვალა, უფროსი კი ჭკუიდან შეიშალა“¹³.

საერთოდ, როგორც ოსმალეთი, ისე ირანი ვერაფრით ურიგდებოდა ქართველ მეფეთა კავშირს რუსეთთან. რუსეთს ისინი თავიანთი სახელმწიფოებისათვის დიდ საფრთხედ მიიჩნევდნენ და მისი ამიერკავკასიაში შემოსვლა საკუთარი სახელმწიფოებრიობის აღსასრულის დასაწყისად ესახებოდათ.

ასევე მოუთმენელი იყო კახეთის მეფეთა კავშირი რუსეთთან მაჰმადიანი მთის კავკასიური სამთავროებისათვისაც. ისინი სასტიკად სჯიდნენ ქართველებს რუსეთთან დაახლოების მცდელობისათვის.

ივანე ჯავახიშვილი წერს: „რუსეთთან კავშირის დაჭერამ კახთა მეფე ალექსანდრე უკიდურეს განსაცდელში ჩააგდო იმიტომ, რომ ყველა არაქრისტიანი მეზობელი ამის გამო საქართველოს წინააღმდეგ აამხედრა და მოსკოვის სიძულვილმა ჩრდილოეთ კავკასიის მთიულნი გააერთიანა“²⁴.

შამხალმა კახეთის რუსეთთან კავშირის შესახებ რომ შეიტყო, ოსმალეთის სულთანს მისწერა – „...რუსთა ჯარის გამოლაშქრების მომლოდინე ვარ. თავის მხრივ ალექსანდრეც ომს მიპირებს... ხოლო ჩემს მიწა-წყალს ხელში ჩაიგდებენ თუ არა, მაშინ შენს ხელში მყოფი დარუბანდი, შამახია, შირვანი, განჯა და სხვა ქალაქები... მოსკოვის ხელმწიფეს ჩაუვარდება ხელში და მაჰმადიანებს იქ ამონყვეტენ. ამ ქვეყნის დაპყრობის შემდეგ რუსთა მეფის ჯარი... ყიზილბაშთა ლაშქარს და ქართლ-კახეთის სამხედრო ძალას შეუერთდება და მაშინ ამ შეერთებულ მხედრობას შენ სტამბოლამდის ვერ შეაჩერებ. ამას რომ შეიტყობენ, ახლა ფრანგები და ესპანეთის მეფე თავის მხრით მოგვადგებიან“²⁵.

ეს სწორი პოლიტიკური შეფასება იყო. რუსეთ-კახეთის კავშირმა სტამბოლსა და ისპაჰანში ხელისუფლებას მძიმე საფიქრალი გაუჩინა. მათ ყველაზე მეტად სწორედ ეს კავშირი აშინებდათ, რადგან საქართველო ერთმორწმუნეობის გამო მზარდი და ძლიერი რუსეთის იმპერიის ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ. სპარსეთ-ოსმალეთი მზად იყო ამოეგდო საქართველო, ამოენყვიტა, მოესპო ქართველი მართლმადიდებლები, გადაესახლებინა, გაემაჰმადიანებინა ისინი, რასაც კიდევაც ასრულებდნენ. ასეთ დროს ერთმორწმუნე რუსი სამღვდელოება, რომელსაც რუსეთის მთავრობა საქართველოში უაღრესად საჭირო დამხმარე ჯარისა და ზარბაზნის ჩამომსხმელი ოსტატების ნაცვლად აგზავნიდა, საქართველოში ამრეზით იქცეოდა.

„შესდგეს თუ არა ფეხი რუსმა სამღვდელო პირებმა კახეთში, მაშინვე ქართველებსა და რუსებს შორის სრული გაუგებრობა და უსიამოვნებაც კი ჩამოვარდა. თავიანთ სამშობლოში მწვალებლობას მიჩვეულნი, ისინი ქართული საეკლესიო მღვდელმსახურების ყოველ თავისებურებასა და წვრილმან განსხვავებასაც კი ეჭვის თვალით უყურებდნენ და ცოდვად და მწვალებლობად მიაჩნდათ... კახთ ბატონი მოსკოვის პატრიარქს მის მიერ გამოგზავნილ რუს სამღვდელოებაზე უჩიოდა. ჩვენ ესენი ანგელოზებივით მივიღეთ და ყოველნაირად პატივი ვეცით. მაგრამ მათ ჩვენს ეკლესიებში წირვა არ მოისურვეს. 1262 წელი სრულდება, რაც ჩვენ ბერძენებისაგან ქრისტიანობა მივიღეთ. აქ ჩვენთან პატრიარქებიცა და მიტროპოლიტებიც ყოფილან, მთანმიდელნიც, სინელნიც და-იერუსალიმელნიც. ყველას ჩვენთან წირვაც უწირიათ, და როგორც ერთმორწმუნეთ შეეფერება, ჩვენთან ისე ეჭირათ თავი“²⁶.

ეს სტრიქონები შაჰ-აბასის შემოსევამდე სულ რამდენიმე წლით ადრე დაინერა. ამ წერილების დაწერიდან 20-ოდე წლის შემდეგ, რუსეთთან და ოსმალეთთან თეიმურაზის კავშირით გაჯავრებულმა შაჰმა თეიმურაზის შვილები დაასაჭურისა, რაც ანტონ კათალიკოსის თანახმად, 1618 წელს მომხდარა. ეს ბავშვები 1613 წლიდან ბებიას

თან, ქეთევანთან ერთად ჰყავდა შაჰს დატყვევებული – „ხოლო შემდგომად ხუთისა წლისა მისტაცა წმიდასა მას ყმანიცა იგი და მოიყვანა ისპანად და მუნ დაკვეთითა საჭურის ჰყვნა წელს 1618^წ“.

1623 წელს თეიმურაზმა კვლავ ითხოვა დახმარება რუსეთისაგან, შეიძლება ამის საპასუხოდაც – დედა თეიმურაზისა, წმიდა ქეთევანი, 1624 წელს სასტიკად აწამეს და მოკლეს.

„ქეთევან დედოფალმა სპარსეთის ტყვეობაში დაახლოებით 12 წელი გაატარა, მაგრამ ეს 12 წელი მან, როგორც ზოგიერთ ავტორს ჰგონია, მარტო შირაზში კი არ გაატარა. აქ იგი 1617 წლის სექტემბერში ჩამოუყვანიათ“²⁸.

„გამაჰმადიანებულმა ქართველმა, შირაზის ხანმა პატივით მიიღო დედოფალი, მოუმზადა მას სახლი, რომელშიც მოათავსა იგი თავისი ამალით. აქვე შეარჩიეს ერთი ოთახი ეკლესიისათვის. ქეთევან დედოფალი არამარტო დღისით, არამედ ღამითაც დგებოდა და თანმხლებ ქალებთან ერთად ლოცულობდა. მას თან ახლდა ქართველი მღვდელი, რომელიც ამ ოთახ-ეკლესიაში ხშირად წირვას აყენებდა. ამასთანავე, იგი დედოფალს უკითხავდა სახარებას, მოციქულთა ეპისტოლეებს, სხვადასხვა ლოცვებს, ქადაგებებს და წმიდანთა ცხოვრების ამბებს... დედოფალი იშვიათად გამოდიოდა სახლიდან“²⁹. თუ მიიწვევდნენ ხანის სასახლეში ანდა „თვითონ წავიდოდა ხანის ჰარამხანაში, სადაც მიდიოდა იმისათვის, რათა „ენახა ქართველი ქალები, რომლებიც ასევე ტყვეობაში იყვნენ და, რათა დიდის გულმონყალებით დაემშვიდებინა ისინი, მოუნოდებდა რა მათ შეენარჩუნებინათ ქრისტიანული სარწმუნოება, რომელშიც ისინი აღიზარდნენ“. სხვა შემთხვევაში, დედოფალი ჩვეულებრივად თავის ბინაში იმყოფებოდაო, წერს ამბროსიო დუშ ანუჟში. ქეთევან დედოფალი „იყო წყნარი და კეთილგონიერი პიროვნება, მამაკაცებს არ ხვდებოდა. ლოცულობდა ღმერთზე და სწამდა, რომ მხოლოდ იგი დაეხმარებოდა მას თავისი საქმეების ბრწყინვალედ დასრულებაში. სწორედ ამით დაიმსახურა მან კეთილი ადამიანის სახელი მთელს ქალაქში, სადაც ყველა ლაპარაკობდა მხოლოდ მის ჩაფიქრებულობასა და სათნოებაზე“.

ქეთევან დედოფლის 50-მდე (სხვა ცნობით, 40-მდე) თანმხლები პირი, ისევე როგორც თვითონ დედოფალი, მეტად ხელმოკლედ ცხოვრობდნენ“³⁰.

„წმიდამან ტყვემან პატიმარმან ათ წელ ყოველნი რაიცა აქვნდა ხელთა მტერთა მისად მიმცემელმან განჩინებითა ღმრთისათა, რათა უსრულეს იქმნეს მჰსგავსად იობისა...“³¹ – წერს ანტონ კათალიკოსი.

„ქეთევანის ამაღლაში იყო მღვდელი, – წერს პიეტრო დელა ვალე, – სოლიდური პიროვნება, რომელიც სულიერად ამხნევებდა მას და მის თანმხლებ პირებს, იქვე იყო მეორე მღვდელიც“³². მღვდლების სახელები ყოფილა გიორგი და მოსე. ქეთევანის წამებამდე სპარსელებს მღვდელი მოსე მოუკლავთ, დასჯის წინ ქრისტიანული სარწმუნოების უარყოფა და მაჰმადიანობის მიღება შესთავაზეს. მან ამაზე უარი თქვა და იგი საშინელი წამებით მოკლეს. „ქეთევან დედოფლის მღვდლის – მოსეს მოკვლის მიზეზი

იყო ის, რომ სპარსელების აზრით, იგი დედოფალს განუმტკიცებდა ქრისტიანულ სარწმუნოებას და თუ მას დედოფალს მოაშორებდნენ, ეგონათ, რომ დედოფალი დათმობდა და გამაჰმადიანდებოდა⁹².

პორტუგალიელი ელჩის სიტყვებით, ქეთევან დედოფლის მსახურთა შორის „იყო ერთი მღვდელი, მოღვაწე წმ. ბასილის წესისა, სახელად მოსე, რომელიც თავშეკავებულიობითა და სიტყვიერი ზომიერებით ჰქმნიდა ნამდვილი მღვდელ-მსახურის სასოებას, რალაც იმის მსგავსს, რასაც ძველად ეკლესიის ბერებს მიაწერდნენ. ვინაიდან გარდა იმისა, რაც გარეგნულად ჩანდა, მასში ამოიკითხავდით ცხოვრების წმიდა წესს და წესჩვეულებათა სიმარტივეს, ხოლო ეს ხდიდა მას იმის ღირსად, რომ ჩვენს ევროპელ მღვდლებს მისთვის მიებაძათ“⁹³.

ეს მღვდელი სპარსელებმა ანამეს, მაგრამ ის „მტკიცე ქრისტიანად დარჩა იმ წუთამდე, ვიდრე ქვებისა და დაშნების დარტყმით განგმირული ნაკუნ-ნაკუნად არ აქციეს“⁹⁴.

მოკვლის მიზეზი ისიც ყოფილა, რომ ის წარმართავდა ორი ახალგაზრდა უფლისწულის, თეიმურაზ მეფის შვილების, ლევანისა და ალექსანდრეს ცხოვრებას. „ზრდიდა მათ, ასწავლიდა ქრისტიანული სარწმუნოების წესებს“, მღვდლის სიკვდილის შემდეგ, მკვლელთა აზრით, ადვილად აიძულებდნენ უფლისწულებს ქრისტიანობის დაგმობას.

„მოსეს სიკვდილით დასჯის შემდეგ ქეთევან დედოფალთან დარჩა მეორე მღვდელი – გიორგი, რომელიც ასევე თავდადებულად ემსახურებოდა დედოფალს. იგი სულიერად ამხნევებდა ქეთევანსა და მის ამალას“⁹⁵.

მისიონერები წერენ – „...დედოფალი თავის ნატიფ სულს მარხვითა და ლოცვით იმტკიცებდა და სხეულს მომავალი წამებისათვის ამზადებდა. ტყვე ქრისტიანებს, რომლებიც სპარსეთში მრავლად იყვნენ, დედოფალი იესო ქრისტეს რწმენისა და ერთგულებისაკენ მოუწოდებდა. თუ გაიგებდა, რომ ვინმემ რწმენას უღალატა, ამ ამბავს დიდად განიცდიდა. დედოფალს რაც კი გააჩნდა და რასაც უწყალობებდნენ თავის სარჩუნად, ქრისტიანებს შორის ანანილებდა და თვითონ დიდის თანაგრძნობით იზიარებდა მათ ჭირსა და განცდას“⁹⁶.

„ქეთევან დედოფალს თავისთან მთელი რიგი საეკლესიო წიგნი ქართულად თარგმნილი ჰქონია“. ერთი ევროპელი წერს, რომ „მას ქეთევან დედოფლის მღვდელმა მოსემ მოუტანა ორი ქართული ხელნაწერი მშვენიერი, მოოქროულ ყდაში ჩასმული წიგნი, რომელთაგან ერთში იყო ძველი აღთქმა თავისი ფსალმუნით, ხოლო მეორეში – სახარება, სამოციქულო აქტები და წმიდა პავლეს სამოციქულო წერილები, ორივე ქართულ ენაზე. ეს წიგნი პიეტრო დელა ვალესაც უნახავს ქეთევან დედოფალთან ყოფნის დროს“⁹⁷.

ალსანიშნავია, რომ ირანში არ არსებობდა არც ერთი ქართული ეკლესია (მაშინ, როცა მრავლად იყო სომხური და კათოლიკური ეკლესიები). ამის გამო, ეკლესიაში

ლოცვას მონატრებული ქეთევანი, მართალია მონოფიზიტურ-სომხურ ეკლესიაში არ შედიოდა, მაგრამ „განუწყვეტილვ ლოცულობდა, აყენებდა რა ამით ტანჯვას თავის ნაზ სხეულს. განსაკუთრებით მონინებით იგი ლოცულობდა ღვთისმშობელზე...“³⁸.

დედოფალი თავისი მწირი შესაძლებლობიდან ეკლესიას ხალიჩებს, შანდლებს, ხატებს და სხვა შესანიშნავს სწირავდა. ამით ის ქრისტიანულ სიყვარულს გამოხატავდა, განსაკუთრებით თანმხლები მღვდლის სიკვდილის შემდეგ (მეორესაც ასეთივე საფრთხე ელოდა).

რამდენიმე დღის შემდეგ, როცა ქეთევან დედოფალი შირაზში ჩაიყვანეს, მასთან მივიდა თვით იმამ ყული ხანი, ჯერ ესაუბრა მას, ხოლო შემდეგ გადასცა შაჰ-აბასის სურვილი, რაც მდგომარეობდა შემდეგში: „ქეთევან დედოფალს ქრისტიანული სარწმუნოება უნდა უარყო და მაჰმადიანობა მიელო“... ვერაგი შაჰ-აბასის სურვილი ცხადი იყო: კახეთის სამეფოს კანონიერ დედოფალს მაჰმადიანობა უნდა მიელო და შაჰის ერთ-ერთი ცოლი გამხდარიყო. შაჰ-აბასის ამ მოულოდნელი წინადადებით, – წერს ამბროსიო დუშანუში – ქეთევან დედოფალი ერთ ხანს გაოგნებული დარჩა, თითქოს ღვთის ღირსებას შეეხენო, რომელსაც იგი გულში ატარებდა. მაგრამ მან გონება მოიკრიბა და იმამ ყული ხანს მოკლედ და გაბედულად უპასუხა: „რადგან დაბადებული ვარ ქრისტიან დედ-მამისაგან და ქრისტეს სარწმუნოებაში ვარ აღზრდილი, ამიტომ მზად ვარ მოვკვდე ამ რწმენით...“³⁹.

ბერი ეგნატაშვილი ამის შესახებ წერს: შაჰ-აბასმა „ქეთევანისათვის გაგზავნა კაცი და შეუთვალა იმამყულიხანს, ვითარმედ: „ქეთევან დედოფალი თუ გაათათრდეს, ნურას აწყენო და, თუ არ გაათათრდეს, ანამე და სასჯელით მოჰკალიო“. ხოლო იმამყულიხანს რა ესმა ესე, გამოუბრუნა მოციქული და მოახსენა ესრეთ ვითარმედ: „ბერი დედაკაცი არისო და ახლა ეს არ გაათათრდებისო, და რას აქნევთო, ამის გაათათრებასო, დაეხსენით, თქვენთვის სირცხვილი არისო ამის სიკვდილი“, ხოლო შაჰაბაზ იწყინა და გაუგზავნა კაცი, ვითარმედ არ იქნებისო. მაშინ იმამყულიხან დაუწყო ლაპარაკი ქეთევან დედოფალს და აუწყა ყაენის შემოთვლილი და უთხრა გაათათრდიო, ხოლო ქეთევან არა უსმინა, მაშინ შეიპყრეს და დაუჭირეს მხლებლები და წინა გაუთათრეს, და ახლდა თან მღვდელი ვინმე იმერელი და იგიცა გაუთათრეს“⁴⁰.

ევროპელი მისიონერების დაკვირვებით, შაჰ-აბასის მიერ ქეთევანისათვის გამაჰმადიანების ან სიკვდილის სასჯელის დადება საგარეო გარემოებითაც ყოფილა გამოწვეული: „მოსკოვის მეფემ შაჰს გაუგზავნა ელჩობა, რათა ეთხოვა მისთვის გაეთავისუფლებინა ქეთევან დედოფალი და იგი მოსკოვში გაეგზავნა ამ ელჩებთან ერთად“⁴¹.

შაჰი მოსკოვის ელჩის საპასუხოდ ასე მოიქცა: ირანში არსებობდა კანონი, რომლის თანახმადაც გამაჰმადიანებულ ქრისტიანს ნება არ ჰქონდა სამშობლოში დაბრუნებისა; ეს კანონი მკაცრად იცევაობდა. ქეთევანი თუ გამაჰმადიანდებოდა, მას ირანის კანონების თანახმად ირანიდან წასვლის ნება არ მიეცემოდა, მაშასადამე, რუსეთის მეფის მომლოდინე ელჩები უარყოფით „დამარწმუნებელ“ პასუხს მიიღებდნენ, ყველა-

ფერი ეს ეშმაკურად იყო ჩაფიქრებული შაჰის მიერ, რათა მოსკოვის ელჩებისათვის, თავისთვის სასურველი პასუხი გაეცა: „თუ დედოფალი მიიღებდა მამამადიანობას, მას არ შეეძლო იგი გაეშვა სპარსეთიდან, ვინაიდან ამას შაჰს უკრძალავდა თავისი რელიგიური კანონი, როგორც ზემოთ ითქვა, ხოლო, თუ ქეთევან დედოფალს სიკვდილით დასჯიდნენ, შაჰი ელჩებს ეტყოდა, რომ იგი გარდაიცვალა“. „ასე თუ ისე შაჰი თავის მიზანს მიაღწევდა: მოატყუებდა მოსკოვის მეფის ელჩებს და ამავე დროს ჩაშლიდა თეიმურაზის გეგმებსაც“⁴².

„პიეტრო დელა ვალეს აზრით, შაჰ აბასმა საბოლოო გადანყვეტილება მოსკოვის ელჩების მასთან ჩამოსვლის შემდეგ მიიღო: ქეთევან დედოფალი ან უნდა გაემამადიანებინა, ან უნდა მოეკლა“⁴³.

შაჰ აბასის მიერ ქეთევანთან საგანგებოდ გაგზავნილი სამი ემისარი და მათთან ერთად იმამ ყული ხანი დედოფლისაგან დაჟინებით მოითხოვდნენ გამამადიანების შესახებ შაჰის ბრძანების შესრულებას. პასუხისათვის რამდენიმე დღე მისცეს.

„...დაიდვა გულსა თვისსა, ვითარმედ „ვერავინ განმაშორეს ჩვენ სიყვარულსა მას ქრისტესსა: ჭირმან ანუ იწროებამან, დევნამ ანუ სიყმილმან, შიშლოებამან, ანუ ურვამან ანუ მახვილმან“ (რომ. 8-35), რამეთუ იტყოდა წმიდა იგი სული მისი: „მრწამს მე, ვითარმედ არცა სიკვდილმან, არცა ცხოვრებამან, არცა ანგელოსთა, არცა მთავრობათა, არცა ძალთა, არცა ამან სოფელმან, არცა მან სოფელმან, არცა სიმაღლეთა, არცა სიღრმეთა, არცა სხვამან დაბადებულმან შემძლოს ჩვენ განშორებად სიყვარულსა ღმრთისასა, რომელ არს ქრისტე იესუს მიერ, უფლის ჩვენისასა“, – წერს ქეთევანის შესახებ ანტონი და განაგრძობს – „შეუქმნათ გვირგვინი ყვავილუდი სიტყვათა და თუ სადმე ვიხილოთ ყოვლად შვენიერი იგი თავი მისი ბართა მიერ განცეცხლებულთა და საჯთა დაფარული, აღვილოთ იგინი და დავესდვათ მის ზედა გვირგვინი ყვავილთა და ვჰგალობდეთ მის თანა ჩვენცა გალობასა ახალსა“⁴⁴.

„და აი, უკანასკნელი დღეც დადგა, 1624 წლის 22 სექტემბერს ქეთევან დედოფალს მოახსენეს შაჰის უკანასკნელი ბრძანება: „ან იგი მიიღებს მამამადიანობას, თუ არადა მოემზადოს სასტიკი წამებისათვის, რაზედაც ბრძანება უკვე გაცემულია“. „გრძნობდა რა მთელ საშიშროებას – წერს არქანჯელო ლამბერტი, – რაც მას ემუქრებოდა, ქეთევან დედოფალმა გადანყვიტა შეიარაღებულიყო ყველა იმ სულიერი იარაღით, რომლის საშუალებითაც მას შეეძლო დაეცვა თავი ამ საშინელ ბრძოლაში არა სიცოცხლისათვის, არამედ სიკვდილისათვის. ამიტომ ამიერიდან ჩვეულებრივზე მეტად თავი მისცა ლოცვას და ზიარებას ხშირად ღებულობდა“. რამდენადაც უფრო ძალას ატანდნენ, იმდენად უფრო მტკიცე ხდებოდა დედოფლის გადანყვეტილება. ამიტომ შაჰის ბრძანებით იგი ჩაამწყვდიეს ერთ ბნელ საკანში, შეუნყვიტეს მომსახურება, აუკრძალეს მის თანმხლებ პირებთან შეხვედრები და საუბარი... როდესაც შირაზის ხანმა – იმამ ყული ხანმა გაიგო, რომ ქეთევან დედოფალი ნინანდელზე უფრო მტკიცედ დგას თავის გადანყვეტილებაზე, უბრძანა: მიეკრათ იგი ერთ ბოძზე და ნელამდე გაშიშ-

ვლებული სასტიკად ეცემათ. ეს ბრძანება მაშინვე შეასრულეს და ბოძვე მიკრულს იმდენი სცემეს, რომ ნიაღვარივით სისხლი სდიოდა. მაგრამ ამ დროს დედოფლისაგან კვნესაც კი არ ისმოდა. იგი ამ დროს გამათრახებულ ქრისტეზე ფიქრობდა. არქანჯელო ლამბერტი წერს: „მას თვალნინ ედგა გამათრახებული ქრისტე და უფრო მეტი სურვილი აღედრა, რომ მონანილე გამხდარიყო მისი ტანჯვისა... ასეთი ნამების მიუხედავად დედოფალი მზად იყო არა მარტო ერთი, არამედ ათასი სიცოცხლე რომ ჰქონოდა, ქრისტესათვის დაეთმო“. ქეთევან დედოფლის მტკიცე გადანყვეტილება შაჰ აბასის მუქარამ და მხეცურმა ქმედებამ ვერ შეარყია⁴⁵.

დედოფლის ნამების შესახებ ბერი ეგნატაშვილი წერს – „გაუბეს ხელ-ფეხი და გააშვიშლეს წმიდა ქეთევან დედოფალი და განხურვებულის გაზებით დაგლიჯეს ძუ-ძუები და გახურებული საჯები ნაგლეჯს ხორცზედ შემოაწყვეს და დაგლიჯეს. გაახურეს ლურსმნები და დაუყარეს ქვეშე და ზედ გაატარეს, დაანვინეს და შიშველზედ ზედ შემოაყარეს ლურსმანი გახურებული. კუალად განხურვებული შამფურები გააფლეს მუცელსა და ძუძუ-მკერდშიგან, განხურვებული ქვაბი დაარქვეს თავსა ზედან. კუალად განხურვებულს ქვაბსა შიგან შიგ ჩასვეს და თავსაც დახურეს და შემოაწყვეს გახურვებული ბარები შუბლსა ზედა და ახეთქა თავის კეფა, და ყვეს მრავალი სატანჯველი და ესრეთ შევედრა წმიდა სული თვისი უფალსა და შეირაცხა წმიდათა ქალწულთა მონამეთა კრებულთა თანა და მოვიდა სამხილებლად ყოველთა და დაადგა ნათელი. ხოლო მუნ დაესწრნენ ფრანგნი და აღილეს წმიდანი ნანილნი წმიდისა ქეთევანისანი ფრანგთა და წარილეს თვისთა თანა ნანილად, ხოლო ხელი და მკლავი ბატონს თეიმურაზს გამოუგზავნეს“⁴⁶.

ნამების წინო, წერს ანტონ კათალიკოსი, დედოფალმა მხურვალედ ილოცა და მიიღო წმიდა ზიარება – „დაცხრომილმან ლოცვისაგან წმიდამან მიიღო უხრწნელი და პატიოსანი ხორცი და სისხლი უკვდავისა სიტყვისა და იტყოდა: „მეუფეო ქრისტე, სიტყვაო ღმრთისაო, არა ჰშვენოდა მხეველისა შენისად უარყოფა შენი. ნუ მიმცემ ეშმაკსა მხეველსა შენსა“ და ესერა თქვა, გამოინერა თვის ზედა ჯვარი წმიდა და გამოვიდა და დაჯდა უშიშრად, ვითა ლომი და ბრძანა მონოდებად მტარვალნი“⁴⁷.

„მან წარმოთქვა წმიდა მათეს შემდეგი სიტყვები ამის შესახებ: „და ნუ გეშინიან მათგან, რომელთა მოწყვიდნენ ხორცნი, ხოლო სულისა ვერ ხელენიფების მოკვლად, არამედ გეშინოდეს მისა უფროის, რომელი შემძლებელი არს სულისა და ხორცთა წარწყმედად გეჰენისა შინა“... დაამთავრა ლოცვა, იგი წამოდგა, შეხედა თავის სამლოცველოს კედლებზე განლაგებული ყველა წმიდანის გამომეტყველებას, იმედი შესთხოვა მათ, ყოფილიყვნენ მისი დამცველნი უფლის წინაშე, რათა მათ გამოუგზავნონ მას ძალა და სულისკვეთება, რათა დაასრულოს ამდენად მნიშვნელოვანი განსაცდელი, რომლის წინაშე იგი იდგა. ამის შემდეგ პირში ჩაიდო ნაკურთხი პურის ნატეხი, სწრაფად გამოვიდა სამლოცველოდან და წავიდა შაჰის ემისრებისაკენ, რომლებიც უკვე ელოდებოდნენ“, – წერს ევროპელი მისიონერი⁴⁸. აქ კვლავ შეეცადნენ სპარსელები დე-

დოფლის დაყოლიებას მაჰმადიანობის მისაღებად, რაზედაც მას უპასუხნია, რომ „ვერც დაპირება, ვერც მუქარა, ვერც სიმდიდრე, ვერც ნამება ვერ შეატყვევებინებდნენ მას რწმენას ღმერთისადმი, რომელსაც იგი აყენებდა ყველაზე უფრო მალა“⁴⁹.

ჯალათებმა უსასტიკესი ნამებით მოკლეს დედოფალი. „მოკვდა დიდებული დედოფალი და ნამებული ქეთევანი, რომელიც მინიერი დედოფლიდან ციური დედოფალი გახდა“, – წერს ამბროსიო დუშანჟუში.

წმიდა ქეთევანი ქართულმა ეკლესიამ იმთავითვე წმიდანად შერაცხა. აღსანიშნავია, რომ მიუხედავად კათოლიკე მისიონერების სურვილისა, „ქეთევან დედოფლის წმიდად აღიარებაზე რომის ეკლესიამ თავი შეიკავა“⁵⁰.

ისმის კითხვა, რა მიზეზის გამო არ აღიარა რომის ეკლესიამ ქეთევანი წმიდანად, მაშინ როდესაც არა ერთი და ორი მისიონერი ოფიციალურ რომის ხელისუფლებას უმტკიცებდა, ქეთევანმა „კათოლიკური“ აღმსარებლობა მიიღო, ამიტომ შეიძლება მისი წმიდანად შერაცხვაო. ქეთევანის მონაშემობის ამბავი, სარწმუნოებისათვის თავის დადება, იმდროინდელ საქრისტიანო სამყაროში სწრაფად გავრცელდა. ამიტომაც რომს დიდი სურვილიც ჰქონდა მისი წმიდანად აღიარებისა, მაგრამ როგორც თანამედროვეთა ნაამბობიდან ჩანს, ქეთევანი მტკიცე მართლმადიდებელი იყო და ასევე გარდაიცვალა. ეს თვით შაჰისთვისაც ცნობილი იყო. როცა შაჰ-აბაზს ქეთევანის ნამებით სიკვდილის ამბავი მოახსენეს, მასთან იმ დროს ყოფილა გამაჰმადიანებული გიორგი სააკაძე. „როდესაც შაჰმა მოისმინა ქეთევან დედოფლის სულიერი სიმტკიცისა, სარწმუნოების შენარჩუნებისათვის მისი ტანჯვის შესახებ და იმაზე, რომ მან გამაჰმადიანებას წამებით სიკვდილი ამჯობინა, შაჰი აღშფოთდა, მიუბრუნდა მის ახლო მდგომ მოურავბეგს და შეჰყვირა: დიალ, ის ქალბატონი დაილუპა თავისი სარწმუნოებისათვის და არა ისე როგორც შენ, და სილა გაარტყა მოურავს“⁵¹.

ქეთევანს რწმენა რომ შეეცვალა და კათოლიკობა მიეღო, მაშინ შაჰს მოურავთან სათქმელი აღარაფერი ექნებოდა, აღარც რუსი ელჩები იქნებოდნენ ქეთევანის ბედით დაინტერესებულნი, რომელთაც სურდათ, კახეთის დედოფალი მოსკოვში წაეყვანათ. შაჰი მათ ქეთევანის მიერ მართლმადიდებლური სარწმუნოების უარყოფის შესახებ აცნობებდა და, რაც მთავარია, ევროპელთა გავლენით კათოლიკე ქეთევანს აღარც ანამებდა (ევროპა მისი პოლიტიკური მოკავშირე იყო ოსმალეთთან ომში).

ქეთევან დედოფლის წმიდა ნაწილები თეიმურაზს მისიონერებმა ქართლში მიართვეს – „რომელიცა მეფემან, კეთილმსახურებისაებრ, ვითარცა მონამესა, დღესასწაულოითა დიდითა პატივ-სცა საკმეველით მიერ და სუნნელთა კმევითა მიმგებებელმან ყოვლითურთ სამღვდელით კრებულთ ქართლისა და კახეთისათ და ძეობისაებრ სიყვარულითა ვითა ჰშვენოდა დედასა, დედოფალსა და მეფესა და დაჰსხნა წმიდანი იგი ნაწილნი ეკლესიას-მთავარმონამისა გიორგისსა ალავერდს, იტყვიან ქვეშე საღმრთოისა ტრაპეზისასა“⁵².

წმიდა დედოფალმა ქეთევანმა თავისი მაგალითით იხსნა სრულიად საქართველო

გამაჰმადიანება-გათათრებისაგან. როგორც თავის „წყობილსიტყვაობაში“ ანტონ კათალიკოსი წერს, მან წამებისას იგემა:

„...ძუძუთა-საჯნი ნაბერწკალ-მკრთოლვარენი,
გულსა-ბარი, წელსა ჯაჭვი განცეცხლებული
მუსკულთ-მარწუხნი, შამფურნი მხურვალენი...“⁶³

სამაგიეროდ, დაადგა ნათელი, სასუფეველი დაიმკვიდრა და უფლება მიიღო მეოხებისა წინაშე ღვთისა.

წმიდა მეფე ლუარსაბ II

ქართლის ბაგრატიონთა სამეფო ოჯახმა განსაკუთრებული, ენით აუნერგელი გმირული თავდადება გამოიჩინა მამულისა და სარწმუნოებისათვის ბრძოლისას ოსმალ-ყიზილბაშთა წინააღმდეგ.

ლუარსაბ I (1530-1556) საარაკო სიმახეცით ებრძოდა შაჰ-თამაზის ურდოებს და წარმატებითაც. ჩვენი მემკვიდრის აზრით, შაჰ-აბასს გადმოცემით სცოდნია, თუ როგორი სიმტკიცით, ვაჟკაცობით და ქედუხრელობით ეომებოდა პაპამისს, შაჰ-თამაზს, ლუარსაბ I. ლუარსაბ I იყო „კაცი ღვთისმოყვარე, მტერთა ურჯულეობათა მომხვედელი და წყობათა შინა უშიში“, – წერს ბერი ეგნატაშვილი⁵⁴. შაჰ-სეფიმ, შაჰ-თამაზმა და ოსმალეთის ხონთქარმა ლუარსაბ I ვერ მოდრიკეს – „ხოლო ლუარსაბს ვერარა უყო, და ენება მტრობა ქართლისა ამისათვის, რამეთუ მეფემან ლუარსაბ ჟამსა თვისსა არცა ჰმონა ყაენსა და არცა ხონთქარსა ამისთვის, რომე თუმცა დამორჩილებოდა, სხვანი ყოველნი მონობდნენ და, თუმცა ესეცა დამორჩილებოდა, ქვეყანა გათათრდებოდა და სახარკოდ შეიქმნებოდა; ამისთვის მრავალჯერ ამოსწყვიტა ხვანთქარისა და ყაენის ჯარი მეფემან ლუარსაბ⁵⁵.

ამ ეპოქაში საქართველოს მოლაღატე შალიკაშვილების ოჯახმა ოთარ შალიკაშვილის ქალი „ნებაყოფლობით“ მისცეს ცოლად შაჰ-თამაზს, ამის გამო მესხეთის ათაბაგი შაჰს დამორჩილდა, რაც ქართლის მეფისათვის მოუთმენელი იყო, ლუარსაბმა მესხეთში ილაშქრა. საპასუხოდ შაჰ-თამაზი საქართველოს შემოესია. მართალია, ლუარსაბის „ჩვეულება ესრეთ იყვის: უკეთუ ჰყვანდის ჯარი, პირდაპირ არ დარიდის, რაგინდ დიდი ჯარი იყვის, და უკეთუ ჯარი არა ჰყვანდის, დააცალის და უყურებდის და, სადაც დაახელის თარეში, ანუ მცირე რამე ჯარი, შემართის და ეწყვის ძლიერად და ამოსწყვეტდა მცირითა კაცითა ფრიადსა ჯარსა თათართასა“, მაგრამ შაჰ-თამაზმა შეძლო ატენის ციხეში ლუარსაბის დედის და მრავალი თავადის დატყვევება⁵⁶. ხოლო რა სცნა მეფემან ლუარსაბ ტყვეობა დედისა მისისა და თავადთა მისთა, განუდგა კვალსა მისსა, დაენია უკანა ჯარსა და მოსრნა მრავალნი ყიზილბაშნი და წარულო მრავალნი ბარგნი, ხოლო დედა თვისი ველარ იხელთა⁵⁶. ლუარსაბის დედამ თათრებთან ტყვეობას სიკვდილი არჩია – ამით მან „არა შეიმთხვია უპატიობა თავსა თვისსა“. ამის შემდეგ კიდევ უფრო მედგრად შეუტია მეფემ მომხედურ მტერს და მრავალჯერ დაამარცხა. ჩვენს მემკვიდრეთა თანახმად (ვახუშტი, ბერი ეგნატაშვილი) ლუარსაბ მეფე სიკვდილის შემდგომ მონამეთა თანა შეირაცხა. თუ არა ის, საქართველო გამუსულმანდებოდა და საქართველოს სახელი მისი ხმლის ძლიერებამ გადაარჩინაო. ბერი ეგნატაშვილი, მას ვახტანგ გორგასალის მსგავს მონამედ მიიჩნევს: „მიიცვალა მეფე ლუარსაბ მონამე, მსგავსი ვახტანგ გორგასალისა. უკეთუმცა მეფე ლუარსაბს ესოდენი ბრძოლა არა ექმნა, ახლამცა საქართველო ქმნილიყო სრულ სარკინოზ და რაოდენიცა დღეს სახელნი არიან საქართველოსანი, ყოველნივე ხრმლისა მისისაგან არიან, რამეთუ ესე

ლუარსაბ იყო კაცი ბრძენი და გონიერი, მოშიში ღმრთისა და მორწმუნე სჯულიერად, ღვან-ღმრავალი და ბრძოლასა შინა მხნე და ახოვანი და მბრძოლი, ლომებრ ძლიერი და სარდალი კეთილი⁶⁷. ამავე აზრისაა ლუარსაბ პირველზე ვახუშტი ბაგრატიონიც – „ესე მეფე ბრძოდა დღეთა თვისთა მაჰმადიანთა, რათა არ დაუტეონ ქრისტე ქართველთა“, ამისთვის – იქნა „შერაცხილი მონამეთა თანა ვითარცა გორგასალ“.

ლუარსაბის ძემ, მხნე და ძლიერმა მებრძოლმა სვიმონ მეფემ სპარსთაგან დატყვევების ჟამს მტკიცედ დაიცვა ქრისტეს სარწმუნოება და კატეგორიულად უარყო მაჰმადიანობის მიღება, რისთვისაც შაჰმა ალამუთის ციხეში ჩამწყვდია. 1576 წელს იგი ციხიდან გამოუშვეს და მალე ქართლში დააბრუნეს ოსმალთა შემოსევების გამო. თუ როგორ აფასებდნენ ყოილბაშები სვიმონსა და მის ძეს გიორგის, კარგად ჩანს შაჰ-აბასის სიტყვებიდან და მოქმედებიდან. შაჰ-აბასი ცრემლით ტიროდა და ცბიერობდა ლუარსაბ II-ის ხელში ჩასაგდებად: „მე მეფეს ლუარსაბს როგორ წავახდენო, მეფის სვიმონის შვილიშვილსა და მეფის გიორგის შვილსა მე ავსა და ურიგოს როდის ვკადრებო... და იტირა ბევრი“⁶⁸.

1614 წელს შაჰ-აბასის შემოსევისას ქართლის მეფე ლუარსაბ II-მ და კახეთის მეფე თეიმურაზმა იმერეთის მეფეს შეაფარეს თავი, რადგანაც შაჰის უზარმაზარ არმიასთან ომს მოერიდნენ.

„მეფე ლუარსაბ იყო კაცი შვენიერი და კეკლუცი და სანახავად სატრფიალო, და არსად გამოსულა ამისთანა შვენიერი და შემკობილი კაცი, ყოვლისა საღმრთო-საკაცობოთ ზნეობით გათავებული და უკლები“⁶⁹, – წერს ბერი ეგნატაშვილი.

1603 წელს მამის – მეფე გიორგის გარდაცვალების შემდეგ – „დაჰშთა უკუე მამისაგან ობლად ლუარსაბ ყრმათა ორთა თანა დათა თვისთა, რომელთა სახელები ხუარაშან და ელენე. მაშინ ლუარსაბ დალათუ ყრმაი დროითა წელიწადისათა, მაგრამ გონიერებითა და სიბრძნითა სხვა ჭაბუკი, მეფე სოლომონ, სხვა დავით სიმხნითა და უცხო თესლთა მიმართ, ანუ სხვა გედეონ... – წერს ანტონ კათალიკოსი, – ...შემდგომად რაოდენთამე წელთა მე-16 წელიწადს მეფე ცხირეთს მყოფი არა ლაშქრითა და განმზადებითა ბრძოლად, არამედ პალატისა თვისისა შინა თანხლებითა მყოფოდა...“⁶⁰, ამ დროს „მოუვიდათ ამბავი, რომ თათარხანი თრიალეთზედ მოვიდაო“⁶¹. თათართა მოთარეშე ბრძოლებმა ქართველთა რაზმი ამოხოცეს და მანგლის-ცხირეთისაკენ გაიჭრნენ. „მოინივნეს ხევსა მანგლისისასა მსმენელნი, ვითარმედ არს მეფე ქართლისა ყრმაი და ვერ შემძლებელი არს ბრძოლისა და ჰგონებდეს ვითარმედ ყოველსავე იქმნენ ნებისაებრ მათისა, იტყვის ბესარიონ მამამთავარი ჩვენი: „განგებითაო ზეგარდამოითა ვერ იხილეს დიდებული იგი ეკლესიაი მანგლისისა ღვთისმშობელისა, რამეთუ ესევითარმან ღრუბელმან ზრქელმან და ნისლმან დაჰფარა იგი, ვიდრელა პირისპირ მისა შთავლო ესეოდენმან სიმრავლემან მხედრობათამან და ეკლესიაი იგი სოფლითურთ ვერ იხილეს“⁶².

თათრებმა „კველთას შეიპყრეს მღვდელი ერთი, სახელით თევდორე, პატიოსანი

და მოშიში ღმრთისა და ერთგული მეფისა თვისისა და რა მოვიდნენ გოსტიბის თავსა, დაუნყეს მღვდელს თევდორეს ლახტითა ცემა და ეტყოდნენ, ვითარმედ: „მიგვიძელ მეფეზედა“ და სწადდათ სიკვდილი მეფისა. და მღვდელმან გულში ასე თქვა: „ჩემის ორის დღის სიცოცხლისათვის ამას რატომ ვიქ, ან მოვუძღვე და მეფე მოვაკვლევიო და ქართლიც ააოხრონ, მე რაღა მეშველებაო და ან ჩემს სულსაო. მაშინ მღვდელი წარმოუძღვა და ქვენადირის გზაზედ ჩამოუძღვა, ერთანმიდისა და ცხირეთზედ დიალ შორს დარჩნენ: მაშინ სცნეს ყირიმთა რომ მეფეზედ შორს იყვნენ და გააგდებინეს თავი მღვდელს თევდორეს. და შეირაცხა წმიდათა მონამეთა თანა“⁶³.

„სანატრელი იგი მღვდელი, მხმეველი კეთილგონიერთა და წმიდათა განსჯათა, უფროსლა აღირჩევდა სიკვდილსა, ვიდრელა შინაგაცემასა მეფისა და მამულისა“, – ნერს ანტონი.

ამასობაში მეფეს თავისი ლაშქარი მოუვიდა, მტერი აიძულეს ომი მიეღო ქართველთათვის სასურველ ადგილას – „ამ ომსა შინა ფრიად გამოჩნდნენ მეფე ლუარსაბ და უმეტეს მოურავი. მოსცათ ღმერთმან ძლევა, მოსწყვიდნეს ურიცხვნი და ივლტოდნენ თათარხანნი“⁶⁴...

„და მისცა ღმერთმან ძლევა მეფესა ლუარსაბს, ვითარცა პირველ აბრამსა და გედეონს და აღსრულდა წინასწარმეტყველისა მოსეს მიერ თქმული ლევიტელთათვის ბრძანება უფლისა, ვითარმედ: „ხუთმან თქვენგანმანო წარაქციოსო ასი და ასმან თქვენთაგანმან ბევრული“ და მოციქულისა პავლეს მიერ თქმული: „ძმანო, ლეთისმოყვარეთა ყოველივე განემარჯვების კეთილად“⁶⁵.

მტრის წმ-ათასიანი ლაშქრიდან მხოლოდ 14 ათასი გადარჩენილა. მალე მეფე ლუარსაბს და მოურავ გიორგი სააკაძეს შორის მტრობა ჩამოვარდა. გიორგი სააკაძე შაჰ-აბასს შეეკედლა. ანტონ კათალიკოსის, ვახუშტისა და ბერი ეგნატაშვილის მტკიცებით, შაჰმა „ბირებითა უღმრთოისა მის მონისა მზაკვრისათა“ საქართველოს დალაშქერა გადანწყვიტა⁶⁶. საქართველოსთან მოახლოებისას „ეახლა მოურავი და ეუნყა ყვენისათვის: შესვლა ქართლს უმჯობეს არს ზამთარს, ვინაითგან ვერ წავლენ ხიზანნი მათათა შინა და ხელთ იგდებ ყოველთა“⁶⁷.

ქართველი მეფეები ლუარსაბი და თეიმურაზი იმერეთს შეეხიზნენ. „წარვიდნენ მეფენი იმერეთს 1615, მოეგება მეფე იმერთა გიორგი და ისტუმრნა კეთილად“. ქართლში მდგარ შაჰს „წარმოუვლინა გიორგი მეფემან კათალიკოზი მალაქია და აბაშიძე ლევან ძღვენითა, მეტყველმან: „გვედრებით, რათა პატივისგვცე და მისცე მეფეთა სამეფონი თვისნი და იმსახურონ მათ, ვითარცა პირველ მამათა შენთა და თქვენ წარხვიდეთ“. იხილა ესე შაჰ-აბაზ, რამეთუ ძალითა არღარა ეგების შოვნა მათი, ან იხმივა ხვანჯი და მცბიერობა“⁶⁸.

შაჰმა მათ განუცხადა – „მე მეფე ლუარსაბთანა არცა რა საქმე მაქვსო და არცა რას ვემდურვიო და არცა მაგის წარსახდენად მოვსულვარო. ბატონი თეიმურაზი ჩემი მტერი არისო, მაგას არც შევირიგებ და არც მინდა. მეფე ლუარსაბს კიდევ შევირიგებ

და თუ მოვა და შემირიგდება, ნყალობასაც უზამ^ს. მეფე ლუარსაბი სიტყვას ენდო და შაჰს ეახლა, რომელმაც ის პატივითა და დიდებით ჯერ თბილისში ჩაიყვანა (თითქოს და დედაქალაქში უნდა დაეტოვებინა თავის სამეფო ტახტზე), შემდეგ გაიტყუა საქართველოს ფარგლებს გარეთ (თითქოსდა სანადიროდ) – „შაჰაბაზ ინება წარსვლა ტფილისად, უთხრა მეფესა ლუარსაბს: „წარვიდეთ ტფილისსაო და ვილხინოთ მუნცაო და შევექცეთო. შენ მუნ დაგაგდებ და მე წავალო“ და რა ჩავიდნენ ტფილისს, მუნ რქუა: „წარვიდეთ ყარაიაზედ, და ვინადიროთ და შევექცეთ ნადირობითა და ლხინითაო, შენ დაგაბრუნებ და მე წავალო“... მოინადირეს ყარაია... კვალად უთხრა: „გილან-მანანდარა და მისი გარემონი ქვეყნებიცა კარგი სანადირო არისო, წარვიდეთ მუნცაო და შევექცეთო“. და რა მიიყვანა აშრაფს, მაშინ დაჰპატიჟა სჯული, ხოლო მან არა უსმინა და არცა უარყო სჯული თვისი. მაშინ განრისხნა შაჰაბაზ და იგონებდა ბოროტსა მეფისა ლუარსაბისათვის: და აღუთქმიდა მრავალსა ნიჭსა და სიტყვითა ლიქნისათა ზაკვით ჰგონებდა ცდუნებათ და მიქცევად სჯულისა მისსა ზედა, რაცათუ დაარწმუნოს ვერაგობითა თვისითა და ვერ მძლე ექმნა, არამედ ამაო იქმნა სიცბილი მისი და ვერ ენიფა ნებასა გულისა თვისისა.

უმეტესად აღივსო შურიტა, ვითარცა იტყვის დავით: „უმზირნ ცოდვილი მართალსა და იღრჭინის მასზედა კბილი მისნი, ხოლო უფალი ეცინინ მას, რამეთუ წინასწარ ხედავს მას“ და შემდგომნი ამისნი. მაშინ ესმნეს სიტყვანი ესე მოძღვრისა მიერ მეფესა ლუარსაბს, არა შერაცხა მძლავრისა, არამედ ეგო ვითარცა ანდამატი. და შეუძვრელ ვითარცა კლდე, და უშიშ იყო ვითარცა ლომი საყოფელსა თვისსა. და არა იგონებდა წარმავალსა ქვეყნიერისა ზრუნვასა, არამედ ზეცად მიმართ აღიფრენდა გულსა და გონებასა თვისსა, ვითარცა ორბი ზეაღმფრინვალე ეთერისა მიმართ ეგრეთ განახლებად ისწრაფვოდა და შემოსად სულიერისა სამოსელისა და განგდებად მისა ამის მოკვდავისა და შემოსად უკვდავისა მის, რომელნი მოსიეს წმიდათა მხნეთა მონამეთა და წარმოთქმული სიტყვისა მოციქულისა, ვითარმედ „გული მითქვამსო, განსვლად და ყოფად ქრისტეს თანა“, განიცდიდა სიმხნესა და ღვანლსა მონამეთა და გვირგვინსა და მოსაგებელსა მათსა და უფროსად მობაძავ და სამღრთოდ მოშურნე ქმნილიყო მეფეთა შორის წარჩინებულისა და მონამისა მეფისა არჩილისა და ვახტანგისა და იტყოდა მოციქულისა მიერ თქმულსა მას: „უკეთუ მოვკვდე ქრისტესთვის, მონამს რამეთუ მას თანა ვსცხოვნდო“ და, უკეთუ მან სახიერმან სიკვდილითა თვისითა გვიხსნა ჯოჯოხეთისაგან ქვესკნელისა, ჩვენცა თანა-გვაც რათამცა დავსთხინეთ სისხლი მისთვის და არა ვრიდოთ თავთა ჩვენთა მისთვის. ნეტარ თუმცა ღირს მყოს სახიერმან მან, რათამცა არა ერთგზის და ორგზის მივსცე თავი ჩემი სიკვდილსა, არამედ მრავალგზის, რომელმან მიბრძანა ხმითა მით საუფლოთა: „ნუ გეშინინ, რომელთა მონყვიდენ ხორცნი, ხოლო სულსა ვერ ხელუნიფების მონყვიდად“, და კვალად: „რომელმან აღმიაროს მე წინაშე კაცთა, მეცა აღვიარო იგი წინაშე მამისა ჩემისა ზეცათასა“, ვინაიდან იგი ესრეთ აღმითქვამს გვირგვინსა მას დაუჭკნობელსა და მოსაგებებელსა, რომელი თვალმან არა

იხილა და ყურსა არა ესმა, ხოლო გულსა კაცისასა არა მოუხდა, და ესეცა უწყი ვითარმედ სიკვდილისა თანამდებ ვართ და უნებლიეთ თანამაც განსვლა სულისა და განშორება ხორცთაგან, მეგულების გარდაცვალება თიხონათა ამით თბეთა და დახსნად ნახამთა ამათ და ანაქუსთა ჩემთა; ნამდვილად კეთილ არს ჩემდა, რათა მოსწრაფედ ვრბოდი ასპარეზსა მას ზედა ძლევისასა და მოვაკვდინო ასონი ქვეყნისანი და შევიმოსო უკვდავი, ვინაიდგან უეჭველად ესე ყოფად არს. რალა ყენება არს ჩემდა და არა ვისწრაფი შესვლად ქორნილსა სიძისა მის შვენიერისა და უკვდავისა? მზა არს ჩემდა მოცემად ხელითა თვისითა გვირგვინისა მას უხრწნელებისაცა, აჰა, ჟამი შეწყნარებული და დღე სათნო უფლისა“⁷⁰.

ვახუშტი წერს – „შემდგომად მრავალთა ლიქნითა და ნიჭითა და შინებითაცა უთქმიდა, არამედ მეფე დაადგრა სიმტკიცესა ზედა. ამისათვის პატიმარ-ჰყო მეფე. მაშინ ეზიარა პატიოსანსა სისხლსა და ხორცსა უფლისას და ატირნა მთავარნი თვისნი წესითა ქართულითა, ვითარცა მკვდარსა ზედა, და მეფე შესხმისა ნილ იტყოდა: „აგრე ჩემმან სულმან“.

შემდგომად წარავლინა შაჰაბაზ მეფე გულამყალას შირაზს და პატიმარ-ჰყო მუნ, მერმე კვალად არა დასცხრა მძვინვარედ, წარავლინეს შაჰაბაზ და მოაშთვეს მუნ ციხესა შინა მეფე ლუარსაბ მშვილდის საბლით 1622 და შეირაცხა წმიდათა მონამეთა თანა“⁷¹.

ილია ჭავჭავაძე წერს – „...მეფემ ითხოვა, მაცალეთ სიკვდილის წინ ვილოცო. ნება მისცეს. დაისვენა წინ ხატი ღვთისმშობლისა, რომელიცა თანა ჰქონდა. და ესე შეეკედრა: „ჰოი, დედოფალო ღვთისმშობელო, შენდამი დამიძს სასოება ჩემი, შენ ხარ ნუგეშისმცემელი ჩემი. შენ მომეც შენვენა წამებისა ჩემისა ამის და შემრთე წმიდათა მონამეთა შენთა თანა, რათა მეცა ვადიდებდე მამასა, ძესა და წმიდასა სულსა...“

მხოლოდ დიდბუნებათა კაცთა თვისებაა, ერთხელ რწმენილი და აღიარებული გაიხადონ თავის სიცოცხლის საგნად და ქვეშ დაუგონ თვისი ცხოვრება და თუ საჭიროება მოითხოვს, შესწირონ თავი თვისიცა ნიშნად იმისა, რომ ჭეშმარიტება მეტად უღირს, ვიდრე საკუთარი თავი და საკუთარი სიცოცხლე... დღეს ერთი საქართველოს გმირთაგანი გავიხსენოთ, იგი გმირი, რომელმაც თქვა: რა მადლია თავი გადავირჩინო და ჩემი ქვეყანა მტერს ავაოხრებინო – ნავიდა და წამებულის გვირგვინით შეიმოსა სახელოვანი თავი ქვეყნისა და ქრისტეს სახელითა. და დღეს ჩვენ სხვა არა დაგვრჩენია რა გარდა იმისა, რომ ბესარიონ კათალიკოზთან ერთად ქება-დიდებათ წარმოვთქვათ: „ყოფადთა მცნობი, ბრძენი ახოვანი მეფე ლუარსაბ დღეს იდიდებოდნენ“⁷².

მეფე მშვილდის საბლით მოაშთვეს, წმინდანის სხეულს ნათელი დაადგა – „...სხეული მისი, რომელიც ჰსჩანდა ყოვლად ბრწყინვალედ ვითარცა თოვლი და მრავალნი მოვიდოდეს ხილვად წმიდისა მის, რომელსა ზედა ნათლისა ბრწყინვალისა მხილველნი განკვირდეს და დღესა მეორესა დაჰფლეს მისავე ციხესა შინა ყოვლად პატიოსანი იგი სხეული მისი, და რომელნიცა შეპყრობილ არიან სნეულებითა და საფლავსა მისსა მიეახლებიან, კურნებასა მიიღებენ“⁷³, – წერს ანტონი.

წმიდა ლუარსაბის სული ქრისტეს წინაშე დგას მთელი მსოფლიოს, ქართველი ერისა და საქართველოს მეობად – „წამებისაცა გვირგვინოსან ქმნილი ქრისტესა ძესა ღმრთისასა ეზიარა და ყოვლისა სოფლისა მეობად დადგა წინაშე მისსა საქადულობად ნათესავთა თვისთა და ყოვლისა სოფლისა და სამეფოისა მისისა“⁷⁴.

თეიმურაზ მეფის ბრძოლა „ქართველობისათვის“

მეფე თეიმურაზი ქართველი ერისათვის ერთ-ერთ ყველაზე მძიმე საუკუნეში, მსგავსად თავისი წმიდა დედის ქეთევანისა, ფარად და დარაჯად ედგა ეროვნულ სარწმუნოებასა და ქართველობას. თეიმურაზი ღირსებითა და, შეიძლება ითქვას, წარმატებითაც ებრძოდა ქრისტიანობის უსასტიკეს მტრებს, უზარმაზარი იმპერიის მმართველებს – შაჰ-აბაზ II-ს, შაჰ-სეფისა და შაჰ-აბაზ III-ს. 1606 წლიდან 1663 წლამდე, თითქმის 60 წელი მისგან მოსვენება არ ჰქონდათ საქართველოს მტრებს. თეიმურაზი განსაკუთრებული, ღრმად მორწმუნე ქრისტიანი იყო, ერთგული მოყვარული საქართველოს სამოციქულო ეკლესიისა. კარგად ესმოდა მისი მნიშვნელობა და ღირსება. 1661 წელს თეიმურაზი ბერად აღიკვეცა⁷⁵. ამ დროს ის მოხუცი იყო, „ფრიად უპოვარი“ და სპარსეთში გამგზავრებამდე სკანდის ციხესთან მწირობდა, მაგრამ მას ბერული თავმდაბლობა და თავისი თავის ქრისტიანობრივი განსჯა ახალგაზრდობის წლებშიც ახასიათებდა.

„მეფე თეიმურაზი თავის თავის შესახებ თავმდაბლობითა და დაკნინებით აღსაყვს სიტყვებსა ხმარობს. ასეთნაირად თავის პიროვნების დამცირება მეფეთა სიგელებში არ გვხვდება და მხოლოდ თეიმურაზს აქვს ნახმარი: „მე ყოველთა მეფეთა უნარჩევსმან არა საქმეთა მიერ კეთილთა, არამედ მონყალებითა ღვთისათა გვირგვინოსანმან“⁷⁶, ამბობს ის 1631 წლის მცხეთის სიგელში; ან კიდევ: „მე ყოველთა უსრულმან ცნობითა, ქცევითა ყოვლად ნაკლულევანმან... სასობით და ძრწოლით ბრალთაგან ყოვლად განკრთომილმან, მეფედ დადგინებულმან ძისა შენისაგან არათუ გამორჩევით, არამედ უნარჩევსმან მსასობელმან შენმან და მონამან მდაბალმან, უნდომან თეიმურაზ“ (1637 წლის საბუთი). ეს ბერ-მონაზონის კილო და ენაა და არა ქვეყნის მმართველის მეფისა და მეომრის⁷⁸, – წერს ივანე ჯავახიშვილი.

მეფე თეიმურაზი ქრისტეს ერთგული მეომარი იყო, იგი არა მარტო სპარსეთოს-მალეთის მმართველებს ებრძოდა, არამედ მათი პოლიტიკის გამტარებელ გადარჯულლებულ ქართველებსაც, რომელნიც არანაკლები უბედურების მომტანნი იყვნენ საქართველოსათვის. ერთ-ერთი ასეთი იყო მეფედ ნოდებუი როსტომ-ხანი (1632-1658), რომელსაც შაჰმა თეიმურაზის გაძევების შემდეგ ქართლ-კახეთის მმართველობა ჩააბარა. სიკვდილის შემდგომ მიგებული პატივითაც კი კარგად ჩანს, თუ ვინ იყო ქართველთათვის მეფე თეიმურაზი და რას წარმოადგენდა სპარსელებისათვის როსტომ-ხანი. თეიმურაზ მეფე 74 წლის ასაკში გარდაიცვალა სპარსთა მიერ ქრისტეს ერთგულებისა და მამკადის უარყოფისათვის ასტარაბადის ციხეში გამომწყვდეული. იგი საქართველოში ჩამოასვენეს და ალავერდის ტაძარში ქრისტიან მეფეთა გვერდით დაკრძალეს, ხოლო როსტომ-ხანი დიდ პატივსა და დიდებაში მყოფი თბილისში გარდაიცვალა, თათრებმა გლოვა-ტირილით სპარსეთში წაასვენეს და ქალაქ ყუმში დამარხეს. ყუმში სპარსელთათვის ისეთივე წმიდა ადგილი იყო, როგორც ქართველებისათვის მცხეთა, ალავერდი თუ გელათი.

თუ რატომ ებრძოდა თეიმურაზ მეფე როსტომს და რა მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველობის შენარჩუნებისათვის თეიმურაზის დაუმორჩილებლობას, ეს კარგად ჩანს როსტომის დახასიათებიდან. ივ. ჯავახიშვილი წერს – „დიად, როსტომი ქართლში გაბატონდა და მეფედ იქცა, მაგრამ როგორ? უცხო ძალის საშუალებით, მხოლოდ სპარსთა სამხედრო ძალით, და თუმცა არჩილ მეფე ამბობს, „ქართლი როსტომ დაიჭირა და კახეთსა დასვეს სალიმ“⁴⁷, ნამდვილად კი ქვეყანა მთლიანად სპარსეთს ჩაუვარდა ხელში... ამგვარად ბრმისათვისაც ცხადი უნდა გამხდარიყო, რომ თეიმურაზ მეფის ბატონობა აღმოსავლეთ საქართველოს დამოუკიდებლობასა და მაინცდამაინც დამოუკიდებლობისათვის თავგანწირულს ბრძოლას მოასწავებდა, როსტომის მეფობა კი ჩვენი ქვეყნის მონობასა და სპარსთა ბატონობის მომავლინებელი იყო“⁴⁷.

„როსტომ მეფე თავისი აღზრდით და ზნეჩვეულებით უფრო სპარსელი იყო, ვიდრე ქართველი, პოლიტიკურადაც სპარსეთის სახელმწიფოს ყურმოჭრილი ყმა და მისი პოლიტიკის ერთგული განმხორციელებელი იყო...“⁴⁸.

ბერი ეგნატაშვილი წერს – „...მაშინ იყვნენ ქართველნი გულწრფელნი და გამოუცდელნი ყიზილბაშის ხერხისა და ტყუილისაგან, და ესე როსტომ მეფე იყო კაცი ხერხიანი და ილათიანი და მცდელი საქმისა და მას ჟამსა ვინცა ვინ ქართველნი იყვნენ ყიზილბაშში დატყვევებულნი და გათათრებულნი, ყოველნივე წარმოიყვანა ქართლში და სწადოდთ გათათრება ქართლისა. და იყო წესსა ზედა ყიზილბაშისასა და გააროგა რიგი სახლისა თვისისა ყიზილბაშურად და განაწესა მოხელენი გამრიგენი თათარნი და არცა მოშალა ქართველი მოხელე და იქცეოდა დიდებულად... და მას ჟამსა იწყო ქართლის წესმან და რიგმან გარდაცვალება და ყოველთავე შეიყვარეს ანგარება და სიმდიდრის-მოყვარება, ჯამაგირი და სოფლის მიცემა ყაენისაგან, და განმრავლდა ტანთ-ცმა ყიზილბაშურად... და თვით როსტომ მეფის წადილი და ნება ესე იყო, რომ უყოყმანოდ არავის რა მისცემოდა... იყო მეფე როსტომ მორჩილი ყაენისა და მოყვარე სჯულისა მაჰმადისა. ამან აღაშენა სახლი ყიზილბაშური... შემოიღო მოფენილობა, სმა-ჭამა, გამოჩვენება და კეკელაობა და მიიქცენ სრულიად წესსა ზედა ყიზილბაშისასა, და განმრავლდა სახლსა შინა მისსა სიძვა და არა-წმინდება, ცოდვა იგი სოდომ-გომორული და მეძაობა და დედათა თანა აღრევა... განძლიერდნენ თათარნი და კადნიერებდნენ ქართველთა ზედა და რომელნიცა იყვნენ ქართველნი მოყვარენი წესისა მათისა, მეძავნი და ბილნებისა მოქმედნი, დიდად პატივს ცემდა მეფე როსტომ და ჰკითხვიდა და უსმენდა მათსა, და რომელნიცა იყვნენ სიმართლისმოქმედნი და წრფელნი გულითა და ცოდვის მორიდალნი, მათ არას პატივსცემდა და ცუდს კაცს ეძახდნენ და შეუძლებელსა. და იყვნენ დღითი და დღე სმასა და განცხრომასა შინა, ხოლო სულისათვის არა ზრუნავდნენ... და ქართველთაცა ისწავეს სმა და ჭამა ყიზილბაშური... განყიდეს მამა-პაპათგან დაგდებული მამული და აგარაკები და იცვამდნენ ტანთა და სჭამდნენ და სმიდნენ და არარას ზრუნავდნენ შვილთათვის“⁴⁹. ეს ხდებოდა XVII საუკუნეში. ასეთივე ისტორია განმეორდა მოგვიანებით, XIX საუკუნეშიც, როცა ქართველებმა რუ-

სის ხელისუფალთა გავლენით იწყეს გაყიდვა მამაპაპათაგან დატოვებული მამულე-ბისა გამოსაჩენი ჩაცმა-დახურვისა და ცხოვრებისათვის. საინტერესოა ვინ ყიდულობდა XVII ს-ში ქართველთა მამულებს? ჩანს ისინივე, რომელნიც XIX საუკუნეში.

ბერი ეგნატაშვილი განაგრძობს როსტომის ეპოქის დახასიათებას – „ამიერიდან შემოვიდა ზოგ-ზოგათაგან ტყვის სყიდვა თავადებისაგან და რომელნიცა იყვნენ ობოლნი და ქვრივნი, გამოიყვანებდნენ და გაჰყიდნენ და განმრავლდა ცოდვა... და იყო სმისა და ჭამის მოყვარე და გასცემდა არამცირედსა სმასა ზედა. და ამის უამსა არა იყო ზრუნვა სულიერი ერისკაცთა შორის, არამედ იყვნეს ფუფუნეულ და ხორცთ-მოყვარე, რამეთუ თვით სამღვდელონიცა და მღვდელ-მთავარნიცა მიდრკეს კეთილისაგან და აღერივნეს ერთა თანა, გოდებისაებრ იერემიასა, რამეთუ იყვნეს მოყვარე ღვინისა და ზმისა და შვებისა და განცხრომისა, უმღერდნენ ურთიერთას სიძვა-მრუშებასა და მეძაობას. ამას შინა მოუძღურდა სჯული და განირყვნა წესი საეკლესიო, რამეთუ არღარა ეძიებდნენ სულიერს საქმესა, არამედ ხორცთათვის ზრუნვიდეს ყოველნივე“⁴⁰.

ქართულ ეკლესიას, ცხადია, არ შეეძლო მშვიდად ეყურებინა ქართველთა სულიერი გადაგვარებისათვის. უთუოდ ამიტომაც მოუწყო აჯანყება როსტომს ქართლის კათალიკოზმა ევდემოზ დიასამიძემ, რომელსაც სურდა ქართლის სამეფო ტახტზე ქართველებისათვის თავდადებული მებრძოლი თეიმურაზი ეხილა. როსტომმა ქართლის კათალიკოზი სასტიკი სიკვდილით მოაკვლევინა, ხოლო გვამი შეურაცხყო, სამაგიეროდ „სამღვდელონი ეპისკოპოსნი ამით დაიერთგულნა, რომე ყოველთათვის ჯამაგირი განუწესა, თავდაბლად და ტკბილად ექცეოდა, ამისათვის ზრუნვიდენ სამღვდელონი კრებულნი, ხოლო აღაშენა კათოლიკე ეკლესია მცხეთის გუმბათი და სხვანიცა რომელიმე მოოხრებულნი ეკლესიანი აღაშენა და კვალად გატეხილი ხიდი“⁴¹.

განსაკუთრებით სასტიკი იყო როსტომ მეფის დროს დამკვიდრებული წესი სპარსეთში ტყვეების გაგზავნისა. თუკი როსტომის წინა მაჰმადიანი მმართველები არაქრისტიანებს აგროვებდნენ სპარსეთში გასაგზავნად, როსტომმა სწორედ ქართველთა ტყვედ გაგზავნის წესი შემოიღო „საჩუქრად“ სპარსელ-თათარი მმართველებისათვის.

„ამან როსტომ მატა ყოველსა ფეშქაშსა და მეტადრე ტყვისასა რაჟამს დაიდვა სვიმონ მეფემან, ამ წესით იმოქმედა: ანუ ძისა ურიისასა, ანუ ნასყიდსა, და ანუ ოსთასა გაგზავნიდა, ხოლო მან გამოიყვანა ქართველთა გლეხთა, აზნაურთა, დიდებულთა ასულნი და ძენი, და მას გაუგზავნიდა, ამიერიდან დაიდვა ესე და ყოველნი მეფენი საქართველოსანი ესრეთ ჰყოფდნენ, ვიდრე მოდღეინდელად დღემდე“⁴².

სწორედ ამ პიროვნებას, საქართველოს წეს-ჩვეულებათა შემშლელსა და ქართველობისათვის ძირის გამომთხრელს, ებრძოდა ქრისტიანი მეფე თეიმურაზი. როსტომ მეფეს ზოგიერთი კარგი საქმეც გაუკეთებია ქვეყნისათვის, რათა ქართული მოსახლეობა ქრისტიან მეფეს არ მიმხრობოდა. საბოლოოდ თეიმურაზი დამარცხდა, რაც „ქართველობის“ დამარცხებასაც ნიშნავდა.

როგორც აღინიშნა, ამ ეპოქისათვის „ქართველი“ ენოდებოდა არა ყველას, ვინც თავს ქრისტიანად სთვლიდა, არამედ ეთნიკური წარმოშობით ქართველს, რომელიც იმავდროულად საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის წევრიც იყო. ეთნიკური წარმომავლობით ქართველი შეიძლება სარწმუნოების გამო თათარი ყოფილიყო, ან „ფრანგი“ და „სომეხი“, „ქართველი“ მხოლოდ ქართული ეკლესიის ქრისტიან მრევლს ენოდებოდა. იმდროისათვის ქართველმა ერმა მრავალი „გათათრებულ“ „გაფრანგებულ“ „გასომეხებული“ შვილი დაკარგა. სარწმუნოების გამოცვლით მათი ეროვნული თვითშეგნება იცვლებოდა და სწორედ იმ ერებს ემატებოდნენ, რომელი ერის სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის მიმდევრადაც თვლიდნენ საკუთარ თავს.

სარწმუნოება და ეროვნება ერთმანეთში აითქვიფა. მაჰმადიანური სახელმწიფოები ყველგან სდევნიდნენ ქართულ ეკლესიას, როგორც იმდროისათვის ერთადერთ ბურჯს ქართული ეროვნებისას, „ქართველობისას“. ქართულ ეკლესიას არსებობა მხოლოდ და მხოლოდ ქართულ-ეროვნულ სახელმწიფოში შეეძლო, სხვაგან ყველგან ის აკრძალული იყო. ამიტომაც „ქართველობის“ შენარჩუნებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართულ-ეროვნულ სახელმწიფოს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმება თავისთავად ქართული ეკლესიის დაკნინებას, და მაშასადამე, „ქართველობის“ დეგრადაციასაც მოასწავებდა. ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმება სპარსეთოსმალეთმა ვერ შეძლო, ეს თვით შაჰაბას I-მაც კი ვერ მოახერხა. საერთოდ, მეფე თეიმურაზი მცველად ედგა ქართულ სახელმწიფოებრიობას, ის თითქოსდა პიროვნულად იყო მისი მატარებელ-განმამხორციელებელი. ქრისტიანობის მტკიცედ დაცვა, მუდმივი აჯანყებანი, განსაკუთრებით 1623 წლის ქართლის აჯანყება, რომლის დროსაც სპარსეთის საუკეთესო არმია დამარცხდა, 1659 წლის კახეთის და სხვა აჯანყებანი ხელს უწყობდა ქართული სახელმწიფოებრიობის ასე თუ ისე შენარჩუნებას. მაშასადამე, ქართულ ეკლესიასაც (ანუ „ქართველობას“) არსებობის საშუალება ჰქონდა, თუმცა, შეიძლება ითქვას, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში 1632 წლიდან 1744 წლამდე არსებულ ქართულ სახელმწიფოებს ეროვნული ხასიათი არ გააჩნდათ.

ქართლ-კახეთში ახალი ტიპის სახელმწიფოს როსტომ მეფემ დაუდო საფუძველი. ერთის მხრივ, შინაურთა და ადგილობრივთათვის, როსტომი ქართველი მეფე იყო, რომელმაც ძველქართული სახელმწიფოებრივი სტრუქტურები და სახელმწიფო მმართველობაში ძველთაგანვე არსებული ქართული სახელოთანამდებობები არ მოშალა. თავის თავსაც „მეფეს“ უწოდებდა, მაგრამ, მეორეს მხრივ, მან გზა გაუხსნა „ყიზილბაშურ რიგს“, ხელისუფალთა დასახელება სპარსულის მიბაძვით შეცვალა, შემოიღო ყიზილბაშური თანამდებობები. როსტომმა თავის მმართველობას ორსახა ხასიათი მისცა, სპარსელებისათვის ის „ვალია“ (ანუ შაჰის მოხელე) იყო, ქართველებისათვის – „მეფე“. სპარსელების თვალსაზრისით, მმართველობის სტრუქტურებით ქართლი სპარსეთისაგან (სპარსული პროვინციისაგან) არ განირჩეოდა. ქართველების თვალსაზრისით კი, იგი კვლავ ქართული რიგით იმართებოდა. მიუხედავად ამისა, ამ შემთხვევაში ნაგებული

მანც ქართული მხარე რჩებოდა, რადგანაც ქვეყანა ირყენებოდა და მოსახლეობა მაჰმადიანურ წესსა და რიგს ეჩვეოდა, მაჰმადიანურ ჩვეულებებს ითვისებდა, აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, მართალია, სულიერი დანაკარგის ფასად, მაგრამ ქვეყანამ ერთგვარად მანც ამოისუნთქა, თუ ადრე სპარსეთთან უშუალო ბრძოლისას ქართველები მაღალ სულიერებას, ქართველობასა და ეროვნული კულტურის სინამდისე ინარჩუნებდნენ, მაგრამ ძლიერ ზარალდებოდნენ მატერიალურად, ახლა მატერიალურად აღარ ზარალდებოდნენ, რის ფასადაც ქართული კულტურა და სულიერება კნინდებოდა, ქვეყანა ეროვნულ-სარწმუნოებრივი გადაგვარების გზას დაადგა. „...მაღალ თანამდებობებზე ქართლ-კახეთის ფეოდალთა დამტკიცება, ირანის შაჰის მიერ მაჰმადიანობის მიღების აუცილებელი პირობით სრულდებოდა“⁴³. როსტომმა ყენისადმი უსაზღვრო მორჩილებითა და ეშმაკური მიდგომით ქართლში სპარსოფილური განწყობილების გავრცელება შეძლო, მით უმეტეს, რომ „...როსტომ მეფის მიერ ჩატარებული ყოველი ღონისძიება, ირანის შაჰის მუდმივი კონტროლის ქვეშ იმყოფებოდა“⁴⁴. როსტომის საყრდენს საქართველოს სხვადასხვა ქალაქში ჩაყენებული ყიზილბაში მეციხოვნეები წარმოადგენდნენ, მათი ერიდებოდა და ეშინოდა ქართლის მმართველს.

ძველქართული სახელმწიფოებრიობის ადგილას წარმოშობილი არაეროვნული ქართულ-ყიზილბაშიური სახე ქართლ-კახეთის მმართველობისა, როგორც ითქვა, მთელი 112 წლის მანძილზე – 1632-1744 წლებში არსებობდა.

რამდენადაც, ასე თუ ისე, ამ დროს ქართული სახელმწიფოებრიობა მანც არსებობდა, მაშასადამე, არსებობდა ქართული ეკლესიაც თავისი სტრუქტურებით. როგორც ითქვა, მაჰმადიანთა მიერ შექმნილი პირობების გამო იმ ეპოქაში ქართულ ეკლესიას არსებობა მხოლოდ ქართულ სახელმწიფოში შეეძლო, სხვაგან, ყველგან ქართულ საეკლესიო ორგანოებს მაჰმადიანები აუქმებდნენ და სპობდნენ (მაგალითად, დაპყრობილ მესხეთში, ლორე-ტაშირში, კაკუნისელში, შაქყარაბაღში, დიდ სომხეთში (ანისის, ყარსის, ვალაშკერტის საეპისკოპოსოები), თორთომსა და არზრუმში. არც ერთი ქართული ეკლესია არ არსებობდა უვრცელეს სპარსეთსა და ოსმალეთში, მაშინ როცა ორივე ამ ქვეყანაში უთვალავი სომხური, ფრანგული, ბერძნული, და საერთოდ, ქრისტიანული ეკლესიები იყო; მათვე მოსპეს ქართული ეკლესიები ჩრდილო კავკასიაში).

ქართულ ეკლესიებს ყველა მაჰმადიანურ ქვეყანაში საფუძველი ეცლებოდა. მიზეზი ის იყო, რომ მაჰმადიანი მმართველები იქ მცხოვრებ თუ ჩასულ ქართველებს აიძულებდნენ უარეყოთ ქართული ქრისტიანობა (მართლმადიდებლობა) და სარწმუნოების ან საეკლესიო მიმართულების შეცვლას აიძულებდნენ. თუ ქართველი გათათრებას არ ისურვებდა, მაშინ იგი ბერძნულ-მართლმადიდებლურ, კათოლიკურ ან გრიგორიანულ ეკლესიათა მრევლად უნდა ქცეულიყო. ასე რომ (პირდაპირი ბრძანებითა თუ სოციალურ-ეკონომიკურად გაუსაძლისი პირობების შექმნით), ქართული ეკლესიის ნევრობა აკრძალული იყო.

რატომ? პირველი მიზეზი ის იყო, რომ საქართველოს სახელმწიფოები მაჰმადიან-

ნებთან მებრძოლი ქვეყნები იყვნენ. მაჰმადიანებმა შეძლეს მოესპოთ ბერძნული სახელმწიფო (ამის გამო ბერძნული ეკლესია მათთვის საშიში აღარ იყო), მაჰმადიანებმა შეძლეს მოესპოთ სომხური სახელმწიფო (ამის გამო სომხური ეკლესია მათთვის საშიში აღარ იყო), მაგრამ ვერ შეძლეს ქართული სახელმწიფოებრიობის მოსპობა, რომლის სულსა და გულს, მამოძრავებელ ძალას ქართული ეროვნული ეკლესია წარმოადგენდა, ამიტომაც ებრძოდნენ ისინი ქართულ ეკლესიას. გარდა ამისა, მათ შეძლეს როგორც ბერძნული, ისე სომხური ეკლესიები თავიანთი ზედამხედველობის სფეროში მოექციათ. ორივე ამ ეკლესიას მაჰმადიანურ ქვეყნებში დიდძალი მრევლი ექვემდებარებოდა, მაჰმადიანი მმართველები ორივე ეკლესიას მართვა-გამგეობის საქმეშიც იყენებდნენ (ასევე ითქმის კათოლიკურ ეკლესიაზეც), სხვათა შორის, სომხურ ეკლესიას მაჰმადიანთა მხრივ უპირატესობანი ენიჭებოდა ლათინურ-კათოლიკურ ეკლესიასთან შედარებით და მხარს უჭერდნენ სომხურ-კათოლიკურ რიტს⁸⁵.

ქართული ეკლესია ერთადერთი ეროვნული ბურჟი იყო ქართველობისა – მაჰმადიანურ იმპერიებთან მებრძოლი ხალხისა, ამიტომაც მიუღებელი, მეორე მხრივ, „ამ დროს თურქებს, ისევე როგორც სპარსელებს, მოსვენებას უკარგავდა მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებანი, რომელიც სულ უფრო სამხრეთისაკენ მოიწევდა და კავკასიის უღელტეხილს ებჯინებოდა“... მართლმადიდებლური რუსეთის წარმატებები თურქეთს ყველაზე მეტად აფიქრებდა და ყოველი ღონით ცდილობდა არ დაეშვა მართლმადიდებელ ხალხთა ურთიერთკონტაქტი და რაც მთავარია, მათი კავშირი ერთმორწმუნე რუსეთის სახელმწიფოსთან⁸⁶. ასევე ფიქრობდა სპარსეთიც. თეიმურაზის კავშირი რუსეთთან სპარსეთს მოსვენებას უკარგავდა.

როგორი დამოკიდებულება ჰქონდა როსტომ-ხანს ქართული ეკლესიის მიმართ? რადგანაც მის პოლიტიკას კომპრომისული ხასიათი ჰქონდა (ერთი მხრივ, ქართველთა მეფე იყო, მეორე მხრივ, სპარსეთის მოხელე), ამიტომაც ის ჩვენი ეკლესიის მიმართ გარკვეულ ლოიალობას იჩენდა, მაგრამ აქ აღსანიშნავია სხვა მომენტი. თუ აქამდე, ძველქართული სახელმწიფოებრივი სისტემის არსებობისას, ქართული ეკლესია სახელმწიფოში უპირველესი და უპირატესი სარწმუნოებრივი ორგანიზაცია იყო, როსტომის დროს მან უპირატესობა სხვა ქრისტიანულ მიმდინარეობებთან შედარებით დაკარგა და იგი სხვებს გაუთანაბრეს. ეს იმას ნიშნავს, რომ როსტომი და მისი შემდგომი მაჰმადიანი მმართველები ქართულ ეკლესიას საქართველოშივე აყენებდნენ კათოლიკურ, ანდა სომხურ ეკლესიებთან თანაბარ პირობებში, არ უქმნიდნენ სხვა რელიგიებთან შედარებით რაიმე განსაკუთრებულ პირობებს და სხვებთან ათანაბრებდნენ.

მეორე მხრივ, როსტომი სპარსი მოხელე ვალდებული იყო, განსაკუთრებული ყურადღება და მზრუნველობა გამოეჩინა სომხური ეკლესიისადმი, რადგანაც სპარსეთში სომხურ ეკლესიას ყოველგვარი პრივილეგია ენიჭებოდა⁸⁷, ხოლო სპარსთა თვალსაზრისით, ქართლ-კახეთი სპარსეთის ვასალურ ქვეყანას, პროვინციას წარმოადგენდა. შაჰის მკაცრი კონტროლითა და სამეთვალყურეო აპარატით დათრგუნულ როს-

ტომს უფლებაც არ ექნებოდა, არ გამოეჩინა ყურადღება სომხური ეკლესიისადმი. სხვათა შორის, ასევე იყო მესხეთშიც. ახალციხის ფაშებს, რომლებიც სასტიკად ებრძოდნენ ქართულ ეკლესიას⁸⁸, ეწინოდათ სომეხ-კათოლიკე მღვდლებისა (უნიტორებისა). როგორც უ. ლომსაძე წერს, ევროპელი მისიონერები ფაშამ „დაბეზლების შიშით“ ახალციხეში ვერ შეიყვანა და ორი თვის განმავლობაში ანყვერში ჰყავდა დამწყვედული, მერე კი ისევ უკან გამოუშვა. როგორც ჩანს, ფაშას ეწინოდა იანიჩარებისა და უნიტორებისა. იანიჩარებს ფაშას მაკონტროლებელი უფლებები ჰქონდათ მინიჭებული, უნიტორები კი, ამ შემთხვევაში, მზვერავის როლში გამოდიოდნენ, რომელთა ვალი იყო არ დაეშვათ „რელიგიური მანტიით შემოსილი ევროპელი შპიონები“ თურქეთის ტერიტორიაზე. სულთანის კარის შეხედულება უნიტორების მიზნებს ემთხვეოდა. ამ გზით მათ ჩამოცილებული ჰყავდათ კონკურენტები⁸⁹.

როგორც ეს მისი „ქრისტიანული წესით“ დაქორწინებისას გამოჩნდა, როსტომსაც ასევე ეწინოდა ყიზილბაში მეციხოვნეებისა. როსტომი ისეთ მოქნილ სარწმუნოებრივ პოლიტიკას აწარმოებდა, რომ კათოლიკებს ის კათოლიკედ მიაჩნდათ, სომხებს - სომხად, ხოლო თათრებისთვის ის მორწმუნე მაჰმადიანი იყო. ყოველივე ეს თვით როსტომის თანამედროვე კათოლიკეთა და სომეხთა ჩანაწერებიდან ჩანს: „როსტომმა კათოლიკე მისიონერებს ყოველგვარი უპირატესობა მიანიჭა, ამავე ავტორის მონმობით, ქართლის მაჰმადიანი მეფე კათოლიკეების ღვთისმსახურებასა და საეკლესიო სხვა ცერემონიალს ხშირად თვით ესწრებოდა... კათოლიკე მისიონერებისადმი როსტომის კეთილგანწყობამ ავიტაბილეს სურვილიც კი აღუძრა კათოლიკობაში მეფის მოქცევისა. იტალიელი მისიონერის სიტყვებით რომ ვთქვათ: „საამისო ნიშნები“ მან (როსტომ მეფემ) არაერთხელ გამოამჟღავნა“⁹⁰.

„ქრისტიანული ჯვრისწერის“ წინ როსტომ მეფემ „მონათვლა“ არა ქართულ, არამედ თეატინელთა (კათოლიკეთა) ეკლესიაში იწემა. როგორც ითქვა, როსტომს თავისი მაკონტროლებელი ყიზილბაშებისა ეწინოდა, ამიტომაც „...ქრისტიან მარიამზე დაქორწინების ქრისტიანული რიტუალი (მიუხედავად იმისა, რომ იგი შაჰთან წინასწარ „გასინჯული“ იყო) ისე ჩაატარა, რომ იგი „თვალში საცემი არ ყოფილიყო“ გორში მყოფი ყიზილბაშთა გარნიზონისათვის. ავიტაბილეს ცნობით, აღნიშნული ჯვრისწერა, ისევე როგორც მეფის მონათვლაც („თავის დაბანვა“) გორში თეატინელთა ეკლესიაში საღამო ჟამს (5 საათზე) ჩატარდა, მას შემდეგ, რაც მეფესთან გორში მოსული ყიზილბაშთა გარნიზონი გორის ციხეში დაბანაკდა“⁹¹.

„აღსანიშნავია, რომ გორის ქართული ეკლესია, რომელიც ციხეში იდგა, ყიზილბაშებს მეჩეთად ჰქონდათ გადაკეთებული, ხოლო კათოლიკურ ეკლესიას მეფე პატივს დებს თავისი სტუმრობით - იტალიელი ავიტაბილე აღნიშნავს გორის ციხე-სიმაგრეში ყიზილბაშების მიერ ქართული ეკლესიის მეჩეთად გადაკეთების ფაქტს“⁹².

რაც შეეხება მონოფიზიტებს, მათდამი როსტომის გულმონყალეა იმდენად უსაზღვრო იყო, რომ იგი თვით სომხებსაც მიუჩნევიათ ძველი სომეხი დინასტიების, ანისე-

ლი ბაგრატიდების შთამომავლად. ვახუშტის ისტორიის 1808 წლის ნუსხაში ვრცელი შენიშვნა ჩაურთავთ, რომლის თანახმადაც როსტომი არა ქართველი ბაგრატიონი, არამედ ანისელი სომეხი მეფეების შთამომავალი (ნყაროდ იყენებენ „სომეხ მეისტორიე ზაქარიას“) იყო. ამის თქმის უფლებას, ჩანს, სომეხებს ის დამოკიდებულება აძლევდა, რომელსაც იგი სომეხთა მიმართ იჩენდა. როგორც ითქვა, აქამდე თბილისი საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს დედაქალაქი იყო, ამ სიტყვის ქვეშარიტი მნიშვნელობით – ქართული მოსახლეობით, ქართული ენით, ტრადიციებითა და წეს-ჩვეულებებით. ხოლო იმის შემდეგ, რაც თბილისს, ქვემო ქართლს, მაჰმადიანი ბაგრატიონი მმართველები დაეპატრონნენ (დაუდ-ხანი, ბაგრატ-ხანი, სიმონ-ხანი), თბილისი და ქვემო ქართლი სპარსული სახელმწიფოს ვასალურ ქვეყნად იქცა. ცხადია, აქ სომეხთა მიმართ ის შეღავათები და ხელშეწყობანი გავრცელდა, რაც საერთოდ სპარსეთში არსებობდა. როსტომ ხანის დროს თბილისის ეკონომიკურმა აღმავლობამ გრიგორიანთა რაოდენობა თბილისში კიდევ უფრო გაზარდა. გრიგორიანების (ანუ „სომეხის“) სიჭარბემ სამმართველო და სხვა სფეროებში ქართველთა შევიწროება გამოიწვია. სწორედ ამ სოციალურ ნიადაგზე წარმოშობილ კონფლიქტზეა საუბარი აღნიშნულ შენიშვნაში: როსტომის „შვილის“ მკვლელობას „სომეხები“ ქართველებს აბრალებდნენ, ქართველები – სომეხებს; ინიშნება „ქართველი შიოშ ბარათაშვილისა“ და „სომეხი ბაადურ თუმანიანთის“ დუელი, რომელშიც რატომღაც სასიკვდილოდ დაჭრილმა ბაადურმა გაიმარჯვა. ქართველთა სიამაყე დაცხრა, ხოლო გახარებულმა ირანის შაჰმა თბილის-ქალაქის მმართველობა გამარჯვებულ „სომეხს“ მისცა. როსტომმა „რაიცა აქვნდა შიოშს მსახურნი, მხევალნი, სოფელი, ვენახი, პირუტყვი და სხვანი, ბრძანა რათა ყოველივე მისცენ წერილით ბაადურს... ამჟამად ქართველნი მცირედ რადმე დამდაბლდნენ ამაცობისაგან რა, სომეხთა ლექსი გაელექსათ ენითა მათითა და მუხლთა დასასრული იყო ესე (შიოშ გაიქე, ბაადურ მოდის), ოდეს იმღერებდნენ ამას ყმანი მიმდგომთა მისთა ჰრსცხვენოდათ. ესმა ესე ხელმწიფუსა ერანისასა ხანისას (რომელ არს მცირე შაჰ-აბაზ), უხმო ბაადურს. მისცა მას მთავრობა დიდი ტფილის ქალაქისა, იქმნა რიცხვსა სომეხურსა 1099 (1650 წ.)¹⁰².

თბილის-ქალაქი სამართავად სომეხებს გადაეცათ, ხოლო „ქართლის მეფე“, მათი აზრით, ეთნიკურად სომეხი იყო. თუ ვინ იყვნენ ეთნიკურად ეს „სომეხები“, იქიდან ჩანს, რომ ყმანვილებმა ზემოთ მოყვანილი ლექსი სომეხურ ენაზე კი არ გამოთქვეს, არამედ ქართულ ენაზე. რატომ? სომეხური არ იცოდნენ და არც ხმარობდნენ, ისინი ეთნიკურად სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების გამო სომეხური ეკლესიის მრევლად ქცეული და გასომეხებული ქართველები იყვნენ. მათ ეროვნული თვითშეგნება უკვე შერყეული ჰქონდათ. ქვეყანასა და დედაქალაქში გრიგორიანთა პოზიციები დღითი დღე მტკიცდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ იმდროინდელი ქართველი საზოგადოების მაღალი ნაწილიც სომეხოფილური ტენდენციების მატარებლად იქცა. ჩანს, მსგავსი ტენდენციების დად-

გენა სომხური სავაჭრო კაპიტალის საერთაშორისო არენაზე გასვლამ, სომხური სასულიერო და სამეცნიერო კულტურის გაფურჩქვნამ, ხოლო ძველი ქართული კულტურულ-სულიერი მონაპოვრის დაინეცებამ დაბადა. როსტომის ისტორიკოსი, მის კარზე აღზრდილი და სპარსეთში მოღვაწე ფარსადან გორგიჯანიძე, რომელიც ისკანდერ მუნშის თანახმად „ქართველი ბეგია“⁴⁶, საერთოდ არ იცნობდა ძველ ქართულ ისტორიოგრაფიას, სამაგიეროდ იცნობდა სომხურს და საქართველოს ისტორია დაწერა სომხოფილური ტენდენციებით. ასეთი იყო ეპოქის სული. ქართველთა დენაციონალიზაცია დაწყებულია, ქართველებს ქართული არ აკმაყოფილებთ, ანდა აღარ სურთ მისით დაკმაყოფილება, მათი გასომხება თუ გათათრება უკვე არის არა ფიზიკური (განათვლა თუ წინდაცვეთა), არამედ სულიერ გადაფასებათა ფსიქოლოგიური პროცესი. შეიძლება ამითაც იყო გამოწვეული ის, რომ როსტომის წინააღმდეგ ქართლის კათალიკოსის აჯანყების უამს ფიცი გატეხა და შეთქმულება გასცა „სომხეთის მელიქმა, რომელიც „სახალიფო სასახლის ერთგულთა რიცხვს ეკუთვნოდა“, „შაჰის შიშით ფიცი გატეხა, მათი (შეთქმულთა – გ. ყ.) სანადელი და მინანერი ნიგნები მეფეს მიართვა“⁴⁶.

როსტომის მმართველობის ხანაში სომეხთა რაოდენობა ქართლში მცირე იყო. მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ, მაგრამ სომეხთა რიცხვის გაზრდით არა მარტო როსტომი და მისი სპარსულ-ქართული სახელმწიფო იყო დაინტერესებული, არამედ საზოგადოებაც. საქმე ის იყო, რომ დამშვიდებული ქვეყანა ეკონომიკური მომძლავრებისათვის ემზადებოდა, იმ დროისათვის კი ყველა ჩვენს მებობელ მაჰმადიანურ ქვეყანაში ეკონომიკური აღმავლობა სომხური მოსახლეობის რაოდენობის ზრდასთან იყო დაკავშირებული, ვაჭრობა, ხელოსნობა, ალბ-მიცემობა სომხური ეკლესიისა და მისი მრევლის ხელთ მოექცა. ასეთი იყო ობიექტური მდგომარეობა სპარსეთსა (მის ვასალურ ქვეყნებსა) და ოსმალეთში.

საქართველოში სომეხთა სიმცირეზე XVII ს-ის შუა წლებში ფარსადან გორგიჯანიძეც წერს: „ქართლში ქართველები მრავალნი და ძლიერნი არიან და სომეხნი ცოტანი და უღონონი...“⁴⁶.

ქვეყნის განვითარების ობიექტური პირობები სომხური მოსახლეობის გაზრდის აუცილებლობას ითხოვდა. თუ რა გზით გაიზრდებოდა ეს მოსახლეობა, საქართველოში სომეხთა გადმოსახლებით, თუ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის გაგრიგორიანებით, ეს მმართველი ფენებისათვის სულ ერთი იყო. თუ სპარსეთსა და ოსმალეთში სომხური მოსახლეობა შესანიშნავად ცხოვრობდა, მუდმივი აჯანყებებისა და ომების ქარცეცხლში გახვეულ ქართლში, ცხადია, სომხური მოსახლეობა თავისი ნებით არ ჩამოვიდოდა. ამიტომაც სომეხთა რაოდენობის გაზრდის ყველაზე იოლი გზა საქართველოში არსებული სომხური ეკლესიისათვის ხელის შეწყობა, შეღავათებისა და უპირატესობის მინიჭება და ამ გზით მისი მრევლის გაზრდა იყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში (ამ მოსახლეობის გარეშე) ეკონომიკისა, ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარება არა მარტო დიდად შეფერხდებოდა, არამედ შეუძლებელიც კი გახდებოდა.

„1639 წელს ირანსა და თურქეთს შორის დადებული ზავი, რომელიც 90 წლის მანძილზე არ დარღვეულა, ერთ-ერთ ხელშემწყობ ფაქტორს წარმოადგენდა აღმოსავლეთის (თურქეთი, ირანი) და საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური წინსვლისათვის, საგარეო ვაჭრობის განვითარებისათვის. ქვეყნის შიგნით მშვიდობიანი მდგომარეობა საშუალებას აძლევდა ქართლის ქალაქებს საგარეო ვაჭრობა ეწარმოებინათ თურქეთის, ირანის, რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან. ასეთი იყო ობიექტური მიზეზები, რომლებმაც განაპირობეს საქართველოს სამეფოს საქალაქო ცხოვრების, ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის მნიშვნელოვანი ზრდა-განვითარება XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან. ცენტრალური ხელისუფლება განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ხელოსნური წარმოების ზრდა-განვითარებას, საშინაო და საგარეო ვაჭრობის გაფართოებას, ყოველივე ამის შედეგად ქართლის ქალაქებში ვითარება მკვეთრად შეიცვალა და თბილისმაც დაიბრუნა აღმოსავლეთ საქართველოს არა მხოლოდ პოლიტიკური, არამედ ეკონომიკური ცენტრის მნიშვნელობა... თბილისი დანიანურადა... როსტომმა პირველ რიგში ქალაქის განაშენიანებას მიაქცია ყურადღება, რამაც შემდეგში თბილისის მოსახლეობის მომრავლება და საერთოდ საქალაქო ცხოვრების წინსვლა განსაზღვრა“⁴⁷. „...ქართლში არსებობდა ოთხი ქალაქი: თბილისი, გორი, ალი და სურამი... ვაჭრობა-ხელოსნობისა და ქალაქების გამოცოცხლებამ როსტომის მიერ მდ. თეძამზე ახალი ქალაქის, „მეფის ქალაქის“, დაარსება განაპირობა. როსტომმა ეს ქალაქი ვაჭრებით დაასახლა“⁴⁸. რამდენადაც საქალაქო ცხოვრება სომხური მოსახლეობის გარეშე საერთოდ წარმოუდგენელი იყო, ამიტომ სურდა თუ არა ხელისუფლებას, სომხური მოსახლეობის გაზრდისათვის მაინც უნდა ეზრუნა. ქართულ ქალაქებში ძირითადად ხელოსნები, ვაჭრები და ეკონომიკურ დარგებში მოსაქმენი ცხოვრობდნენ. ისინი, როგორც წესი, გრიგორიანული სარწმუნოების აღმსარებელი იყვნენ; ამასთან, რადგანაც ამ სფეროში მონოპოლია სომხური ეკლესიის ხელში იყო, ამ წრეში სხვა სარწმუნოების მიმდევარ კაცს არ იღებდნენ.

შექმნილი ობიექტური ვითარების გამო თვით ქართული ეკლესიის იერარქებიც კი სომხური სარწმუნოების გავრცელებას ხელს არ უშლიდნენ. მაგალითად, ქართული ეკლესიის იერარქები – ალავერდელი თუ თბილელი რუსეთში გზავნიდნენ საქონელს გასაყიდად, შემოსული თანხა მათ ქართულ ეკლესიათა მშენებლობა-გამშენებისათვის ესაჭიროებოდათ, მაგრამ ვაჭარი, ალბათ, როგორც წესი, გრიგორიანი იყო (შეიძლება კათოლიკეც, მაგრამ ამ შემთხვევაში ამას მნიშვნელობა არ ჰქონდა, საერთოდ, ვაჭრები ქართულ ეკლესიას სჭირდებოდა, რადგანაც მათ, მიუხედავად მათი სარწმუნოებისა, იყენებდნენ).

ჩვენი ეკლესიის იერარქებს თბილისელი ვაჭრის, იოსებ ზურაბოვისათვის (ზურაბაშვილისათვის) რუსეთში გასაყიდად საქონელი გაუტანებიათ. მის სარეკომენდაციო ბარათში ვკითხულობთ – „...ალავერდელმა შენთან გამომატანა სხვადასხვა საქონელი და მიბრძანა გავყიდო ეკლესიების ასაშენებლად... მცხეთის პატრიარქისაგან გა-

მოტანებული მაქვს საქონელი... მონასტრის საჭიროებისათვის, სიონის ეკლესიიდან გამოტანებული მაქვს სხვადასხვა საქონელი და ნაბრძანები მაქვს გავყიდო ეკლესიის ასაშენებლად. საქართველოს ეპისკოპოსისაგან გამოტანებული მაქვს...⁹⁹. სხვა მღვდელმთავრებსაც და ბერებსაც მიუციათ საქონელი გასაყიდად „ეკლესიების ასაშენებლად“¹⁰⁰. აქედან ჩანს, რომ ვაჭრების სიმრავლე (და ალებ-მიცემობა საერთოდ) ქართული ეკლესიის იერარქებსაც ესაჭიროებოდათ, მაგრამ, რადგანაც ამ დროს ვაჭრობის მონოპოლია სომეხთა ხელში იყო, ისინიც ეგუებოდნენ მათთან ურთიერთობას და ამ გზით შემოსავლის წყაროს იჩენდნენ. ქართლის კათალიკოსსა და ეპისკოპოსებს ყმა ვაჭრები – გრიგორიანები ჰყავდათ, რომელთაც ხელისუფლებაც მფარველობდა – „...როსტომი „ბაჟის ამოკვეთის“ წიგნს აძლევს ქართლის კათალიკოსის ყმა ვაჭრებს, გრიგორიანებს, ფარსადანს, ხიზანას და შავერდას“¹⁰¹, არა მგონია, ისინი საქართველოში სპარსეთიდან (ან სომხეთიდან) ჩამოსული სომეხები ყოფილიყვნენ, ალბათ – გაგრიგორიანებული ქართველები იყვნენ. ასეთები უნდა ყოფილიყვნენ ყორღანაშვილები (როსტომის კარის მდივანმნიგნობარს, მერაბ ყორღანაშვილს, რამდენიმე სოფელი აღუდგენია), სოლოლაშვილები (ბიძინა სოლოლაშვილს ქვემო ქართლის ნასოფლარი აღუდგენია) და სხვა მრავალნი.

როგორც ვნახეთ, როსტომმა პოლიტიკური მოსაზრებების გამო ქართულ ეკლესიას (ანუ ქართულ მართლმადიდებლობას) სახელმწიფოებრივი სარწმუნოებისა და სახელმწიფოებრივი ეკლესიის სტატუსი არ მისცა. მან ქართულ მართლმადიდებლობას უფლებრივად გრიგორიანობა და კათოლიკობა გაუთანაბრა.

როგორც სპარსეთის მოხელეს, მას ევალებოდა მზრუნველობა გაენია სომხური ეკლესიისათვის პოლიტიკური მიზეზების გამო და თავაზიანად მოპყრობოდა კათოლიკეებს. ამავე დროს ის, როგორც ქართველი მეფე, ვალდებული იყო გამოემყდენებინა მზრუნველობა ქართული ეკლესიის მიმართაც (მცხეთის ტაძრის გუმბათის აგება, სიონის რესტავრაცია და სხვა).

როსტომის დროს ქართულმა ეკლესიამ სახელმწიფოში დაკარგა ის ადგილი, რომელიც მას IV საუკუნიდან მოყოლებული ეჭირა, მისი მმართველობის შემდეგ ქართული ეკლესია ქვეყანაში აღარ იყო უმთავრესი და უპირველესი ეკლესია. მისი უფლებები შეილახა და სხვა არაქართულ ეკლესიებს გაუთანაბრდა. გარდა ამისა, მისი მრევლი (სახელმწიფოს მიერ შექმნილი თუ ობიექტური პირობების გამო) სხვადასხვა არაქართულ ეკლესიას, კერძოდ, სომხურსა და კათოლიკურს გადაუნანილდა, რომ აღარაფერი ვთქვათ, გამაჰმადიანებულ ქართველთა შესახებ. სწორედ ამიტომ ამბობდა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი: – „ყოველდღე ჩვენის თვალით ვხედავთ, რომ მრავალნი სომხდებიან, და უფრო მომეტებული მათგანი მაჰმადის სარწმუნოებასაც ლებულობენ“¹⁰². კათოლიკურ და სომხურ ეკლესიებს ერთმანეთთან ომიც კი ჰქონდათ ქართველი მრევლის გადანანილებისას¹⁰³.

ასეთ მდგომარეობაში ჩააყენა ქართული ეკლესია როსტომის „კომპრომისულმა“

ქართულ-სპარსულმა სახელმწიფომ. სრულიად სხვაგვარი იქნებოდა მისი მდგომარეობა თეიმურაზის სახელმწიფოში, მას რომ ქვეყნის მართვა დასცლოდა, რადგანაც თეიმურაზი ძველქართულ-ეროვნული სახელმწიფოებრიობის დამკვიდრებისა და მისი ბუნებრივი მდინარების განგრძობისათვის იბრძოდა.

თეიმურაზს ქართლ-კახეთის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ემხრობოდა. მისი მეფობა ქართველთა სურვილი იყო, როსტომი თეიმურაზს მეტოქეობას ვერ გაუწევდა უცხოელთა სამხედრო ძალის გარეშე. „ქართლში მოსვლისთანავე ქართველების ერთი ნაწილი მაჰმადიანი მეფის მმართველობას არ დაემორჩილა, მათ ქრისტიანობის რჯულისათვის „ბატონი თეიმურაზ ერჩივნათ“¹⁰⁴. „არათუ ქვეყნის მკვიდრი მოსახლეობა, თვით როსტომ მეფის ლაშქარში თეიმურაზის სასარგებლო განწყობილება სუფევდა“¹⁰⁵... (ფაქტობრივად ეს ჯარიც ეთნიკურად ქართველებისაგან, ოღონდ გამაჰმადიანებულთაგან შედგებოდა). თეიმურაზმა ქართველობას შესწირა დედა, შვილები, შვილიშვილები, პირადი ცხოვრება და ბედნიერება.

სპარსეთის შეუდრეკელი მონინაალმდეგე (ივ. ჯავახიშვილი) და სპარსელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ორმოცდაათწლიანი ბრძოლის მესაჭე (ნ. ბერძენიშვილი) ყველა მის ქვეშევრდომს უყვარდა, რევაზ სახლთუხუცესი ჩოლოყაშვილი, „რომელი იყო კაცი კეთილი და რჩეული სარდალი“, ყიზილბაშებთან ერთი მნიშვნელოვანი ბრძოლისას სასიკვდილოდ დაიჭრა – „არა აშლა ჯარი და მუნ დაუტევა ძენი თვისნი... მივიდა ბატონს თეიმურაზთანა. მაშინ დალოცა ბატონი თეიმურაზი ესრეთ, ვითარმედ „მე მომკვდარვარ შენის სამსახურისა და ერთგულებისათვის, ჩემი თავი თქვენის ჭირის საცვლო იყოს“, გამოესალმა და აკოცა ხელსა და იტირეს ორთავე მრავალი...“¹⁰⁶.

ასევე წერდნენ მისიონერებიც – „ღონ ჯუსტი პრატო მიუთითებს: „თეიმურაზმა ხომ სხვა დროს სამჯერ დაჰკარგა ტახტი და ისევე აღიდგინა იგი. საქმე ის იყო, რომ თეიმურაზი თავისი მამაცობისა და ქცევის გამო უყვარს თავის ყველა ქვეშევრდომს. ახლაც სამეფო ტახტი მან დაჰკარგა მხოლოდ თავისი გულკეთილობით, ვინაიდან არ ისურვა მაშინვე დაესაჯა ისინი, ვინც პირველად უარი თქვა მხარი დაეჭირა მისთვის სპარსელების წინააღმდეგ. თეიმურაზს რომ შეძლებოდა შეეგროვებინა არმია, ყოველგვარ ეჭვს გარეშე, სპარსელები ვერ გაბედავდნენ ჩაბმულიყვენ გაშლილ ომში, ვინაიდან ყველა მათგანს ეშინოდა მხოლოდ თვით თეიმურაზის ხმლისა“. ღონ ჯუსტი პრატო მიუთითებს იმ დიდ შიშზე, რომელიც როსტომ მეფეს ჰქონდა თეიმურაზის მიმართ. იგი ყოველთვის ელოდებოდა თეიმურაზის მოსვლას თავისი ძალებით. როსტომის ეს შიში უფრო გაიზარდა მას შემდეგ, რაც მან გაუშვა თავისი ლაშქრის დიდი ნაწილი და დაიტოვა მხოლოდ მცირე... მან უბრძანა თავის ხალხს, რომ დღე-ღამე ფხიზლად ყოფილიყვენ...“¹⁰⁷.

შაჰაბასის მიერ კახეთის მოოხრების შემდეგ 1616 წლიდან ვიდრე 1623 წლამდე თეიმურაზი დასაეღეთ საქართველოსა და ოსმალეთში იმყოფებოდა და დიდად ილწნოდა სპარსთა შევიწროებისათვის. მის ოჯახს სპარსელები ოსმალეთშიც არ ასვენ

ნებდნენ, სპარსეთში მძევლად გაგზავნილი დედა-შვილები კი უნამეს. შაჰმა კახეთში ფეიქარ-ხანი გააბატონა, რომელიც ელის თათართა ტომის კახეთში ჩასახლებისათვის ზრუნავდა. ქართლის ბატონად შაჰმა ჯერ ბაგრატი-ხანი დანიშნა, რომელსაც ქართველობა არ ემორჩილებოდა, ხოლო შემდეგ სვიმონ-ხანი, მცირეწლოვანი მაჰმადიანი ბაგრატიონი, რომელიც სპარსეთში იზრდებოდა. შაჰის კარზე იმყოფებოდა იმ დროისათვის მოურავი გიორგი სააკაძე. ბერი ეგნატაშვილი მოგვითხრობს – შაჰმა „უბრძანა მოურავს: „მნებავს წარსვლა შენი საქართველოში და თანა წარგატან ყორჩიხა-ხანს სპითა მრავლითა და ძესა ბაგრატიასა პატარა სვიმონ-ხანს, წარვედ და მივედ პირველად და მოაოხრე სრულიად კახეთი და იავარ-ჰყავ და მოსარ პირითა მახვილისათა ქართლი, აჰყარე და ჩამოასხი აქა“. აღუთქვა ნიჭი დიდი და საბოძვარი მრავალი“¹⁰⁸. შაჰის უზარმაზარი არმია მოურავისა და ყორჩიხა-ხანის მეთაურობით საქართველოში შემოვიდა. მათ დავალებული ჰქონდათ, რომ ქართლის მოსახლეობა სრულიად აეყარათ საცხოვრებელი ადგილიდან და სპარსეთში ჩაეყვანათ, სადაც დაასახლებდნენ, ანდა ტყვეებად გაყიდდნენ. სწორედ ასე მოექცა რამდენიმე წლით ადრე შაჰ-აბასი კახეთის მოსახლეობას – ასიათასობით ადამიანი კახეთიდან სპარსეთში გადაასახლა. ახლა სპარსული არმიის მეთაურებს არა მარტო ქართლის მოსახლეობის სპარსეთში გადასახლება დაევალებათ, არამედ კახეთის იმ მოსახლეობის ამოწყვეტაც, რომელიც კიდევ გადარჩენილიყო.

სპარსული არმია ქართლში შემოვიდა „...იყვნენ მზადებაში, რამეთუ სწადდათ აყრა ქართლისა. ჰქონდა მოურავს ჩვეულება, წარვიდოდა და მოუტევდა ქორსა. დღეს ერთსა კვალად განვიდა ქორის მოსატევად ხევსა ლოჭინისასა და ნახსა, რომე ერთი შათირი მოდიოდა და იცნა ყანის შათირობაზედ... მიენია და შეიპყრა, იძულებით გაჩხრიკა და უნახა წიგნი. წაიკითხა და ესრეთ ეწერა ყორჩიხა-ხანთანა ყანისაგან, ვითარმედ „რაჟამს მოსრათ კახნი, აჰყარეთ ქართლი და წამოასხით. ხოლო მოურავს უღალატე, მოსჭერ თავი და გამომიგზავნე“¹⁰⁹. ეს წერილი მოურავმა ქართლის ერთ-ერთ მძლავრ ფეოდალს, ზურაბ ერისთავს გააცნო და შეითანხმა აჯანყებულებიყვნენ სპარსთა წინააღმდეგ – „მაშინ მოურავმან უთხრა რჩევით ზურაბს, რომე „მოდო ქართლს ნუ ამოვწყვეტთო, თორემ სულიც დაგვეკარგოსო და არც ჩვენ დაგვინდობენო...“¹¹⁰, „მაშინ გაგზავნეს კაცნი და იხმეს სრულიად ქართველნი და ვითარცა მოვიდნენ ქართველნი, მაშინ ზურაბ ერისთავმან იღუმალ მოიხმო ქართველნი და უთხრა რა ესრეთ, ვითარმედ ... ქვეყნის გაოხრება სწადიათ ყიზილბაშთა, და მოდი შევიფიცნეთ, მივიდეთ და ამოვწყვიტოთ ყიზილბაშნი და ნუ წავახდენთ საქართველოსა...“¹¹¹.

„და მაშინ შეიყარნენ ქართველნი და ზურაბ ერისთავი, აცნობეს დიდსა და მოვიდნენ გათენების ხანსა, დაესხნენ ყიზილბაშთა, ხოლო მოურავი დიდად სახელოვან იყო მას ღამესა. მოვიდა მოურავი და მოკლა თვით შუბითა ყორჩიხა-ხან და შვილმან მისმან ავთანდილ მოკლა ყორჩიბაშის შვილი. და დაუშინეს, ამოწყვიტეს ქართველთა სრულიად ყიზილბაშნი. ესრეთ მისცა ძლევა ლმერთმან ქართველთა და გაემარჯვათ: ამოს-

წყვიტეს, გააქციეს და იქმნა გამარჯვება დიდი. და რა გაიქცნენ ისინი, მაშინ გამარჯვებულნი ქართველნი წარვიდნენ ფეიქარ-ხანზედ, რომელი იჯდა კახეთს და... რა წარვიდნენ, მაშინ იგრძნა ფეიქარ-ხან და წარვიდა გაქცეული, გამოუდგნენ, სდივეს ბარდამდი, ვერლარა მიენიენენ, მაშინ მოარბიეს ქართველთა ბარდა და განძა და იავარყვეს და იშოვეს მრავალი და წარმოვიდნენ და წარმოიღეს.

და გაუგზავნეს ბატონს თეიმურაზს კაცი გონიას და იხმეს თეიმურაზ. მოიყვანეს და კახეთს გააბატონეს“.

ქართველი ერის ისტორიაში ამ ერთ-ერთ უდიდეს გამარჯვებას, რომელიც 1623 წელს მოხდა, ღვთისაგან ბოძებულ დიდ წყალობად მიიჩნევდნენ ჩვენი წინაპრები: „იხსნა ღმერთმან ერი თვისი ესრეთ“¹¹², – წერს ვახუშტი.

„დღესა მასვე სიტყვითა მოურავისათა წარვიდნენ სპანი ქართლისანი ახალციხეს, მეორე ზურაბით კახეთს და მოურავი მოუხდა ტფილისს, აღიღო ქალაქი, ხოლო ციხესა ვერ ავნო, ეგრევე ყვეს ახალციხესაცა“¹¹³. როგორც ითქვა, ფეიქარ-ხანი კახეთიდან გაიქცა, რომელსაც ქართული ლაშქარი ბარდამდე მიჰყვა.

„ყორჩიხა-ხანის უზარმაზარი არმიის ერთიანმა განყვეტამ თავზარი დასცა შაჰ-აბასს. ირანის სამხედრო ძლიერება კი, რომელიც ამ დროს თავის ზენიტში იყო, საფუძველამდე შეარყია“¹¹⁴. ისქანდერ მუნშს დაუწერია „... უდიდესი შედეგი მოჰყვა მას და დიდი ზარალი და ვნება შეხვდა და ხვდება ახლაც ხალხს“. იმდროინდელი თურქი ისტორიკოსის, იბრაჰიმ ფეჩევის აზრით, „ორმოცი წლის განმავლობაში ასეთი დიდი ზარალი შაჰს არ მოსვლია“. სააკაძის აჯანყებამ შაჰ-აბასის იმპერიის სხვა დაპყრობილი ხალხებიც აამოძრავა და „ყველგან შფოთი გაჩნდა“¹¹⁵.

შაჰ-აბასმა ისა-ხან ყორჩიბაშის სარდლობით საქართველოში ახალი არმია გამოგზავნა. სამშობლოსათვის სასიკვდილოდ თავდადებული ქართული ჯარის ზიარების შემდეგ „ქართველთა მთელი სარდლობა, ერი თუ ბერი, თვით ეპისკოპოსებიც – პირადად მონაწილეობდა ბრძოლაში“¹¹⁶. ქართველებს მხარში ამოუდგა თავისი ჯარით მესხეთიდან მოსული მანუჩარ ათაბაგი „...იქმნა ბრძოლა ძლიერი. და მოისრა ყიზილბაშნი თოთხმეტი ათასი, ქართველნი და კახნი 9 ათასი... თავთაგან მოკვდა აღათანგ ხერხეულიძე, მისი სახლისკაცნი შვიდნი და ბაადურ ციციშვილი და კახი დავით. ჩოლოყაშვილი შვიდი მოკვდა და ცხრა მაჩაბელი და სხვა აზნაურიშვილი და მსახური და გლეხი მრავალი ამონყდა და გაემარჯვა ქართველთა და გაიქცნენ ყიზილბაშნი და სდიეს გატეხილ-ხილამდე, დახოცეს ურიცხვ“¹¹⁷. ბრძოლის ველზე დაეცნენ ეპისკოპოსები: რუსთველი და ხარჭაშნელი¹¹⁸. „ბრძოლის ველზე სპარსელებმა 60.000-მდე მეომარი დაკარგეს (რაც ირანის არმიის ნახევარს შეადგენდა). შაჰ-აბასი ფაქტობრივად დამარცხდა და იძულებული გახდა ხელი აეღო საქართველოს მიმართ თავისი აგრესიული გეგმების განხორციელებაზე. მარტყოფთან და მარაბდასთან თეიმურაზ I-ისა და გიორგი სააკაძის ხელმძღვანელობით ყიზილბაშთა ჯარის განადგურებამ შაჰ-აბასის გავლენა და ავტორიტეტი მახლობელ აღმოსავლეთში შეარყია. შექმნილი გარემოებით ოსმალეთ-

მა ისარგებლა და ერაყი დაიბრუნა. 1625 წლის ნოემბერში ირანს ქურთისტანი აუჯანყდა. იმავე წელს ოსმალეთმა სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთ ნაწილი (ახალციხი-თურთ) დაიკავა და იგი ახალციხის საფაშოდ გადააქცია.

შექმნილ სიტუაციაში „უძლეველმა“ შაჰმა თეიმურაზთან შერიგება გადაწყვიტა. ოსმალეთის სულთანთან საომარ მდგომარეობაში მყოფი ირანის მბრძანებელი თეიმურაზის თანადგომას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა.

1626 წელს შაჰ-აბას I-მა განჯის ბეგლარბეგისა და თბილისის ციხისთავის დავეთუნდილადის შუამდგომლობით თეიმურაზს წყალობა და შერიგება შესთავაზა. ამ შეთანხმების ძალით შაჰი ქრისტიან თეიმურაზის ქართლ-კახეთის მეფედ სცნობდა, ხოლო თბილისისა და სომხეთ-საბარათიანოს მეფედ მაჰმადიან სიმონ II-ს (სიმონ-ხანს) ტოვებდა. ფაქტობრივად, ქართლის ტახტზე ორი მეფის ცნობით შაჰი თეიმურაზსა და სიმონ II-ის მკვეთრ დაპირისპირებას ცდილობდა. შაჰისა და თეიმურაზის ეს შეთანხმება გიორგი სააკაძის წინააღმდეგაც იყო მიმართული... ოსმალეთის სულთანი მას „ქართლის მპყრობელ მოურავ-ხანს“ უწოდებდა და ელჩებსაც მას უგზავნიდა. ამგვარად, ერთი მხრივ, თეიმურაზ I და ირანის შაჰი, ხოლო მეორე მხრივ, გიორგი სააკაძე და ოსმალეთის სულთანი...“¹¹⁹. საქართველოს ორ სასტიკ მტერს შორის სპარსული ორიენტაცია ოსმალურს სჯობდა, რადგანაც ოსმალეთი საქართველოს ინკორპორაციას ენეოდა, ხოლო ირანს საქართველო ესაჭიროებოდა როგორც ვასალური ქვეყანა, ოსმალეთთან ომში დამხმარედ.

1626 წელს ბაზალეთის ტბასთან თეიმურაზმა სააკაძე დაამარცხა. „ნ. ბერძენიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ: „ოსმალეთი და სპარსეთი ერთმანეთს ებრძოდნენ სააკაძისა და თეიმურაზის სახით“¹²⁰. მალე „თბილისის მეფე“ სიმონ-ხანი ზურაბ ერისთავმა ლალატი მოკლა. შაჰმა „თეიმურაზი გაერთიანებული ქართლ-კახეთის მეფედ აღიარა“ 1631 წელს¹²¹.

თეიმურაზ მეფე, როგორც ითქვა, შიშის ზარს სცემდა მაჰმადიან მმართველებს, სპარსეთისა და ოსმალეთის სამეფო კარს სერიოზულად აშფოთებდა თეიმურაზის საქმიანობა და მისი ფართო გეგმები, ურთიერთობა ევროპისა და რუსეთის მეფეებთან. თეიმურაზის მიერ გაგზავნილ ელჩობასთან დაკავშირებით ესპანეთის სახელმწიფო საბჭოს შეუგროვებია ცნობები ქართველთა მეფის სამხედრო ძალების შესახებ – „ცნობების ავტორი წერს: „ამჟამად იბერთა ქართველთა მეფეს აქვს შემდეგი სამხედრო ძალა: მიძიმე კავალერია თავიდან ფეხებამდე აბჯარში და ჯავშანში ჩაცმული და შეიარაღებული თოფებით, შუბებით, ხმლებითა და ისრებით. ასევე ასეა შეიარაღებული 60 ათასი მხედარი, ფეხოსანი და მსუბუქი კავალერია ითვლის 40 ათას კაცს... საჭიროების შემთხვევაში მეფეს შეუძლია გამოიყვანოს ასიათასიანი ჯარი“... რადგანაც თურქები ქრისტიანობის საერთო მტრები იყვნენ და „ცნობების“ ავტორის აზრით, ისინი იმდენად დასუსტებულნი იყვნენ, რომ არც ძალა და არც შესაძლებლობა აღარ ჰქონდათ თუნდაც მცირე ძალასთან დასაპირისპირებლად, სწორედ ამიტომ „იბერთა მეფემ

უნდა განახორციელოს ლაშქრობა კონსტანტინეპოლზე და პირადად ჩაუდგეს მას სათავეში საერთო მტრის წინააღმდეგ, გამოიყენოს ამისათვის ყველა ძალა“... იბერიის მეფე დარწმუნებულია, რომ ესპანეთის მეფე მიიღებს მონაწილეობას ამ ლაშქარში... ლაშქრობის დაწყება შეიძლება მომავალი 1628 წლის გაზაფხულზე“¹²².

მართალია, ესპანეთიდან არავითარი ძალა არ მოსულა და თეიმურაზი ვერ ჩაუდგა სათავეში კონსტანტინოპოლისაკენ დაძრულ ლაშქარს, მაგრამ სამაგიეროდ სრულიად საქართველოს ლაშქრით 1631 წელს მან სპარსეთის მხარეებს შეუტია და სპარსთა დედაქალაქიდან არცთუ დაშორებული (არეზამდე მდებარე) ვრცელი ქვეყნები დალაშქრა.

თეიმურაზთან ერთად ლაშქრობდა დაუდხან უნდილაძე, სპარსეთის გამოჩენილი ქართველი მოხელე, რომელიც შაჰს აჯანყებოდა. აღსანიშნავია, რომ ოსმალეთის დედაქალაქისაკენ გალაშქრებას თეიმურაზი ოსმალეთის სულთანის წინააღმდეგ აჯანყებული არზრუმის ქართველი მმართველის აბას ფაშას დახმარებით აპირებდა¹²³.

ახლა, სპარსეთის წინააღმდეგ ლაშქრობისას თეიმურაზს „...წინასწარი სამზადისი ჰქონია და რაკი ალბათ მარტო საკუთარი სამხედრო ძალის იმედით ძნელი და სახიფათო იყო ამ საქმის ასრულება, თითქმის ყველა ქართველი, სამეფო სამთავროებიც მონაწილედ გაუხდია და თავიანთი ჯარითურთ სალაშქროდ მიუწვევია. ფ. გორგიჯანიძეს თუ დაუუჯერებთ, ყარაბაღის დასაპყრობად „ლევან დადიანი ოდიშის ლაშქრით, მეფე ალექსანდრე იმერეთის ლაშქრით, მესხთ თავადნი და აზნაურნი და, თავისთავად ცხადია, ქართლ-კახეთის ჯარიც სრულ შეიყარნეს და განჯა-ყარაბაღი არეზამდისნი დაარბიეს და ააოხრეს“¹²⁴.

ამ დროს, ბარდაში, თეიმურაზთან „განძასარის სომეხთა კათალიკოსი“ მისულა „დიდის ჯარითა და ფეშქაშით“. სომეხი იერარქი თურმე თეიმურაზს დაბეჯითებით ურჩევდა ელაშქრა სპარსეთის დედაქალაქ თავრიზზე¹²⁵.

„თეიმურაზ მეფის მხრივ ყარაბაღის დარბევაც თავისთავად მეტისმეტად გაბედული და წინდაუხედავი ნაბიჯი იყო, ხოლო ის რასაც აღმოსავლეთ საქართველოს ბატონ-პატრონს სომეხთა კათალიკოსი ურჩევდა, სრულებით უგუნური, თავზეხელაღებული საქციელი იქნებოდა... სომეხთა კათალიკოსს ავინყდებოდა, რომ სპარსეთის შაჰი მით უმეტეს შურს იძიებდა და ქართველებზე ჯავრს ამოიყრიდა, თუკი თეიმურაზი თავრიზამდის მისი ქვეყნის დარბევას გაბედავდა“¹²⁶. საბედნიეროდ თეიმურაზმა შეწყვიტა ლაშქრობა და უკან დაბრუნდა. „ირანის შაჰი თეიმურაზის ლაშქრობამ დიდად გააცოფა“¹²⁷. მან უნდილაძეების სპარსეთისათვის დიდად ნამსახური და სახელოვანი ოჯახი სრულიად ამოხოცა, საქართველოსაკენ კი უზარმაზარი 130.000-იანი არმია გამოგზავნა, რომელსაც თეიმურაზის გაძევება და „გურჯისტანის ვალად“ როსტომ-ხანის დასმა ევალებოდა. სპარსულ არმიას მეორე კონდოტიერი – როსტომ-ხან სააკაძე სარდლობდა.

1632 წლიდან გაძევებული თეიმურაზის ნაცვლად ქართლში 67 წლის როსტომი, ბაგრატიონთა სახლისშვილი „გამეფდა“.

დიდი წინააღმდეგობის განწევისა და ქართველთა მრავალი აჯანყების მიუხედავად, თეიმურაზმა ვერ შეძლო როსტომის დამარცხება, რადგანაც ის უმთავრესად ხო, ყიზილბაშთა ძალას ეყრდნობოდა. თეიმურაზმა დატოვა ქართლი და კახეთი. დავიდა: „სელიმ-ხანი, რომელსაც მოსაბრუნში (ყარაღაჯის ახლოს, ჭარის პირდაპირ, ლაგოდების რაიონში) სასახლე აეგო და იქ დამდგარიყო, გააძევა და 1634 წ-ს კახეთი დაიკავა“¹²⁸. ამის შემდეგ როსტომმა დიპლომატიური ხერხი იხმარა და თეიმურაზის შაჰთან შერიგება არჩია. გახარებულმა შაჰმა კვლავ ოფიციალურად ცნო ქრისტიანი თეიმურაზი კახეთის მეფედ. თეიმურაზმა გადაწყვიტა ქრისტიანობა აღედგინა დაღესტნის იმ მხარეში, რომელსაც დიდოეთს უწოდებდნენ და რომელიც ადრე კახეთში შედიოდა: „შეიყარა ჯარი, წარვიდა დიდოეთზედ, ენება მოქცევა დიდოეთისა და მიუხდა დიდოეთს და აიღო რომელიმე კოშკები... მოეშველნენ ლეკნი დიდოთა და შემწე ეყვნენ... გამოაქცივეს ბატონი თეიმურაზ და რომელნიცა ჰყვანდა გამოჩენილი ეპისკოპოსნი, დარბაისელნი, ყოველნივე მუნ ამონყვიტეს და ჩამოვიდა კახეთს და იტირა: – ვაი ეპისკოპოზ – დარბაისელ-ამონყვეტილსა“¹²⁹.

სპარსთა ბატონობა (როსტომ-ხანის მმართველობა) ქართველი ხალხისათვის დამლუპველი გამოდგა. ეროვნული გადაგვარების საფრთხე ძლიერდებოდა, ამიტომაც სანამ თეიმურაზი კახეთში იყო, დასასრული არ უჩანდა მისი ინიციატივით მოწყობილ შეთქმულება-აჯანყებებს. ქართლის კათალიკოსი ევდემონ დიასამიძეც კარგად ხედავდა ეროვნულ-სარწმუნოებრივი გადაგვარების საშიშრელებას, ამიტომაც მისი მეთაურობით მომზადდა აჯანყება როსტომის წინააღმდეგ და ქართლის ტახტზე თეიმურაზის აღსადგენად.

1642 წელს როსტომის წინააღმდეგ დიდი შეთქმულება მოეწყო. შეთქმულებაში ზაალ ერისთავი, იოთამ ამილახვარი, ნოდარ ციციშვილი, კათალიკოსი ევდემონ დიასამიძე და სხვანი მონაწილეობდნენ. შეთქმულება სომხეთის მელიქმა გასცა. ამის შემდეგ კათალიკოსი არ გატყდა და შეთქმულებს როსტომის წინააღმდეგ საბრძოლველად მოუწოდა, მაგრამ როსტომმა ისინი დაამარცხა. „ხოლო შეიპყრა კათალიკოზი ევდემონ როსტომ მეფემან და წარავლინა ქალაქის ციხეშია და ტყვე-ყო და ხანსა რაოდენსადმე უკანა, მუნვე ციხეში მოაშობინა...“¹³⁰. „შემდგომად გარდმოაგდო განჯის კარის კოშკიდან“¹³¹. ასე აწამეს საქართველოს წმიდა კათალიკოსი.

როსტომი ქართული ეკლესიის სულს, აზრსა და იდეას ებრძოდა, მან ორი კათალიკოსი ნაპკვარა საპატრიარქო ტახტს, კერძოდ, კათალიკოსი ზაქარია ქართლში შემოსვლისთანავე გააძევა, ხოლო კათალიკოსი ევდემონი მოკლა.

საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს, ზაქარიას, საქართველოს ფარგლებს გარეთაც იცნობდნენ, როგორც ქრისტიანობისა და ქართული ეკლესიისათვის თავდადებულ მოღვაწეს, მას მრავალ წერილს წერდნენ რომის უმაღლესი სასულიერო ხელისუფალნი. მოღწეულია ზაქარიას მიერ გაგზავნილი საპასუხო წერილებიც. ზაქარია თავის წერილებში მუდამ აღნიშნავდა, რომ ქართული ეკლესია მუდამ სწორი, მართა-

ლი სარწმუნოებისა იყო და მასში ერესსა და სარწმუნოებრივ გადახრებს ადგილი არ ჰქონდა. კერძოდ, ქართველი პატრიარქი რომის პაპს ურბან VIII-ს სწერდა: „მადლობელი ვართ უფალი ღმერთის, რომ იმპერატორი კონსტანტინე დიდის დროიდან დღემდე ღმერთისა და მისი დიდებული ციური სამფლობელოს წყალობით გვაქვს მადლი და სიყვარული ნამდვილი სარწმუნოებისადმი, ქრისტეს რწმენა მტკიცედ, უცვლელად, და შეურყევლად, ღრმად და გულითადად ზის ჩვენს ორგანიზმში და განმტკიცებულია ჩვენს გულში“¹³².

ამ წერილში მოყვანილი სიტყვებით შეფარვით ნათქვამია, რომ ქართველებს არ ესაჭიროებათ სარწმუნოების არავითარი შეცვლა (ე. ი. კათოლიკობის მიღება). არ ესაჭიროებათ, რადგან მათი რწმენა – წმიდა ნინოს მიერ ქადაგებული – შეურყენელი დარჩა.

კათალიკოსი ზაქარია სხვაგანაც წერს ურბან VIII-ს: „ჩვენს სამეფოში უფლის სიყვარული ყოველთვის გვეპყრა ხელთ და ეს რჯული ჩვენს გულებში მტკიცედ არის გამჯდარი. თუმცაღა დრო იყო, როცა ჩვენს ქვეყანაში ძარცვასა და თარეშს ჰქონდა ადგილი, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ჩვენ ჩვენს რჯულზე მტკიცედ ვიდევით და არავითარი შეცდომა არ დაგვიშვია“¹³³. აქაც მსგავსი აზრია გატარებული: ქართველობა კათოლიკობის მიღებას არ საჭიროებს, რადგანაც სწორ რჯულს იცავს.

სხვა წერილში ზაქარია ურბან VIII-ს ექიმსა და ეკლესიების აღსადგენად კარგი ხელოსნის გაგზავნას სთხოვს და წერს: „ბევრმა უბედურებამ გაანადგურა ჩვენი ქვეყანა, მაგრამ ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტეს ძალითა და შემწეობით ისევ გაკეთილშობილდება და გასწორდება იგი“¹³⁴.

როსტომ-ხანმა ქართლში შემოსვლისას კათალიკოს ზაქარიას ტახტი წაართვა (კათალიკოსი იმერეთში გადავიდა) და მის მაგიერ ტახტზე ახალი კათალიკოსი აიყვანა, რომელიც, როგორც ამბობდნენ, ნაკლებად სულიერი ყოფილა და თურმე უფრო მეომარს ჰგავდა, ვიდრე ბერს. ჩანს, როსტომს ამ გზით სასულიერო საქმიანობის ჩაშლა სურდა, მაგრამ ახალ კათალიკოსს ქვეყნისა და სარწმუნოებისადმი დიდი სიყვარული გამოუმჟღავნებია და მათთვის დაუდგია კიდეც თავი.

„როსტომ მეფეს დაუნიშნია ახალი კათალიკოსი (ალბათ, ევდემონ დიასამიძე), „რომელიც უფრო ჯარისკაცს ჰგავს, – წერს დონ ჯუსტი – ვიდრე მღვდელმსახურს“¹³⁵. შეიძლება ეს მართლაც ასე იყო, მაგრამ მთავარი მაინც ისაა, რომ ქართული ეკლესიის მესაჭისათვის როსტომის დამღუპველი პოლიტიკა მიუღებელი ყოფილა და მის წინააღმდეგ გაულაშქრია.

როსტომმა ჯარები კახეთს შეუსია, თეიმურაზი დაამარცხა და ქართლ-კახეთიდან იმერეთში გახიზნის საშუალება მისცა. „იმერეთს გახიზნული დამარცხებული თეიმურაზი ფარხმალს მაინც არ ყრიდა, ქართლის ვალის, როსტომის წინააღმდეგ და ირანის ბატონობის დასამზობად კვლავ ენერგიულად განაგრძობდა ზომების მიღებას. ამ მიზნით თეიმურაზმა, უპირველეს ყოვლისა, დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართა შერიგება და გაერთიანება სცადა.

ოდის მთავართან იმერეთის მეფის შერიგებაზე თეიმურაზი დიდ იმედებს ამყარებდა. ქართლ-კახეთის ყიზილბაშთაგან გამოსხნას იგი ოდიშისა და იმერეთის ლაშქარზე დაყრდნობით ფიქრობდა¹³⁶.

არც ეს გამოვიდა. როსტომი ქართლ-კახეთის მეფედ იქცა, ქვეყანა ეკონომიკურად მოღონიერდა, მაგრამ „...არღარა იყო ზრუნვა სულიერი და არა ზრუნვიდა მეფე სუფევისა და ქვეყნისათვის“¹³⁷, – წერს ვახუშტი.

ბერად აღკვეცილი თეიმურაზი 1663 წელს 74 წლისა გარდაიცვალა, უფრო ადრე 1658 წელს გარდაიცვალა როსტომი, მის ადგილზე ბაგრატიონ-მუხრან ბატონი, გამაჰმადიანებული ვახტანგი (შაჰ-ნავაზი) დასვეს.

თეიმურაზის ბერად აღკვეცამდე მაჰმადიან მპყრობელთა წინააღმდეგ კახეთი აჯანყდა, სადაც მრავლად იყვნენ თეიმურაზის ერთგულნი, განსაკუთრებით თუშუშაფხევსურნი ერთგულობდნენ ქრისტიან მეფეს. ამ დროს „თათართა ეპყრა მონასტერი ალავერდი ციხედ და იყვნენ შიგა და სხვაცა მრავალი ადგილი კახეთისა, ბახტრიონი ციხედ ჰქონდათ და მრავალი ელი ცოლშვილით ჩამოსახლდნენ კახეთშია და მრავალსა ბოროტსა უყოფდნენ მკვიდრთა კახეთისათა, რამეთუ ენებათ სრულიად კახეთი გასათათრებლად და ელის დასახლება“¹³⁸.

„...მოაოხრეს და განრყვნეს წმიდანი ეკლესიანი. მაშინ მგზავრი ვინმე ერთი კახი ხუცესი მარტო მივიდოდა გზასა თვისსა კახეთში, ხოლო დამთხვევით შეემთხვივნეს გზაზედა მღვდელსა მას თათარნი რაოდენიმე და შეიპყრეს უსჯულოთა მათ ხუცესი იგი მტერთა მათ და მოშურნეთა ქრისტეს სჯულისათა. შეკრეს ხუცესი იგი მძლავრობით და შეამთხვივეს საქმე სიბილნისა, რომელ არს ცოდვა სოდომური და განუტევეს. ხოლო წარვიდა ხუცესი იგი და მივიდა დუშეთს. ზოგად ისხდნენ ზაალ ერისთავი და ცოლი მისი. მას ჟამსა ეპყრა კახეთი მურთუზალ ყულიხანს და ზაალ ერისთავსა... რამეთუ როსტომ მეფეს დაედგინა იგი კახეთის გამგებლად და ეპყრა ზაალ ერისთავსა ერწო-თიანეთი“. დაუწოქა ხუცესმან და შესჩვილა: „შენ ზაალ ერისთავი ხარო, და კახეთის გამგებელი, გააოხრეს სრულიად კახეთი უსჯულოთა აგარიანთა და მე გზაზედ შემიპყრეს და შემამთხვიეს საქმე უშუეერი და ხელშეკრული გამხრნეს... და ან ამისი მაგიერი პასუხი ღმერთს შენ მიეც და შენ უნდა გასცე, ვინაიდგან შენდა რწმუნებულ არს კახეთი“. ხოლო რა ესმა საქმე ესე ზაალ ერისთავსა, დიდად მწუხარე იქმნა და იყო მას ჟამად ზაალ ერისთავი ყანის მომღურავი. მაშინ შემოიფიცა ქსნის ერისთავი შალვა და ელიზბარ და კახი სუფრაჯი ბიძინა ჩოლოყაშვილი და შემოიფიცნეს მთის კაცნი-თუშნი... წარვიდნენ ღამესა ერთსა, დაესხნენ თავსა სულტანსა ბახტრიონსა და ამონყვიტეს, და მოსრნეს ბახტრიონის ციხეში მდგომნი ელნი და რაც იყვენ, მოჰყვნენ იქიდანმე ხოცითა, ჩავიდნენ ალავერდს, და რომელნიცა მუნ იყვენენ თათარნი და ელი, რაც ესახლა, ყოველი მოსრეს პირითა მახვილისათა და ამოსწყვიტეს დედა-წული-თურთ... სადაც კახეთს თათარი და ელი ესახლა, ყოველივე ამოსწყვიტეს და არა სადა დაშთა, რომე ყოველივე არ მოკლეს და რომელნიმე ივლტოდეს. წარვიდეს და განაძეს,

კახეთში თათარნი აღარსად იპოებოდნენ, თვინიერ ყარაღაჯის... და განათავისუფლეს კახეთი თათართაგან და არა სადა იპოვებოდა თათარი“¹³⁹.

სპარსელებმა ამის შემდეგ კახეთის თათრებით დასახლების გეგმა უარყვეს, მაგრამ აჯანყების მეთაურები ანამეს. ზაალ არაგვის ერისთავი, აჯანყების მეთაური, ქართლის მეფემ (მისმა მტერმა ვახტანგმა) მოაკვლევინა, ხოლო სხვები სპარსეთში გააგზავნეს. „მაშინ ჩოლოყაშვილი ბიძინა სუფრაჯი, შალვა და ელიზბარ, ესენი მისცეს მკვდრის პატრონთა, ვითარც წესი და ჩვეულება არს თათართა, რამეთუ მკვლელს ხელში მისცემენ მოსისხარსა, და ყვეს სამართალი ჩვეულებისამებრ მათისა, ხოლო დაჰპატიუეს სჯული მაჰმადისა ბიძინასა სუფრაჯს ჩოლოყაშვილს, შალვას და ელიზბარს, მაშინ დიდად მხნედ გამოჩნდეს სამნივე ესე მონამენი და უმეტეს ბიძინა ჩოლოყაშვილი სუფრაჯი წადიერად იღუწოდა ნამებისათვის: განბასრეს მათ და გინებულ ჰყვეს სჯული მაჰმადისა. მაშინ ბიძინა ჩოლოყაშვილი განამხნობდა შალვას და ელიზბარს და ეტყოდა: „ნუ მოვმედგრდებით და ნუ შეუშინდებით, არამედ მივსცეთ თავი ჩვენი ქრისტესათვის სიკვდილსა, რამეთუ სიკვდილი უნებლიედ თანაგვაც და ვერავინ წინააღმდეგების სიკვდილსა, აჰა, ჟამი ესე არს შესვლად სასუფეველსა შინა“, ერთხმობით სამთავე აღიარეს ქრისტეს სარწმუნოება და უარყვეს სჯული მაჰმადისა. ხოლო მათ მახვილებით დაჭრეს იგინი ასოეულად და დახვრიტეს რომელიმე თოფითა და რომელთამე მახვილითა დაჭრნეს. და აღსასრული სარბიელი ნამებისა მიიღეს და იქმნეს ვითარცა სხვანი პირველნი მონამენი, გვირგვინოსან და ან იხარებენ ზეცისა სასუფეველსა შინა“¹⁴⁰.

თეიმურაზისა და საქართველოს სხვა ერთგულ შვილთა თავდადებაჲმ ქრისტეს სარწმუნოებისადმი იმ დროს ქვეყანა სრული გადაგვარებისაგან იხსნა. ქართველთა მთავარი ორიენტირი კვლავ სარწმუნოება და მამული იყო.

საუბედუროდ, მაჰმადიანურ სახელმწიფოებთან ომში თეიმურაზი დამარცხდა. ქართულმა სახელმწიფოებრიობამ თვისობრივად სხვა სახე მიიღო. აღმოსავლეთ საქართველოში სპარსთა ვასალურმა ქართულმა სახელმწიფომ (ქართულმა სამეფომ სპარსული სახელმწიფოს საზღვრებში) 1744 წლამდე იარსება, მას აღარ შეეძლო აშკარად გამოხატული ეროვნული სახე ჰქონოდა, რაც იმითაც გამოიხატა, რომ „ქართველობას“ ანუ „ქართულ ქრისტიანობას“ თავისსავე სამშობლოში არათუ არავითარი უპირატესობა არ ჰქონდა, არამედ ქრისტიანობის სხვა სექტებთან გათანაბრებული და დამცირებულიც კი იყო.

თეიმურაზის ცხოვრების ბოლო დღეების ქრონიკა, თანახმად ვახუშტისა, ასეთი ყოფილა: მას თავისი ამქვეყნიური ცხოვრება დაუტოვებია როგორც სქემოსან ბერს, შაჰის მიერ დაპატიმრებულს ქრისტიანობის დაცვისათვის, ამიტომაც მისი ცხოვრების დასასრული წმიდამონამებრივია.

იმერეთის სკანდის ციხიდან თეიმურაზი ვახტანგ V შაჰნავაზმა ირანში გაგზავნა, სადაც შაჰი გარკვეულ დრომდე კარგად ეპყრობოდა: „მისრული თეიმურაზ პატივით

შეიწყნარა ყეენმან შაჰ-აბაზ, ანადიმებდა და ანადირებდა თვისთა თანა და ნიჭვიდა მრავალსა. დღესა ერთსა ეტყოდა თეიმურაზს შაჰ-აბაზ, რათა დაუტეოს ქრისტიე. ხოლო თეიმურაზ არცაღათუ ისმინა. კვლავად ნადიმობასა შინა ეტყოდა ჭამასა ხორცილსა, რამეთუ იყო მარხვა, არც ესე ინება თეიმურაზ, განრისხნა შაჰ-აბაზ და შეაქცია თასითა ღვინო პირსა ზედა ხელითა თვისითა თეიმურაზს. იწყინა კადნიერება ესე თეიმურაზ... მეორე დღეს წარვიდა შაჰ-აბაზ და თეიმურაზ წარავლინა ასტარაბადს პატიმრად... ხოლო მისრული ასტარაბადს ბატონი თეიმურაზ მასვე ზამთარსა გარდაიცვალა, შემონაზონებული და სქემოსანი 1663. შემდგომად ევედრნენ კახნი მუნ მყოფნი, რათა წარმოიღონ გვამი თეიმურაზისა კახეთს... წარმოიღეს და მოიღეს ალავერდსა. მაშინ შეკრიბნენ კათალიკოს-ეპისკოპოსნი ქართლ-კახეთისათა ბრძანებითა მეფისა ვახტანგისათა და დაფლეს ალავერდს 1664¹⁴¹.

ტყვეთა სყიდვა

XVII საუკუნისათვის საქართველოში ტყვეთა სყიდვა გავრცელდა. ეს საშინელი და საზოგადო ცოდვა მანამდე ჩვენი ხალხისათვის უცხო იყო. „ფორმები, რომლებიც ამ მოვლენამ მიიღო ჩვენი, გაცილებით უფრო მძიმე და ამორალურია, ვიდრე ტყვეებით-შონებით ვაჭრობის ის ფორმები, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა როგორც შუა საუკუნეებამდე, ისე შემდეგ – ახალ საუკუნეებში, მსოფლიოს რომელი კუთხეც არ უნდა ავიღოთ“¹⁴².

ტყვეთა სყიდვის გავრცელება უჩვენებს, რომ ამ დროისათვის ჩვენი ხალხი მორალურად დაცემულა, თუმცა, ისიც უნდა ითქვას, რომ ტყვეთა სყიდვა უფრო გარეშე ძალთაგან იძულების შედეგად ხდებოდა და არა თავისუფალი ნებით.

სპარსეთმა და ოსმალეთმა აღნიშნული პერიოდისათვის ყველა თავისი მეზობელი ქვეყანა დაიპყრეს და უზარმაზარი იმპერიები შექმნეს, მხოლოდ ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეულების ურჩობას ვერ მოუხერხეს ვერაფერი. ამასობაში მოსკოვის რუსეთის სახელმწიფოც გაფართოვდა და ჩრდილო კავკასიის გამაჰმადიანებულ სპარსეთ-ოსმალთაგან ხელდებულ ქვეყნებს მოადგა. რუსეთის ერთმორწმუნე დაუმარცხებელ-დაუმორჩილებელი ქართული სახელმწიფოებრიობა მაჰმადიანური იმპერიების სერიოზულ შეშფოთებას იწვევდა.

საქართველო, ქართველი ხალხი სპარსეთ-ოსმალეთთან მუდმივ საომარ მდგომარეობაში იმყოფებოდა, სწორედ ამიტომ განგებ თუ ქვეცნობიერად გადანაცვიტეს დაუმორჩილებელ, ფაქტობრივად ეკონომიკურ ბლოკადაში მოქცეულ საქართველოში (და სავლეთ საქართველოს მარილს, რკინასა და სხვა ნაწარმს გარკვეულ პერიოდში არ აწვდიდნენ) ქართული მოსახლეობის ჯანმრთელი ნაწილი ფულით შეესყიდათ და ქვეყანა მოსახლეობისაგან დაეცალათ. ამასვე გვიდასტურებს მისიონერთა აღწერილობაც. სპარსელო-ოსმალები საქართველოში მხოლოდ ქრისტიანს, ე. ი. ქართველს ყიდულობდნენ. სხვა სარწმუნოების მქონენი (ე. ი. არაქართველნი) მათთვის საინტერესო არ იყო, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ თათრები წინასწარ შემუშავებული გეგმით მოქმედებდნენ.

„იმის დასადასტურებლად, რომ სპარსელებს და თურქებს სწორედ ქრისტიანი ყმანვილები აინტერესებდათ და არა სხვა, დონ ჯუსტი პრატოს მოაქვს ერთი მაგალითი: „გასულ წელს მეფე თეიმურაზს მადლობა უნდა გადაეხადა ერთ-ერთი სპარსელი ბატონისათვის, მისგან მიღებული ერთ-ერთი სამსახურისათვის. ამ მიზნით თეიმურაზმა იყიდა საქართველოს მეზობელ მხარეში მცხოვრებ კერპთაყვანისმცემელთაგან ოთხი ყმანვილი და საჩუქრად გაუგზავნა იმ სპარსელს, მიიღო რა ისინი სპარსელმა, თუმცა ბიჭები იყვნენ თავისთავად ლამაზნი, მან მაშინვე შენიშნა, რომ ისინი კერპთაყვანისმცემლები იყვნენ და წამოიძახა: „არა, აბა მხოლოდ ერთი შეხედეთ, ვინ გამომიგზავნეს, მე მინდოდა მიმეღო ვინმე ქრისტიანი და არა კერპთაყვანისმცემელი, რომელიც მე თვითონ ბევრი მყავს“¹⁴³.

როსტომ მეფე-ხანმა, რომელიც სპარსელთა ნების უერთგულესი აღმსრულებელი იყო, სასწრაფოდ მოშალა მანამდე არსებული წესი თათრებისათვის საქართველოდან არაქრისტიანი მონების გაგზავნისა და შემოიღო ახალი – სპარსელებთან მონებად ქართველების გაგზავნისა.

როსტომ-ხანამდე სპარსელებმა ქართლის მეფე სვიმონს დაადეს ხარკად ტყვეების მონებად გაგზავნა. მართალია, სვიმონი იძულებული იყო რომ ხარკი ეძლია, მაგრამ სპარსეთში იგი ქართველების ნაცვლად ბრძოლების დროს ხელში ჩაგდებულ ტყვეებს და სხვა ქვეყნებში ნაყიდ მონებს აგზავნიდა. სვიმონი „...ამ წესით იქმოდა: ანუ ძეს ურიისასა, ანუ ნასყიდსა ანუ ოსთასა გაგზავნიდა, ხოლო ამან (ე. ი. როსტომმა) გამოიყვანა ქართველ გლეხთა, აზნაურთა, დიდებულთა ასულნი და ვაჟნი და მას გაუგზავნა, ამიერითგან დაიდვა ესე და ყოველნი მეფენი საქართველოსანი ესრეთ ჰყოფდნენ, ვიდრე მოდღეინდელ დღემდე“¹⁴⁴, – წერს ბერი ეგნატაშვილი.

„და ამიერითგან შემოვიდა ზოგ-ზოგან ტყვის სყიდვა თავადებისაგან და რომელნიცა იყვნენ ობოლნი და ქვრივნი, გამოიყვანებდნენ და გაჰყიდნენ და გამრავლდა ცოდვა“¹⁴⁵. ამასვე იმეორებს ვახუშტიც: „არამედ კვალად შესძინა როსტომ, რამეთუ სვიმონ მოყიდულთა ტყვეთა ნარუველენდა ყენსა, ხოლო ესე გამოიყვანდა მთავართა და აზნაურთა შვილთა, ვაჟთა და ქალთა, და ნარუგზავნიდა. ამისთა მხილველთა ქართველთა ინყეს იდუმალ ტყვის სყიდვა, ქვრივთა და ობოლთა, რამეთუ გამრავლდა სიბოროტი, ვინაიდგან არლარა იყო ზრუნვა სულიერი და არა ზრუნავდა მეფე სუფევისა და ქვეყანისათვის, გარნა განცხრომისათვის, ვითარცა წესი არს მაჰმადიანთა, ამისათვის მიიტაცეს მთავართა თვისთ თვისნი მხარენი, ქვეყანა-ციხე-სიმაგრენი, სამეფონი და დაბნები“¹⁴⁶.

„როგორც დონ ჯუსტი პრატო და ასევე სხვა კათოლიკე მისიონერები აღნიშნავენ, სპარსელები და თურქები ყველა საშუალებას მიმართავდნენ, რათა საქართველოდან წაეყვანათ ახალგაზრდები. ისინი მათ იყენებდნენ პირველ რიგში თავიანთი ლაშქრის გასაძლიერებლად და ასევე ამით დიდ ზიანს აყენებდნენ საქართველოს. აქ ხომ ათეულ და ასეულ ყმანვილზე არაა ლაპარაკი, არამედ ათასობით ახალგაზრდაზე, რომლისაგან საქართველო განუწყვეტილ იცლებოდა და ქვეყანა ნადგურდებოდა.“

წარმოდგენაც კი ძნელია, – წერს დონ ჯუსტი პრატო – თუ რამდენად დიდია სპარსეთისა და კონსტანტინოპოლელი თურქების სიხარბე ყმანვილი ქრისტიანებისადმი. ამ მხარეებში ვერავინ ბედავს გადაიყვანოს ბიჭები ერთი ადგილიდან მეორეში, მაშინაც კი, როდესაც მას მიჰყვება საკუთარი მამა. მცირე მონაწილების ფასად (სპარსელები და თურქები) ართმევენ მათ ბავშვებს, არა მარტო იმიტომ, რომ იყოლიონ ბავშვები, არამედ იმ მიზნით, რომ აიძულონ ისინი უარი თქვან ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე, რომელიც მეტად სძულთ“¹⁴⁷.

მისიონერების დაკვირვებითაც ჩანს, რომ სპარსელებსა და თურქებს საქართველოდან ტყვეთა სყიდვა ქრისტიანობისა და ქართველობის აღმოფხვრისათვის ნებავდათ.

ქართველები მასობრივად გაჰყავდათ ტყვე-მონების სახით. არა მარტო სპარსეთისა და თურქეთის ცენტრალური ოლქები, არამედ პროვინციებიც (ეგვიპტე, ერაყი და სხვა) სავსე იყო ქართველი მონებით.

ველია ჩელებს ქართველი ტყვეები შეუძენია თავრიზში, ახალციხეში, ყარსში, არზრუმში, ბაქოში, ერევანში და სხვაგან.

„თავრიზის ხანს ევლიას სიმღერა მოეწონა და „ერთი ქართველი ბიჭი“ უბოძა. ევლია ჩელები აღნიშნავს, რომ მას აჩუქეს: ახალციხის განმგებელმა საფარ-ფაშამ „ორი ქართველი ბიჭი“, ყარსის ფაშამ – „ორი ქართველი ბიჭი“, არზრუმის ფაშამ – ორი „ქართველი მონა“, სეილი ფაშამ – „ორი ქართველი ბიჭი“, ვარდარ ალი-ფაშამ – ერთი „ქართველი ბიჭი“, მურთაზ ფაშამ – „ქართველი მონა“, ბაქოში – „ქართველი ბიჭი“... ერევნის ხანმა არზრუმის ფაშას მისი ხელით საჩუქრებთან ერთად ექვსი „ქართველი ბიჭი“ გაუგზავნა, თავრიზის ხანმა არზრუმის ფაშას ორი „ქართველი ბიჭი“ გაუგზავნა...“¹⁴⁸. ქართველი მონები არა მარტო მაჰმადიანთა, არამედ იუდეველთა და გრიგორიანთა ოჯახებშიც ჰყავდათ. გიუდენმდედტი აღნიშნავს, რომ ქართველები, რომლებსაც „ენასთან ერთად სარწმუნოებაც დაუკარგავთ“, მრავლად ყოფილან კავკასიელ არაქართველ მთიელთა შორისაც. ისმის ძალზე მნიშვნელოვანი კითხვა, რომელსაც რატომღაც ყურადღება არ ექცევა, ტყვეებად გაყიდულნი, ანუ არამართლმადიდებლურ გარემოში მცხოვრები ქართველები ეროვნებას ჰკარგავდნენ თუ ინარჩუნებდნენ?

ქართველები ჰკარგავდნენ ეროვნებას და სხვა ხალხებთან სრულ ასიმილაციას განიცდიდნენ. სპარსეთში სპარსელები ხდებოდნენ, ოსმალეთში – თურქები, ეგვიპტეში და ერაყში – არაბები, გრიგორიანულ ოჯახებში – სომხები, იუდეველთა შორის – ებრაელები, ხოლო კათოლიკეთა შორის – „ფრანგები“.

1628 წელს გორში მოსულმა ავგუსტინელმა ბერმა პატრი ამბროზიმ, 1640 წელს რომში გაგზავნა მოხსენება, რომელშიც კერძოდ წერს: „ამ ქრისტიანების ქვეყანაში კვალად შეიძლება ბევრი კეთილის ქმნა რამდენიმე მამულ-სოფლების ყიდვით, როგორადაც შერებიან სომხები, რომლებისაც თუმცა დიდი სიმძულვარე აქვთ ქართველებს სარწმუნოების საქმეში, მაგრამ რაკი მათი ხელქვეითი გახდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხების წესზედ. ამაზედ უარესიც ვნახეთ – ზოგიერთმა საქართველოში მცხოვრებმა მდიდარმა ურიებმა გააურიავეს რამდენიმე თავიანთი ყმა და მოსამსახურე“¹⁴⁹.

როგორც ევროპელი მისიონერების დაკვირვება უჩვენებს, ქართველები (ამ შემთხვევაში ყმა (მონა) – მოსამსახურენი) თვით საქართველოშივე ჰკარგავდნენ ეროვნებას, მით უმეტეს უცხოეთში, მათთვის მართლმადიდებლობის დაკარგვა ეროვნების დაკარგვას უდრიდა, რის ფასადაც ხშირად დიდ თანამდებობებსაც იღებდნენ.

„განსაკუთრებით სპარსეთში ბევრი იყო ქართველი: „დღეს მთელი სპარსეთი საფსეა ქართველებით – რჯულგანდგომილებით, წერს დონ ჯუსტი პრატო, – მათ ხელშია ყველა დიდი თანამდებობაც კი სახელმწიფოში“¹⁵⁰.

„სპარსელთა სისხლი გაკეთილშობილებულია ორი ეროვნების – ქართველების და ჩერქეზების სისხლით, რომლებიც ყველა სხვა ხალხზე ლამაზები არიან. სპარსეთში თითქმის არ არის არც ერთი ნარჩინებული, რომლის დედა ქართველების ან ჩერქეზების შთამომავალი არ იყოს“¹⁵¹. ტყვეთა სყიდვა, რომელშიც ადგილობრივი თავადაზნაურები აქტიურად მონაწილეობდნენ, ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა. ფრანგი მოგზაურის უან შარდენის ცნობით, XVII ს-ში ყოველწლიურად მარტო სამეგრელოდან 3 000 ტყვე გაჰყავდათ ოსმალეთში, სადაც ახალგაზრდა ვაჟებს იანიჩართა რაზმში რიცხავდნენ, ახალგაზრდა ქალებს სულთნისა და მისი ფაშების შარაპანებში აგზავნიდნენ. ხოლო ხანში შესულებს მონებად ჰყიდდნენ. ოსმალების ნარჩინებულთა სასახლეებში იმ დროისათვის მრავლად იყვნენ გაყიდული ქართველები, ტყვეებით ვაჭრობამ დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებით მძიმე ხასიათი XVII ს-დან მიიღო. „იმერეთის მეფეებს, თუ გურიისა და ოდიშის მთავრებს დამპყრობელი ქვეყნებისათვის (თურქეთი, ირანი) პერიოდული თუ ერთდროული ხარკი ხშირად ადამიანთა (ქალ-ვაჟთა) განსაზღვრული რაოდენობით უნდა გადაეხადათ. ამავე დროს მთავრებსა და დიდებულებს თავიანთი მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად, საჭირო უცხო საქონელიც ტყვეებზე გადაცვლით უნდა შეეძინათ“¹⁵².

როგორც ითქვა, სპარსეთმა და ოსმალეთმა საგანგებო პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიკური პირობები შექმნეს, რომელიც ქართველებს აიძულებდა საგარეო ვაჭრობის ძირითად ფორმად ქართველების მონათა ბაზარზე გაყიდვა ექციათ.

„...რიზე, გონია და ტრაპიზონიდან მოდის მრავალი თურქი ვაჭარი. მათ მოაქვთ ბლომად ფული და ტანისამოსი, რაც ფრიად ეჭირვება აქაურ ხალხს. თურქები კი სამაგიეროდ მხოლოდ ტყვეებს თხოულობენ. ამიტომაც აქ მოჰყავთ თურქებზე ტყვედ გასაყიდად ქართველებიც და აფხაზებიც. ყველანი ისე არიან დახელოვნებული ამ ხელობაში, რომ ადვილად იპარავენ, როგორც მამაკაცებს, ისე დედაკაცებს, დიდებსაც და პატარებსაც. ზოგჯერ ასეთი ავაზაკები ღამე თავს დაესხმიან მეზობლის სახლს, შეტეხენ ძალით სახლის კარს, შებოჭავენ, ვისაც კი შიგ იპოვიან და პირდაპირ ქობულეთში გააქანებენ თურქებზე გასაყიდად“¹⁵³, „ტყვის ასეთ ვაჭრობას დაბალი ფენის წარმომადგენელნი აწარმოებდნენ“¹⁵⁴.

უან შარდენის ცნობით, „ტყვეთა სყიდვამ“ სამეგრელოს 40.000-იანი მოსახლეობა 1640-იანი წლებიდან მოყოლებული სულ რაღაც 30 წლის განმავლობაში 20.000-მდე შეამცირა¹⁵⁵.

ქართველობა ძალზე მწარედ განიცდიდა ტყვედ გაყიდვას, რასაც, როგორც წესი, თან ერთვოდა ქრისტიანობის დათმობა, ეს კი ოჯახსა და სახლ-კარის დაკარგვაზე მეტად ამწარებდა და სასონარკვეთაში აგდებდა ადამიანებს. „პატრი იოსებ რომაელი 1675 წელს რომში გაგზავნილ წერილში წერს: „...უმანკო ბავშვებს, თუ ვაჟებს და ქალებს, სავაჭრო მოედანზე ჰყიდიან ოხერ ფასად, რათა მით დააკმაყოფილონ ოსმალეთის უწმინდური მადა, გვესმის და ვხედავთ მათ უღავილს და ტირილს. ამ დროს ზოგი

მდინარეში თავს იგდებს, ზოგი თვალებს ითხრის და ზოგიც ცხვირს იჭრის, რათა ურწმუნობებმა აღარ იყიდონ და წმიდა სარწმუნოება არ დაატოვებინონ¹⁵⁶.

კიდევ უფრო მეტიც, სასონარკვეთილებაში ჩავარდნილი ხალხის ერთი ნაწილი, დარწმუნებული შვილების ტყვეებად წაყვანასა და გათათრებაში, მზად იყო მათ დასახოცად, ოღონდ მათი გათათრება თავიდან აეცილებინა. „ყველა თათრის ხელთ არის და თათრდება. ასე შეიქმნა ოდიში. კაცები ასრე შეჭირვებაში არიან, რომ შვილი რომ ეყოლება, მოარჩობენ თავის ხელითა – თათარს მისცემენო, იმის გულისათვის ჩვენ მოვკლავთო ჩვენი ხელითაო“, – წერდა XVII ს-ში ერთი რუსეთში გადახვენილი ქართველი¹⁵⁷.

ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს: „არც ერთ ომს, არც ერთ უცხოელ დამპყრობელს ხმლით იმდენი ზარალი არ მიუყენებია საქართველოსათვის, რამდენიც ამ „მშვიდობიან“ ტყვეთა სყიდვამ მიაყენა მას“¹⁵⁸.

მაგრამ საქართველოს აზარალებდა არამარტო „მშვიდობიანი“ ტყვეთა სყიდვა, არამედ ომის დროსაც დატყვევებული ქართველების გადასახლებაც სპარსეთ-ოსმალეთსა და სხვა ქვეყნებში. შაჰ-აბას I-მა აღმოსავლეთ საქართველოში ზედიზედ სამი ლაშქრობის დროს (1613-1617 წ.წ.), დონ ჯუსტო პრატოს ცნობით, 60 ათასი ოჯახი წაიყვანა საქართველოდან, თითო ოჯახი არანაკლებ ოთხ სულს გულისხმობს. აქედან, მისივე ცნობით, 1633 წლისათვის ამ რიცხვიდან დარჩენილი იყო მხოლოდ 20 ათასი ოჯახი, დანარჩენი დაიხოცა. ამრიგად, განაგრძობს დონ ჯუსტი პრატო, „ქართველების შემწეობით სპარსეთი გამდიდრდა...“¹⁵⁹.

კახეთიდან „...1614 წელს სპარსელებმა ტყვედ წაიყვანეს 30 ათასი კაცი... ხოლო 1616 წელს დახოცეს 70 ათასი და ტყვედ ჩაიგდეს 130 ათასი კაცი (ისქანდერ-ბეგ მუნში, აბასის ისტორია, თეირანი, 1971, გვ. 875, 900)... 1625 წლის აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ კახეთიდან 100 ათასამდე კაცი იქნა გადასახლებული ირანში“¹⁶⁰.

მრავალი მკვიდრი ქართველი საქართველოს სხვადასხვა მხარეში – საინგილოში (აღმოსავლეთ კახეთში), დვალეთში, აფხაზეთში – ჩრდილო კავკასიიდან შემოსული ტომების ტყვეებად, მონა-შინაყმებად გადაიქცა. თვით საქართველოს შუაგულშიც ქართველები არამართლმადიდებელი ბატონების (მაჰმადიანების, გრიგორიანების) მონები და შინაყმები ხდებოდნენ, ყველა შემთხვევაში ქართველები ეროვნებას კარგავდნენ.

„ამ მხრივ საინტერესო ჩანს მაკარი ანტიოქიელის ცნობა, რომელიც XVII ს-ის 60-იანი წლების დასავლეთ საქართველოში არსებულ მდგომარეობას აგვისახავს: „მთელი ვაჭრობა ქართველთა ხელქვეითი სომხების, ებრაელების და ზოგიერთი ბერძნის ხელთაა. ეს ვაჭრები, მიუხედავად იმისა, რომ ამა თუ იმ ნივთს ქართველებთან ყიდნიან ორჯერ და სამჯერ უფრო ძვირად, სარგებლობენ მათი პატივისცემით, ეს სომხები და ებრაელები წარმოადგენენ მდიდართა კლასს საქართველოში, და მათ წინაშე ყველა ქართველი დავალებულია განურჩევლად წარჩინებულობისა და მმართველობისა. ყოველ ამ ვაჭართაგანს ოჯახში ყავს ქართველი გოგობიჭი მსახურად, რომელსაც როგორც უნდა ისე ექცევიან“¹⁶¹.

ასევე იყო აღმოსავლეთ საქართველოშიც. ცნობილია, რომ როსტომ-ხანის მეფობისას თბილისის მმართველობა სომხური (გრიგორიანული) სარწმუნოების მქონე მოქალაქეებმა ჩაიგდეს ხელში (თუმცა, როგორც ჩანს, წარმოშობით ქართველები იყვნენ). სომეხ მოქალაქეთა ოჯახებში, ჩვეულებრივ, მრავალი ქართველი ყმა – შინამოსამსახურე და ყმა ხელოსანი (ფეიქრები, მესანთლე, მექუდეები, ხელითმოვაჭრენი, მხერხავენი, მებალენი და სხვა) ჰყავდათ.

„მართლაც, მოქალაქეები თუ მსხვილი ვაჭრები საქართველოს ქალაქებში მნიშვნელოვან ქონებას იძენდნენ... ყალიოანთ გიორგის თბილისის მარტო ერთ უბანში ნ დუქანი ჰქონდა, დუქნების გარდა იგი ქალაქში ყმებსაც იძენდა, მაგ., 1742 წელს მან დავით თარხნიშვილისაგან იყიდა ყმა ერთანმინდელი ხუციშვილი პაპუნა... თბილისის ვაჭარი ქალაქში იძენდა დუქნებს, ბალებსა და ყმებსაც... ხელოსნებსაც და ამასთან მართლმადიდებლური სარწმუნოებისას“¹⁶².

როგორც ცნობილია, გრიგორიანი მებატონის ყმა-შინამოსამსახურენი, თუ ყმა-ხელოსნები გრიგორიანობას იღებდნენ, რის შედეგადაც ქართველობას კარგავდნენ და სომხდებოდნენ. ჩანს, ასეთივე იყო სხვა ეროვნების მებატონეთა ხელქვეითი ქართველების ბედი. როგორც ზემოთ, მისიონერის წერილში იყო აღნიშნული, იუდეური სარწმუნოების მებატონის ხელქვეითი ქართველები – ებრაელდებოდნენ. მისიონერებსაც ჰყავდათ ქართველი ტყვე – შინამოსამსახურენი, რომლებსაც კათოლიკურ სარწმუნოებას ალებინებდნენ. ასე „გაფრანგებულ“ ქართველები „თავისუფლდებოდნენ“ და წარმატებითაც კი მოღვაწეობდნენ კათოლიკური სარწმუნოების გავრცელებისათვის სხვადასხვა ქვეყანაში.

ჩანს, ასევე ყოფილა აფხაზეთში. ჩრდილო კავკასიიდან ჩამოსული მთიელი ტომები, რომლებსაც უცხოელები ხშირად „აბაზებს“, ხოლო ქართველები ინერციით „აფხაზებს“ უწოდებდნენ, თავს ესხმოდნენ ოდიშს. მრავალი დატყვევებული ქართველი აფხაზეთში მიჰყავდათ.

„არქანჯელო ლამბერტის ცნობით: „იმ დროს, როცა დადიანი (ლევან II) გართული იყო თავისი ძმისაგან დანაყბული ამბოხის დაცხრომით, აფხაზები სულ თავს ესხმოდნენ სამეგრელოს საზღვრებს, რომელიც თითქმის სრულიად გააოხრეს, მაცხოვრებლები დაატყვევეს და აფხაზეთში გადაასახლეს“¹⁶³.

„აფხაზთა თავდასხმები ოდიშზე განსაკუთრებით გაძლიერდა XVII ს-ის ბოლოს. XVII ს-ის 60-იანი წლებიდან თანდათან გაძლიერებას იწყებენ აფხაზეთის მთავრები – შერვაშიძეები, რომლებიც ოსმალეთის მოხარკეებად ითვლებოდნენ. აფხაზეთის მთავრებმა თანდათან დაიკავეს ტერიტორია მდინარე კოდორიდან ენგურამდე. ამ ტერიტორიაზე მთლად მოსაქეს ადგილობრივი მოსახლეობა. ვინც შიმშილს, მახვილს და ავადმყოფობას გადაურჩა, ოსმალეთში გაჰყიდეს ტყვეებად, ხოლო ამ ტერიტორიაზე აფხაზები დასახლდნენ“¹⁶⁴.

როგორც აღინიშნა, აფხაზეთში ჩამოსახლებული ადიღეური ტომები, რომელთაც ისტორიულ-გეოგრაფიულ პროვინცია აფხაზეთში დამკვიდრების გამო ქართველები

„აფხაზებს“ უნოდებდნენ, მრავლად იტაცებდნენ საქართველოს სხვა პროვინციებიდან ტყვეებს. გარდა ამისა, ძველქართულ პროვინცია აფხაზეთში შეუძლებელია სრულიად ამონყვეტილიყო მკვიდრი ქართველი მოსახლეობა. მეცნიერის განცხადება „ამ ტერიტორიაზე მთლად მოსპეს ადგილობრივი მოსახლეობა“ (იგულისხმება ოდიში, ენგურის მარჯვენა სანაპირო კოდორამდე), შეიძლება არ იყო სრული ჭეშმარიტება. უფრო საგულისხმოა, რომ მომხედურმა გაბატონებულმა მთიელებმა მკვიდრი ქართული მოსახლეობის გადარჩენილი ნაწილი დაიმონეს და შინაყმებად და შინამოსამსახურეებად აქციეს, ამას უნდა მიუთითებდეს ის, რომ აფხაზეთის მოსახლეობის საკმაოდ დიდ დამონებულ ნაწილს „ახოიუ“ – ქართველები, „აგირუა“ – მეგრელი და „აგური“ – გურული შეადგენდა.

ქართული მოსახლეობის დაბალი ფენა (გლეხობა) აფხაზეთში გადაიქცა ჩამოსახლებული და გაბატონებული მთიელების მონებად, შინაყმებად. ამიტომაც უნოდებდნენ მათ „აგირუა“ „აგურს“ (ეს სიტყვები როგორც აღინიშნა, „მეგრელს“ და „გურულს“ აფხაზურად ნიშნავდა, მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სიტყვების ფუძე „გრ“ („გირ“, „გურ“) „ქართველის“ აღმნიშვნელად ამავე დროს მრავალი ერის მეტყველებაში გამოიყენებოდა („გურჯი“, „გეორგიენ“). ამასთანავე დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის თვით სახელწოდებაში - „მარგველი“, გურული, მეგრელი, აღნიშნული ფუძე „რგ“ – ფიგურირებს, რაც ფუძე „გრ“-ს ვარიანტია. აღნიშნულ პერიოდში იმერეთის მეფე თავისი ქვეყნის მოსახლეობას უნოდებდა არა „იმერლებს“, არამედ „მარგველებს“. მაგალითად, იმერეთის მეფე გიორგი ერთ მომენტთან დაკავშირებით ამბობს – „...ნაღდნი აქვთ მრავალთ ჩვენთა მარგველთაცა“¹⁶⁵. ე. ი. ნაჯახები (ნაღდები) ჩემი სამეფოს მოსახლეობას ანუ მარგველებსაც აქვთო. „გრ“-„რგ“ ქართველთა თვითსახელწოდების ეთნოფუძეა¹⁶⁶.

ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, აფხაზური „აგირიუა“ და „აგური“ არამართო მეგრელს და გურულს, არამედ საერთოდ ქართველს – გურჯს უნდა აღნიშნავდეს. ასე უნოდებდნენ ქართველებს თურქები, ამიტომაც აფხაზების შინაყმები „მუშები“, „მზარეულები“, „საჭმლის მომზადებლები“ (მოსამსახურენი) და სხვა, ეროვნებით ქართველებს (მკვიდრდამონებულ ანდა მოყვანილ დატყვევებულთ) წარმოადგენენ. მათ ასევე „ახოიუ“ ეწოდებოდათ.

საერთოდ, „ახოიუ“ აფხაზეთის გლეხობის ერთ-ერთ კატეგორიას წარმოადგენდა, აფხაზეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა. „ტერმინი ახოიუ ნიშნავს „საჭმლის მომზადებელს“ (მოსამსახურეს). ამ ტერმინს თარგმნიან აგრეთვე „მუშის“ ან „მზარეულის“ მნიშვნელობით. სამურზაყანოში „ახოიუ“ „დოლმახორედაც“ იწოდებოდა (დოლმახორე „ახლოს, მახლობლად მცხოვრებს“ ნიშნავს). ტერმინ ახოიუში ასახულია მისი თავდაპირველი და მთავარი მოვალეობა, რომელიც შემდეგ მნიშვნელოვნად გაიზარდა. ახოიუს ზოგჯერ უნოდებენ „აგირუას“ (მეგრელი) ან კიდევ „აგურს“ (გურული)¹⁶⁷.

ახოიუ ბეგარის გადამხდელი გლეხია, მებეგარეა. „ახოიუ მებეგარეს პირადი თავისუფლება დაკარგული აქვს და უფრო მძიმე უღელი ადევს, ვიდრე ამაცურაზკუს, მათი რიგების შევსება ხდებოდა ტყვე ან ნაყიდი გლეხების მიწაზე მიმაგრებით“¹⁶⁸. ასე თუ ისე, ქართველები მთიელი ტომების „მონები“ ხდებოდნენ. ასე იყო არა მარტო აფხაზეთში, არამედ საინგილოშიც, სადაც დაღესტნელებმა აღმოსავლეთ კახეთის ქართველი გლეხობა დაიმორჩილეს. ასევე იყო შიდა ქართლის მთიანეთშიც, რომელსაც შემდგომში დვალები – „ოსეთი“ ეწოდა.

როგორც ითქვა, ტყვეთა სყიდვის ცოდვამ საქართველოში ჩამოყალიბებული სახე XVII საუკუნეში მიიღო. ქართველი მემატიანეები მიიჩნევდნენ, რომ ამ უბედურების ფუძემდებელი აღმოსავლეთში როსტომ მეფე-ხანი¹⁶⁹, ხოლო დასავლეთ საქართველოში ლევან დადიანი იყვნენ. „ამას ჟამსა შემოიღო ლევან დადიანმა ტყვის სყიდვა და თავის დახსნა, რამეთუ არა იყო მანამდე სყიდვა ტყვისა“¹⁷⁰. ქართველი მემატიანეები დაბეჯითებით მიუთითებდნენ, რომ ლევან დადიანამდე და როსტომ-ხანამდე ქართველები ტყვეებად არ იყიდებოდნენ. ლევან დადიანის შესახებ ბერი ეგნატაშვილი ამბობს – „აჰა, რისხვა ღმრთისა ულხინელი მოქმედთა ამის ბოროტისათა, რამეთუ მან განანესა ბოროტისა მის მტერისა მიერ წარმოთხეული გესლი იგი იუდაებრივი, რომელმაც განაციდა ვერცხლად შემოქმედი და მოძღვარი თვისი. მიერიოტგან განეთესა განსყიდვა უსჯულოთა ზედა ტყვეთა ქრისტეს – ნათლისღებისათა და წინააღმდეგობათა ღმრთისათა კაცთა მყოფთა სანახებთა იმერთა, ოდიშართა და გურიელთასა, რომელი ნუ ყოს ღმერთმან საქმე ქართლსა ზედა ბოროტი იგი. ხოლო მუნ უფროსად და უმეტესად განმრავლდა და გარდაემეტა ცოდვა იგი ვიდრე დღეისადმი, პოი ჩემდა, რამეთუ თვით მუნ – მყოფნი, მღვდელ-მთავარნიცა და სამღვდელთაგანნი შეირინნეს ბოროტითა მით სენითა, რამეთუ არა იყო პირველ ლევან დადიანისა და ალექსანდრესა, ამათთა ჟამთა შინა შემოვიდა წარსანყმედელად სულთა მათთა რამეთუ ესრეთ იქმნა...“¹⁷¹.

როგორც ზემოთ მოყვანილიდან ჩანს, მემატიანე ტყვეთა სყიდვის დანყებას ალექსანდრე იმერთა მეფის და ლევან დადიანის დროისათვის მიუთითებს. ეს მემატიანე იმასაც აღნიშნავს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ნათელღებული (მონათლული) ქრისტიანების (ე. ი. ქართველების) მონებად გაყიდვა თუ გაცემა როსტომმა შემოიღო. ყველა შემთხვევაში XVII საუკუნის I ნახევარი იგულისხმება. ამიტომაც ცნობილი საეკლესიო კრება, რომელზედაც ტყვეთა სყიდვა იქნა აკრძალული, საფიქრებელია, რომ სწორედ XVII საუკუნის დასაწყისში შედგა, როგორც ეს მიაჩნია ვახუშტი ბატონიშვილს, ხოლო თუ ეს კრება, რომელმაც „კათალიკოზთა სამართლის“ სახელწოდებით ცნობილი კანონები გამოსცა, XVI საუკუნის შუა წლებში შედგა, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჩვენს წმიდა დედაეკლესიას ამ უსაშინლესი ცოდვის ნიშნების აღმოჩენისთანავე განგაში აუტეხავს და ცდილა ძირშივე აღმოეფხვრა იგი. დასავლეთ საქართველოში მონვეულ საეკლესიო კრებაში ქართლის კათალიკოსი, აფხაზეთის კათალიკოსი და იმერ-ოდიშის ყველა ეპისკოპოსი მონაწილეობდნენ. საქართველოს კათალიკოსი კრე-

ბას, როგორც ქართული ეკლესიის მამამთავარი, ესწრებოდა. „კრების მონვევა და კანონთა დასხმა, ე.ი. სჯულის დადება, მისი თანხმობითა და სანქციით მოხდა“¹⁷².

„კათალიკოზთა სამართალი მთელ საქართველოში მოქმედი საეკლესიო სჯული იყო... აღნიშნული არაა კრების მონვევის ადგილი, მხოლოდ ნათქვამია, რომ „შემოვიკრიბენით ყოველნი ეპისკოპოსნი აფხაზეთისანიო“. იმ დროს საკათალიკოსო ტახტი ბიჭვინთაში იყო. უფრო გვიან (1657 წ.) ოსმალთა მძლავრობის გამო ტახტი ბიჭვინთიდან გადატანილი იქნა გელათში. გაურკვეველი რჩება, სად შედგა კრება – ბიჭვინთაში თუ გელათში“¹⁷³.

თუ საეკლესიო კრება 1543-1549 წლებში შედგა, როგორც ვ. კეკელიძე ფიქრობდა¹⁷⁴, მაშინ, ცხადია, ბიჭვინთაში იქნებოდა მონვეული, კერძოდ, „სამართალი კათალიკოზთაში“ ნათქვამია: „ქ. სახელითა ღვთისათა მე ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზმან პატრიარქმან მალაქია; მე, ქრისტეს მიერ კურთხეულმან აფხაზეთის კათალიკოზმან მამამთავარმან ევდემონ, დავსხედით და შეკრიბენით ყოველნი ეპისკოპოსნი აფხაზეთისანი.

და დიდი სიყმილი მოვიდა ცოდვათა ჩვენთაგან, მრავალი უნესობა და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრეხვა და უხვედრობა...

და სჯულის კანონიცა ბრძანებს:

კაცის სყიდვისა ესე გავაჩინეთ:

1. ქ. რამან კაცმან გაყიდოს, ანუ დიდმან, ანუ მცირემან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან და ან გლეხმან, წმიდათა კრებულთაგან შეჩვენებული იყოს და განხდილი.

რასაც კაცს მართლით განკითხვითა და გამოძიებითა კაცის სყიდვა გამოაჩნდეს, თუ ის კაცი დაიხსნას და მოიყვანოს მისსა საყდარსა და ეპისკოპოსს დაუურვოს, რა ერთიც ძალ-უდვას, დამკლების უფალსაცა დაუურვოს.

და თუ ვერ მოიყვანოს, ვინ გინდა ვინ იყოს, თავადისშვილი უნდა აზნაურიშვილი, უნდა გლეხი, მაშინაც ვერამ საქმე ვერ იხსნას, უკანონოდცა არს, ძელსა მიეცეს.

და ვინც ქრთამი აიღოს და არ ჩამოარჩოს, შეჩვენებულ იყოს წმიდათა კრებულთაგან და კანონსამცა ქვეშე არის წმიდათა მოციქულთასა“¹⁷⁵.

კრების განჩინებას, აღნიშნულის გარდა, აქვს შემდეგი ქვეთავები – „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე განგვინესებია“, „ეპისკოპოსის საქმე ესე გაგვიჩინია“, „მეფის ღალატსა ასრე იქმნას“, „კათალიკოზისა და ეპისკოპოსის გინებისათვის“, „უღირსი მღვდლის კურთხევისათვის“, „მრუდად გამოკვლევისა და გამართლებისათვის“, „საყდრის მამულის გამოხუმისათვის“, „სჯულის გამთავებელთა და გარდამავალთათვის“, „რძლის შერთვისათვის“.

კანონებს ხელს აწერენ – აფხაზეთის კათალიკოსი, ქუთათელი მიტროპოლიტი, გაენათელი მთავარეპისკოპოსი, მამა – წყონდიდელი, ბედიელი მიტროპოლიტი, მოქველი მთავარეპისკოპოსი, დრანდელი მიტროპოლიტი, ცაგერელი მამათ-მთავარი, ხონელი მთავარეპისკოპოსი, ნიკორწმიდელი ეპისკოპოსი, ჩიშელი (ცაიშვილი) მამამთავარი¹⁷⁶.

სამწუხაროდ და სავალალოდ, ტყვეთა სყიდვას საეკლესიო კრების აკრძალვამ ვერაფერი უშველა. ობიექტური პირობების წინააღმდეგ შეუძლებელი იყო რაიმეს მოქმედება. ქართველი ტყვეებით, როგორც აღინიშნა, სავსე იყო სპარსეთ-ოსმალეთი.

„...მიეტრო დელა ვალეს გადმოცემით, იმდენად ბევრნი ყოფილან ტყვედ წაყვანილი ქართველები, რომ „არა იპოვება არც ერთი სახლი მთელ სპარსეთში, რომელიც სავსე არ იყოს ქართველი დედაკაცებით და მამაკაცებით“. „რა მდგომარეობა მოჰყვა ამ საზარელ გადასახლებას, განყვეტა-ჟლეტა, რამდენი სიკვდილი ნამდვილი გაჭირვებისაგან, რა გახრწანა, რა ძალდატანება, რამდენი ჩვილი ყმანვილი თავიანთ მამებმა დაახრჩვეს ან წყალში გადააგდეს სასონარკვეთილებისაგან, რამდენი სხვა მოჰკლეს სპარსელ ჯარისკაცებმა, იმიტომ, რომ სასიცოცხლო არ იყვნენ, რამდენი ძალად მოგლიჯეს დედის ძუძუს და დააგდეს შარაზე მხეცების საჭმელად ან მხედრობის ცხენებისა და აქლემების სასრესად“¹⁷⁷.

„შაჰ-აბასის მიერ წინასწარ შერჩეულ ადგილზე საქართველოდან აყრილი მოსახლეობის ჩასახლების შემდეგ, ბუნებრივია, დადგა საკითხი მათი გამაჰმადიანებისა. სპარსელი ისტორიკოსის – ისქანდერ მუნშის ცნობებით დასტურდება, რომ 1621 წლამდე ფერეიდნის ქართველებს ქრისტიანული სარწმუნოება ჰქონდათ... ხელმწიფის მიზანი იყო ქრისტიანთა მიერ აქ აგებული ტაძრები მიზგითებად ექცია და იქიდან მუჰეძინის ხმა გამოსულიყო, რაც დიდად შეუწყობდა ხელს მათ გაბედნიერებასო.

ფერეიდანში განსაკუთრებით დიდი წინააღმდეგობა გაუწევიათ შაჰის წარმომადგენლებისათვის ქართველ სასულიერო პირებს, ეპისკოპოსებს, ბერ-მონაზვნებს და მღვდლებს, ბოლოს ისინი იძულებულნი გამხდარან ელიარებიანთ მაჰმადიანური სარწმუნოება. ქრისტიანებმა, – შენიშნავს ისქანდერ მუნში, – „ზიზლით შედგეს ფეხი მუსულმანობაში“. ეპისკოპოსებსა და მღვდლებს ართმევდნენ სახარებას და სხვა საღმრთო წიგნებს და აიძულებდნენ მათ გამაჰმადიანებული ფერეიდნელებისათვის ესწავლებინათ ყურანი და შარიათის კანონებიო“¹⁷⁸. (საფიქრებელია, რომ ფერეიდნელმა ქართველებმა, სხვა გამაჰმადიანებული ქართველებისაგან განსხვავებით, ქართული ენის შენარჩუნება იმის გამო შეძლეს, რომ მათ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქართველი სამღვდლო პირები, ყოფილი ქრისტიანები ყურანსა და შარიათს ზიზლით ასწავლიდნენ. მაშინ, როცა სხვა ქვეყნებში ქართველებს ფანატიკოსი მოლლები უნერგავდნენ მაჰმადიანობას). საბოლოოდ უნდა ითქვას, რომ, როგორც აღინიშნა, ქართველთა მასობრივად ტყვეებად გადაქცევას შედეგად მათი დენაციონალიზაცია, განსაკუთრებით კი გათათრება და გაგრიგორიანება-გასომხება მოსდევდა.

თავი II

ქართული ეკლესია XVII საუკუნეში

„ღეღე ღეთისათ! ეს ქვეყანა უენი ხვედრია...
ბოცა ტანჯულა ეს ქვეყანა, ტანჯვად ეთუბ,
მთეცო ძალი დავტომილსა კვლავ აღდგომისა.“

ილია მბრთალო

ბრძოლა „გამოხსნისა“ და „აღდგომისათვის“

XVIII საუკუნის დასაწყისში ქართველთა შორის, რომელთაც ივანე ჯავახიშვილის სიტყვით, ეროვნული განსაცდელის თავიდან ასაცილებლად მთელი თავიანთი სულიერი ძალების მოკრება შეძლეს, პოპულარული გახდა დევიზი: „აღდგომა და გამოხსნა“.

„ქართველები ვახტანგ VI-ის მეთაურობით „გამოხსნაში“ გულისხმობდნენ მაჰმადიანი ქვეყნებისაგან თავის დაღწევას, ხოლო „აღდგომაში“ საქართველოს ტერიტორიულ გაერთიანებას ქრისტიანული ქვეყნების თანადგომით“.

რა მდგომარეობაში იმყოფებოდა საქართველო XVIII საუკუნის დასაწყისში? მართალია, არსებობდა ქართული სახელმწიფოებრიობა, მაგრამ აღმოსავლეთი საქართველო ირანის ვასალურ ქვეყანას წარმოადგენდა. ქალაქებში ძირითადად ირანული გარნიზონები იდგა (ციხესიმაგრეებში), ქვეყნის მეთაურებს არ შეეძლოთ დამოუკიდებელი პოლიტიკა ეწარმოებინათ, სპარსელები ხშირად ცვლიდნენ ქართლისა და კახეთის „მეფეებს“ და ახლებს თავიანთი შეხედულების მიხედვით ნიშნავდნენ, თანაც უთუოდ გამაჰმადიანებულებს. ეკონომიკურად ქვეყანა თითქოს გამოცოცხლდა, მაგრამ ამავე დროს ქართველ ერში სასტიკი დენაციონალიზაციის პროცესი დაიწყო, ქვეყანას გამაჰმადიანების ანუ ეროვნული გადაგვარების რეალური საფრთხე ემუქრებოდა, ქართველთა ერთი ნაწილი უმრავლეს შემთხვევაში იძულებით „თათრდებოდა“ ანუ მაჰმადიანდებოდა. მაგრამ ამასთან ქართველთა ნებაყოფლობით გამაჰმადიანების საშიშროებაც წარმოიქმნა. აღსანიშნავია, რომ ეკონომიკურ აღმავლობას, ანუ ვაჭრობისა და ხელოსნობის აღორძინებას, თან სდევდა გაგრიგორიანებაც, რაც შესაბამისი ეკონომიკურ-სოციალური და პოლიტიკური მიზეზებით იყო განპირობებული სპარსთა ვასალურ ქართლ-კახეთში.

ის საშინელი მდგომარეობა, რომელშიც მთელი საქართველო იმყოფებოდა XVII საუკუნეში, XVIII საუკუნის დასაწყისშიც გაგრძელდა: „ძლიერ სამწუხარო სურათს წარმოგვიდგენს საქართველოს ამ დროის ისტორია, არც ერთს საუკუნეში არა ყოფილა საქართველოს მდგომარეობა ეგრეთ აწინილი, გაჭირვებული და არეულ-დარეული, როგორც XVIII საუკუნის პირველ ხანებში იყო. ვინ ჩამოთვლის ეგოდენ აღურაცხელ ომს, რომელიც გაუმართეს თუ სპარსეთის უღმრთო და მეტად გალალეულმა ყვინებმა, თუ ოსმალეთის განძვინებულმა ფაშებმა, თუ საქართველოს ათასწირ თავგასულმა მტრებმა; ვინ წარმოიდგენს ეგოდენ შულს, მტრობას, ორგულობას, ძმის სისხლის ღვრას, რომლის ასპარეზად გახადეს მრავალგზის ეს ქვეყანა ზოგიერთმა მისმა უღირსმა შვილებმა? ასეთმა სამწუხარო მოვლენამ საშინლად დასცა საქართველო და მოუსპო ღონე თავის შველისა და პატრონობისა...“

მეორე მიზეზად ვსახავთ, რომ სპარსელების გაბატონებამ საქართველოში მეტად სამწუხარო კვალი დააჩნია ქართველთა ერსა უფრო სარწმუნოებისა და ქრისტ-

იანობრივი ზნეობის მხრით. თავიანთი გახრწნილებით და ურწმუნოებით ქართველს შეურყევს ძველი დროიდან გულში ღრმად ჩანერგილი ქრისტეს სარწმუნოება, საქმე იმ ზომამდე მივიდა, კაცს რომ ქართველისათვის სარწმუნოება დაეტოვებინა, საჭირო აღარ იყო არც მისი დატყვევება, არც მისი ოჯახის აკლება და არც სიკვდილით დამუქრება, პირიქით, ბევრი ქართველი თავისი ნებით მსტოვებდა ქრისტიანობას და გადადიოდა მაჰმადიანობაზე, ამას ჰყოფდნენ არც ფარულად და არც სპარსეთში, არამედ ცხადად, აქვე ტფილისში, ყველას ნინაშე⁴⁹.

ასეთ სამწუხარო ეპოქაში რა გადაარჩენდა ქართველ ხალხს დენაციონალიზაციისა და ეროვნული გადაგვარების საშინელი საშიშროებისაგან? ეროვნული თვითმყოფადობა, მიუხედავად ქართული სახელმწიფოებრიობის არსებობისა, საფრთხის ნინაშე დაღვა, თუმცა ქვეყანა ეკონომიკურ აღმავლობას განიცდიდა და მაღალი წოდება საკმაოდ შეძლებულად ცხოვრობდა.

„ქართველი ერი ამ დროს მართლაც უღარეს განსაცდელში იყო ჩავარდნილი, მისი მომავალი სახიროს არას მოასწავებდა, თუ რომ ის მთელს თავის სულიერს ძალას არ მოიკრებდა და ეროვნული განსაცდელის თავიდან აცილებას არ ეცდებოდა.

ამ საშინელ გასაჭირში მან მართლაც მთელი თავისი ენერჯია და შემოქმედებითი ნიჭი მოიკრიფა და გამანადგურებელ მიმართულებას წინ აღუდგა⁵⁰.

უპირველეს ყოვლისა, ეროვნული გადარჩენისათვის ქრისტიანული სარწმუნოების დაცვა, განმტკიცება და აღდგენა იყო საჭირო, რამეთუ იმდროინდელ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ქრისტიანობა და ქართველობა სინონიმური ცნებები, ტოლფასი კატეგორიები იყვნენ და „ქართველობა“ ქრისტიანობის გარეშე წარმოდგენილი იყო. ქრისტიანობაზე ზრუნვა ქართველობის შენარჩუნებაზე ზრუნვას უდრიდა. ამავე დროს კი „ქართველს“ მხოლოდ და მხოლოდ მართლმადიდებლური სარწმუნოების მქონე ეთნიკური წარმოშობით ქართველს – საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის წევრს უწოდებდნენ. ამიტომაც ქართველობის დაცვისათვის საჭირო იყო დაცვა და გაძლიერება ქართული ეკლესიისა. ალბათ ამ მიზეზით ვახტანგ VI-მ თავისი სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის დანუბნისთანავე 1705 წელს საეკლესიო კრება მოიწვია, „რომელმაც ქართლის კათალიკოსად რუსეთიდან ახლადდაბრუნებული ვახტანგ მეფის ძმა დომენტი აირჩია. დომენტი განათლებული პიროვნება იყო, თავისი მოღვაწეობის პირველ ეტაპზე დომენტი ვახტანგს ენერგიულად შველოდა სახელმწიფო საქმეთა მოგვარებაში“⁵¹.

ამ დროისათვის ეროვნული თვითშემეცნება საოცრად იყო დაკნინებული, საჭირო იყო მისი გამოღვიძება და განმტკიცება. კერძოდ, შერყვნილი იყო ქართული ენა ისე, რომ ქართველები ქართულ და სპარსულ სიტყვებს ერთმანეთში ურევდნენ, გარდა ამისა, იბღალბებოდა ქართული ენის ბუნება და კანონები (არ იყო გრამატიკა). ეროვნული თვითშემეცნების გაღვივებას ხელს უშლიდა ის, რომ დანერგილი არ იყო XIV-XVII საუკუნეთა ისტორია (ე. ი. საქართველოს ცხოვრების ეს ეპოქა ქართველებს გააზრებული არ ჰქონდათ), ხოლო რაც კი ძველი ისტორიები, მატრიანეები და ქრონიკები არსე

ბობდა, ყველა დავინწყებას იყო მიცემული. ხელოვნებაშიც მწერლები არა ადგილობრივი, ქართულ-ეროვნული, არამედ სპარსული მოტივებით იყვნენ დაინტერესებულნი (განსაკუთრებით პოეზიაში), მწერლობას ეროვნულ სიმთა ჟღერა არ ეტყობოდა (გამონაკლისი იყო მხოლოდ თეიმურაზ I-ის „ქეთევან დედოფლის ნამება“). როსტომ ხანის და ერეკლე I ნაზარალიხანის მეფობის შედეგად ქართული სახელმწიფო სამართლის კანონები და ტრადიციები უარყოფილი ან შებღალული იყო. სამწუხაროდ, ქრისტიანულთან შედარებით უპირატესობა სპარსულ-მაჰმადიანურ სამართალს ჰქონდა, რაც ქრისტიან ხალხს აბნევდა.

ეროვნული თვითშემეცნების გამოღვიძებისა და გავლევებისათვის დიდი წარმატებით იღვწოდა ბაგრატიონების უმცროსი შტო – მუხრან-ბატონები და მათთან დაახლოებული, მათ გარშემო შემოკრებილი თავდადებული ქართველი მოღვაწეების პლუადა, ვახტანგ VI-ის, მუხრან ბატონების დინასტიის წარმომადგენლის, ლვანლი ამ დიდ საქმეში განუზომელია.

პირველმა წარმატებებმა ქართველ პატრიოტებს აფიქრებინა, დაესახათ უფრო დიდი და ვრცელი პროგრამა: „საქართველოს „გამოხსნა და აღდგომა“. როგორც ითქვა, „გამოხსნაში“ მაჰმადიანური ქვეყნებისაგან თავის დაღწევა იგულისხმებოდა, რაც უპირველესად ქართულ-ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღდგენას ნიშნავდა. მართალია, ამ ეპოქაში ასე თუ ისე ქართული სახელმწიფოებრიობა არსებობდა, მაგრამ ეს სახელმწიფო არ იყო ეროვნული, როგორც ითქვა „ქართველობა“ და „ქრისტიანობა“ ტოლფასი კატეგორიები იყვნენ⁶, ხოლო ქართლისა და კახეთის სამეფოებს სპარსთა ნებით არა ქრისტიანი, არამედ მაჰმადიანი „მეფეები“ მართავდნენ; მაშასადამე, თვით ამ ფაქტიდანაც ჩანს, ქართული სახელმწიფო არ იმართებოდა „ქართველის“ (ქრისტიანის) მიერ და ის „არაქართული“ ე.ი. არა ეროვნული იყო (ამას სხვა ფაქტებიც ადასტურებს).

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, „გამოხსნაში“ უპირველესად ქართლისა და კახეთის სამეფო ტახტებზე ქრისტიანი მეფის დასმა, ხოლო შემდგომ ეტაპზე კი ქართულ-ეროვნული სახელმწიფოს მაჰმადიანთაგან განთავისუფლება იგულისხმებოდა.

„აღდგომა“ საქართველოს გაერთიანებას, ერთიანი ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენას გულისხმობდა. იმდროინდელი ქართველი მოღვაწეები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ მხოლოდ თავიანთი ძალებით სამშობლოს „აღდგომასა და გამოხსნას“ ვერ შეძლებდნენ და უდიდეს იმედებს ძლიერი უცხო ქრისტიანული სახელმწიფოს დახმარებაზე ამყარებდნენ.

მაშასადამე, „აღდგომისა და გამოხსნისათვის“ ქრისტიანული სახელმწიფოების თანადგომა იყო საჭირო. ამ პროგრამას ეფუძნებოდა ვახტანგ VI-ისა და ქართველი მოღვაწეების საგარეო პოლიტიკა.

მანაც რომელი ქრისტიანული ქვეყნის დახმარების იმედზე აგებდნენ ქართველები „გამოხსნისა და აღდგომის“ ეროვნულ პოლიტიკას?

აქ, უპირველესად ყოვლისა, ევროპული კათოლიკური ქვეყნები და რუსეთი, საქართველოს უახლოესი ძლიერი ქრისტიანი მეზობლები იგულისხმებოდნენ.

სწორედ კათოლიკური ქვეყნები, ჯერ ესპანეთი, ხოლო შემდეგ საფრანგეთი, მათი სულიერი მეუფის, რომის პაპის, მეთაურობით იყვნენ დაინტერესებულნი სპარსეთ-ოსმალეთითა და ასევე საქართველოთი. როგორც ცნობილია, ანგლიკანურ ინგლისს, პროტესტანტულ ჰოლანდიასა და გერმანიას ეს რეგიონი ნაკლებად აინტერესებდა. ამიტომაც, ქართველთა ორიენტაცია მიპყრობილი იყო სწორედ კათოლიკური ქვეყნებისაკენ (ოღონდ არა სარწმუნოებრივი, არამედ პოლიტიკური მიზეზების გამო. ქართველებისათვის მთავარი იყო ქვეყანა ქრისტიანული ყოფილიყო). ამავ მიზეზის გამო ქართველთა ყურადღებას, XVI საუკუნიდან მოყოლებული, მარად იპყრობდა ქრისტიანულ-მართლმადიდებლური რუსეთი.

რუსეთის მზარდი იმპერია განსაკუთრებით აფრთხობდა სპარსეთსა და თურქეთს. ამიტომ მასთან დაკავშირება ძლიერ სახიფათო იყო საქართველოსათვის. მიუხედავად ამისა, ქართველთა სურვილი „აღდგომისა და გამოხსნის“ პროგრამის შესრულების იმდენად დიდი იყო, რომ ევროპული ორიენტაციის კრახის შემდეგ, ვახტანგ VI-მ რუსეთი აირჩია. „განუტყვნა ყოველნი და აღირჩა რუსთ მეფე, რამეთუ ჰგონებდა განთავისუფლებასა ეკლესიათასა და ძალსა ქრისტიანობისასა“, – წერს ვახუშტი⁸.

საგარეო პოლიტიკის გატარებისას ქართველებისათვის უმთავრესი სარწმუნოების, ქრისტიანობის შენარჩუნება და აღორძინება იყო, რამეთუ მის დაცვას ეროვნების, ანუ „ქართველობის“ და საერთოდ ქართველი ერის გადარჩენის საკითხი უკავშირდებოდა.

აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ, როგორც ევროპულმა, ისე რუსულმა ორიენტაციამ კრახი განიცადა და ძალა „აღდგომისა და გამოხსნისათვის“ საბედნიეროდ თვით ქართველთა შორისვე აღმოჩნდა. ქართველმა ერმა ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღორძინება ქრისტიანი ქართველი მეფის კურთხევის წესის აღდგენით და აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანებით თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის დროს შეძლო. რაც შეეხება ვახტანგ VI-ს, მას ამ დიადი მიზნის განხორციელებისათვის პოლიტიკურმა პირობებმა არ შეუწყო ხელი:

„ვახტანგს, როგორც სახელმწიფო მოღვაწეს, შესანიშნავად ესმოდა, რომ საქართველოს კეთილდღეობა, გარდა შინაფეოდალური რეაქციული ძალების დაძლევისა, აუცილებლად მოითხოვდა ყიზილბაში და ოსმალთა დამპყრობლების ბატონობის მოცილებას. ამ მხრივ დამახასიათებელია თვით ვახტანგის სიტყვები იმის შესახებ, რომ საქართველოს მდგომარეობა ირანის ბატონობის ქვეშ „ფოცხვერის ჭანგში“ ყოფნას უდრდა, ხოლო ოსმალეთის ბატონობის დამყარება „ბაბრის ჭანგში“ მოქცევას ნიშნავდა“⁹.

ერთი შეხედვით სპარსთა ვასალურ ქვეყნად ქცევის შემდეგ საქართველოს ცენტრალურ ქვეყანაში – ქართლში პოლიტიკური ვითარება სტაბილური გახდა და მშვი-

დობიანი ცხოვრების პირობები შეიქმნა, მაგრამ ეს იყო „უღლით გაქნილი მშვიდობა, რომელსაც ომში სიკვდილი სჯობდა“; რამეთუ ქრისტიანული რწმენის შესუსტებასთან ერთად ქართველთა ეროვნული ნეს-ჩვეულებებიც მოიშალა.

„XVII ს-ის 30-იანი წლებიდან, ვიდრე XVIII ს-ის I მეოთხედამდე ქართლის ირგვლივ სტაბილური პოლიტიკური ვითარება დამყარდა, საქართველოში მშვიდობიანი ცხოვრების პირობები შეიქმნა; ქართლი ითვლებოდა სპარსეთის „ვალის“ – (მოადგილის) ქვეყნად და ქართველი „ვალი“ შაჰის ნებით უნდა დანიშნულიყო. ქართლის მბრძანებელი ირანის შაჰს უნდა ხლებოდნენ, მიეღოთ მაჰმადის რჯული და ამის საზღაურად სამმართველოდ მოიპოვებდნენ თავის ქვეყანას. ქართველ „ვალის“ ჯამაგირი შაჰისაგან ჰქონდა დანიშნული, ხოლო თვითონ თავისი ქვეყნიდან სპარსეთის სახელმწიფოს უგზავნიდა გარკვეულ გადასახადს... ქართველი „ვალი“ ვალდებული იყო შაჰის ბრძანებითვე გაეყვანა ჯარი, ხოლო თბილისის ციხეში ჰყავდა მუდმივი სპარსული გარნიზონი... ქართლის მეფეები სიუზერენ-ვასალური ურთიერთობის საფუძველზე სპარსეთის შაჰისაგან იღებდნენ საბოძვარს... ეს სტატუსი თითქმის საუკუნის მანძილზე, XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან XVIII ს-ის II მეოთხედამდე მკაცრად ხორციელდებოდა“⁶.

ჩვენი ძველი ისტორიკოსები თვლიდნენ, რომ ქვეყნის გაუკუღმართებას საფუძველი როსტომ-ხანის მეფობისას დაედო და ქრისტიანული წესით ქართველ მეფეთა კურთხევის წესის აღდგენამდე ე. ი. თეიმურაზ II-ის ტახტზე ასვლამდე გრძელდებოდა.

„...სწავლულნი კაცნი ქვეყნის ზნეობრივ დაცემას, ქართული წეს-ჩვეულებების მოშლას ქრისტიანული რწმენის შესუსტებით ხსნიდნენ... ამის მიზეზად ისინი როსტომის პროირანულ პოლიტიკას მიიჩნევდნენ“⁶.

ქართველები და განსაკუთრებით კი მუხრანელი ბაგრატიონი ვახტანგ V, რომელიც როსტომმა თავის მემკვიდრედ აირჩია, ცდილობდნენ როსტომის მიერ ქართული ეკლესიის სანინაალმდეგოდ ჩადენილი ქმედებანი თავიანთი შესაძლებლობის ფარგლებში გამოესწორებინათ. 1654 წელს ვახტანგი ირანში გაგზავნეს, სადაც გაამაჰმადიანეს და როსტომის მემკვიდრედ დაამტკიცეს, ქართლის გამგებლად დანიშნეს და საქართველოში დააბრუნეს. „ვახტანგ V-ის ანუ შაჰ ნავაზ-ხანის (1658-1675) მეფობა აღმოსავლეთ საქართველოში ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებითა და საქართველოს გაერთიანებისაკენ მიმართული ღონისძიებებით აღინიშნა“¹⁰. მაჰმადიანობის მიუხედავად, მან „მატა რჯულსა ქრისტიანობისასა და ეკლესიათა, რამეთუ მცდელობდა, რათა როსტომის გარყვნილნი მოეგო კვალად კვალსავე თვისსა, ვინაიდგან უამსა მისსა ზიარება სისხლისა და ხორცისა უფლისა ჩვენისა სირცხვილად უჩნდათ, ამან კათალიკოზით დომენტით კულად შემოიყვანა აღსაარებად და ზიარებად“¹¹. ქრისტიანობის უფრო დაცემის წარმოდგენა ძნელია, ქართველობას წმიდა ზიარების მიღებაც კი ესირცხვილებოდა და ეს მაშინ, როცა ქრისტიანობა და „ქართველობა“ ტოლფასი ცნებები იყვნენ. მაშასადამე, როსტომის დროს შესაბამისად ეროვნულობასაც ფუძე გამოცლია.

მართალია, 1639 წლიდან ირან-ოსმალეთის ზავის მიხედვით აღმოსავლეთ საქართველო ირანის, ხოლო დასავლეთ საქართველო ოსმალეთის ვასალად იყო აღიარებული, მაგრამ დასავლეთ საქართველოში შექმნილმა პოლიტიკურმა სიტუაციამ ვახტანგ V-ს საშუალება მისცა ელაშქრა იქ და ნანილობრივ თავისი გავლენის სფეროში მოექცია. 1661 წელს ვახტანგმა ქუთაისში იმერეთის მეფედ თავისი პირმშო, 14 წლის არჩილი გამოაცხადა, მაგრამ ზემოაღნიშნული ზავის გამო ირანის მოთხოვნით 1663 წელს არჩილი უკანვე წაიყვანა – ქართლში. შაჰის მოთხოვნით არჩილი სპარსეთში ჩაიყვანეს, იქ გაამაჰმადიანეს, შაჰ-ნაზარ-ხანი უწოდეს, კახეთის მეფობაც უბოძეს და საქართველოში გამოისტუმრეს. არჩილი ქართულ საზოგადოებაში თავდადებით უწყობდა ხელს პატრიოტული გრძნობების გაღვივებას. ეროვნული მიმართულების ერთგულეა, ქართული ენის სინმიდის დაცვა, ლიტერატურის გაეროვნულება და სპარსოფილობის აღმოფხვრა ნიადაგ მისი ზრუნვის საგანი იყო. მიუხედავად ამისა, ის იძულებული გამხდარა სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით როსტომის პოლიტიკის გამგრძელებელი ყოფილიყო, სწორედ ასეთი იძულება იყო ტრაგედია იმდროინდელი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეებისა: „ვახტანგი და არჩილი არსებითად როსტომ მეფის პოლიტიკას აგრძელებდნენ, მხოლოდ საშინაო პოლიტიკაში უფრო მეტ დამოუკიდებლობას იჩენდნენ. ეს აღნიშნული აქვს შარდენსაც...“¹².

აღსანიშნავია, რომ ქართველ მეფეებს აშკარად არათუ ქართულ-ეროვნული პოლიტიკის გატარება არ შეეძლოთ, არამედ მისი გამომჟღავნებისაც კი ეშინოდათ; მაგალითად, ევროპელი მისიონერები ვახტანგ V-ის, გიორგი XI-ის, ვახტანგ VI-ისა და სხვა ეროვნული მოღვაწეების მისამართით მრავალგზის აღნიშნავენ, რომ ისინი კავშირის დაჭერას ევროპის მონარქებთან თუ სასულიერო და საერო მეთაურებთან ფარულად ცდილობდნენ: „მე სპარსეთის მორჩილი ვარ და ვაითუ მისმა დიდებულებამ იწყინოს, რომ მის დაუკითხავად უცხოელებთან მიწერ-მონერა გავმართო და საქმე დავინყო“, – ამბობს ვახტანგ VI. უფრო მეტიც, საქართველოში და საერთოდ ქართველთა მიმართ სპარსეთში, იმდენად მძიმე და აუტანელი მდგომარეობა სუფევდა, რომ ქართველთა წარჩინებული ნაწილიც კი მზად იყო საქართველო (თუ სპარსეთი) მიეტოვებინა და ევროპაში (თუ რუსეთში) გადასულიყო საცხოვრებლად. ეს პაპისადმი გაგზავნილ წერილებშიც ჩანს, მაგალითად, 1711 წელს რომის პაპი საპასუხო წერილებს უგზავნის საქართველოს პატრიარქს დომენტის, და ქართლის მეფეს. 1709 წელს მოკლული გიორგი XI-ის ადგილზე მჯდომ ქაიხოსრო ლევანის ძის პასუხიდან ჩანს, რომ როგორც პატრიარქს, ისე მეფეს პაპისათვის თავშესაფარი უთხოვიათ. რომი უხალსოდ დათანხმდა მათ სურვილს. „ესეც უწყოდეთ, რომ დიდი ცოდვა იქნება თუ დაუტოვებთ დევნულობის შიშით თქვენზე მონდობილ ქრისტეს სამწყსოს...“ – წერს პაპი პატრიარქს¹³, ხოლო მეფეს წერს – „...პაპი დიდის გულშემატკივრობით და მამობრივის სიბრალულით უმზერს ყველა თქვენს განსაცდელს – ...მასთანავე მზად არის დიდის სიყვარულით ამ ქალაქში მიგიღოს...“¹⁴.

ასეთი საშინელი, ეროვნულად აუტანელი მდგომარეობის გამო ქართველები საქართველოდან უცხო ქვეყნებში ილტვოდნენ. ამ მიზეზით მიაშურეს არჩილმა, ვახტანგ VI-მ და მისმა მრავალრიცხოვანმა ამაღამ, თუ სხვა გამოჩენილმა ქართველებმა და მათ შორის მღვდელმთავრებმაც, რუსეთს.

მიუხედავად არჩილის პატრიოტიზმისა, სახელმწიფოებრივი მექანიზმი ისე იყო მონყობილი, რომ ისიც ქართულ-სპარსულ სახელმწიფოებრივ საბუთებს სცემდა, ასევე რეალობად რჩებოდა ორენოვნება. მალე არჩილმა სპარსეთისადმი პროტესტის ნიშნად კახეთი დატოვა და სპარსეთის მონინაალმდევე ქვეყანაში გადავიდა, რაც ფაქტობრივად ვახტანგ V-ის პოლიტიკური კრახით დამთავრდა. ვახტანგი ირანში გაიწვიეს, სადაც 1675 წელს გარდაიცვალა. ასევე ირანში გაიწვიეს ვახტანგის ძე გიორგი, რომელიც იქ გაამაჰმადიანეს, შაჰ-ნავაზხანი უწოდეს და 1677 წელს ქართლში გამოისტუმრეს. რაც შეეხება კახეთს, მას 1677 წლიდან 1703 წლამდე ყიზილბაში ხანები მართავდნენ. შაჰმა გიორგის არჩილის შეპყრობა დაავალა, რაც მან არ ისურვა, ამის გამო 1688 წელს ის გადააყენეს და მის მაგივრად თეიმურაზ I-ის რუსეთიდან დაბრუნებული შვილიშვილი, სპარსეთში ახალ გაამაჰმადიანებული ერეკლე I, ნაზარალი ხანი (1688-1703) დანიშნეს. გიორგი და არჩილი ქართლისა და კახეთის ტახტების დაჭეროსათვის იბრძოდნენ, მაგრამ უშედეგოდ. 1695 წელს გიორგიმ შაჰს მორჩილება გამოუცხადა და ირანში წავიდა, ხოლო არჩილი 1699 წელს იმერეთიდან რუსეთში გადასახლდა.

რუსეთში აღზრდილ ქართლის მეფეს, გაამაჰმადიანებულ ერეკლე I-ნაზარალი ხანს მემბტიანე ასე ახასიათებს – „იყო ქართლისა და წესთა საქართველოსათა უცნობელი და მეფობისა გამოუცდელი, ლირნთა და უშვერთა მოუბარი, სმისა და შეება-ლხინთა მოყვარე...“

ერეკლეს დახასიათებისას უნებლიეთ გვაგონდება გიორგი რუსის დახასიათება. ისიც „ლირნთა და უშვერთა მოუბარი, სმისა და შეება-ლხინის მოყვარე“ იყო, რაც ასერიგად აოცებდათ ქართველ დიდებულებსა და სასახლის მსახურებს.

„ამის უამამდე არა იცვლებოდნენ კათალიკოზი და ეპისკოპოსნი საყდართა თვისთაგან. ამან შესცვალნა და დასხნა თვისნი, კათალიკოზად დიასამიძე იოანე, მთავარეპისკოპოსად ნაცვლიშვილი, ტფილელად ყაფლანისშვილი დომენტი, მანგლელად ჯავახიშვილი იოსება...“¹⁵.

მანვე „აღაზავანა ტფილისის ციხისანი ყიზილბაშნი, რამეთუ ჰკლვიდნენ და წარუსხმიდნენ კაცთა ცოლშვილთა, სხვათა ჰყიდნენ და სხვათა მაჰმადიან ჰყოფდნენ და ჭირისა ამისათვის გარდაშენდებოდნენ ქართლისა გლეხნი და აზნაურნიცა კახეთს...“¹⁶.

ერეკლე I ქართლში ავტორიტეტით არ სარგებლობდა. იგი არ იცნობდა არც ქართლს, არც ქართულ ზნე-ჩვეულებას, – წერდა მ. ბროსე, – მეფეს მმართველობის არავითარი გამოცდილება არ ჰქონდა. ის ბინძური და უხეში სიტყვებით საუბრობდა, უყვარდა სმა, კარგი სუფრა და სიამოვნება. „გამაჰმადიანებულმა ერეკლემ ქართლში

სპარსული ზნეჩვეულებები გაავრცელა. მისი პოლიტიკით არც ქართლის თავადები იყვნენ კმაყოფილი და არც შაჰის კარი. ამასთანავე, შაჰის კარზე გიორგის პიროვნების მიმართ სულ უფრო მეტ დაინტერესებას იჩენდნენ¹⁷. ერეკლე I ირანში გაინვიეს და კახეთის მეფობა და ირანის ყულარილასობა უბოძეს. ის ირანში დატოვეს, ხოლო კახეთში მის მოადგილედ მისი ვაჟი დავითი (იმამ-ყული-ხანი) გამოაგზავნეს (1703 წ.).

ქართლის მეფობა კი კვლავ გიორგი XI-ს უბოძეს, მაგრამ ვითარცა სპასალარი ირანში დატოვეს და ავღანთა წინააღმდეგ ომში გაგზავნეს, ხოლო ქართლში მისივე თხოვნით 1703 წელს ლევანის ძე ვახტანგ VI გამოგზავნეს.

„სპარსეთის იმპერიაში როგორც სამოქალაქო, ისე სამხედრო დარგში ქართველებს მაღალი და საპატიო თანამდებობანი ეკავათ. სხვადასხვა დროს სპარსეთის ჯარების მთავარსარდლები (ევროპული წყაროების მიხედვით: გენერალსიმუსები) იყვნენ: გიორგი XI, ქაიხოსრო და ვახტანგ VI... იტალიელი პიეტრო დელა ვალე წერდა: „დღეს სპარსეთის არმიის ძალა – ეს ქართველი მეომრებია, რომლებიც მის საუკეთესო ნაწილს შეადგენენ“. დიუ სერო მიუთითებდა ქართველ მებრძოლთა მაღალ რეპუტაციაზე არა მარტო სპარსეთში, არამედ მთელ აზიაში. ინგლისელი თომას ჰერბერტი წერს: „გარეგნული შეხედულებით, ნებისყოფითა და ერთგულებით ქართველი ჯარისკაცები სპარსელებში ისეთი კარგი რეპუტაციით სარგებლობენ, რომ ბევრ მათგანს მეთაურის თანამდებობა უკავია...“

XVII ს-ის განმავლობაში სხვადასხვა დროს ქართველთა კავალერიის რიცხვი სპარსეთის არმიაში 8 ათასიდან 40 ათასამდე აღწევდა. „ქართველები ინიშნებოდნენ, – წერს დ. ლენგი – სპარსეთის სომხეთში ერევნის ციხე-სიმაგრის უფროსებად“¹⁸.

რუსი დესპანი ა. ვოლინსკი XVIII ს-ის დასაწყისში წერდა: „მთელ ირანში საუკეთესო სამხედრო ძალად ქართველთა ჯარი მიმაჩნია. ქართველები ნამდვილი მეომრებია. მე გამიგია, რომ საქართველოში ლაშქრის შეკრება 15-20 ათას კაცამდე შეიძლება. ირანში, როგორც წესი, სპასალარებად ქართველი პრინციები ინიშნებიან... ირანელებს თურქებთან, ინდოელებთან და სხვა ხალხებთან ომში ყველა გამარჯვება ძირითადად ქართველთა მეშვეობით აქვთ მოპოვებული. მე შემიძლია ნიძლავი დავდო, რომ თუ ქართველი პრინციები და მათი დიდებულები და აზნაურები ერთმანეთში შეთანხმებას მოაღწევენ, ჭეშმარიტად შეძლებენ არა მარტო სპარსეთის უღლისაგან განთავისუფლებას, არამედ თვით სპარსეთის ტერიტორიების დაკავებასაც“¹⁹.

სპარსელებს ეშინოდათ ქართველებისა, მათ კარგად იცოდნენ ის, რასაც უცხოელებიც კი ამჩნევდნენ – ქართველთა გაერთიანებისა, ერთმანეთთან შეთანხმებისა „...შაჰის სამეფო კარზე არსებობდა ძლიერი ანტიქართული კოალიცია, რომელშიც ქართველების წარმატება ეჭვსა და სიძულვილს იწვევდა“, – წერს დ. ლენგი²⁰.

ქართველთა მიმართ სპარსელთა შიშით კარგად ისარგებლეს ქართლის მეფის, გიორგი XI-ის, მტრებმა, კერძოდ, ავღანთა ტომის ბელადი ავღანთა დასამორჩილებლად მებრძოლ ქართველ მეფეს შაჰის წინაშე ასე ახასიათებდა: „ის, ვინც ერთდროუ-

ლად საქართველოს მეფეა და ქირმან-ყანდაპარის გუბერნატორი, არ შეიძლება შაჰის კარისათვის საშიში მონინალმდეგე არ იყოს“. იგი ხშირად მოაგონებდა შაჰს და მის მინისტრებს სპარსეთის წინააღმდეგ ქართველების განუწყვეტელ ბრძოლაზე²¹.

„განა დაგავინყდა ქართველების არაერთგზისი ცდა, გადაეგდოთ სპარსეთის იმპერიის უღელი ამავე გურგენ-ხანის მეთაურობით, რომელიც ახლა სპარსეთის სამი პროვინციის გუბერნატორია? – ამბობდა მირ-ვეისი. იგი მიუთითებდა: გურგენ ხანის ძმა რუსეთშია და იქ დახმარებას ეძებს. რუსეთის არმიას შეუძლია კავკასიის მთები გადმოლახოს და ქართველებს დაეხმაროს, ბოლო მოუღოს სპარსეთის იმპერიას. გურგენ-ხანი ხომ ქრისტიანია“²², „გურგენ-ხანი“ – გიორგი XI-ეა, „რუსეთში მყოფი მისი ძმა“ – არჩილი.

გიორგი XI, რომელიც სპარსეთში მნიშვნელოვანი პროვინციების გუბერნატორი და ავლანთა წინააღმდეგ მებრძოლი ჯარის მთავარსარდალი იყო, ლალატიმ მოკლეს. „მოკლულ მეფეს მირ-ვეისმა ახსნა მკერდზე ჩამოკიდებული ჯვარი, რომელსაც მუსლიმანობას ნაზიარები გიორგი მუდამ თან ატარებდა და შაჰს გაუგზავნა როგორც „საბუთი“ გულით ქრისტიანი მეფის „ორგულობისა“²³.

შაჰმა გიორგი მეფის ადგილზე მისი ძმის, ლევანის, ძე ქაიხოსრო დანიშნა. ახალი მეფე შაჰმა იხმო და ირანის მხედართმთავრობა ჩააბარა, ქართლში კი კვლავ ვახტანგ ბატონიშვილი დარჩა გამგებლად. 1709 წელს ქაიხოსრომ დამატებით თავრიზი და ბარდა მიიღო საგამგეოდ. 1711 წელს ავლანებთან ბრძოლას „ქაიხოსრო ხანიც შეენირა, რომელიც ისევე, როგორც მისი წინამორბედი გიორგი XI გულით ქრისტიანობდა“²⁴.

ქართლის მეფის (გურჯისტანის ვალის) ტახტი კვლავ გათავისუფლდა, ამ დროისათვის გურჯისტანის ვალი, როგორც წესი, ირანის მთავარსარდალდაც ინიშნებოდა და სხვა მაღალი სახელებიც ეძლეოდა, ამიტომაც სპარსელები სავალდებულოდ თვლიდნენ ამ მაღალ თანამდებობაზე ასული პირი მაჰმადიანი ყოფილიყო.

სწორედ ამიტომ ქართლის „ჯანიშინი ვახტანგ VI, რომლის ქართლში გამეფებაც გადაწყვიტეს, უნდა გამაჰმადიანებულიყო. ვახტანგი სპარსეთში გაიწვიეს, რათა ტახტი მიეცათ და, როგორც წესი, გაემაჰმადიანებინათ, მაგრამ ვახტანგი ქრისტიანობის დათმობას არ აპირებდა. სპარსეთში გამგზავრების წინ მან ნათესაური კავშირები შეჰკრა კახეთისა და იმერეთის წარჩინებულებთან.

„XVIII ს-ის ირანის იმპერიაში რელიგიური მომენტი თითქოს აღარ განსაზღვრავდა სახელმწიფოებრივი ურთიერთობების შინაარსს, მაგრამ ქართლის ვალის ოფიციალურ მაჰმადიანობას შაჰის სახელმწიფო მაინც სერიოზულ მნიშვნელობას ანიჭებდა. ქართლის მმართველის მაჰმადიანობა იმას ნიშნავდა, რომ ირანი „გურჯისტანს“ თავის პროვინციად განიხილავდა, თუმცა ქართლის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ამას არსებითი ცვლილებები არ მოუტანია. აღმოსავლეთ საქართველოში ასეთი პოლიტიკით ირანი აშკარად უპირისპირდებოდა რუსეთისა და ოსმალეთის მიზნებს ამ ქვეყანაში. გარდა ამისა, „გურჯისტანის“ „ქრისტიანიზმი“, რასაც ირანი საქართველოში რუსული ორიენტაციის

გამარჯვებად მიიჩნევა, ირანში სხვა ქრისტიანთა გამათავისუფლებელ მოძრაობას გამოიწვევდა. ამიტომაც შაჰი „ჯურჯისტანის ვალის“ წინაშე ბევრ დათმობაზე წავიდა, მიუმატა ტიტულები, გაუდიდა „ჯამაგირი“, მისცა სოფლები ირანში, ოღონდაც ირანის შაჰისა და მისი ოფიციალური სარწმუნოების ერთგული ყოფილიყო“²⁶.

ვახტანგმა მაჰმადიანობა არ მიიღო და ქრისტიანობა დაიცვა. შაჰმა მაჰმადიანობის უარყოფელი ვახტანგი დაატყვევა და ერთ-ერთ პროვინციაში გააგზავნა საცხოვრებლად, თუმცა კი საკმარის თანხა დაუნიშნა, რათა პატივით ეცხოვრა. ვახტანგის ამ ძალზე მნიშვნელოვან ნაბიჯს რატომღაც ვერც მისი, ვერც ჩვენი თანამემამულეების ნაწილი სათანადოდ ვერ აფასებდა, უფრო მეტიც, მას საყვედურობდნენ კიდევც.

რას ნიშნავდა საქართველოს მეფის მაჰმადიანობა და რას ნიშნავდა ქრისტიანობა?

მაჰმადიანობა ნიშნავდა იმას, რომ უნდა გაგრძელებულიყო საქართველოს სულიერ-ზნეობრივი დეგრადაცია, რომელიც ქართლის პირველი მაჰმადიანი მეფის, როსტომის შემდეგ დაიწყო, რაც იმით იყო გამოწვეული, რომ ქართლის სამეფოს იურიდიულ არსებობას არ ცნობდა სპარსეთის იმპერია და აღმოსავლეთ საქართველო თავის პროვინციად მიაჩნდა და აქეოვრულ სარწმუნოებას (მართლმადიდებლობას) ანუ „ქართველობას“ ხელგახსნილი ებრძოდა.

ხოლო სპარსეთის შაჰის მიერ ქრისტიანი ბაგრატიონის ქართლის მეფედ დამტკიცება სპარსეთის იმპერიის მიერ ქართლის სახელმწიფოს იურიდიულად ცნობას ნიშნავდა.

თუმცა, ფაქტობრივად, ქართული სახელმწიფოებრიობა არსებობდა, მაგრამ მას იურიდიულად სპარსეთი არ ცნობდა. „ირანის პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად არსებობას განაგრძობდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა, აგრარული სისტემა და სახელმწიფოებრივი ნყობილება“²⁷.

ვახტანგის ეს განსაკუთრებული ნაბიჯი, ანუ სახელმწიფოს მეთაურის მიერ ქრისტიანობის დაცვა და მაჰმადიანობის უარყოფა „ქართველობისათვის“ მისი თვდადებული ბრძოლის ერთ მონაკვეთს წარმოადგენდა.

ქრისტიანობა და „ქართველობა“, როგორც აღინიშნა, იმ დროს სინონიმები იყვნენ. „ქრისტიანობასთან და მისადმი ერთგულებასთან მჭიდროდაა გადახლართული ქართველობისათვის ბრძოლა, პატრიოტიზმის ცნება. ქრისტიანობა მიჩნეულია ქართული ზნეობების ფუძედ, კეთილი ცხოვრების საწინდრად და ბედნიერი მომავლის იმედად“²⁸.

ასე ესახებოდათ ქრისტიანობა და ამიტომ იცავდნენ მას ქართველი მოწინავე მამულიშვილები და ვახტანგ VI-ც, გარდა ამისა, „გამოხსნისა და აღდგომისათვის“ მებრძოლმა ვახტანგმა კარგად იცოდა, რომ თუ მეფე მაჰმადიანი იქნებოდა, მაშინ საქართველოს უცხო ქრისტიანული ქვეყნები აღარ მიეშველებოდნენ, რისი დიდი იმედიც ჰქონდა მას.

გამოხსნა და აღდგომა – ეს იყო ოცნება ვახტანგისა, რომელიც სამნუხაროდ, გაუგებარი დარჩენილა ქართული მალალი წოდების ერთი ნაწილისათვის.

„ვახტანგის ირანში ყოფნის დროს ქართლში მძლავრი ბრძოლა გაჩაღდა ორ დაჯგუფებას შორის, ქართული არისტოკრატიის მონინავე ნაწილს, რომელიც პოლიტიკურ-კულტურულ ასპარეზზე ვახტანგის ეროვნულ პოლიტიკას მისდევდა, სათავეში ედგა ვახტანგის უმცროსი ძმა სიმონ ლევანის ძე. იგი, როგორც ჩანს, იზიარებდა ვახტანგის პოლიტიკურ პროგრამას. ამით აიხსნებოდა, რომ ვახტანგმა სწორედ სიმონი დატოვა ქართლის გამგებლად (1712-1714). აღნიშნულ პროგრესულ დასს დაუპირისპირდა საკმაოდ ძლიერი და გავლენიანი დაჯგუფება, რომელიც ტახტისათვის მებრძოლი და გამაჰმადიანებული ბატონიშვილებისაგან შედგებოდა. მათ მხარში ედგნენ „ჯანიშინის“ პოლიტიკით უკმაყოფილო მსხვილი ფეოდალები“⁴⁸.

მალე ვახტანგს სიმონიც განუდგა. „კათალიკოსი დომენტიც კი სამეფო ტახტის დაუფლების დაუცხრომელმა ნყურვილმა შეიპყრო. მზად იყო ანაფორა გაეხადა, დაოჯახებულიყო და მაჰმადიანობა მიეღო...“⁴⁹.

დაუჯერებელია, მაგრამ თუ ეს მართლაც ასე მოხდა, მით უმეტეს დასაფასებელია ვახტანგის თავდადება ქრისტიანობისათვის, თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ სომონ განმგებელს კათალიკოს დომენტის მიმართ ცუდი დამოკიდებულება ჰქონდა, „შეიპყრა სვიმონმა კათალიკოსი დომენტი ზაკვით და წარმოუვლინა ზაქარს, რათა აღმოხადონ თვალნი“⁵⁰. აქ ვახუშტი „ზაკვაზე“ ლაპარაკობს.

ვახტანგმა ქრისტიანობა არ დაჰკმო, ამით ქართლის ტახტი დაჰკარგა. მის ნაცვლად საქართველოში გამოაგზავნეს მისი ძმა – იესე, მაჰმადიანი, როსტომის პოლიტიკის გამგრძელებელი, უკან დამნევი ქვეყნისა და წინააღმდეგი „ქართველობისა“.

ვახტანგს ასე აფასებდნენ – „ვახტანგმა ვერ გაითვალისწინა, რომ დასუსტებულ და დაცემულ ირანთან კავშირი მას ამ შემთხვევაში მეტ სიკეთეს მოუტანდა, ვიდრე სამშობლოს მიტოვება და შორეულ ქირმანში გადასახლება“⁵¹. „ვახტანგის ეს გადანყვტილება მისი ქვეყნისათვის საზიანო აღმოჩნდა“⁵². ე.ი. სჯობდა მაჰმადიანობა მიეღო და ქრისტიანობა დროზე დაეგმო.

ვფიქრობ, არასწორი შეფასებაა ვახტანგის ბრძნული გადანყვტილებისა. ვერ ერთი, ვახტანგმა საქართველოს უჩვენა თავისი საგარეო პოლიტიკის ახალი გზა, ასევე ქვეყნის შინაგანი ცხოვრების ძველქართულად, ქრისტიანულად გაგრძელების საჭიროება.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ვახტანგის პოლიტიკა ირანის სახელმწიფოს უკიდურესი სისუსტიდან გამომდინარეობდა.

ირანის სახელმწიფო დაცემის პირას იდგა და მართლაც ამ მოვლენიდან რამდენიმე წლის შემდეგ მმართველი დინასტია მირ-ვეისის ძის მეთაურობით ავღანელებმა დაამხეს.

ჩანს, პოლიტიკა, რომელსაც მირ-ვეისი სპარსეთის შაჰის კარზე აწარმოებდა, აგუ-

ლისსმებინებდა ვახტანგს, რომ სპარსი მექრთამე დიდებულები მის მიმართაც მსგავს დამოკიდებულებას იქონიებდნენ. კერძოდ, მირ-ვეისი, სპარსეთის შაჰის უბოროტესი და უდიდესი მტერი, თავის დროზე გიორგი XI-მ შეიპყრო და ისპაჰანში გაგზავნა, მირ-ვეისმა ჭკუა იხმარა და დაახლოებით 30 ათასი თუმნის (75 ათასი გირვანქა სტერლინგის) საჩუქარი დაურიგა ისპაჰანში შაჰის დიდებულებს. მეტად დასუსტებული სპარსეთის შაჰი, პუსეინი, რომელიც ქვეყნის მმართველობისათვის საკმაოდ გამოუსადეგარი პიროვნება იყო, მოქრთამულმა დიდებულებმა მირ-ვეისის მიმართ დადებითად განწყვეს. „შაჰმა მირ-ვეისს ყველაფერი აპატია და მფარველობაც კი აღუთქვა“⁴⁸, შემდეგ კი დიდებითა და პატივისცემით უკან, სამშობლოში, დააბრუნა (შემდგომში მან შაჰი ტახტიდან ჩამოაგდო).

თუკი ირანისა და მისი დინასტიის უბოროტესმა მტერმა ქრთამის მეშვეობით არათუ სიკვდილისაგან თავის დაღწევა, არამედ დიდებით სამშობლოში დაბრუნება და ძველი თანამდებობის აღდგენა შეძლო, ვახტანგი რატომ ვერ შეძლებდა მოესყიდა მექრთამე დიდებულები და რჯულის შეუცვლელად დაბრუნებულ იყო ქართლის სამეფო ტახტზე, მით უმეტეს, რომ რამდენიმე ხნით ადრე შაჰი აპირებდა რჯულის შეუცვლელად დაებრუნებინა იგი საქართველოში, მაგრამ მას წინააღმდეგობა დიდებულებმა გაუწიეს?

ვახტანგს გადაუწყვეტია, ეშოვა შესაბამისი თანხა, მაგრამ სად? საქართველოში ეს შეუძლებელი იყო. მხოლოდ საქართველოს ბედი დაინტერესებულ ევროპას შეეძლო დახმარებოდა ქრისტიანულ ქვეყანას და ქრისტიან მეფედ დაებრუნებინა იგი სამშობლოში; თავის მხრივ, ეს ფაქტი საფუძველი გახდებოდა იმისა, რომ შაჰს საქართველოს არსებობა იურიდიულად ეცნო, რაც მტკიცე საძირკველს ჩაუყრიდა საქართველოს „გამოხსნასა და აღდგომას“.

ევროპული (კათოლიკური) ორიენტაცია და მისი კრაზი

ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ ქართველი ერი დაეცა და დაკნინდა. როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში რამდენიმე ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეული წარმოიქმნა, რომელიც ერთმანეთს ებრძოდა. თავის მხრივ, ყოველ სახელმწიფოებრივ ერთეულში (ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოებსა და სამთავროებს) წარჩინებულები სუპარატივზმს ამჟღავნებდნენ და ერთმანეთსა თუ მეფე-მთავრებს ებრძოდნენ. ამას თან დაერთო ისიც, რომ ოსმალეთმა მთელი სამხრეთი საქართველო – მესხეთი დაიპყრო, სადაც ქართველთა გამალებული დენაციონალიზაცია მიმდინარეობდა. ეროვნული სარწმუნოება – ქართული მართლმადიდებლობა ოსმალთა და სპარსთა მიერ მთელ საქართველოში იდეენებოდა. მაგრამ ყველაზე უარესი ის იყო, რომ საქართველო საკენ ჩრდილო კავკასიელი ტომები დაიძრნენ. აფხაზები (აფსუები), ოსები, თუ დაღესტნელები (ლეკები) ქართველთა უძველეს სამკვიდრებელ მინაწყალს იპყრობდნენ და ადგილობრივ ქართველ მოსახლეობას ან იმონებდნენ ან სპობდნენ. ამ პროცესის ყველაზე მძიმე შედეგი ქართველების მთიელ ტომებთან ასიმილაცია იყო. საქართველო მტრების უსასტიკეს რკალში მომწყვდეული აღმოჩნდა. მაგრამ ის მაინც არსებობდა ვასალური ქართული სახელმწიფოების სახით, თუმცა მოსპობა და მესხეთის ბედის გაზიარება ირანისა და თურქეთის იმპერიებისაგან ყოველდღე ემუქრებოდათ. აქედან გამომდინარე, ქართლ-კახეთის ირანის ვასალურ ქვეყნად დარჩენა ქართველობისათვის სახიფათო იყო.

საბედნიეროდ, XVIII ს-ის დასაწყისისათვის ირანის იმპერიის ძლიერება უკიდურესად დაეცა. დასუსტდა ოსმალეთიც. მოხდა ისე, რომ ირანის ვასალური ქართლისა და კახეთის სამეფოებიდან სპარსეთში ჩასული ქართველი დიდებულები არათუ აქტიურად მონაწილეობდნენ, არამედ გარკვეულწილად წარმართავდნენ კიდევ ამ ქვეყნის ცხოვრებას. ამასთან, ქართველთა ჯარი სპარსეთში უძლიერესი იყო. ასეთ ვითარებაში, თუკი ქართველები გაერთიანებას შეძლებდნენ, მათ წინ ველარავინ აღუდგებოდა (ისევე, როგორც აჯანყებულ ავღანელებს ვერავინ აღუდგა წინ სპარსეთში, იმის შემდეგ, რაც ვახტანგ VI-მ არ ისურვა მიშველებოდა გასაჭირში მყოფ შაჰს).

მაგრამ, სამწუხაროდ, ქართველებმა შექმნილი პოლიტიკური ვითარება ვერ გამოიყენეს და ვერ გაერთიანდნენ. ფრანგი მისიონერი წერს: „შაჰის პოლიტიკა ქართველების მიმართ მეტად მოხერხებულია. ქართველებს შეეძლოთ ბევრი უსიამოვნება მიეყენებინათ, თუ გაერთიანდებოდნენ. შაჰმა იცის, თუ როგორ უნდა ჩაშალოს მათი ერთიანობა ისე, რომ ეს მის ინტერესებს მოემსახუროს. ის იმნაირად აწინაურებს ქართველ თავადებს, რომ მათ ავინყდებათ თავიანთი სამშობლო, სარწმუნოება და შაჰის ერთგულნი ხდებიან. ყველაზე დიდი თანამდებობები იმპერიაში ეკუთვნით ქართველებს... რაც შეეხება სარწმუნოებას, ქართველები როგორც კი სპარსეთის სამსახურში დგებოდნენ, ნომინალურად უნდა გამაჰმადიანებულიყვნენ, მაგრამ „ისინი ისლამის ერთგული მიმდევარნი არასოდეს არ იყვნენ“⁴⁴.

საჭირო იყო გაერთიანება.

როგორც ცნობილია, იმ ეპოქაში, როცა ეროვნება და სარწმუნოება გაიგივებული იყო და ხშირად ეროვნებას სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის მიხედვით საზღვრავდნენ, ეროვნული ერთიანობისათვის სარწმუნოებრივი ერთიანობა იყო საჭირო. ქართული მამაპაპეული სარწმუნოება, მართლმადიდებლობა, უკვე აღარ წარმოადგენდა ქართველთათვის საყოველთაო და ერთადერთ სარწმუნოებას, მოჭარბდნენ ქართველი მაჰმადიანები, ქართველი გრიგორიანები, კათოლიკეები. ოსმალთა და სპარსთა მიერ ქართველთა მართლმადიდებლობა განიხილებოდა არა როგორც უბრალო სარწმუნოებრივი აღმსარებლობა, არამედ როგორც მათ სანინაალმდეგოდ მიმართული პოლიტიკური ორიენტაცია.

ქართველთა მართლმადიდებლობა მაშინ, როცა მართლმადიდებლური რუსეთის იმპერია კავკასიის მთაგრეხილს მოადგა, კიდევ უფრო საშიში გახდა მაჰმადიანობისათვის. განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც XVI საუკუნის ბოლოს და XVII საუკუნის დასაწყისში ქართლ-კახეთის მეფეები მართლმადიდებლურ რუსეთს შეჰპირდნენ, რომ კავკასიის კარს გაუხსნიდნენ, რითაც რუსეთის მარშს სტამბოლ-ისპაჰანისაკენ ხელს შეუწყობდნენ. ირანი და ოსმალეთი ქართველთა მართლმადიდებლურ სარწმუნოებას სიძულვილით უყურებდა და კრძალავდა.

რუსეთისა და ევროპის გარკვეულ წრეებში საქართველოს განიხილავდნენ როგორც პლაცდარმს კონსტანტინოპოლსა და ისპაჰანზე ლაშქრობისათვის.

რუსეთის ელჩი ვოლინსკი, რომელმაც სპარსეთში არსებული ვითარება საგანგებოდ შეისწავლა, საქართველოს სწორედ ისპაჰანზე ლაშქრობასთან კავშირში განიხილავდა – „მან რუსეთის სამეფო კარს აცნობა – „ვახტანგს შეუძლია გამოიყვანოს ბრძოლის ველზე 30-დან 40.000-იანი ჯარი და ამდენად ირწმუნება, რომ თუ თქვენი ჯარი საქართველოში შემოვა, მაშინ იგი თავისი ჯარით და თქვენი ჯარის დახმარებით ისპაჰანამდე ჩავა“⁴⁵.

ხოლო ევროპაში საქართველოს კონსტანტინოპოლზე რუსეთის ლაშქრობასთან კავშირში იხსენიებდნენ – „ევროპელი დიპლომატები ამტკიცებდნენ, რომ რუსეთი ამირებს ირანის, სომხეთისა და საქართველოს დაპყრობას, ხოლო ამის შემდეგ კონსტანტინეპოლზე გალაშქრებას“⁴⁶.

ის, რაც ცნობილი იყო ევროპაში, ცხადია, ცნობილი იყო ირანსა და ოსმალეთშიც. ამ ქვეყნებში ქართველთა მართლმადიდებლობას და საქართველოს, როგორც მართლმადიდებლურ ქვეყანას, რუსეთის მიერ ირანისა და ოსმალეთის იმპერიების დაპყრობასთან აიგივებდნენ.

ქართველთა მართლმადიდებლობა მაჰმადიანებისათვის მოუთმენელი იყო. ამ მიზეზის გამო მაჰმადიანები არც ერთ ქრისტიანულ სარწმუნოებრივ მიმართულებას ისე არ სდევნიდნენ კავკასიაში, როგორც ქართველთა მართლმადიდებლობას.

დაპყრობილ მესხეთში ქართველები იძულებულნი გახდნენ, მართლმადიდებლო

ბა უარეყოთ და მის ნაცვლად მაჰმადიანობა მიეღოთ. უკეთეს შემთხვევაში ისინი ქრისტიანებად დარჩენისათვის ან კათოლიკური, ან გრიგორიანული სარწმუნოების მიმდევარნი ხდებოდნენ, რაც ქართველთა დენაციონალიზაციას იწვევდა. ფაქტობრივად, ამავე მიზეზის გამო მაჰმადიანობა ქართლსა და კახეთშიც ვრცელდებოდა, მრავალი ქართველი „თათრდებოდა“ და „სომხდებოდა“. არ იყო შემთხვევითი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის ცნობილი გამონათქვამი XVII ს-ის შუა წლებში – „ჩვენის თვალთ ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან, უმეტესი ნაწილი კი თათრდება, მამ გაფრანგება რაღად უნდა დაეშალოთ“. შექმნილი ვითარების გამო ქართველებს ერთიანი სარწმუნოება თითქმის აღარ ჰქონდათ. უკვე დანყბული იყო პროცესი ქართველთა დენაციონალიზაციისა, თუმცა ის ჯერ კიდევ არ იყო გაღრმავებული და დასრულებული და თუ ყველა ქართველი ერთ სარწმუნოებას მიიღებდა, ეროვნული ერთიანობის მიღწევა ჯერ კიდევ შეიძლებოდა. მაგრამ რომლის? ეს უსათუოდ მართლმადიდებლური ქრისტიანული სარწმუნოება უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ისეთი ფორმით, რომელიც სპარსეთსა და ოსმალეთს არ გააღიზიანებდა, რომელსაც აღიარებდნენ გამაჰმადიანებული თუ გამაჰმადიანების პირას მისული მესხები და ქართლელ-კახელები (აღმოსავლეთ კახეთი ჭარ-ბელაქანი), გაგრიგორიანებული თუ გრიგორიანობის პირას მისული ქართველები, და რაც მთავარია, ამ სარწმუნოებას მიიღებდნენ მთიელები (აფხაზ-ჩერქეზები თუ სხვა ტომები), რაც მათ ლაშქრობებს საქართველოზე შეაფერხებდა. ეს იყო ოცნება ქართველი მონიანვე წრეების საკმაოდ დიდი ნაწილისა. მათი ოცნების თანახმად, ყოველთა ქართველთა გამაერთიანებელი სარწმუნოება შეიძლება კათოლიკობა ყოფილიყო. თუმცა, ამ ოცნების პრაქტიკული განხორციელება არა ქართველთა გაერთიანებას, არამედ კიდევ უფრო დაყოფასა და დაშლას გამოიწვევდა, რამეთუ ხალხის ცნობიერებაში მართლმადიდებლური სარწმუნოება „ქართველობასთან“ უკვე გაიგივებული იყო, მაშინ როცა კათოლიკურ სარწმუნოებას უბრალო ხალხი არა ქართველობას, არამედ „ფრანგობას“ უკავშირებდა.

„XVIII ს-ის დასაწყისში ქართლის სახელმწიფოს მმართველი ზედაფენა თანდათან ცვლიდა თავის დამოკიდებულებას რომისადმი და კათოლიციზმისაკენ იხრებოდა. საქართველოში ევროპული ორიენტაცია წარმოიშვა. ეს უკანასკნელი ღრმად მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. XVII ს-ის პირველ მეოთხედში კახეთის ტრაგედია, როგორც ცნობილია, რუსთა მეფის მფარველობის ძიებას მოჰყვა. როდესაც რუსეთი უშუალოდ მოადგა კავკასიონს, ქართველთა „მართლმადიდებლობა“ ირანისათვის კიდევ უფრო საშიში გახდა. მართლმადიდებლური „გურჯისტანი“, როგორც ხანგრძლივმა ისტორიულმა პრაქტიკამ ცხადყო, მიუღებელი აღმოჩნდა და ახლა ირანი ქართლის გაკათოლიკებას ნაკლებსაშიშად მიიჩნევდა. რასაკვირველია, ირანელ და თურქ ასიმილატორებს არც ევროპული სახელმწიფოების გავლენა აწყობდათ საქართველოში, მაგრამ, მათი აზრით, ორიენტაცია ევროპაზე შეაჩერებდა უფრო სახიფათო და რეალურ საშიშროებას – რუსეთის დამკვიდრებას კავკასიაში.

„მუსლიმანი მეფეების“ ეპოქაში გამრავლდნენ კათოლიკეთა მისიონერები... განსაკუთრებით მფარველობდნენ კათოლიკე-მისიონერებს ვახტანგ V-ის (შაჰ-ნავაზის) მემკვიდრეები... საფიქრებელია, რომ ქართველებს კათოლიკური ევროპა ირანთან საკუთარი ურთიერთობის ნორმალიზაციისათვის უნდოდათ. იმ მიზნით, რომ ირანს (და, ალბათ, თურქეთსაც) აშკარად დაენახა ქართველების გამიჯვნა რუსეთისაგან – მზად იყვნენ, უარი ეთქვათ მართლმადიდებლობაზე კათოლიკური ტიპიკონის სასარგებლოდ. ქართველი პოლიტიკოსები, როგორც ჩანს, ფიქრობდნენ, რომ ევროპაზე ორიენტაცია არ „გააღიზიანებდა“ ირანს, რადგან XVIII ს-ის დასაწყისში ევროპა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის ჯერ კიდევ შორეული მეზობელი იყო“⁹⁷.

აქედან ჩანს, რომ ქართველები კათოლიკობას განიხილავდნენ არა როგორც მართლმადიდებლობაზე უკეთეს სარწმუნოებას, არამედ როგორც პოლიტიკურ ნიღაბს, ქართველები კათოლიკობდნენ „მხოლოდ სიტყვით და არა საქმით“. ამაზე მიუთითებს ის, რომ თითქოსდა კათოლიკური აღმსარებლობის მოტრფიალე ვახტანგ VI რუსეთში გადასვლის შემდეგ თავის თავს მართლმადიდებლად თვლიდა და მართლმადიდებლურ ეკლესიაში დაიკრძალა.]

ასევე სულხან-საბა ორბელიანიც, თითქოსდა კათოლიკური სარწმუნოების მიმდევარი საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიაში მოღვაწეობდა, ხოლო რუსეთში გადასვლის შემდეგ მოსკოვის მართლმადიდებლურ ვსეხსვიატსკოეს ეკლესიაში დაკრძალეს რუსეთში, სადაც მართლმადიდებლობის ფორმალურ-გარეგნულად დაცვასაც კი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, კათოლიკეს მართლმადიდებლურ ეკლესიაში ვერ დაკრძალავდნენ.

მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ როგორც ჩანს, იმ ეპოქის ქართველები მართლმადიდებლობასა და კათოლიკობას ერთნაირ, ანდა უაღრესად მსგავს ქრისტიანულ სარწმუნოებად თვლიდნენ და კათოლიკეს ჩვეულებრივი მართლმადიდებლური აღმსარებლობის მიმდევარსაც უნოდებდნენ, თუკი იგი რომის პაპს მსოფლიო ეკლესიის მეთაურად თვლიდა. ასევე ესმის ეს საკითხი პატრ მიქაელ თამარაშვილსაც. მისი აზრით, ქართულ მართლმადიდებლობას და რომის კათოლიკობას ძველ დროს „დოგმატობრივი ერთგვარობა“ ახასიათებდა, ამიტომაც ქართველი მართლმადიდებელი კათოლიკედ რომ ქცეულიყო, მხოლოდ და მხოლოდ მის მიერ პაპის უპირატესობის აღიარება იყო საჭირო და ეს სრულიად საკმარისი იყო: „საქართველოს რომთან შესაერთებლად სხვა არაფერი მოეთხოვებოდა იმის გარდა, რომ პაპი ეცნო მსოფლიო ეკლესიის თავად და მისთვის მორჩილება გამოეცხადებინა, შემდეგ კი ყველა ქართველს შეეძლო კათოლიკე ყოფილიყო და თავის წესსა და ეკლესიაშივე დარჩენილიყო. ესრეთი შეერთება შეიძლება ბევრისაგან შეუნიშვნელად და უცნობელიც დარჩენილიყო“⁹⁸.

მაშასადამე, იმჟამინდელი შეხედულებით, „კათოლიკე“ ქართველი არ თმობდა არც ერთ მართლმადიდებლურ წესს, მართლმადიდებლური ეკლესიის მრევლად, ძველებურადვე მართლმადიდებელი მღვდლისა და ეპისკოპოსის სულიერ შვილად რჩებო-

და და მათ მიერ ეზიარებოდა მართლმადიდებლური წირვის შემდეგ. ერთადერთი, რითაც იგი თავის „კათოლიკობას“ ადასტურებდა, ის იყო, რომ პაპის უპირატესობას „აღიარებდა“. ცხადია, ასეთი „კათოლიკობა“, არაა ნამდვილი კათოლიკობა. თამარაშვილი ამ მოვლენის მიზეზს ასე ხსნის: „შენიშნოთ აქ ესეც, რომ საქართველოს ეკლესია ისე დაშორებული არ არის რომის ეკლესიას, როგორც სხვა ტომების ეკლესიებია, რადგან მტკიცედ აქვს დაცული მსოფლიო კრებათა დადგენილი ყველა დოგმები, ამიტომ რომის ეკლესია მას არ უწოდებს ერეტიკ-მწვალებლად, როგორც სხვა ტომთა ეკლესიებს უწოდებს, არამედ უხმობს მართო გაყრილად... სწორედ ამ დოგმატობრივი ერთგვარობის მიზეზია, რომ დღესაც კონსტანტინოპოლში ქართველთა კათოლიკის ტიპიკონის ბერები ხმარობენ შეუცვლელად ყველა იმ ლიტურგიის ქართულ წიგნებს, რაც დაბეჭდილია რუსეთსა და საქართველოში და რასაც დღეს საქართველოს მთელი სამღვდელთა ხმარობს“⁴⁹.

რა თქმა უნდა, თვალსაზრისი ქართული მართლმადიდებლობისა და რომის კათოლიკობის დოგმატობრივად ერთგვაროვნების თაობაზე მცდარია, მით უმეტეს, რომ საუკუნეთა მანძილზე ქართულ ეკლესიაში დამკვიდრებულ დოგმატიკას ჩვენი წინაპრები ბერძნულის მიხედვით ახსორებდნენ და აზუსტებდნენ.

ზემოაღნიშნულის გამო, ქართველობისათვის, როგორც ჩანს, კათოლიკობის აღიარება ფორმალობა იყო და არაუკიდრად დამატებით სარწმუნოებრივ სირთულეს არ ქმნიდა. მათ რჩებოდათ ძველებური ლიტურგია, წირვა-ლოცვა, ძველი მართლმადიდებლური წიგნები, უცვლელი რჩებოდა ქართული ეკლესიის სტრუქტურა, იერარქია და მთლიანობა. თუმცა, ძნელია სრულად აღადგინო და ივარაუდო, თუ როგორი იყო რეალური ვითარება იმ დროს, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ ჭეშმარიტად მართლმადიდებელი მრავალი თავადი, მეფე და გამოჩენილი პირი მისიონერთა წინაშე, ზოგჯერ თავის თავს კათოლიკედ აღიარებდა. აქ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ თუ ქართველთა მიერ ასეთი კათოლიკობის მიღებით ქართული ეკლესია როგორც ორგანიზაციული სისტემა არ ზიანდებოდა, სულ სხვა მდგომარეობაში ვარდებოდა ქართული ეკლესია ქართველთა მიერ გრიგორიანობის მიღებით, გაგრიგორიანებული ქართველი ყოველგვარ კავშირს წყვეტდა ქართულ ეკლესიასთან. გაგრიგორიანებული უკვე ეწმინაძინის მრევლად ითვლებოდა. ქართული რეგიონების გაგრიგორიანებით ქართულ ეკლესიას საფუძველი ეცლებოდა. ქართველთა ვითომდა გაკათოლიკებით კი ქართული ეკლესია არ ზიანდებოდა, რადგანაც გაკათოლიკება – ძირითადად მხოლოდ ფორმალური მხარე იყო აღნიშნულ პერიოდში. მესხეთში, სადაც ქართული ეკლესია ფაქტობრივად მოსპოვდა, ოსმალეთმა, გაკათოლიკებამაც განსხვავებული სახე მიიღო. მესხეთში კათოლიკურ ეკლესიაში თავიდან ქართულენოვანი ტიპიკონი იხმარებოდა (ე.ი. ძველქართული, მართლმადიდებლური ტრადიციები, ჩვეულებები იყო დაცული), რაც პრაქტიკოდან სომხურენოვანი და ლათინური ტიპიკონით გამოაძევეს. სომხურენოვანი ტიპიკონის მქონე ქართველობა დენაციონალიზაციას განიცდიდა და ქართველ ერს ეკარგე-

ბოდა – ისინი სომხდებოდნენ⁴⁰. ამ მიზეზის გამო ქართველები დაინტერესებულნი იყვნენ არა უბრალოდ კათოლიკობის მიღებით (ისინი, ვინც ამ პროცესს ემხრობოდა), არამედ მისი ქართულენოვანი ტიპიკონითაც.

მ. თამარაშვილმა, შ. ლომსაძემ და სხვა მეცნიერებმა სრულიად დამაჯერებლად გამოიკვლიეს, რომ ოსმალთა მიერ დაპყრობილ მესხეთში ქართველებისათვის მართლმადიდებლური აღმსარებლობის შენარჩუნება შექმნილი პირობების გამო შეუძლებელი გახდა. ქართველს ან მაჰმადიანობა უნდა მიეღო, ან კიდევ გრიგორიანობა და კათოლიკობა; ყიზილბაშთა ბატონობისას მართლმადიდებლურ მოსახლეობას ქართლსა და კახეთშიც ძლიერ გაუჭირდა. ყიზილბაშთა ბატონობისას ქვეყანას გამაჰმადიანების საფრთხე დაემუქრა, რაც ქართველობის დამხობის ტოლფასი იყო. სწორედ ამ მდგომარეობას შესწიოდა სულხან-საბა ორბელიანი საფრანგეთის მეფეს: „საქართველოს მეფე ვახტანგი ისპაჰანშია და საქართველოს ერთიანად გამაჰმადიანება მოელის და დიდ განსაცდელშია, თუ დაბრუნდა თავის სამთავროში, ქართველები არა მართო ქრისტიანედ დარჩებიან, არამედ კიდევ შეუერთდებიან კათოლიკე ეკლესიას თავიანთი მეფის მაგალითისამებრ, რომელიც საამისოდ მზად არის და რომელმაც აღმითქვა, რომ მობრუნდება თავის სამშობლოში თუ არა, კათოლიკობა მიიღოს...“⁴¹.

როგორც ცნობილია, ირანის შაჰის კარს ვახტანგ VI-ის ქართლის მეფედ (გურჯისტანის ვალად) დამტკიცება სურდა, მაგრამ ამისათვის როსტომის შემდეგ დადგენილი წესით გამაჰმადიანება მოეთხოვებოდა, ვითარცა მეფობის კანდიდატს. ვახტანგმა ქრისტიანობა არ დათმო, არ მიიღო მაჰმადიანობა და მეფედაც აღარ დაამტკიცეს. იგი ირანში დარჩა. ამ დროს წარმოშობილა ფრიად საინტერესო იდეა საქართველოს აღდგომისა და გამოხსნისა. თუკი ვახტანგს, როგორც ქრისტიან მეფეს, ირანის სახელმწიფოს მესვეურები ქართლში დააბრუნებდნენ, ამით ისინი ქრისტიანული საქართველოს სახელმწიფოს არსებობას ცნობდნენ. ეს კი ქართველობის გამარჯვება, მისი აღორძინება იქნებოდა. ქართლის ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობის აღიარების შემდეგ ირანი კეთილმეზობლურ ურთიერთობას დაამყარებდა მასთან, ხოლო, თავის მხრივ, ეს სახელმწიფო ჩრდილოკავკასიელი ტომების თავდასხმებს თვითონვე მოიგერიებდა. საქართველოს ამით გამაჰმადიანებისა და დენაციონალიზაციის საფრთხე ამორღებოდა, რაც ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა საბოლოო მიზანს შეადგენდა.

1713 წელს ქართლში მომზადდა კათოლიკურ ქვეყნებში გასაგზავნი ელჩობა სულხან-საბა ორბელიანის მეთაურობით, რომლის მიზანი იყო:

1. ქართული ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობა იურიდიულად ეცნო ირანის სახელმწიფოს, რაც იმ შემთხვევაში მოხდებოდა, თუ ირანიდან ვახტანგ VI-ს ქართლში გამოსისტუმრებდნენ როგორც ქრისტიან მეფეს.

2. საქართველოს გაერთიანება. მემორანდუმში, რომელიც დელეგაციამ საფრანგეთში სამეფო ტახტს წარუდგინა, კერძოდ, „აღნიშნული იყო, რომ პოლიტიკურად გაერთი-

ანებულ საქართველოს შეეძლო „ასი ათასზე მეტი ცხენოსანი თუ ქვეითი“ შეეყარა მაჰმადიანურ სამყაროს დასაპირისპირებლად⁴². ეს ნათქვამი იყო ევროპული ქვეყნების დასაინტერესებლად, რაც ჩაფიქრებული გეგმის განხორციელებისათვის იყო საჭირო.

3. ჩრდილოკავკასიელი ტომების შემოსევების შეწყვეტა საქართველოზე, რისთვისაც ჩრდილოკავკასიელი ტომების, კერძოდ, აფხაზთა და ჩერქეზთა გაქრისტიანება იყო საჭირო. ჩრდილოკავკასიელთა გაქრისტიანება საფუძველი გახდებოდა მათთან მეგობრული ურთიერთობის დამყარებისა და ჩრდილოკავკასიელთა შემოტევების შეწყვეტისა. სულხან-საბას მემორანდუმის პირველივე პუნქტი სწორედ კავკასიელ ტომთა შორის ქრისტიანობის გავრცელებას მოითხოვდა.

4. უნდა შეწყვეტილიყო ქართველთა დენაციონალიზაცია. ყველაზე დიდი საფრთხე ქართველთა გათათრება, ანუ გამაჰმადიანება იყო. გამაჰმადიანების საფრთხე განსაკუთრებით მესხეთის თურქთაგან დაპყრობის შემდეგ დასავლეთ საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეებს, კერძოდ, ქვემო გურიას (ქობულეთ-ბათუმის მხარე) და ოდიშ-აფხაზეთის მხარეს დაემუქრა (ოდიშში – კლისურიდან – ენგურამდე უკვე ჩრდილოელები (აფსუები) აპირებდნენ ჩასახლებას). ამ კუთხეებში ქრისტიანობის იმ ფორმით გავრცელება, რომელიც მისაღები იყო ოსმალეთისათვის, მათი გამაჰმადიანების პროცესს, ანუ დენაციონალიზაციას – გათათრებას და გააფხაზებას შეაფერხებდა.

თავისი გეგმის მისაღწევად ქართულ ელჩობას მიაჩნდა, რომ ვახტანგ VI-ის ირანიდან ქრისტიან მეფედ დაბრუნებისათვის 300.000 ეკიუ იყო საკმარისი. ამ დიდი თანხის მიღების პირობად ქართველები ქართლში ქრისტიან მეფედ დაბრუნების შემთხვევაში ვახტანგის მიერ კათოლიკური სარწმუნოების აღიარებას ასახელებდნენ. ამასთანავე, ქართული დელეგაცია იმასაც ითვალისწინებდა, რომ კათოლიკური ევროპა და ვატიკანი ყოველთვის წინა პლანზე აყენებდნენ და აღმოსავლეთში ყოველი დიდი საქმის გაკეთების პირობად კათოლიკური სარწმუნოების აღიარებას მოითხოვდნენ (ისევე, როგორც მაჰმადიანური ქვეყნები მოითხოვდნენ მაჰმადიანობის აღიარებას).

ქართველებმა იცოდნენ ეს. ჩანს, ამიტომაც დელეგაციამ მემორანდუმის პირველივე პუნქტში კათოლიკური სარწმუნოების გავრცელების საჭიროებას მიაპყრო თავისი ყურადღება, თუმცა, რა თქმა უნდა, მთავარ საქმედ ვახტანგის გათავისუფლება ანუ 300.000 ეკიუს მიღება და შაჰის კარზე ფრანგი მეფის დახმარება მიაჩნდათ. ევროპელთა დაინტერესება კათოლიკობის გავრცელებით ქართველებმა ეროვნულ ინტერესებს დაუკავშირეს და იფიქრეს, რომ ამ სარწმუნოების (ანუ ქრისტიანობის ამ მიმდინარეობის) გავრცელება ჩრდილო კავკასიასა და საქართველოს მაჰმადიანობის გზაზე შემდგარ მხარეებში, ქვეყანას გადაარჩინდა, გააერთიანებდა და აღადგენდა. ამიტომაც პირველი პუნქტი, როგორც აღინიშნა, „მოითხოვდა ქართლის მეზობელ სამთავროთა: გურია-იმერეთის, აფხაზეთ-სამეგრელოს გაკათოლიკებაში ხელის შეწყო-

ბას. ასევე ჩრდილო კავკასიის სხვა ქვეყნებში კათოლიკური სარწმუნოების გავრცელებას⁴³.

ღმერთმშობლიდან გამომდინარე, ქართველებს კათოლიკობა მართლმადიდებლობაზე უკეთეს სარწმუნოებად კი არ მიაჩნდათ და მათი ერთი ნაწილი სარწმუნოებრივი მიზეზების გამო კი არ იღებდა კათოლიკობას, არამედ პოლიტიკური მიზეზების გამო. ამას ადასტურებს ის, რომ არსად საქართველოს არც ერთ დაუპყრობელ მხარეში (აქ არ იგულისხმება თურქთაგან დაპყრობილი მესხეთი) მოსახლეობის ფართო მასები ნებაყოფლობით ანდა თავისი სარწმუნოებრივი მისწრაფებების გამო კათოლიკობაზე არ გადასულა. საქართველოში კათოლიკობას, როგორც წესი, სახელმწიფო მოღვაწენი (და ის საეკლესიო იერარქები, რომელთაც პოლიტიკასთან ჰქონდათ საქმე) იღებდნენ. სახელმწიფო მოღვაწეებად კი ამ დროს ითვლებოდნენ თავადები, ერისთავები და სამეფო კარზე მოღვაწე პირები. კათოლიკური სარწმუნოება პოლიტიკის, საგარეო ორიენტაციის, ქვეყნის განთავისუფლების, საქართველოს გაერთიანების, კავკასიის შეკავშირების და სხვა პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი მიზნების განსახორციელებლად ესაჭიროებოდათ ქართველ მოღვაწეებს. უბრალო ხალხი ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის წევრი იყო. თუმცა, არც „კათოლიკე“ ქართველებს მიაჩნდათ კათოლიკობა განსხვავებულ სარწმუნოებად, მას მართლმადიდებლობის ნაწილად, მის ევროპულ სახედ მიიჩნევდნენ. როგორც ჩანს, ასევე ესმოდა ეს საკითხი სულხან-საბა ორბელიანსაც. 1709 წლით დათარიღებულ პაპისადმი მიწერილ წერილში, რომელიც მ. თამარაშვილს სულხან-საბას გაგზავნილად მიაჩნია, ვკითხულობთ: „ოლონდ ეს ვინცავინ აქ მართლმადიდებელნი არიან, ამათზედ თქვენი ლოცვა და საქმითაც მოხმარება იყოს. ხილული მტრებისაგან დიდს ჭირში არიან. ყოველთ ცოდვილთ უცოდვილესი ორბელისშვილი სულხან ყოფილი მონაზონი საბა. მინა ფერხთა თქვენთა“⁴⁴. ამ წერილში საბა თავისიანებს „მართლმადიდებლებს“ უწოდებს. ის ისეთი მართლმადიდებელია, რომელიც პაპს პატივს ცემს, პეტრეს მოსაყდრესა და მწყემსს უწოდებს. პაპის პრიმატობის მალღარებელ მართლმადიდებელს კი, თანახმად მ. თამარაშვილისა, იმ დროს კათოლიკეს უწოდებდნენ. ამიტომაც სულხან-საბა, როგორც ჩანს, არა რწმენით ან დოგმატიური საკითხების მიღებით იყო კათოლიკე, არამედ პოლიტიკური ორიენტაციით, რამეთუ ამ ეპოქის მოღვაწეთა აზრით (როგორც ითქვა, ამას იმდროინდელი შეხედულებების ანალიზი უჩვენებს) მიიჩნეოდა, რომ მართლმადიდებლობისა და კათოლიკობის დოგმატიკა და ქრისტოლოგია ერთი და იგივე იყო, მით უმეტეს, რომ ქართველი კათოლიკეები ყველა მართლმადიდებლურ წიგნს ძველებურადვე იყენებდნენ და წირვა-ლოცვისა და ლიტურგიის წესსა და ყოველგვარს მართლმადიდებლურ საეკლესიო ჩვეულებას იცავდნენ. კათოლიკობის აღიარებით მათ ქართულ ეკლესიაში დამატებით არაფერი შეჰქონდათ, არც არაფერს აკლებდნენ და მის არც ერთ სტრუქტურას არ ცვლიდნენ.!

სულხან-საბას ევროპულ წყაროებში „წმიდა ბასილის წესის მონაზონი ეწოდება“.

მიიჩნევა, რომ წმიდა ბასილის სამონაზნო ორდენი კათოლიკური იყო. სინამდვილეში კი, ევროპელები ყველა მართლმადიდებელ ბერს „წმიდა ბასილის წესის მონაზონს“ უწოდებენ, რადგანაც ცნობილი იყო, რომ თუ კათოლიკურ სამყაროში ბერობის (მონაზონობის) სხვადასხვა ორდენი არსებობდა (კარმელიტები, ფრანცისკანელები და სხვა), მართლმადიდებლებს მხოლოდ ერთი სახის, „წმიდა ბასილის წესის“ მქონე ბერობის ინსტიტუტი ჰქონდათ, რომელსაც ეკუთვნოდა კიდევ სულხან-საბა, მას სწორედ ამ ორდენში აღუდგენია თავისი თავი 1714 წლისათვის ევროპაში.

ყოველ შემთხვევაში ფაქტია, რომ სულხან-საბა საერთოდ არ ფიქრობდა ქართული ეკლესიისაგან განდგომას, პირიქით, ის მისი უერთგულესი წევრი, მისი გაძლიერებისა და ამალღებისათვის თავდადებული მებრძოლი, მისი ერთ-ერთი წარმმართველი, მრჩეველი და საეკლესიო თავადათაგანი იყო. ევროპაში გამგზავრების წინ სულხან-საბა 40 დღე იმყოფებოდა დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსთან, ისინი ერთად სახავდნენ გზებს აფხაზ-ჩერქეზებსა და სხვა ტომებში ქრისტიანობის აღორძინებისათვის (ფიქრობდნენ, რომ აქ ქრისტიანობა ძლევაშოსილ ევროპელ მისიონერებს უნდა გაეგრცელებინათ). საფრანგეთის იმპერატორს სულხანი დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსის შესახებ ატყობინებდა – „ამ პარტიარქის აზრი ეს არის, რომ შეუერთდეს წმიდა საყდარსა და მისიონერებთან ერთად ეცადოს აფხაზების მოქცევა“⁴⁵. „წმიდა საყდართან შეერთების“ ფორმულის გარეშე ევროპული კათოლიკური ქვეყნები საბას წერილს არც განიხილავდნენ, ქართველობისათვის კი უმთავრესი აფხაზების (აფსუა-ჩერქეზების) გამანადგურებელი შემოსევების თავიდან აცილება იყო, რაც მათი გაქრისტიანებით გახდებოდა შესაძლებელი.

მ. თამარაშვილი წერს – „საბას კათოლიკობა უნდა მიეღო 1692 წ-ს, ხოლო ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, რომ იგი გაკათოლიკებულა 1687 წ-ს გიორგი მეფესთან ერთად... საბა მონაზვნად აღკვეცეს. შემდგომ იგი წმიდა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის წინამძღვარი გამხდარა. ეს საბუთი საკმაოდ გვიმტკიცებს, იმ დროს ხსენებული მონასტრის მონაზვნებიც კათოლიკენი უნდა ყოფილიყვნენ, რადგან წარმოუდგენელია ერთი და იმავე ალაგს უფროსი კათოლიკე იყოს და მისნი ქვეშევრდომნი კი არა“⁴⁶.

ეს საკმაოდ ძლიერი საბუთი ჩვენ გვარწმუნებს, რომ ამ დროს საქართველოში ქართული რიტის ვითომდა კათოლიკენი და მართლმადიდებლები განსხვავებულ სარწმუნოებრივი მიმართულების მორწმუნეებად როდი ითვლებოდნენ. დავით გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი, როგორც წესი, ტრადიციულად მართლმადიდებლური იყო და შეუძლებელია მის წინამძღვრად არამართლმადიდებელი, ანდა განსხვავებული სარწმუნოებრივი აღმსარებლობის პირი ყოფილიყო. „კათოლიკე“ სულხან-საბა კი მას წინამძღვრობდა, რაც არა იმაზე მიგვითითებს, რომ მონასტერიც კათოლიკური იყო, არამედ იმის შესახებ, რომ იმ დროისათვის ქართველები საბას სარწმუნოებრივად მართლმადიდებლად მიიჩნევდნენ. როგორც აღინიშნა, მართლმადიდებლის „კათოლიკედ“ ქცევისათვის მისი არც ხელახლა მონათვლა, არც გადანათვლა, არც მირონცხება, სარწმუნო

ებრივი შეხედულებების არავითარი ცვლილება არ იყო საჭირო, გარდა პაპის პრიმატობის აღიარებისა, რაც პოლიტიკასთან უფრო იყო დაკავშირებული, ვიდრე სარწმუნოებასთან.

! სულხან-საბას ელჩობის შედეგი ასეთი იყო: საფრანგეთის იმპერატორი არ დაინტერესდა კავკასიელთა გაკათოლიკებით, ეს მან პაპის გადასაჭრელ საქმედ მიიჩნია, ამან ქართველთა გეგმები ჩაშალა. მათ იცოდნენ, რომ პაპს ძალები კავკასიელი ტომების გასაქრისტიანებლად არ შესწევდა, ხოლო საფრანგეთის ძლიერი სახელმწიფო ამ საქმეში არ ჩაერია.¹ გარდა ამისა, ვახტანგის გასათავისუფლებლად 300.000 ეკიუ, რასაც ქართველები წთხოვდნენ, არ გამოჰყო. ე.ი. საფრანგეთი ირანის მიერ ქართული ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობის იურიდიული ცნობით არ დაინტერესდა. აღდგომისა და გამოსხნის ევროპული ორიენტაცია ჩაიშალა. ევროპა ქართული სახელმწიფოს აღორძინების გეგმის მიმართ გულგრილი დარჩა.

უფრო მეტიც, როცა რამდენიმე წლის შემდეგ თურქები აღმოსავლეთ საქართველოში შემოიჭრნენ, ევროპის ზოგიერთ კუთხეში კმაყოფილნიც კი დარჩენილან – „თურქეთის მიერ თბილისის დაპყრობამ და ქართლის დამორჩილებამ დიდი სიხარული მოგვარა ინგლისს, რომელიც რუსეთის მარცხის მოსურნე იყო და ყოველმხრივ ცდილობდა, თურქეთს ესარგებლა ირანის საბოლოო დაცემით“⁴⁷.

(1715 წელს სულხან-საბას ხელცარიელი დაბრუნება საქართველოში ქართველი მეფის ევროპული ორიენტაციის კრახს ნიშნავდა. ევროპამ არ ისურვა ხელი შეეწყო მისი გეგმებისათვის, რომელიც კავკასიის ნაწილების შეკავშირებას, საქართველოს საშინაო პოლიტიკის მონესრიგებას, მეფე-მთავართა შორის შეთანხმების მიღწევის გზით ქვეყნის გაერთიანებას და ქრისტიანული რწმენის დაცვით მაჰმადიანობის გავრცელების შეფერხებას ითვალისწინებდა. !

მაგრამ დრო აღარ იცდიდა, საჭირო იყო აქტიური მოქმედება, ვახტანგმა საგარეო ორიენტაცია შეიცვალა, ამიტომ 1716 წელს შექმნილი ვითარების გამო მაჰმადიანობა მიიღო. „მეფის ეს ნაბიჯი მოჩვენებითი იყო, ვახტანგი გადავიდა მაჰმადის რეჟულზე „მხოლოდ სიტყვით და არა საქმითაც“⁴⁸.

აღსანიშნავია, რომ, მ. თამარაშვილის თანახმად, საქართველოში დაბრუნებულ სულხან-საბას საჯაროდ დევნიდნენ არა ქართველები, როგორც ეს აზრი მიღებულია ამჟამად, არამედ სომხები, თუ რა იყო იმის მიზეზი, რომ თვით საქართველოშიც კი (არა მარტო სომხეთში, არამედ საქართველოშიც) სომხებს უფლება ჰქონდათ მინიჭებული (ირანელთა მიერ) ედევნათ ქართველი სასულიერო პირები, ამის შესახებ დაბეჯითებითა და დამაჯერებლად წერს მ. თამარაშვილი თავის წიგნებში. სომეხთა აზრით, „ქართველებს კათოლიკობა კი არ უნდა ელიარებინათ, არამედ გრიგორიანობა (იგულისხმება ის ქართველები, რომლებიც მიუხედავად იძულებისა კი არ მაჰმადიანდებოდნენ, არამედ რომელიმე არამართლმადიდებელურ სარწმუნოებას აღიარებდნენ ხოლმე). სომეხთა აზრით კი, როგორც თამარაშვილი და სხვა მეცნიერები არკვევენ, თუ ქართველს

გამაჰმადიანება არ სურდა, მას კათოლიკობა კი არ უნდა ელიარებინა თავის სარწმუნოებად, არამედ გრიგორიანობა. ამიტომაც სასტიკად დევნიდნენ არამართო ევროპელ კათოლიკე მისიონერებს, არამედ ქართველებსაც კი და მათ შორის სულხან-საბას, რომელიც მთელ საქართველოს თავის მამად მიაჩნდა⁴⁸.

ვახტანგ VI-ის რუსული ორიენტაცია და მისი კრაზი

ირანის სახელმწიფოს უკიდურესმა დასუსტებამ, ავლანთა მიერ მისი მმართველი დინასტიის ჩამოგდება, ქვეყნის უკიდურესმა შინაგანმა კრიზისმა, როგორც ჩანს, ქართველ პოლიტიკოსებს, კერძოდ კი, ვახტანგ VI-ს აფიქრებინა, რომ აღარ იყო საჭირო დამალვა ქართველთა სწრაფვისა მართლმადიდებლური სარწმუნოების აღორძინებისა და მართლმადიდებლური რუსეთისაკენ. 1722 წ. პ. ბუტკოვის ცნობითაც, ვახტანგ VI-მ საჯაროდ მიიღო ქრისტიანობა – „Принял вновь публично христианскую веру, в сугубое доказательство преданности своему российскому престолу“.

მანამდე ვახტანგი უმკაცრესად იცავდა ქრისტიანული ქვეყნებისაკენ თავისი სწრაფვის საიდუმლოს. მაგალითად, 1714 წელს საფრანგეთის მინისტრს „სიფროთხილისათვის ვახტანგი არც ქართულად სწერს და არც თავის ხელს აწერს პასუხზე, რათა პასუხი მის მტრებს, სპარსელებს არ ჩავარდნოდათ ხელში და უარესად არ გადამტერებოდნენ“⁶⁰. თვით თავის გამზრდელს, სულხან-საბა ორბელიანსაც კი, ვახტანგმა იტალიურ ენაზე დაწერილი წერილი გაუგზავნა, რათა ქართული ხელში არ ჩაეგდოთ და არ წაეკითხათ. კერძოდ, იგი წერდა: „ვერ ვბედავ და ჩემის ხელით ვერაფერსა ვწერ, რადგან მეშინია ჩემი ძმის არტილერიის გენერლის იესუსი, რომელიც, როგორც მუდამ განდგომილი მტერი და ეშმაკი, ისე დამტრიალებს გარს, რათა ჩამთქას“⁶¹.

სპარსეთის სახელმწიფოს დასუსტებისა და იმ დიდი იმედების გამო, რომელსაც რუსეთის სახელმწიფო და სახელდობრ პეტრე I იძლეოდა, ვახტანგმა საჭიროდ აღარ ჩათვალა დაფარვა თავისი ქრისტიანულ-მართლმადიდებლური ანუ ოსმალ-სპარსთა აზრით, რუსული ორიენტაციისა; მან საქვეყნოდ გაამჟღავნა თავისი გადანყვეტილება რუსეთთან სამხედრო კავშირის შეკვირისაკენ, კერძოდ, იგი მზად იყო ხელი შეეწყო რუსთა ჯარის შემოსვლისათვის ამიერკავკასიისა და ირანის ტერიტორიებზე. ამან ძალზე შეაშფოთა მაჰმადიანური ქვეყნები და ჩრდილოკავკასიელი ტომები. სამწუხაროდ, ჩაფიქრებული გეგმა ვერ განხორციელდა. სამაგიეროდ, თურქეთმა მიზეზი იშოვა და საქართველოში შემოვიდა, თარეშს უმატეს ლეკებმაც, ხოლო ბოლოს ოსმალთა ქვეყანაში ყიზილბაშობა შეენაცვლა. „ფიქრობთ, ვახტანგ VI-ის გამოაშკარავებულმა დიპლომატიურმა რუსულმა ორიენტაციამ და ლეკთა თარეშის გაძლიერებამ, შინაფეოდალურმა შეუწყნებელმა ბრძოლებმა შექმნა წინაპირობა იმისათვის, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში იმდროინდელი სახელმწიფოებრივი (ეკონომიკური, კულტურული და სოციალური) წყობა ორი ათეული წლით მოშლილიყო. საქართველოში ჯერ „ოსმალთა“ და მერე „ყიზილბაშობა“ დამკვიდრდა“⁶².

რუსეთს სპარსეთში განსაკუთრებული ეკონომიკური ინტერესები ჰქონდა. „პეტრე დიდს უნდოდა, რომ სპარსეთის ვაჭრობა რუს ვაჭრებს ჩაეგდოთ ხელში... სპარსეთის ეკონომიკურად ხელში ჩაჭერა რომ უფრო გაადვილებულიყო, პეტრე I-მა გადანყვიტა, კასპიის ზღვის მიდამოები ამიერკავკასიაში ჯერ თავისი მფარველობის ქვეშ

მოექცია, შემდეგ ქვეყანა დაეპყრო და შიგ რუსი ჯარისკაცები ჩაესახლებინა... ამ იდუმალი გეგმის ასასრულებლად რუსეთისათვის საქართველოს სამეფოს სამხედრო დახმარება იყო საჭირო. ამიტომ პეტრე დიდმა გადანყვიტა საქართველო და მეფე ვახტანგი ჩაერია ამ საქმეში და რუსეთის სასარგებლოდ გამოეყენებინა⁶³. ამ მისიით პეტრე I-ს ვახტანგთან საგანგებო ელჩი გაუგზავნია:

„რუსეთის ელჩმა ისე ოსტატურად მოაწყო და მოაჩვენა საქმე ქართველებს, თითქოს პეტრე I-ს შეეტყოს ვახტანგ VI-ის გაჭირვებული მდგომარეობა, მისი შველა და დახსნა სდომოდეს სპარს-ოსმალთა კლანჭებისაგან და სწორედ ამიტომ აპირებდეს იგი სპარსეთის წინააღმდეგ ამხედრებას. მეფე ვახტანგმა და ქართლის სამეფოს გავლენიანმა წრეებმა ეს დიპლომატიური ხრიკები სინამდვილედ მიიჩნიეს, მათ ვერ წარმოედგინათ, რომ ძლიერ ქრისტიან ხელმწიფეს გულში სხვა რამე იდუმალი ზრახვა ექნებოდა“⁶⁴.

ვახტანგს, როგორც ცნობილია, ჰქონდა თავისი გეგმა საქართველოს „გამოხსნისა და აღდგომისა“. პეტრე I-მა მას ამ გეგმის განხორციელების იმედი დაუსახა, ამიტომაც მიენდო მას. „ქართლის მეფეს ვახტანგ VI-ს, თავის მხრივ, ფართო ზოგადი გეგმები ამოძრავებდა, როდესაც რუსეთის მოკავშირეობას უპირატესობას ანიჭებდა: საქართველო უნდა განთავისუფლებულიყო ირანის ჩაგვრისაგან, თურქთა მხრიდან თავდასხმები აეცდინა, მოეხერხებინა ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება, შეენელებინა დინასტიური შუღლი, მოესპო ქრისტიანული რელიგიის დევნა და შედარებით უკეთესი პირობა შეექმნა ეროვნული ეკონომიკის განვითარებისათვის“⁶⁵.

ამიტომაც, ვახტანგი რუსთა მეფის წინადადებას გაიტაცა, თუმცა კი სახელმწიფოს დარბაისელთა ერთი ჯგუფი მეფეს სიფრთხილეს ურჩევდა. სპარსთა და ოსმალთა იძულებითი მორჩილებისას რუსთა მეფესთან აშკარა კავშირის დაჭერის გამო ქართლის სამეფო კარზე მოღვაწეთაგან ზოგიერთნი: „მეფეს სძრახავდნენ, იტყოდნენ ეგვიპტის ვითარებასა, სამს დიდს ხელმწიფეს პირს აძლევს, სამგან იკეთებს ყმობასა, ყუენის სპასალარია, თავს ირქვამს რაყამობასა, რუსთ ხელმწიფესთან მამაობს, ხვანთქართან ჩემობს ძმობასა“, – წერდა დავით გურამიშვილი. რუს ხელმწიფეს ვახტანგისათვის მიუწერია – „მოდო მიგიჩნევ მამადო... გიჯობს მე ზურგი მომყუდო, გულზედა გული მამადო“... რაც ვახტანგს სიხარულით დაუჯერებია. ამიტომაც უთქვამთ: „მესამე კიდევ მოიბა, ორი საბელი თავს ება, სამი ვეშაპი ერთ ლომსა ან ვითარ მოეთვისება“.

ვახტანგისა და რუსეთის კავშირმა შეაშფოთა, ააღელვა და აამოძრავა მთელი ახლო აღმოსავლეთი, შეშფოთების ხმამ თვით ევროპაშიც მიიღწია. ევროპელი დიპლომატები ამტკიცებდნენ, რომ რუსეთი ვახტანგთან კავშირის შემწეობით აპირებდა ჯერ ირანის დაპყრობას, ხოლო შემდეგ კონსტანტინეპოლზე გალაშქრებას⁶⁶. ამის გამო „კონსტანტინეპოლში რამდენჯერმე შეიკრიბა სახელმწიფო დივანი, სადაც საკითხი დაისვა პეტრე I-სა და ვახტანგ VI-ის საომარ მოქმედებათა წინააღმდეგ აქტიური ზომების მიღების შესახებ“⁶⁷.

ირანი, ოსმალეთი და დაღესტანი უდიდესმა შეშფოთებამ მოიცვა, ყოველი მხრიდან რუსთა მოგერიებისათვის და ქართლის სამაგალითოდ დასჯისათვის მოემზადნენ.

მ. ქიქოძე წერს: „ჩვენი ვარაუდით, ვახტანგის დიპლომატიური სისუსტე სწორედ იმაში მდგომარეობდა, რომ მან თავისი პოლიტიკური პოზიცია არ დამალა და რუსეთის საიმპერატორო კარისადმი ნდობა ირანისა და თურქეთისათვის სააშკარაო გახდა“⁶⁸.

პეტრეს მიერ დაიმედებული ვახტანგი თავისი 30-40-ათასიანი ჯარით სპარსეთის სახელმწიფოს საზღვრებში შევიდა, სადაც მისი აზრით, რუსთა ჯარი მეორე მხრიდან უნდა შემოსულიყო. ცნობილია, რომ რუსეთის ჯარი სპარსეთში არ შევიდა, ვახტანგი მარტო აღმოჩნდა გაშმაგებული მტრების წინაშე.

ს. ჯანაშია წერს: „არა ვახტანგმა მიმართა დახმარებისათვის პეტრე I-ს, არამედ პეტრემ ჩაითრია ვახტანგი სპარსეთის ლაშქრობაში. არ არის სწორი მტკიცება, რომ თითქოს საქართველოს რუსული ჯარის დახმარების მიღება ვერ მოუხერხდა. პეტრე I-მა უმოწყალოდ დასტოვა თავისი კავკასიელი მოკავშირეები ბედის ანაბარა“⁶⁹.

პეტრეს დარუბანდში მიუვიდა ამბავი, რომ ვახტანგი 40.000-იანი ჯარით შესულიყო სპარსეთის იმპერიის საზღვრებში და პეტრეს ელოდა. ამბის მიღების მეორე დღესვე 1723 წლის „7 ენკენისთვის, ის დაიძრა და წავიდა, მაგრამ საქართველოს ჯართან შესაერთებლად კი არა, არამედ შინ, ასტრახანისაკენ“⁷⁰.

„მეფე ვახტანგი 40.000-იანი ქართული ჯარითურთ იდგა და უცდიდა „ქრისტეს მოყვარე“ ხელმწიფეს და ვერ გაეგო, თუ რატომ „შეიქმნა დაყოვნება ხელმწიფისა“⁷¹. როცა შეიტყო, რაც მოხდა, „მაშინ კი დარწმუნდა ვახტანგ მეფე, რომ ლაშქრობის მონაწილედგე დარბაისელნი მართალნი იყვნენ. „შეიქმნა მეფეს ჭმუნვა დიდი“, მაგრამ რაღა დროს. საქმე გაცილებით უფრო ცუდად დატრიალდა, ვიდრე ომის მონაწილედგე დარბაისლებს გათვალისწინებული ჰქონდათ, მათ ფიქრადაც კი არ მოსვლიათ, რომ რუსთა ხელმწიფე თავის სიტყვას არ აასრულებდა და საქართველოს განრისხებულს მტერს უმწეოდ მიუტოვებდა. სანამ პეტრე I ვახტანგ მეფეს შეაცდენდა და საბედისწერო ნაბიჯს გადაადგმევინებდა, ოსმალეთი არზრუმის ფაშის პირით ვახტანგ VI-ს მფარველობას ჰპირდებოდა, მას რომ სპარსეთის წინააღმდეგ რუსეთის ომში მონაწილეობა არ მიელო და რუსეთს ცხადად არ მომხრობოდა. მაგრამ რაკი ოსმალეთმა დაინახა, რომ რუსეთი სპარსეთის დაპყრობას ლამობდა და ქართველებიც მათი მოკავშირენი იყვნენ, რუსეთის შიშით დაიძრა და ჯერ ერევნიდან თავრიზამდის მთელი ქვეყანა დაიჭირა, ხოლო შემდეგ თვით საქართველოს წინააღმდეგაც გაილაშქრა... მეორე მხრით, განა სპარსეთს კი შეეძლო საქართველოსათვის მისი მოქმედება ეპატიებინა? სპარსეთის შაჰს ვახტანგ მეფეზე მოახსენეს: ის იმდენად „არის მტერი შენი“, რომ „ეყმო ხელმწიფესა რუსეთისასა“ და „ამოწყვიტა რჯულისა შენისა მოსავნიო“. საქართველო, განმტკიცებისა და გაძლიერების მაგიერ, მტრის სათარეშოდ იქცა: ქართლი აოხრდა და ოსმა-

ლებს ჩაუვარდა ხელში, ლეკებმა ხალხს ძარცვა-გლეჯა დაუნყეს, ვახტანგ მეფეს, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფოებრივი, კულტურული და ეკონომიკური აღორძინებისათვის დაულაღავი შრომა ჰქონდა განეული და ქვეყნის აღმშენებლობითი მუშაობით იყო გატაცებული, პეტრე I-საგან ასე მოტყუებულსა და ყოვლად უმწეოდ მოტოვებულს, საქართველოდან გახიზვნის მეტი აღარაფერი დარჩენოდა. ქართლში ოსმალები გაბატონდნენ, მაგრამ საქმე ამით არ დამთავრებულა. როდესაც პეტრე პირველმა დაინახა, რუსთა სამხედრო მოქმედებით სპარსეთში ოსმალეთი იმდენად განრისხდა, რომ რუსეთისათვის ომის გამოცხადებას აპირებდა, 1724 წ-ის 12 ივნისს მასთან სწრაფად შეკრა ზავი, რომლის პირველ მუხლში რუსთა ხელმწიფემ მთელი აღმოსავლეთი საქართველო ოსმალეთს დაუთმო, თუმცა იგი მას სრულუბრთადაც არ ეკუთვნოდა⁸². ქართლი ახალი დამპყრობლის – ოსმალეთის ხელში აღმოჩნდა. ვახტანგ VI უზარმაზარი ამალით რუსეთში გადავიდა, მას საქართველოდან 1.200 კაცი გაჰყოლია, ხოლო რუსეთში შეჰმატებინა იქ ადრე ჩასული ქართველები, საბოლოოდ ამაღლაში 1885 კაცი აღმოჩნდა⁸³.

1724 წლის ივლისში მეფემ ქართლის საზღვრები დატოვა, ერთი თვით ადრე დომენტი კათალიკოსმა ოფიციალური წერილი გაუგზავნა პეტრე I-ს, რომელშიც თურქთა გამო ქვეყანაში შექმნილ სავალალო მდგომარეობას ატყობინებდა, კერძოდ, იგი წერდა: „ვინ იცის, გზა ვიშოვოთ და მანდ გიახლოთ, რათა ხელმწიფემ შეგვიწყალოს...“ ამ წერილიდან კარგად ჩანს, რომ ქართლის კათალიკოსის თხოვნა ქვეყანაში დარჩენილი თავკაცების საერთო გადანყვეტილება იყო; ვერ გაართვეს რა თავი შექმნილ სიტუაციას, ერთი მხრივ, ლეკების შემოსევებს და მეორე მხრივ, ოსმალთა დამკვიდრებას, ქართლის თავკაცებმა გადანყვიტეს რუსეთს შეკედლებოდნენ⁸⁴. ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ ქართველს საქართველოში აღარ ედგომებოდა, ვისაც შეძლება ჰქონდა და მართლმადიდებლობის შენარჩუნება სურდა, მზად იყო საქართველო მიეტოვებინა და რუსეთში გახიზნულიყო. სხვა დიდებულებთან ერთად თავიანთი, გასაჭირში მყოფი, სამწყსო მიატოვეს და გაიხიზნენ „არქიეპისკოპოსი ქრისტეფორე, მიტროპოლიტი პავლე თბილელი, ეპისკოპოსები: ნიკოლოზ მროველი, მანგლელი არსენი...“⁸⁵. ამის გამო, ალბათ, შესაბამისი საეპისკოპოსოებიც გაუქმდა, მაგალითად თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის მეფობის დასაწყისის ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ მროველის კათედრა გაუქმებული იყო და მათ აღდგენა სურდათ. მიუხედავად შექმნილი ვითარებისა, ქართულ ეკლესიას უდიდესი ძალა და გავლენა ჰქონდა საქართველოში, რასაც ანგარიშს რუსეთის საიმპერატორო კარიც უწევდა. მაგალითად, რუსეთის მთავრობა ცდილობდა ვახტანგ VI-ს რაიმე კავშირი არ დაემყარებინა კათალიკოს დომენტისთან, მიუხედავად იმისა, რომ თურქთაგან შევიწროებული კათალიკოზი იმალებოდა კიდეც.

„1725 წ-ის ზაფხულში დომენტი კათალიკოსი, რომელიც ჯერ კიდევ ქსნის ხეობაში იმალებოდა, შემდეგ იძულებული შეიქმნა კონსტანტინეპოლისათვის შეეფარებინა თავი. რუსეთის მთავრობას მაინც შიში ჰქონდა, რომ ვახტანგს და დომენტის რაიმე

საიდუმლო კავშირი არ გაეხატა ერთმანეთთან და ამით თურქეთი არ გაელიზიანებინათ რუსეთის წინააღმდეგ⁶⁶.

აქედან ჩანს, რომ როგორც რუსეთში, ისე თურქეთში ქართველთა კათალიკოსი მთელი საქართველოს განპიროვნებულ სახედ პყავდათ მიჩნეული, კათალიკოსი საქართველოს პიროვნული გამოხატულებაა. ამიტომაც იმის შემდეგ, რაც თურქებმა კათალიკოსი კონსტანტინეპოლიდან, ვითარცა პატიმარი, ერთ კუნძულზე გაგზავნეს, „ვახტანგი რუსეთს სთხოვდა 1731 წ-ს ეხსნა დომენტი კათალიკოსი თურქთა ტყვეობიდან“⁶⁷.

მალე ყველასათვის ცხადი გახდა, რომ რუსეთის მთავრობა თავს არ იწუხებდა საქართველოსათვის, ხოლო საქართველოში ოსმალობამ და ყიზილბაშობამ საშინელი სახე მიიღო.

„...მისი (ვახტანგის) დაუფარავი დამოკიდებულება და ერთგულება რუსეთისადმი, ყოველთვის არა მარტო ყურადღებას აძახებინებდა ოსმალეთს და ირანს, არამედ აქტიური ბრძოლისაკენ უბიძგებდა აღმოსავლელ დამპყრობელთ“⁶⁸.

ვახტანგის იმედი, რომ რუსეთის დახმარებით ირანის ვასალური დამოკიდებულებისაგან გათავისუფლდებოდა, კრახით დამთავრდა. პირიქით, ოსმალების, მერე ყიზილბაშების დროს ოსებმა ჯერ ქართლის მთიანეთი დაიჭირეს, შემდეგ ოსების ტომები ქართლის ბარისაკენ დაიძრნენ. თუკი აქამდე ვახტანგი (1711 წელს) იმორჩილებდა დვალეთს, რომელიც ტერიტორიულად ჩრდილო კავკასიაში მდებარეობდა, ყიზილბაშობის შემდეგ თეიმურაზ II და ერეკლე II 1740-იან წლებში უკვე საქართველოს მთიანეთში ჩამონოლილ ოსებს ებრძვიან. რაც შეეხება ლეკებს, მათ ამ პერიოდში საბოლოოდ დაიჭირეს აღმოსავლეთ კახეთი. ოსებისა და ლეკების მიერ ქართლისა და კახეთის მიწების მიტაცება სხვა მარცხთან ერთად დიდი მარცხი იყო.

ვახტანგ VI-ისა და მუხრანელ ბაგრატიონთა დიდი ოჯახის მამულიშვილობა

ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლისა და განსაკუთრებით ქართლში როსტომ-ხანის გამეფების შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში ქართველი ერის მოღვაწეობის ყოველი სფერო სპარსეთის წამლეკავი გავლენის ქვეშ მოექცა, გაუკულმართდა, ეროვნულ სახეს უცხოელთა დალი დაესვა, ჩვენი ქვეყანა სულიერ-კულტურული დაღუპვის გზას დაადგა. „ქართველი ერი ამ დროს მართლაც უაღრეს განსაცდელში იყო ჩავარდნილი. მისი მომავალი სახიეროს არას მოასწავებდა, თუ რომ ის მთელს თავის სულიერ ძალას არ მოიკრებდა და ეროვნული განსაცდელის თავიდან აცილებას არ ეცდებოდა. საბედნიეროდ, ეს შეძლო ამ საშინელ გასაჭირში; მან მართლაც მთელი თავისი ენერჯია და შემოქმედებითი ნიჭი მოიკრიბა და გამანადგურებელ მიმართულებას წინ აღუდგა“⁶⁸.

ქართული კულტურის უაღრესი დაკნინების დროს ეროვნული თვითშემეცნების გაღვიძებისა და გაღვივებისათვის განსაკუთრებით იღვანა მუხრანელი ბაგრატიონების იმ შტომ, რომელსაც სათავეში ედგა ვახტანგ V შაპნავაზი. ამ ოჯახის წევრები და მასთან დაახლოებული პირები იყვნენ ის უდიდესი მოღვაწენი, რომელთაც ინტენსიური ეროვნულ-პატრიოტული და კულტურულ-მეცნიერული შემოქმედებით შეძლეს ღვთისმეტყველების, ისტორიული მეცნიერების, მედიცინის, ქიმიის, მათემატიკა-ასტრონომიის, ფილოსოფიის, პედაგოგიკის, ბუნებისმეტყველების, გეოგრაფიის, გენეალოგიის, სამხედრო საქმის არათუ აღორძინება, არამედ ეროვნულ ნიადაგზე გადაყვანაც. აღორძინდა რუსთველოლოგია, დიდაქტიკა, დაიბეჭდა წმიდა წერილობბოლია, ნიგნები საეკლესიო საჭიროებისათვის. არ იყო არც ერთი დარგი, არც ერთი სახე ეროვნულ-კულტურული მიმართულებისა, რომელსაც სათავეში არ ჰყოლოდა მუხრან-ბატონთა აღნიშნული ოჯახის რომელიმე წევრი ანდა მათთან დაახლოებული პირები, არჩილ მეფე, გიორგი XI, ვახტანგ VI თუ ვახუშტი, მათივე ოჯახის უახლოესი პირი სულხან-საბა ორბელიანი თუ სხვები.

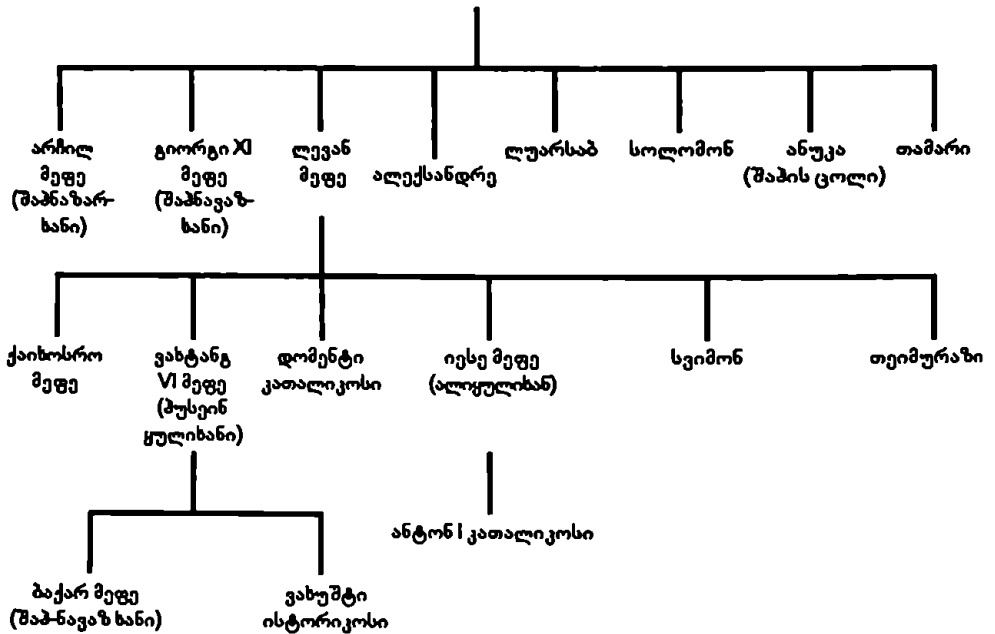
საფიქრებელია, რომ მუხრანელ ბაგრატიონთა ოჯახისა და მათ ირგვლივ შემოკრებილი მოღვაწეების ეროვნულ-პატრიოტულ სულისკვეთებას საფუძველი დაუდო ამ ოჯახის პირმშომ (ვახტანგ V-ის უფროსმა ვაჟმა) არჩილ II-მ, მაგრამ მრავალმხრივობითა და ნაყოფიერებით ვახტანგ VI-ს ვერავინ შეედრებოდა.

არჩილი იმ დროს ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა, როცა ქართველ ერს განსაკუთრებით უჭირდა. საქართველოში მაჰმადიანთა გავლენა არა მარტო სახელმწიფოებრივ, არამედ კულტურულ-საყოფაცხოვრებო და სულიერ სფეროშიც იგრძნობოდა, ქვეყანა სისხლისაგან იცლებოდა, ქართლში ქართველად ყოფნა გაუსაძლისი გახდა; შეძლებული და გავლენიანი დიდებულებიც კი, ვისაც ქრისტიანად დარჩენა სურდა, საქართველოდან რუსეთში მიდიოდა საცხოვრებლად. დაბალი ფენების ნაწილი, შე-

ჭირვებული მაჰმადიანთა და ლეკთაგან, თავდაცვის მიზნით გრიგორიანდებოდა (სომხებს შაჰ-აბასის შემდეგ ირანში არათუ დევნიდნენ, სახელმწიფოებრივ დონეზე შეღავათებსა და უპირატესობებს ანიჭებდნენ, ქართულ ქალაქებში კი ირანის გარნიზონები იდგა და მაჰმადიანი მმართველები ბატონობდნენ, რომელნიც გრიგორიანებს („სომხებს“) პატრონობდნენ.

პასტანბ V-ის მუსრანელ-გაბრატიონთა შტოს გენეალოგია ასეთია:

პასტანბ V (შაჰნავაზი)

დასავლეთ საქართველოში ტყვეთა სყიდვა მძვინვარებდა, ხშირად ტყვედ გასაყიდად გამზადებული ქალები და კაცები თავებს იმახინჯებდნენ და თავს იკლავდნენ. იყო შემთხვევები, როცა დედები ტყვეებად გამზადებულ ბავშვებს თავიანთი ხელით კლავდნენ (იცოდნენ, რომ გაათათრება არ ასცდებოდათ). ამ დროს კი რით იყვნენ დაკავებული ჩვენი ერის ინტელექტუალები, ვთქვათ, პოეზიასა და მწერლობაში?

ქართულ მწერლობასა და ლიტერატურაში ისეთი თემები ჭარბობდა, რომ თუ არა ევროპელი მისიონერების ჩანანერები და შემდეგდროინდელ ქართველ ისტორიკოსთა შრომები, ადამიანი იფიქრებდა, თითქოსდა საქართველო უმშვენიერეს საუ-

კუნეში ცხოვრობდა. ქართული ისტორიოგრაფია საერთოდ დუმდა და არ აღწერდა არსებულ ვითარებას, ქვეყანაში გაბატონებული იყო სიყვარული პოეზიისა, ძველი პროზაული ნაწარმოებებიც კი პოემებად გადააკეთეს. რაც შეეხება თემებს, მიღებული იყო არა ეროვნულ-პატრიოტული, ანდა ისტორიული ხასიათის ლექსები და პოემები (პროზა საერთოდ არ უყვარდათ ამ დროს, როგორც ითქვა), არამედ მსუბუქი, გასართობი, რომანტიკულ-არარეალური, სადეკამირო და მსგავსი თემები; ყვავილების, ხილთა, ანბანის და მსგავსთა ქება იმის გამო, რომ სპარსულ ლიტერატურაში სწორედ ეს თემები იყო გავრცელებული, ან კიდევ იმის გამო, რომ ქართველ დიდებულთა დიდმა ნაწილმა სპარსული ენა იცოდა (ურევდნენ კიდევ სპარსულ და ქართულ სიტყვებს ერთმანეთში), სწორედ სპარსული პოეზია იყო სულიერი საზრდო ქართველობისა, იმდენად, რომ არა მარტო დიდებულები, არამედ დაბალი ფენებიც კი იზეპირებდნენ „როსტომიანის“ (შაჰ-ნამეს) პასაჟებს და მისი გმირების სახელებს თავიანთ ბავშვებს არქმევდნენ. ერი უცხოურ (და თანაც დამპყრობლის) სულიერ კულტურას დაენათა, თუმცა კი მშვენივრად თარგმნილსა და გალექსილს.

„როსტომიანი“ გაულექსავს 16-მარცვლოვანი შაირით XVI საუკუნის პირველი ნახევრის პოეტს, იმავე საუკუნეში მისი შრომა მეორე პოეტს გაუგრძელებია. „ირანულ ლიტერატურაში ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ ბევრი მიმბაძველი პყავდა... ამ სახის ნაშრომები ქართულადაც გადმოუკეთებიათ, ასეთებია „უთრუთიან-საამიანი“, „ზააქიანი“ და სხვები⁷⁰.

მარტო სპარსული ზღაპრებით არ კმაყოფილდებოდნენ, ქართული „ამირან-დარეჯანიანიც“ გაულექსავთ, მოსე ხონელისა (თავისთავად მშვენიერი რომანი, მაგრამ ამ ეპოქის სულიერი საჭიროებისათვის გამოუსადეგარი). „ზღაპრული პროზის შესანიშნავი ნაწარმოებია „რუსუდანიანი“, ერთმანეთთან შინაარსობრივად და იდეურად დაკავშირებული 12 ზღაპრის კრებული⁷¹. თუმცა, როგორც ჩანს, ესენიც საჭირონი იყვნენ: „ნაწარმოებში გამოხატულია ოპტიმისტური შეხედულება ცხოვრებაზე: დაბრკოლებები, გასაჭირი, განსაცდელი, ბოლოს და ბოლოს დაძლეული იქნება და ჭირი ლხინით შეიცვლება“⁷². ჩანს, გაჭირვებული ხალხი რაღაცა იმედს ჰპოვებდა ამგვარი თხზულებებით.

თვით თეიმურაზ I კი, რომელმაც სათავე დაუდო ქართულ მწერლობაში ეროვნული მოტივების აღორძინებას თავისი პოემით „ნამება ქეთევან დედოფლისა“, სპარსული თემატიკის ნამლექავ გავლენასაა აყოლილი, თარგმნის „ლეილმეჯნუნისა“, „იოსებზილიხანიანს“, „ვარდულებულიანს“, „შამიფარვანიანს“, მაგრამ ის მაინც განსხვავდება სხვა მოლექსეებისაგან იმით, რომ „უცხოურ ფაბულაში ქართულ ეროვნულ სულისკვეთებას აქსოვს“⁷³, თუმცა კი ამით საერთო სურათი არ იცვლება – სპარსული გავლენა ნამლექავია.

თვით ისტორიებიც კი არ იწერებოდა, არავინ იყო იერემიასაებრ მგლოვიარე ქართლის მდინარეთა ნაპირებზე მაშინ, როცა საუკუნე მართლაც უსაშინელესი იყო.

„არავის უნდა სახარება, არცა წიგნი „მოციქულთაო“, – წერდა თეიმურაზი.

„საღმართო წიგნი ბევრი წახდა უყდოთა და უბუდობითო“, – წუხდა არჩილი.

ამ ეპოქის დაბალსულიერებასა და ზნედაცემულობას სწორედ ის აპირობებდა, რომ დავინწყებული იყო ქართველთა ეროვნული სარწმუნოების უმთავრესი საღმართო წიგნები, სახარება თუ სამოციქულო. თვით „ვეფხისტყაოსნის“ მაღალსულიერების გაგებაც გაძნელებულიყო. ის, როგორც ჩანს, სპარსული პოეზიის რანგის ნაწარმოებად მიაჩნდათ და როსტომიანისა თუ ზააქიანის დარად პატივს სცემდნენ (შემდგომ ვახტანგ VI-ს საგანგებო მსჯელობა დასჭირდა იმის დასამტკიცებლად, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ სპარსული პოეზიის რკალში მოქცეული პოემა კი არა, არამედ ეროვნულ-ქრისტიანულია).

საბედნიეროდ, პირველად არჩილმა აუღო ალღო ამ უბედურებას (სულიერ დაკნინებას, უიდეობასა და სპარსოფილობას მწერლობაში) და საფუძველი დაუდო მუხრან-ბატონების დიდ ოჯახთან ერთად (სამეფო ოჯახი მაგალითის მომცემი და ორიენტირი იყო ყოველთა ქართველთათვის) – ეროვნულობას, იდეურობასა და პატრიოტულ სულისკვეთებას სიტყვაკაზმულ მწერლობასა და მეცნიერებაში.

„ფიზიკურ საშუალებათა გვერდით – წერს ნ. ბერძენიშვილი, – თანდათან შემუშავდა აგრესიის წინააღმდეგ იდეური ბრძოლის საშუალებანი. თანდათან ჩამოყალიბდა იდეურ-პოლიტიკურ მოღვაწეთა ძლიერი დასი: პოეტ-ლიტერატორები, მეცნიერ-ისტორიკოსები, სახელმწიფო და საეკლესიო მოღვაწენი. სათანადო მებრძოლი მოტივები გაჩნდა პოეზიაში (არჩილი, იოსებ თბილელი), საამისოდ „გაიმართა“ ისტორიაც („ახალი ქართლის ცხოვრება“), გაჩაღდა მაჰმადიანობის წინააღმდეგ პროპაგანდა (გიორგი XI, იაკობ შემოქმედელი), დაიწყო ქრისტიანობის აღდგენისაკენ მიმართული ენერგიული მოქმედება (არჩილი, ვახტანგ VI)“⁴⁴.

„მიჩნეულია, რომ არჩილმა ქართულ მწერლობაში ახალი ეტაპი დაიწყო, მთელი „სკოლაც“ შექმნა იმხანად საქართველოში მოძალებულ სპარსოფილურ ტენდენციათა აღსაკვეთად. ამ „სკოლის“ უმთავრესი პრინციპები შემდეგნაირად წარმოისახება: მწერლობამ უნდა ასახოს დროსა და სივრცეში რეალურად მომხდარი ფაქტი, კონკრეტული ისტორიული სინამდვილე. რაც ისტორიულად არ ყოფილა, ის მონაჭორია, ზღაპარია. ასახვა უნდა მოხდეს „მართლის თქმის“ პრინციპით, ავისა და კარგის წარმოჩენით და არა „სპარსთა ნაჭორით“, ე. ი. მწერალი უნდა ასახავდეს საქართველოს წარსულსა თუ აწმყოს. უცხოური წარმოშობის ფაბულით გატაცებას არჩილი უპირისპირებს „ეროვნულ“ თემატიკას. მწერალი უნდა წერდეს გამართული ქართული ენით“⁴⁵.

არჩილი ერთმანეთთან აკავშირებდა ეროვნულსა და ქრიტიანულს: „თავისი მსოფლმხედველობით იგი უშუალოდ დაკავშირებულია ქრისტიანულ რელიგიასთან: „ვინცა მოკვდეს სჯულისათვის, დაიჯერე ესე ცხოვდეს“⁴⁶. ამიტომაც „მან დასაბუქდად მოამზადა ბიბლია, რისთვისაც ერთმანეთს შეუდარა სხვადასხვა ნუსხა და სლავური ტექსტი“⁴⁷. 1705 წელს მანვე მოსკოვში დააარსა ქართული სტამბა, სადაც საეკლესიო წიგ-

ნი – დავითნი დაბეჭდა. აქვე სურდა ბიბლიის დაბეჭდვა, რაც შემდეგ ბაქარ ბატონიშვილმა შეძლო.

არჩილი იმდენად იყო მონადინებული ქართულ ლიტერატურაში ეროვნულ-პატრიოტული მიმართულების დამკვიდრებითა და პატრიოტული გრძნობების გაღვივებით, რომ თვით რუსთაველსა და თეიმურაზს „უსაყვედურებს, რომ ისინი თავიანთ ნაწარმოებებს საფუძვლად უდებენ სპარსულ ნაჭორ და ზღაპრულ ამბებს. უცხოური ფაბულის უარყოფელი პოეტი მოითხოვდა ქართული ეროვნული შინაარსის ფაბულის დამუშავებას. არჩილმა პირველმა აიმაღლა ხმა ენის სინმინდის დასაცავად“⁷⁸.

არჩილს, ვითარცა უფროს ვაჟს, ეკუთვნოდა ტახტი ქართლისა, მაგრამ ანტირანული ორიენტაციის გამო, ის არათუ „გურჯისტანის ვალად“ დაამტკიცა ირანმა, არამედ ეძებდა, რათა შეეპყრო და დაესაჯა, თუმცა კი მამის სიცოცხლეში, ვახტანგ V-ის დროს, ჯერ იმერეთში გამეფდა და შემდეგ კახეთში. იმერეთის ტახტზე ის კიდევ ოთხჯერ ავიდა, შემდეგ კი გაქვებულ რუსეთში გადასახლდა.

არჩილის შემდგომ ქართლის ტახტის მემკვიდრე იყო მისი მომდევნო ძმა გიორგი XI, რომელიც გამეფდა კიდევ. სულხან-საბა ორბელიანი ბაგრატიონთა კარზე იზრდებოდა, აქვე მიუღია მას არა მარტო სასულიერო და საერო განათლება, არამედ ის იდეურ-პოლიტიკური გზენება, რომელსაც მთელი ცხოვრების მანძილზე აღვივებდა. ამაში უდიდესი წვლილი შეუტანია გიორგი XI-ს, რომელიც ყოფილა აღმზრდელი და „სულიერი მოძღვარი“ სულხან-საბასი. თავის მხრივ სულხანი იყო აღმზრდელი გიორგის ძმისწულისა ვახტანგ VI-ისა.

„ცნობილია მარიამ დედოფლის ღვანლი „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის გავრცელების საქმეში, აგრეთვე გიორგი XI-ის ზრუნვა ხელნაწერთა დაცვა-გამრავლებაზე. უკანასკნელის დავალებით დაამზადა 1680 წელს მდივანმა ბეგთაბეგ თანიაშვილმა „ვეფხისტყაოსნის“ ძვირფასი ხელნაწერი, მისივე დავალებით გალექსა იაკობ დუმბაძემ ბაგრატი ბატონიშვილის პოლემიკური ნაშრომი მაჰმადიანთა წინააღმდეგ. გიორგი XI-მ შეუკვეთა სულხან-საბა ორბელიანს ქართული განმარტებითი ლექსიკონის შედგენა“⁷⁹. ასეთივე ეროვნულ-პატრიოტული სულისკვეთების მქონე იყო გიორგი XI-ის მომდევნო ძმა – ლევანი, რომელიც „იყო ბრძენი და მეცნიერი, შორს დამნახავი საქმისა და განსწავლული სამეცნიერო ნიგნითა“... ლევანმა გაზარდა ისტორიკოსი სხნია ჩხეიძე, რომელიც შემდეგ გიორგის კარზე მოღვაწეობდა და დაწერა „ცხოვრება მეფეთა“. ცნობილი პოეტი იოსებ თბილელი (საკაძე) გიორგი XI-ის ერთგული მოკავშირე იყო. მას დიდი ღვანლი მიუძღვის თბილისის ნიგნსაცავის დაარსების საქმეში“⁸⁰.

ერთი შეხედვით შეიძლება სრულიად ბუნებრივად მოგვეჩვენოს საქართველოს სახელმწიფოს მმართველთა მამულიშვილობა და განსაკუთრებული რამ არ დავინახოთ მათ ეროვნულ-ქრისტიანულ ღვანლში, მაგრამ ერეკლე I-ის (კახელ ბაგრატიონთა შტოდან) და იესუალიყული ხანის (მუხრანელ ბაგრატიონთა ოჯახის წევრი, ვახტანგ VI-ის და დომენტი კათალიკოსის ძმა) მეფობა მიუთითებს, რომ არა ირანის ყმობა-

ში მყოფი ქართული სახელმწიფოებრიობა აპირობებდა მმართველთა ეროვნულ-პატრიოტულ მიდრეკილებებს, არამედ მათი პირადი მეობა, ზნეობა და ხასიათი.

„ეროვნული თვითშემეცნების გამოღვიძებისა და გაღვივებისათვის, განსაკუთრებით კი განმტკიცებისათვის წარსულის ცოდნას აქვს დიდი მნიშვნელობა: ისტორია ადამიანის მსოფლმხედველობას და იმავე დროს საჭირო სიღრმესა და საფუძვლიანობას ანიჭებს. ეს კარგად ესმოდა საქართველოს დიდებულ მეფეს ვახტანგ VI-ს (1703, 1714, 1719-1724), რომლის მრავალმხრივი, დაულაღვი მობღვანეობა საქართველოს საკეთილდღეოდ ქართული ისტორიის ერთ-ერთ საუკეთესო ფურცელს შეადგენს⁸¹. ამ დროისათვის „ქართლის ცხოვრება“ მხოლოდ მე-14 საუკუნემდე ყოფილა მოყვანილი. ვახტანგმა საგანგებოდ შედგენილი სწავლულ ისტორიკოსთა კომისია მოიწვია, რომელმაც გააგრძელა და დაწერა „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელება მე-14 საუკუნიდან მე-18 საუკუნის დამდეგამდის. „ამ გარემოებამ ქართული საისტორიო მწერლობა კვლავ გამოაღვიძა და გააცხოველა“⁸². „ქართული მონინავე წრეები ისტორიული თავგადასავლებითა და თემებით იყვნენ გატაცებულნი... პოეტებმა განსაკუთრებით საისტორიო პოემების წერას მიჰყვეს ხელი. ქართული მხატვრული მწერლობის სხვა დარგებსაც ეროვნულ სიმათა ჟღერა დაეტყო“⁸³. ვახტანგმა განსაკუთრებული ყურადღება ქრისტიანობის განმტკიცებას დაუთმო.

„ქრისტიანობა ქართველობის ტოლფასი კატეგორია იყო და ქრისტიანობაზე ზრუნვა ქართველობის შენარჩუნებაზე ზრუნვას უდრიდა. ირანის ურთიერთობის ხასიათი აიძულებდა ქვეყნის მეთაურს მაჰმადიანობა მიეღო; საქართველოში მცხოვრები მაჰმადიანები ირანის მფარველობით სარგებლობდნენ. ეს ზრდიდა გამაჰმადიანების საფრთხეს. კულტურის ყველა დარგი იქნა ჩაყენებული ქრისტიანობის შენარჩუნებისა და გაძლიერების სამსახურში. ქართული სტამბის დაარსებაც ამ ინტერესით იყო ნაკარნახევი. სტამბაში უმთავრესად სასულიერო ნიგნები იბეჭდებოდა (1709 წლიდან 1722 წლამდე დაიბეჭდა 17 დასახელების სასულიერო ნიგნი). „ვეფხისტყაოსნის დაბეჭდვის დროსაც კი ვახტანგი სარწმუნოების ინტერესებს იშველიებდა და შოთას ამ უკვდავ ქმნილებას ქრისტიანულ ნიგნად აღიარებდა. ამ ხანებში ახლდება ქრისტიანობისათვის წამებულთა ცხოვრების აღწერა. მაგალითად, დაინერა შიო ახლისა და გარეჯელთა მარტვილობა. ლუარსაბ მეფის მარტვილობა (ბესარიონ კათალიკოსისა) და სხვა“⁸⁴.

„საქართველოს ისტორიის წყაროთა წრეში შემოტანილ იქნა „ცხოვრებანი“, რითაც ეს წრე თვალსაჩინოდ იქნა გაფართოებული. „ამ საქმის ინიციატორი და პირველი აღმსრულებელი ვახტანგ VI და მისი სწავლულ კაცთა კომისია იყო. ეს ისტორიოგრაფიული ფაქტი აიხსნება საეკლესიო საქმის მძიმე მდგომარეობით ვახტანგ VI-ის ხანაში. მაჰმადიანური ირანის მესვეურთა შემოტევა, ქრისტიანობის შეზღუდვა-შევიწროება ამ ხანაში აიძულებდა მეფეს, ეზრუნა ქართველთა ეროვნული სარწმუნოების განმტკიცებაზე, ქრისტიანობის დაცვაზე, საეკლესიო საქმეების მოწესრიგებაზე. ამ საერთო პოლიტიკის ერთ-ერთი რგოლი იყო ქართველ საეკლესიო მოღვაწეთა დამსახურ-

რების ხაზგასმა, მათ შესახებ ცნობების შეტანა ქართლის ცხოვრების ნიგნში... მათში ყურადღებაა გამახვილებული ქრისტიანობის, ქართული ქრისტიანული ეკლესიისათვის თავდადების ფაქტებზე⁶⁵.

ვახტანგმა დიდი სამუშაოები ჩაატარა სამართლისა და სახელმწიფო ნეს-წყობილების მოსაწესრიგებლად, შექმნა სახელმწიფო კანონების სახელმძღვანელო ნიგნი დასტურლამალი, შეადგინა სამართლის ნიგნი, რისთვისაც ჯერ ქართული სამართლის ყველა ძეგლი შეაგროვა, რომელსაც თან დაერთო სხვა ერების კანონმდებლობიდან გამორჩეული სამართლის ნიგნები. ვახტანგის სამართალი ლმობიერებითა და ჰუმანურობით გამოირჩევა.

„ვახტანგ VI-ის ინტენსიურმა კულტურულ-მეცნიერულმა მოღვაწეობამ, ისტორიული მეცნიერების აღორძინებაში მისმა წვლილმა, სასტამბო საქმიანობამ, რუსთველოვოგიური ხასიათის კვლევამ, მათემატიკურ-ასტრონომიული ტრაქტატების თარგმანებმა, მედიცინისა და ქიმიის სახელმძღვანელოების გავრცელება-შემუშავებამ მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავეს ქართული კულტურის საგანძურში“⁶⁶.

მუხრანელ ბაგრატიონთა შტოს ეკუთვნოდა ვახუშტი ბატონიშვილი, რომლის ღვაწლი საყოველთაოდაა ცნობილი. ვახუშტის კარგად შეუმჩნევია, რომ ტრადიციულად წმიდა ნინოს დროიდან ყოველგვარ ეროვნულ-მამულიშვილურ სულიერ საქმეს სათავეში ერთიანი ქართული ეკლესია ედგა, ასე იყო საუკუნეთა მანძილზე. საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, როცა მაჰმადიანთა შემოსევებს ხალხმა ვეღარ გაუძლო და საქართველო მოეშვა, კვლავ ქართულმა ეკლესიამ იკისრა გამხნელება ერისა. ის წერს: „არამედ ეპისკოპოსთა სელა ლაშქართა, ნადირობათა და ბრძოლათა შინა ამის მიერ ჩვეულება იქმნა, რაჟამს ინყეს მაჰმადიანთა შემდგომად დავით მეფისა (დავით მეათე, 1505-1525 წ.წ.) დაუცხრომელი ბრძოლა და კირთება, და იხილეს ლაფლობა-უღონობა ქვეყნისა ერთა ეპისკოპოსთა, მაშინ ეტყოდიან ეპისკოპოსნი: „ნუ მოლაფლდებით და ნუ მოუღონოვდებით ბრძოლად მათდა, და ნუ დაუტევეთ სარწმუნოებასა, რჯულსა და ჩვეულებას თქვენსა, და ჩვენ ვიქნებით წინამბრძოლნი თქვენნი“⁶⁷.

ქართული ეკლესიისა და მისი ეპისკოპოსების ზემოაღნიშნულ მონოდებას ერთგულად ასრულებდნენ მუხრანელ ბაგრატიონთა დიდი ოჯახის წევრებიცა და მათთან გათანაბრებული მოღვაწენიც. ისინი სარწმუნოებას, რჯულსა და ქართულ ეროვნულ ჩვეულებებს იცავდნენ.

თავის მხრივ, ძველებური მოღვაწეობა გრძელდებოდა ქართულ საეპისკოპოსოებსა და სამრევლოებში. „კულტურის მნიშვნელოვან ცენტრებს წარმოადგენდნენ საეპისკოპოსო კათედრები – სვეტიცხოველი, წილკანი, სამთავისი, ალავერდი, გელათი, ცაიში, ბეღია, შემოქმედი და სხვა. XVI საუკუნეში ბიჭვინთიდან დასავლეთ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის რეზიდენციის გადმოტანის შემდეგ გელათი კულტურის ერთ-ერთი ძლიერი ცენტრი გახდა. განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო კათოლი-

კოს-პატრიარქების – ევდემონ ჩხეტიძისა (1543-1578) და ექვთიმე საყვარელიძის (1578-1616) მოღვაწეობა. სწავლა-აღზრდისა და კულტურული შემოქმედების მნიშვნელოვან ცენტრებს წარმოადგენდნენ აგრეთვე ეკლესია-მონასტრები – ლარგვისი, იკორთა, კაბენი, ქვათახევი, გარეჯა, ჯრუჭი, მარტვილი, ხობი და სხვები... განსაკუთრებული როლი ამ მხრივ დავით გარეჯელის მონასტრებს მიუძღვის. მიუხედავად მრავალჯერ დარბევა-აოხრებისა, ეს კულტურული ცენტრი საბოლოოდ არ მოშლილა და მან განსაკუთრებულ აყვავებას XVII საუკუნეში მიაღწია⁴⁸.

ეკლესიის შინაური ყოფა ანტონ პირველამდე

XVII საუკუნესა და XVIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოს პოლიტიკურმა დაშლილობამ უკიდურესი სახე მიიღო, რასაც თან სდევდა შინაური ომები. „სულ 40 წლის მანძილზე (1660-1701) იმერეთში ჩვიდმეტჯერ გადააგდეს ტახტიდან მეფე. ამათგან ოთხი მოკლეს, ხოლო ცამეტი გააძევეს, კერძოდ, ჩვენი სახელოვანი პოეტი არჩილ მეფე ხუთჯერ დასვეს და ხუთჯერვე გადმოაგდეს იმერეთის ტახტიდან“⁴⁰.

იმერეთის მეფისაგან დამოუკიდებელ პოლიტიკას არამარტო გურიის, სამეგრელოსა და აფხაზეთის მთავრები ადგენენ, არამედ თავადებიც კი ნაკლებად ემორჩილებოდნენ მას. ძირითადად ასეთივე ვითარება იყო შექმნილი აღმოსავლეთ საქართველოშიც, კერძოდ, ქართლში, სადაც არსებობდნენ ძლიერი სათავადოები, რომელნიც ზოგჯერ მეფეს მეტისმეტად ავიწროებდნენ; „თავადებმა მიიტაცეს და გაისაკუთრეს სამეფო ყმა-მული. ერისთავ-მოურავებმა ხელმწიფობა დაიჩემეს. მთავრები აუქმებდნენ საეპისკოპოსოებს, სანიანამძღვროებს და იტაცებდნენ საეკლესიო მამულებს. საერო ფეოდალებმა მიითვისეს საკათალიკოსო სამფლობელოები“⁴⁰.

დასავლეთ საქართველოში XVII ს-ის 60-იან წლებში დანყებული ანარქია XVIII საუკუნის პირველ ნახევარშიც გრძელდებოდა. მეფის ხელისუფლება ძლიერ დასუსტდა. „ძლიერდებოდა ოსმალთა გავლენა იმერეთში... ციხეები ტყვის მსყიდველთა ბუნაგებად გადაქცეულიყო. ციხისა და მის გარეშემო სოფლების მოსახლეობა თანდათან მაჰმადიანდებოდა“⁴¹.

ვახუშტი წერს, რომ საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ ერისთავები აღარ იცვლებოდნენ, „მთავარნიცა არლარა ინოდებოდნენ მთავრად არამედ თავადად“⁴², ვახუშტი ჩამოთვლის თავადების ცნობილ სახელებს ქართლში: „პირველი მუხრანის ბატონი, არაგვის ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახორი და ყაფლანისშვილი, ზემოციცისშვილი... და სომხეთის მელიქი. ხოლო აზნაურნი მრავალნი არიან...“, კახეთში – „ჩოლოყაშვილი და მყასაშვილი იტყვიან ირუფაქიძეობას, ენდრონიკასშვილი... ჯორჯაძე, ჭავჭავაძე, ვაჩნაძე, ვახვახისშვილი, რუსისშვილი, ჯანდიერისშვილი, ავალისშვილი და ჩერქეზი... გურამისშვილი და ტუსისშვილი“, იმერეთში – „აბაშიძე, მხეიძე, ნურეთელი და ჩხეიძე (ამავე ჩხეიძეს გვარი არს აწინდელი რაჭის ერისთავი და სპასპეტი რაჭისა), ლორთქიფანიძე, ნიჟარაძე და ლოლობერიძე... ხოლო რაჭის – ნულუკიძე, იაშვილი, ჯაფარიძე, ინასარიძე და ლასხიშვილი, ხოლო სვანეთს – გელოვანი... კვალად ვაკესა შინა ჭილაძე, და მიქელაძე და ჩიჯავაძე...“ სამეგრელოში ანუ ოდიშში – „...არს ჩიქოვანი, რომელმან მოწყვიდნა დადიანნი და მთავარნი ოდიშისანი... და იქმნა დადიანად... კვალადცა არიან მთავარნი ესენი: გოშაძე, ფალავა, ჯაიანი, ჩიჩუა...“, აფხაზეთში – შარვაშიძე და ანჩაბაძე, გურიაში – გურიელი, თადგირიძე, ამილახორი, შარვაშიძე, ბერიძე, კვერელელისძე, ბერეუიანი, ნაკაშიძე“⁴³.

თავადები თავიანთ მამულში სრულ ხელმწიფობას იჩემებდნენ. სახელმწიფო ხე-

ლისუფლებების დასუსტებამ მოქმედების თავისუფლება მიანიჭა უამრავ დიდებულს, თავადს, აზნაურს. ყველას გააჩნდა საკუთარი მამული, მიწა-წყალი, რომელზედაც სრულ ბატონ-პატრონებად გრძნობდნენ თავს: ერთი შეხედვით, საქართველოში ამ დროს დამყარდა ისეთი საზოგადოებრივი წყობა, რომელიც სრულიად განსხვავდებოდა მეზობელი ქვეყნების ტოტალიტარიზმისაგან. კერძოდ, ამ დროს რუსეთში (გარკვეულწილად სპარსეთ-ოსმალეთში) სახელმწიფო მკაცრად ცენტრალიზებული იყო და მეფე თვითმპყრობელ ხელმწიფედ იქცა, შემდეგ კი იმპერატორად, ამის გამო ყოველი საზოგადოებრივი ფენა უმკაცრეს ტოტალიტარულ სახელმწიფოებრივ დანოლას განიცდიდა. საქართველოში ასე არ იყო, მაღალი წოდება თავისუფლად გრძნობდა თავს. ცნობილია, თუ როგორი სერიოზული საფრთხის წინაშე იდგა ქართველი ერი აღნიშნულ დროს, მაგრამ როგორც ჩანს, დიდებულების დიდ წაწილს არავითარი კომპლექსი უიმედობისა და უსასობისა არ გასჩენიათ, მათ სწორედ არსებული ვითარება მოსწონდათ (თავისუფალი ბატონ-პატრონობა პირადი მამულისა, რომელსაც იცავდნენ კიდეც. ისინი დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ მეფის ყოველ ქმედებას ქვეყანაში ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებისათვის).

საქართველოს ერთიანობის აღდგენისათვის მარად იბრძოდნენ გამოჩენილი მოღვაწენი, მაგრამ სპარსეთ-ოსმალეთი თითქმის ყოველ საუკუნეში ანახლებდა 1555 წლის ამასიის ზავს, რომლის ძალითაც აღმოსავლეთ საქართველო ირანის, ხოლო დასავლეთ საქართველო ოსმალეთის ვასალურ მხარეებად ითვლებოდა. მართალია, საქართველო ორად იყო გაგლეჯილი სპარს-ოსმალთა მიერ, ხოლო შინაგანი ძალები მისი გაერთიანებისათვის ბრძოლაში უძლურნი იყვნენ, მაგრამ გაცილებით უფრო დიდი უბედურება იყო ქართველი ერის დაშლა ტომებად და თემებად. ერთიანი სახელმწიფოს დარღვევამ ტომობრიობა და თემობრიობა ააღორძინა. როგორც აღნიშნული იყო, XV საუკუნის II ნახევრიდან ჩამოყალიბებულ – ახლად შექმნილ იმერეთის, ქართლისა და კახეთის სამეფოებში, რომელთაც თავიანთი მკაცრად დადგენილი საზღვრები, თავიანთი ჯარი და სხვა სახელმწიფოებრივი დანესებულებები ჰქონდათ, თანდათან ყალიბდება ახალი ეთნიკური (ცხადია, ქართულ ჩარჩოებში მყოფი) ჯგუფები – ქართლელობა („ქართველობა“), კახელობა, იმერლობა. საუკუნეთა მანძილზე (XVI–XVIII საუკუნეებში) თანდათან, ერთმანეთთან ბრძოლის შედეგად, მათ უყალიბდებათ „ტომობრივი თავმოყვარეობა“. კარგად წერს ამის თაობაზე ივანე ჯავახიშვილი: როცა „კახეთის მეფე“ თეიმურაზ I-მა შეძლო ქართლის სამეფოს ტახტის დაჭერა, ქვეყნის გაერთიანებისათვის გადადგმულ ამ ნაბიჯს საპირისპირო შედეგი გამოუღია, ქართლელ დიდებულებს არ მოსწონებიათ ქართლის „დაჭერა“ კახელუბის მიერ, „რაკი ორისავე ტახტის გამაერთიანებლად კახთ ბატონი თეიმურაზი იყო და ქვეყნის მართვა-გამგეობის სათავეში, ალბათ, მისი კახელი თანამშრომლები სჭარბობდნენ“. ფ. გოროჯიანიძის სიტყვით, „კახნი ქართველთ (ე.ი. ქართლელთ) ზედ ამყობდეს და ხმლით დაჭირულს ეძახდნენ, უპატიოთაც ეპყრობოდეს“. ამ უგუნური და

ბეცი ყოფა-ქცევისა და მედიდური პოლიტიკის წყალობით „ქართველთ (ე.ი. ქართლელთ) გული გააგებოდა“⁴⁴.

„...კახელ ხელისუფალთა მედიდურმა და წინდაუხედავმა ქცევამ ქართლში ტომობრივი თავმოყვარეობისა და განკერძოების დამღუპველი გრძნობა გამოაღვიძა...“⁴⁵.

თუკი თვით საქართველოს გულში, ქართლშიც კი, სადაც ქართველი ერის საუკეთესო სულიერ-კულტურული ძალები იყო თავმოყრილი და სადაც ქართული ეკლესიის ცენტრი მდებარეობდა, ტომობრიობა აღორძინებულა, როგორი მდგომარეობა უნდა შექმნილიყო პერიფერიებსა და განსაკუთრებით კი დასავლეთ საქართველოში, სადაც იმერეთის სამეფოს ოდიშის, გურიის, აფხაზეთისა და სვანთა სამთავროები გამოეყვნენ. ქვეყნის პოლიტიკურმა დაშლამ, კუთხური სახელმწიფოებრივი ერთგულების ჩამოყალიბებამ, მათში საუკუნეთა მანძილზე (XVII-XVIII საუკუნეები, XIX ს-ის დასაწყისი) ხელი შეუწყო ტომობრივ-თემობრიობის აღორძინებას. სვანი, გურული, იმერელი, მეგრული – ვითარცა ქართველი ერის ტომები, ჩამოყალიბებულ სახეს იღებს. ლევან II – დადიანის გამანადგურებელმა მრავალათეულწლოვანმა თავდასხმებმა იმერეთზე, შემდეგ კი იმერეთის მეფის საპასუხო ლაშქრობებმა ოდიშში იმერული და მეგრული ტომობრიობა ააღორძინა. საერთოდ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული დანაწევრება და ამის შედეგად წარმოქმნილ სახელმწიფოებრივ ერთეულებს შორის მუდმივი ბრძოლები ერის დაშლასაც იწვევდა.

საბედნიეროდ, თვით ასეთი პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის დროსაც კი, ჩვენ, ხალხს როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთ საქართველოში ძლიერი ეროვნული თვითშეგნება აღმოაჩნდა. ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებისათვის ამ სასტიკ დროს განსაკუთრებით ქართული ეკლესია იღვწოდა. ამას ამონებებს მრავალი საეკლესიო სიგელ-გუჯარი, შედგენილი საუკუნეთა მანძილზე. მაგალითად, 1733 წელს შედგენილ საბუთში „შენიერულობის სიგელი ბიჭვინტისადმი“ აფხაზეთის კათალიკოსი თავის სამწყსოს, რომელშიც გურიის, იმერეთის, ოდიშის, სვანეთისა და აფხაზეთის მოსახლეობა (ანუ ბიჭვინტის ღვთისმშობლის სამწყსო) შედიოდა, „ქართველებს“ უწოდებს. ეს თვალსაზრისი გამოთქმულია დასავლეთ საქართველოს უსაშველო დაქუცმაცებულობის უამს, უფრო მეტიც, იქვე ნათქვამია, რომ ათასრვაასი წლის წინ, I საუკუნეში, ჩვენი უფლისა და მაცხოვრის იესო ქრისტეს მოციქულის, ანდრია პირველწოდებულის დასავლეთ საქართველოში მოღვაწეობის უამს, მთელი დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას ქართველები შეადგენდნენო (ე.ი. XVIII საუკუნის დასაწყისში ეკლესია არ ცნობს ქართველი ერის ტომობრივ დაყოფას).

დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი წერს: – „დიდად უღვანიათ მეფეთა, მთავართა და დარბაზის ერთა განდიდება ცათა მობაძავისა კათოლიკე ეკლესიისა ბიჭვინტისა ღვთისმშობელისა და სამოციქულოსა საყდრისა და მას ზედა მჯდარისა კათალიკოზისა ამალღება და აღმატება, რათა შეეკრითა და გახსნითა მისითა ეგენ სამეფონი ესე ლიხთ-იმერის, აფხაზეთისა და ყოვლისა ჩრდილოეთისა ეკლესიისანი... პირ-

ველწოდებულისა ანდრიას მოეცა ჩრდილოეთისა ქვეყანა მოქცევად ჩვენებითა წმინდისა ღვთისმშობელისათა, რამეთუ ჩვენ ქართველნი მისნი წილ-ხდომილნი ვართ და ვიქადით სახელითა მისითა და ნეტარ ვართ, რამეთუ დედა მეუფისა მეოხად გვივის წინაშე ძისა თვისისა. ამათ კათოლიკოზთა და საჭეთმპყრობელთა ბიჭვინტისა ღვთისმშობლისათა მსახურება საყდრისა დიდად ეღვანათ, რომელთამე სოფელნი და აგარაკნი შეენიწნეს... რაჭას... ოკრიბას... არგვეთს... საჩინოს... სამიქელაოს... ოდიშს... ეკის... შხეფს... სახარბედიოს... თეკლათს... წყალიგზას... ხობს... გურიას⁴⁶.

აქედან ჩანს, რომ აფხაზეთის კათალიკოსი „ქართველებს“ სრულიად დასავლეთ საქართველოს იმერეთოდიშ-გურიისა და სხვა კუთხეების მოსახლეობას უწოდებს.

ქართველთა ეროვნულ თვითშემეცნებას ეკლესია მყარ საფუძველს უქმნის, აღვივებს და ამტკიცებს მას. უფრო მეტიც, აფხაზეთის კათალიკოსი თავის თავს სრულიად საქართველოს, როგორც ერთიანი ქვეყნისა და ერთიანი სამწყსოს კანონიერ საჭეთმპყრობელად მიიჩნევს. მაგალითად, 1712 წლის შეწირულების წიგნს ბიჭვინთის კათალიკოსი ადასტურებს ბეჭდით, რომელსაც აქვს ასეთი წარწერა – „გრიგოლ მწყემსი ქრისტეს მიერ ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოსი“⁴⁷.

ასევე მიაჩნია მცხეთის ეკლესიის საჭეთმპყრობელსაც. მაგალითად, XVII საუკუნის წყალობის წიგნს ასეთი წარწერით ადასტურებს – „ქ. ჩვენ სრულიად საქართველოს პატრიარქი მიტროპოლიტი-ალავერდელი მეფის ირაკლის ძე ანტონი“⁴⁸.

აქედან ჩანს, რომ როგორც ბიჭვინთელ (გელათელ), ისე მცხეთელ საჭეთმპყრობლებს, საქართველო – ერთიან ქვეყნად და ერთიან სამწყსოდ ჰყავთ წარმოდგენილი, ისინი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ამ თვალსაზრისის გავრცელებისა და განმტკიცებო-სათვის.

აღნიშნულ დროს აფხაზეთის საკათალიკოსო სრულ დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა, ამიტომაც ეს ქვეყანა საეკლესიო – სულიერი თვალსაზრისით რეალურად წარმოადგენდა ერთიან, მთლიან ქვეყანას და არა დანაწევრებულს.

აფხაზეთის საკათალიკოსო მერვე საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბდა. VIII-X საუკუნეებში ამ ქართულენოვანმა ეკლესიამ შეძლო თავის შემადგენლობაში სრულად შეეყვანა დასავლეთ საქართველოს ბერძნული იურისდიქციის ქვეშ მყოფი ეპარქიები. ამის გამო ბერძნულენოვანი წირვა-ლოცვა და ღვთისმსახურება ქართულენოვანით შეიცვალა. საქართველოს საპატრიარქოს შექმნის შემდეგ, XI ს-ში, აფხაზეთისა და ქართლის საკათალიკოსოები საქართველოს საპატრიარქოს უმთავრეს „საეკლესიო სამთავროებს“ წარმოადგენდნენ (საპატრიარქო მათ გარდა მოიცავდა ასევე ჩრდილოკავკასიელ ქრისტიანებს, „ხუნძეთის საკათალიკოსოს“ და სომხეთის სამიტროპოლიტოს).

საპატრიარქოს შემადგენლობაში აფხაზეთის საკათალიკოსოს თავისთავადობა არ დაუკარგავს და იგი, როგორც დამოუკიდებელი საეკლესიო ერთეული, ისე არსებობდა, კერძოდ, აფხაზეთის საკათალიკოსოში შემავალი ეპისკოპოსები უშუალოდ

ექვემდებარებოდნენ აფხაზთა კათალიკოსს, რომელიც თავის მხრივ, „უმრწემეს“ მამთავრად ითვლებოდა საქართველოს პატრიარქთან, ანუ ქართლის კათალიკოსთან შედარებით (ისევე როგორც ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოში ნომინალურად არსებობდა „შვიდი სამეფო“, ასევე საქართველოს საპატრიარქოში არსებობდა ორი საკათალიკოსო – მცხეთისა და ბიჭვინთისა, ანუ ქართლისა და აფხაზეთისა). ქართულ საპატრიარქოში საკათალიკოსოებს ისეთივე უფლებები ჰქონდათ, როგორც უცხოეთის საპატრიარქოებში – სამიტროპოლიტოებს.

აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსომ ავტოკეფალია VIII საუკუნეში მოიპოვა, ამიტომაც უცხოელი ავტორები ხშირად ნერუნ საქართველოში (ივერიაში) არსებული ორი ავტოკეფალური ეკლესიის შესახებ, კერძოდ, ბალსამონი „ივერიაში არსებული ეკლესიების“ ავტოკეფალიაზე ლაპარაკობს („ეკლესიებს“ იგი მრავლობით რიცხვში ახსენებს, რაც კარგად ჩანს რუსულ თარგმანში). ცხადია, აქ ქართლისა (ზემო ივერიის) და აფხაზეთის (ქვემო ივერიის) ეკლესიები იგულისხმება. აღსანიშნავია, რომ თვით გვიან ხანაშიც კი ქართლის კათალიკოსი თავის თავს „ზემო ივერიის პატრიარქს“, ხოლო აფხაზეთის კათალიკოსი „ქვემო ივერიის პატრიარქს“ უწოდებდა. 1790 წელს შედგენილ ე.წ. ერთობის ტრაქტატშიც „ქვემო ივერია“ დასავლეთს, „ზემო ივერია“ კი აღმოსავლეთს ეწოდება⁹⁹.

XIII საუკუნეში საქართველოში შექმნილმა სახელმწიფოებრივმა კრიზისმა საზოგადოებრივ ასპარეზზე კვლავ წარმოაჩინა ერთიან ქართულ საპატრიარქოში აქამდე ჩრდილში მყოფი აფხაზეთის საკათალიკოსო; ხოლო ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის დროისათვის ერთიანი საპატრიარქოც დამოუკიდებელ აფხაზეთისა და ქართლის საკათალიკოსოებად დაიშალა.

XVI საუკუნის პირველ ნახევარში შედგენილი „ბიჭვინთის იადგარიდან ჩანს, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსოს იურისდიქციის საზღვრებში შედის ტერიტორია – „ლიხსა და კაფას შუა და რუსეთის საზღვარსა და ჭანეთს შუა“¹⁰⁰. ლიხი სასაზღვრო ქედია ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოს შორის, კაფა მდებარეობდა ხერსონესის ნახევარკუნძულზე, ყირიმთან, იქ, სადაც წყდებოდა კავკასიის ქედი ზღვასთან, ჭანეთი – ამ დროისათვის ბერძნული საპატრიარქოს იურისდიქციაში შედიოდა, თუმცა სახელმწიფოებრივად ოსმალეთს ეკუთვნოდა, რუსეთი კავკასიის ქედს ჯერ მხოლოდ უახლოვდებოდა. ე.ი. ამ დროისათვის აფხაზეთის საკათალიკოსოში ის ტერიტორიებიც შედიოდა, რომლებიც მალე გამაჰმადიანდნენ, კერძოდ, სამხრეთით ჭოროხის მიმდებარე ქვეყნები და ბათუმ-ქობულეთის მხარე, რომელიც აქამდე გურიის სამთავროში შედიოდა.

აღნიშნულის გამო, აფხაზეთის საკათალიკოსოს სამხრეთი საზღვარი არათუ ჭანეთთან გადიოდა, არამედ მან ქვემო გურიაც (ბათუმ-ქობულეთიც) დაკარგა. ასევე დაიკარგა ვრცელი ტერიტორიები ჩრდილოეთით მოსახლეობის გამაჰმადიანებისა და განარმართების გამო.

ჩრდილოეთით, როგორც აღინიშნა, ამ საკათალიკოსოში ის ზღვისპირა ზოლი შედიოდა, რომელიც კავკასიის ქედს მიჰყვებოდა. როგორც ცნობილია, ამ ტერიტორიას ჯიქეთი ეწოდებოდა, რომლის მთავარ პუნქტს – ნიკოფსია ერქვა – კაფა ნიკოფსიის ჩრდილოეთით მდებარეობდა, არცთუ დიდად იყო დაშორებული მისგან. ისიც აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსო კავკასიის ქედის გადაღმაც (ჩრდილო კავკასიის დასავლეთ ნაწილშიც) ცდილობდა თავისი იურისდიქციის გავრცელებას. როგორც წესი, ეს ტერიტორიები ერთიანი საქართველოს პატრიარქს ექვემდებარებოდა და უშუალოდ მის სამწყსოს წარმოადგენდა.

XVII ს-ის დასაწყისში აფხაზეთის საკათალიკოსოს ჩრდილოეთში ოსმალეთის აგრესია გაძლიერდა, რამაც აფხაზეთის სამთავროს ჩამოყალიბებას შეუწყო ხელი. აქამდე აფხაზეთი, რომელიც რამდენიმე წვრილი ფეოდალური ერთეულისაგან შედგებოდა – ოდიშში შედიოდა. შარვაშიძეთა მთავრობით ახლად შექმნილი სამთავრო ოდიშს გამოეყო. XVII ს-ის 90-იან წლებამდე საზღვარი ოდიშსა და აფხაზეთს შორის მდინარე კოდორზე გადიოდა. ამ სამთავროთა შორის შეურიგებელი ურთიერთობის დროს, აფხაზმა ფეოდალებმა დამხმარე ძალად ჩრდილოკავკასიური ტომები, კერძოდ, ჯიქები, ადიღეელები და საერთოდ იმ დროისათვის საერთო სახელით „ჩერქეზებად“ ცნობილი ხალხები მოიწვიეს. მალე ისინი ძირითად საომარ ძალად იქცნენ აფხაზეთში, ჩამოსახლდნენ და დამკვიდრდნენ აფხაზეთის ტერიტორიაზე, რომლის საზღვარი, როგორც ითქვა, კოდორზე გადიოდა. ჩრდილოეთიდან ჩამოსახლებულებს ძველ საქართველოში „აფსარები“ ეწოდებოდათ – (აფსართა ენით, ლაშა განმანათლებელს ჰქვიაო – წერდა ჩვენი მემატრიანე). აფსარები – ეთნიკურად დიდად განსხვავდებოდნენ მკვიდრი აფხაზებისაგან, მაგრამ ოსმალთა მუდმივი დახმარებით მათ აფხაზეთის დაბალი ფენების ასიმილაცია მოახერხეს. აფხაზთა მალალ ფენებს არ დაუკარგავთ ეთნიკური თვითშემეცნება და თავიანთ თავს ძველებურადვე ქართულ კულტურულ წრეს მიაკუთვნებდნენ.

აფსარების მიერ აფხაზეთის დაჭერა, ჩრდილოკავკასიელი ლეკების მიერ აღმოსავლეთ კახეთის დაჭერას და მათ მიერ მკვიდრი ქართველების ასიმილაციას მოგვაგონებს. XVIII ს-სათვის იმავე ფაქტს ჰქონდა ადგილი შიდა ქართლშიც. აქ ჩრდილოკავკასიელი ოსები ჩამოსახლდნენ. აფხაზ-აფსართა შორის ერთი ნაწილი კვლავ ქრისტიანი იყო, ხოლო მთიდან ჩამოსახლებულთა შორის წარმართნი ჭარბობდნენ. აფხაზთა სამთავროების თავადებმა დაკარგეს ძველი გავლენა ხალხზე, თუმცა წარჩინებული მდგომარეობა არ დაუკარგავთ. მათ აღარ შეეძლოთ ეთნიკურად სახეცვლილი და რჯულშეცვლილი თანამემამულეების შეკავება, რომელნიც აფხაზეთის ეკლესია-მონასტრების, საეპისკოპოსოებისა და თვით საკათალიკოსო ცენტრის – ბიჭვინთის ქონებას იტაცებდნენ. ზედიზედ გაუქმდა ბიჭვინთის საკათალიკოსო ცენტრი, მოქვისა და ბედიის საეპისკოპოსოები. სწორედ ამიტომ იხსენებდა აფხაზების შემოსევების უამს აფხაზეთის საკათალიკოსო ქონების დაცვისათვის მოღვაწე ლევან II დადიანი ძველი

იადგარის სიტყვებს – „...მას ჟამსა უღმრთოდ და უსჯულოებად მიიქცეს აფხაზნი... აფხაზთა გარყვნეს სჯული და კათალიკოზობა...“¹⁰¹. თუმცა კი აღსანიშნავია, რომ ეს სიტყვები სწორედ XVII საუკუნეში შექმნილ ვითარებას შეეფერება და არა 200 წლით ადრე „მცნებათა სასჯულოში“ გამოთქმულ შეხედულებას. საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს რღვევის ჟამს, როცა საქართველოს ერთიანი საპატრიარქოს არსებობას პოლიტიკური საფუძველი ეცლებოდა და აფხაზეთის საკათალიკოსო დამოუკიდებლობის მოპოვებას ცდილობდა, საქართველოში საკალმასოდ ჩამოსულმა ანტიოქიელი-ერუსალიმელმა პატრიარქმა მიქაელმა ამ სიტუაციით ისარგებლა და ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოების არსებული ავტოკეფალია უსაფუძვლოდ გამოაცხადა. მან აფხაზეთის საკათალიკოსოს „ახლად მიანიჭა“ დამოუკიდებლობა და ქართლის საკათალიკოსოს საპატრიარქოს დაქვემდებარებიდან „გაათავისუფლა“. ანტიოქია – იერუსალიმისაგან დამოუკიდებელი არსებობა თითქოსდა „წესების შეშლისა“ და სჯულის გარყვნის „ურჩობის“ მიზეზით მოხდაო – „ურჩქმნილ იყვნენ ყოველნი და ვითა სათნობანი უგულებელსეყვნეს ეპისკოპოსთა... აფხაზეთის ქრისტიანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყვნეს, ქრისტეს მცნებათაგან განშორებულ იყვნეს“¹⁰².

1470-1474 წლებში დაწერილ ამ დოკუმენტში „აფხაზეთში“ არა XVII საუკუნეში წარმოქმნილი აფხაზეთის სამთავრო, არამედ მთელი დასავლეთი საქართველო იგულისხმებოდა, ხოლო ლევან II დადიანის მიერ ნახსენებ „აფხაზებში“ აფსარ-ჩერქეზნი, ანუ XVII ს-ში შექმნილი სამთავროს მეკობრული ძალებია ნაგულისხმები. მალე ისინი შეტევაზე გადმოვიდნენ და არა თუ გადმოლახეს ოდიშის საზღვრები მდ. კოდორზე, არამედ მასობრივი ჩასახლებაც კი დაიწყეს ოდიშის მიწა-წყალზე კოდორიდან ენგურამდე. ამის შემდეგ მკვიდრი ქართული მოსახლეობა – სამწყსო აფხაზეთის საკათალიკოსოსი, ნადგურდებოდა. კერძოდ, მათ ან იტაცებდნენ და ტყვეებად ყიდდნენ, ანდა შინაყმებად და მოსამსახურებად აქცევდნენ, რასაც თან სდევდა მათი განარმარება და ეროვნული გადაგვარებაც. ქართულმა ეკლესიამ იზრუნა მათთვის და კოდორსა და ენგურს შუა მცხოვრები ქართველობა დასავლეთ საქართველოს შედარებით დაცულ კუთხეებში გადმოსახლა, თუმცა კი, ქართული მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ადგილზე დარჩა. საბედნიეროდ, მიუხედავად იმისა, რომ მათზე აფსარ-აფხაზები გაბატონდნენ, მათმა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა ეროვნული თვითშემეცნების შენარჩუნება შეძლო, ნაწილი კი გადაგვარდა.

„XVIII ს-ის პირველ ნახევარში კოდორსა და ენგურს შორის XVII ს-ის 80-იანი წლებიდან ჩამოსახლებულ აფხაზებს შორის მაჰმადიანობის გავრცელება დაიწყო. თურქების ძალადობამ ადგილობრივი (მეგრელი) ფეოდალები აიძულა მიეტოვებინათ ყმა-მამული, რომელსაც გამაჰმადიანებული აფხაზი ფეოდალები იკავებდნენ. შემონახულია ამ მხარის ფეოდალის, ბეჟან ჯაიანის პირობის წიგნი გრიგოლ კათალიკოსისადმი. ჯაიანი აღნიშნავს, რომ „ჩვენი ქვეყანა თათრის ხელად შეიქმნა და... იქ აღარ გვედგომებოდა“¹⁰³. „როგორც მრავალ სხვას, ისე ჯაიანსაც ეკონომიკური დახმარება კათალიკოს-

მა აღმოუჩინა... გრიგოლ კათალიკოსმა ენგურსა და კოდორს შორის მდებარე ტერიტორიიდან იმერეთსა და ოდიშში გადმოასახლა ის საეკლესიო ყმები, რომლებიც ტყვეთა მტაცებლებს გადაურჩნენ (ნაჟანულის, ხოირის და სხვა სოფლების მკვიდრნი) და ამით ეკლესიას მათგან შემოსავალი შეუნარჩუნა¹⁰⁴.

ასევე ზრუნავდა ქართლის კათალიკოსი თავისი სამწყსოსათვის ქრისტიანობის შესანარჩუნებლად, კერძოდ, აქაც, ისევე როგორც აფხაზეთსა და ქვემო გურიაში, მაჰმადიანობა ვრცელდებოდა, განსაკუთრებით, აღმოსავლეთ კახეთსა (ქარ-ბელაქანსა) და ქვემო ქართლში, ლორე, ახტალა, ბოლნის-დმანისის მხარეში, ისევე, როგორც ბიჭვინთის კათალიკოსი, მცხეთის კათალიკოსიც ცდილობდა, არ ეცნო საქართველოს დაშლას. ამ მიზეზის გამო ის ზოგჯერ თავის თავს „ყოვლისა საქართველოსა დიდ მამამთავარს“ უწოდებდა. ასე იხსენიება იგი უკიდურესი დაშლილობის უამს, 1649 წელს შედგენილი საბუთის მიხედვითაც¹⁰⁵.

ჩვენამდე მოაღწია როგორც აფხაზეთის, ასევე ქართლის საკათალიკოსოების მიერ გამოცემულმა მრავალრიცხოვანმა საბუთმა, რომლებიც სხვადასხვა საუკუნის ამბებს შეიცავენ. შენირულობებისა თუ წყალობების „ნიგნებში“ ქართული ეკლესიის მღვდელმთავრებს, ძირითადად ყურადღება ძველქართული (ე. ი. ქრისტიანული) ადათ-წესების შენარჩუნებაზე აქვთ გამახვილებული: „რომელმან კაცმან ან ხელმწიფემან, დიდმან, ან მცირემან, აზნაურმან ან გლეხმან, ეს ჩემგან შემონირული და გარიგებული საქმე ჩაშალოსო – წერს, მაგალითად, ჭყონდიდელ-ცაგერელ-ბედიელი მღვდელმთავარი გაბრიელი, – მასაც გაურისხდება თავად ღმერთი და ყოველნი წმინდანი მისნიო“¹⁰⁶.

ეკლესია განსაკუთრებით ზრუნავდა იმისათვის, რომ ქვეყნის ასეთი სასტიკი არეულობის უამს (სამხრეთიდან მაჰმადიანებისა და ჩრდილოეთიდან წარმართი კავკასიური ტომების შემოსევებისას) ხალხს სიკეთე და ქველმოქმედება არ დაეინყებოდა¹⁰⁷. თვით ასეთ სასტიკ დროსაც კი ქართული ეკლესია ცდილობდა საეკლესიო მინა-წყალი და ქონება არათუ საქართველოში, არამედ საზღვარგარეთაც კი არ დაეკარგა. 1675 წლის საბუთებიდან ჩანს, რომ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მამულები კვლავ ქართული ეკლესიის ხელთაა, ამ მონასტერზე ქართველი მეფეები და კათალიკოსები ზრუნავდნენ და მის წინამძღვარსაც ისინი ნიშნავდნენ¹⁰⁸.

ერთი შეხედვით, ქვეყანა სასტიკადაა არეული, მაგრამ სადავო საკითხებს სასამართლო წყვეტს. სასამართლოს მიერ ირჩევა დავა თვით უმაღლეს ხელისუფალსა და მასზე დამოკიდებულ პირს შორისაც კი. მაგალითად, ქვეყნის ერთ-ერთ ხელისუფალსა და გავლენიან თავადებს შორის მცირე საყოფაცხოვრებო დავა 1671 წელს სასამართლომ გადაწყვიტა მონაგებების დაკითხვის შედეგად¹⁰⁹.

აღსანიშნავია, რომ ყმა არც უუფლებოა და არც უქონელი. გლეხს აქვს თავისი მიწა, რომლის დაცვითაც მებატონეცაა დაინტერესებული, მაგალითად, მებატონეებს ზაზა და ზაალ ციციშვილებს საყდრის აგებისას ციცი ციციშვილი შეედავა, რომ „ჩემი

ყმის მინაში აშენებსო“, მაგრამ შემდეგ გაირკვა, რომ აღნიშნული მინა არა ციცის, არამედ ზაზას ყმისა იყო. ეს ხაზგასმითაა აღნიშნული დოკუმენტში, ე.ი. ყმა ზაზასია, მაგრამ აღნიშნული მინა, სადაც საყდარი აიგო, არა ზაზასი, არამედ ზაზას ყმისაა, ამიტომაც წერს მას კათალიკოსი – „ის მინა ციცის ყმის არ იყო, ის საყდარი სადაც დაიდგა, შენის ყმისა იყო“¹¹⁰.

ყმის მამული, ანუ მეურნეობა ისეა მოწყობილი, რომ თვით მისი მეპატრონე ყმის ამონყვეტის დროსაც კი მამული მთელი და ხელშეუხებელი რჩება თავისი სახლით, სანახლით, ქვევრ-მარნით, სახნავით, უხნავით, სათიბით და თავის – „შესავლით, გასავლით, ყოვლის მისის გასადევრითა“¹¹¹. ამიტომაც ამ მამულში შესულ ახალ მეპატრონეს მეურნეობის მოწყობა არ უჭირს. მამულს ეკლესია და კანონი იცავს¹¹².

მამულის მოწყობის ასეთი წესი ნაწილობრივ სცემს პასუხს ილია ჭავჭავაძის ცნობილ კითხვას: „რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა, რა ჰკვებავდა ხალხსა, რა სახსრებით უძღვებოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა?“

გლეხს თავისი ადგილ-მამული აქვს, რომელთანაც ერთად იგი იყიდება, ე. ი. ეცვლება მებატონე; აქედან ჩანს, რომ გლეხის „თავისის ადგილ-მამულითა და მინაწყლით“ გაყიდვისა თუ გასაჩუქრების დროს იყიდება არა გლეხი, არამედ მას ეცვლება მებატონე, რომელსაც იგი მკაცრად განსაზღვრულსა და მკაცრად დადგენილ გადასახადს უხდის, რომლის შეცვლის უფლება მებატონეს ძლიერ ნაკლებად აქვს. მაგალითად, ქუთაისის ტაძარს ეპისკოპოსმა ორი გლეხი შესწირა „თავისი ადგილ-მამულითა“¹¹³.

ასევე კათალიკოსის მიერ 1582 წელს დავით გარეჯისადმი გაღებული შეწირულობიდან ჩანს, რომ მას გლეხები შესწირა თავისი „სახლეულით და მომავალით მისით, მისითა მამულითა, ველითა, ვენახითა, სახნავითა და უხნავითა, ნასყიდითა და უსყიდითა, ნახმარითა და უხმარითა“¹¹⁴. გლეხს აქვს თავისი სახლი, მამული, ველი, ვენახი, სახნავი და უხნავი. 1588 წელს კათალიკოსმა მცხეთისშვილს (ე.ი. ეკლესიის წევრს) ელიოზიშვილს უბოძა ოთხი კაცი, რომელთაგან ერთს, არსახელაშვილს, ჰქონდა თავისი მამული, სასახლე, ჭურ-მარანი, ველი, ვენახი, სახნავი, წყალ-ნისქვილი, ჭალა და სათიბი¹¹⁵.

როგორც მცხეთის, ასევე ბიჭვინთის საკათალიკოსოებს საკუთარი უძრავ-მოდრავი ქონება აქვთ, თავ-თავიანთი სამწყსო ქვეყნების სხვადასხვა კუთხეში გაფანტული. აღსანიშნავია, რომ მათ მრავალი ე.წ. „სასახლე“ ჰქონიათ. სასახლე ვრცელ მეურნეობას გულისხმობს, კერძოდ, სასახლეს აქვს თავისი „საყდარი“, „დარბაზი“ ან „დიდი დარბაზი“, „ტახტი“, „ჯიხური“, ან „დიდი ჯიხური“, „დიდი სეფა სახლი“, „სანოლი სახლი“, „სახლ-კარი“, ბელლები, მარანი და სხვა სახლები, ასევე „ჭიშქარი“, „საჯვარე“, „საჯვალაბო“, „ზვარი“, „ყანა“, „სათიბი“, „საყანე“, „საკრეფი მამული“, „სათევზაო“, სასახლეს ჰყავს ღორის კოლტი (მაგალითად ლალიძგას სასახლეს), ხარის, ძროხისა და ცხენის ჯოგები (მაგალითად, სუბიეშის სასახლეს), „კამბეჩის“ და თხის ჯოგები (მაგალითად, ხიბულას სასახლეს)¹¹⁶. სასახლეს აქვს თავისი მეურნეობა, ზოგჯერ ჰყავს თავისი მეთევზეები და სხვა. სასახლეს ჰყავს თავისი მოსახლეები, ყმა-გლეხები, რომელთაც, თა-

ვის მხრივ, საკუთარი მინა-წყალი და ადგილ-მამული აქვთ. როგორც აღინიშნა, გლეხის მინა-წყლის მთლიანობა იმის შემდეგაც კი დაცულია, რაც ამ მამულის მეპატრონის ოჯახი ამონყდება.

გლეხის უპატრონო მამულს „პარტახი“ ერქვა. პარტახი ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი იყო – „ერთი პარტახი გაიყიდა... ერთი კვამლი კაცი დამისახლებია“¹¹⁷.

ეკლესია ცდილობდა, დაესახლებინა გლეხები გაუკაცრიელებულ მხარეებში, მათ ასახლებდნენ ან „პარტახებში“, ანდა საეკლესიო მამულებში, სამაგიეროდ გლეხები ვალდებულნი იყვნენ მცირე გადასახადი ეძლიათ ეკლესიისთვის.

ეკლესია უმაღლესი მფლობელი ორგანიზაცია იყო და მას არათუ გლეხების, არამედ თვით დიდად გავლენიანი და მაღალი ნოდების მქონე პირების „შენწყალება“, ანუ მათთვის რაიმე ქონების ბოძება შეეძლო. მაგალითად, კათალიკოსი ქრისტეფორე ქარსიძეებს აძლევს სიგელს, რომელშიც წერს – „შეგინყალეთ და გიბოძეთ“. კერძოდ, კათალიკოსს მათთვის ოთხი კომლი კაცი „მათის მამულით, მთით, ბარით, წყლით, წისქვილით, ველით, ვენახით, სანყლისპირით“ უბოძებია¹¹⁸.

ეკლესია განსაკუთრებით სწავლობს თავის „ერთგულთა და თავდადებით ნამსახურთა ყმათა“¹¹⁹. უბოძებს მათ მამულებსა და გლეხებს.

ეკლესიის გლეხს ეპისკოპოსის სამსახური მოეთხოვება¹²⁰. მას ევალება ეპისკოპოსის „ნადირობა, ლაშქრობა და სამსახური“, ბეგარა. რა შედის ბეგარაში? ცაგერელმა ეპისკოპოსმა ის ბეგარა, რომელიც მისთვის ეკლესიის ყმას უნდა გადაეხადა, უბოძა თემს (ხალხს), ამიტომაც ამ გლეხს დაევალა კუთვნილი ბეგარა თემისათვის მოერთმია: ერთი გასუქებული ტახი, ერთი კარგი ცხვარი, ხუთი გორო ღვინო, ერთი გორო პური, ერთი გორო ლომი, ერთი თეთრი სანთელი, ერთი ბიშტი საკმელი. იგივე იყო საზოგადოდ საეკლესიო გლეხის წლიური ბეგარა (ამ შემთხვევაში ეპისკოპოსისაგან პატივნიცემი თემი ვალდებული იყო აღნიშნული პურ-მარილით ლხინის დროს მოეხსენებინა და დაელოცა ეს ეპისკოპოსი, ხოლო ხუცესს უნდა ეწირა მისთვის)¹²¹.

ხუცესი შეიძლება ყოფილიყო გლეხი და ჰქონოდა თავისი ვინრო სპეციალობაც – მაგალითად, მეთევზეობა. ამავე დროს, იგი ეკლესიისადმი შეწირული „ყმაც“ იყო¹²¹. მას, ისევე როგორც სხვა ყმა გლეხებს, თავისი „სახლკარი, ჭურ-მარანი, ტყეველი, ვენახი, მთა, ბარი, წყალი, წისქვილი საყდარი და საფლავი“ ჰქონდა¹²².

საზოგადოდ საეკლესიო ბეგარაში დაახლოებით რამდენიმე გორო ღვინო (10-14-მდე), რამდენიმე ცალი პური (3, 5), ერთი ლორი, ერთი ცხვარი, ერთი ცალი თევზი, რამდენიმე ქათამი (3-მდე) და ორმოცი ცალი კვერცხი შედიოდა. გარდა ამისა, „მუშაობა, ლაშქრობა და სამსახური“¹²³. როგორც აღინიშნა, ეკლესია დაინტერესებული იყო მამული (დამოუკიდებელი მეურნეობა) მთლიანი ყოფილიყო და ოჯახის უფროს ვაჟს დაუქუცმაცებელი გადასცემოდა, მაგალითად: „მამული ესე და სახელო არ გაიყოს, არცა გაიწყიდოს, რომელიც უფროსის კაცის შვილი და თვითონ ხნით უფროსი არის იმისია“¹²⁴...

როგორც აღინიშნა, ეკლესია მრავლად იძლეოდა წყალობის სიგელებს. ისმის კითხვა: რა იყო იმ არეულ დროს ამ სიგელების დაცვის გარანტი? – რწმენა! მაგალითად, „წყალობის წიგნს“, რომელსაც ცოცხალი, იმჟამინდელი კათალიკოსი სცემს, ბოლოში მინერილი აქვს ამ კათალიკოსის თხოვნა მომავალი კათალიკოსისადმი, რომ უკეთუ იგი აღნიშნული წყალობის სიგელს დაიცავს, მაშინ გარდაცვალების ჟამს მის სულს იმ ქვეყანას მიეგებება და ნარუდგენს უფალს – „რაჟამს გამოხვიდე წუთისოფლიდან ამიერ სოფლად ნებით ქრისტესით, მოგეგებო და ამბორს გცემდე და მიგხადოთ წინაშე უფლისა“¹²⁵...

კათალიკოსს ან ეკლესიის მეთაურს, ეკლესიას ან საეკლესიო ცენტრს, თავისი „დარბაზის კარი“ აქვს, სადაც მას წყალობის საქმეს ეაჯებთან (შესთხოვენ). კათალიკოსი საქმეს არჩევს, „ასე რომე მოგვიდექით კარსა დარბაზისა ჩვენისასა და წყალობით საქმესა გვეაჯენითო“, – წერს ის¹²⁶.

საკათალიკოსო ცენტრებს, როგორც აფხაზეთისას ისე ქართლისას, მთელი სამწყსოდან შეეძლოთ გადასახადის აკრება. ასე რომ, მათ საკუთარი შემოსავალი ჰქონდათ. ასევე საკუთარი შემოსავლები ჰქონდათ საეპისკოპოსოებსაც. შესაძლებელი იყო, რომელიმე დიდებულის ოჯახს როგორც საკათალიკოსო, ასევე საეპისკოპოსო გადასახადი გაეღო – მაგალითად, მუხრან-ბატონების ოჯახი ვალდებული იყო ქართლის კათალიკოსისათვის, ასევე ნილკნელი ეპისკოპოსისათვისაც სათანადო გამოსაღები ეძლია. საზოგადოდ საეპისკოპოსო შემოსავლები ძალზე დიდი იყო. მაგალითად, ნილკნელ ეპისკოპოსს, ანუ ნილკნის ღვთისმშობლის სამწყსოს, სამუხრანბატონოში ჩვიდმეტი დაბა სოფელი ეკუთვნოდა, არაგვის საერისთავოში – 29 და მთელი მხარე „ანანურს ზევითი“, ქსნის საერისთავოში – 8 დაბა-სოფელი, ყოველი სოფლიდან სახუცოდ დრამა შესანიშნავ ძღვენს, თუ საკანონოს იღებდა, იგი ყოველ ოჯახს უნდა გადაეხადა – „მღვდელს“, „მსახურს“, „სოფლის კაცს“, „სოფელს“. აღსანიშნავია, რომ გადასახადები არათუ დიდი, არამედ ზოგჯერ სიმბოლურიც კი იყო, მაგრამ ერთად შეკრებილი მნიშვნელოვან რაოდენობას ქმნიდა. მაგალითად, სოფელ დამპალოში შემდეგი სახის წლიური გადასახადები მართებდათ: „მღვდელს – ერთ დღეს ჩაყენება, ნახევარი ხარი და მარჩილი. სოფელს – ერთ დღეს მასპინძლობა, კომლზედ დრამა – კოდი ერთი, მსახურს – სანიშნავი, ცხენი შეკაზმული, აგრეთვე მსახურის ცოლი თუ მოკვდეს – ერთი სანიშნავი. საკანონო, როგორც ზემოთ დაგვეწეროს, ისე გამოართვან“¹²⁷.

საკანონო გადასახადს ოჯახი რომელიმე საეკლესიო, ანდა ზნეობრივ-მორალური წესის დარღვევისათვის იხდიდა, მაგალითად, თუ ოჯახის რომელიმე წევრი უზიარებლად მოკვდებოდა – ხარს, ჯვარდაუნერლად ცოლის შერთვისათვის ორ ცხვარს და ორ ხარს, კაცის მოკვლის შემთხვევაში – 5 ხარს. ყოველ შემთხვევაში წესის დამრღვევი თუკი თავის ცოდვას მოინანიებდა, ეკლესია აღსარების შემდეგ შეინწყალებდა და ავალდებულებდა წირვასა და ლოცვას აღარ დაკლებოდა¹²⁸.

შეძლებულ მოსახლეობას საკანონოდ ევალებოდა, „დაედოთ“ და შეენირათ ეკ

ლესიისათვის მნიშვნელოვანი ქონება, მაგალითად, საყდრები თავიანთი სახლებით, ტყით, მამულით, მთელი სოფელი, ან სოფლის საყდარი თავისი სასახლეებით და მამულებით¹²⁸. ამას უჩვენებს შემდეგი მაგალითი: გურიის სამთავრო სახლის ერთ-ერთი ნეერი ბერად აღიკვეცა, შემდეგ კი ბერობა უარყო, „ბერობა დააგდო“ და გურიის მთავრად – გურიელად დაჯდა. „ბერობის დაგდების“ საკანონოდ მან სოფელ აკეთის ეკლესია მიუბოძა ბიჭვინთის ღვთისმშობელს, ანუ დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს. აქედან ისიც ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოს კუთხეებს ერთმანეთთან ცხოველი კავშირი ჰქონიათ ეკლესიის საშუალებით (გურიის სოფელი აკეთი ბიჭვინთას ეკუთვნის). ნაბერალი გურიელი წერს კათალიკოსს: „მეფემან შეგვიწყალა და გურიელობა გვიბოძა და ბერად აღთქმული ვიყავით და შენდობა გთხოვეთ და გვიბოძეთ, მისდა საკანონოდ მოგართვით აკეთის სანიხამძღვრო მისითა მამულითა“¹²⁹... ასევე 1616 წლის საბუთიდან ჩანს, რომ ქართლელ ერისთავებს, რომლებსაც რაღაც მიზეზის გამო ბოძაშვილები დაეხოცათ, ეკლესიამ საკანონოდ ნ კომლი კაცი დაადო თავისი მამულებით¹³¹.

საეკლესიო გადასახადებში შედიოდა: „გამოსალები“, „ბაჟი“, „კულუხი“, „ლალა“, „ნიშანი“, „ბეგარა“ და სხვა. მაგალითად, მარტვილის ტაძრის ყმას ემართა: „ხატის ათი ლაღარიკონი, სანთელი, ერთი ნაგირი ზეთი, ერთი ნალბაქი საკმელი. სხვა ამის მეტი ამას არაფერი არ მართებს არც ლაშქრობა, არც ნადირობა, არც შინა – ყმობა, არც მოახლეობა, არც სხვა საქმიანობა, არაფერი სხვა უდიერობა ხატის სამსახურის მეტი არა მართებს რა. სხვა კაცისაგან ხელი არ ჰქონდეს“, – ნათქვამია 1680 წლის საბუთში. სამაგიეროდ, ზემოთ აღნიშნული გადამხდელი ყმის ოჯახი ეკლესიამ დაასახლა თავის მამულში და მისცა მას სახლ-კარი, ჭურ-მამული, ალაგი, ტყე-ველი, საყანე, სასაფლაო და ეკლესიის კარი¹³². როგორც მრავალ გზის აღინიშნა, გლეხს ჰქონდა თავისი მიწა-წყალი, სახნავ-სათესი, სახლ-კარი, რის სანაცვლოდ ის ვალდებული, იყო წლიური გადასახადი უხადა.

ეკლესიის ქონება იზრდებოდა აგრეთვე შესანიშნავი, უძრავ-მოდრავი ქონებით, რომელსაც მას სწირავდნენ მეფე და თავადები.

მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგჯერ გლეხებიც კი სწირავდნენ ეკლესიას მნიშვნელოვან ქონებას. მაგალითად, სოფელ ოკამში მცხოვრები გლეხები, გვარად მეშველიანები, დიდი ადგილ-მამულის მფლობელნი ყოფილან და მათ არა უბრალოდ გლეხებს, არამედ დიდ გლეხებსაც უწოდებდნენ. ისინი თურმე დიდად ეწეოდნენ შიო მღვიმის მონასტერს. მეჩვიდმეტე საუკუნის ბოლოს გამოცემულ ერთ-ერთ სიგელში ნათქვამია ამ გლეხების შესახებ – „მეფე გიორგი, რომელმან მიართვა ძღვნად წმიდასა მამასა შიოს სასოსა თვისსა დიდითა გუჯრითა სახასო სოფელი ოკანი, მეშველანნი დიდნი გლეხნი დიდის მქონებელნი მამულისანი, მოხელენი და მოღვაწენი და შემწენი დიდისა მონასტრისა მღვიმისანი.

გვევდრებით წმიდანო მღვდელმთავარნო და წინამძღვარნო მეფეთა ამათ კურ-

თხევით მოიხსენიებდეთ და გლახნიცა ამათ პატივით შეიტკობდეთ ერთგულებისათვის და მოხელეობისათა“¹³³. ეკლესიისთვის იღვწოდა ყველა, როგორც გლახი, ისე მეფე. ამ საბუთშიც ისინი გვერდი-გვერდ მოიხსენიებიან. გლახი ეკონომიურად დამოუკიდებელი იყო, რადგან მას თავისი მინა-წყალი და ადგილ-მამული ჰქონდა, რაც კარგად ჩანს სხვადასხვა საუკუნეთა საბუთებში¹³⁴.

საეპისკოპოსოებში, როგორც ითქვა, დიდძალი თანხა და საქონელი შედიოდა, მას როგორც უძრავი, ასევე მოძრავი ქონება ჰქონდა, მაგრამ მას შემოსავალი ძირითადად იმ ქრისტიანული მოსახლეობისაგან შედიოდა, რომელიც გადასახადს იხდიდა. ეკლესია ამის გამოც იყო დაინტერესებული ქრისტიანთა რაოდენობის გაზრდით. მაგალითად, ქრისტიანობა შესუსტებულა საქართველოს მთიანეთში „ანანურს ზევით“, რომელიც ისე წილქნელის მოქცეულად ითვლებოდა და წილქნის საეპისკოპოსოში შედიოდა. როგორც საბუთებიდან ჩანს, XVII საუკუნის ბოლოსათვის, ამ მხარეში მღვდლების რიცხვიც შემცირებულა, რასაც შედეგად „საეპისკოპოსო გამოსაღების“ შემცირებაც მოჰყოლია. ეპისკოპოსი წერს: „იქაურს მღვდელს სახუცო თითო ფური დავადევით. ორი მღვდელია, ორს ფურს მოქცემდნენ, ერთი-ერთს. ჩემობას ორი ხუცესი იყო, იქაურ ხუცესს მამამთავრისა არა ედვათ, არც ერისკაცზე დრამა ედვათ, არც ეპისკოპოსის წირვა. ახალი მოქცეულები იყვნენ, ამიტომ ვერა საეპისკოპოსო გამოსაღები ვერა დავადევით რა“¹³⁵.

აქედან ჩანს, რომ იმ თემებსა და სოფლებში, სადაც ნორმალური ვითარება იყო, საეპისკოპოსო გამოსაღებში სულ მცირე – ერისკაცზე ერთი დრამა შედიოდა.

ეკლესიას, როგორც ძალზე გავლენიანსა და მდიდარ ორგანიზაციას, თავის მოხელენი ჰყავდა: მოურავი, ოცისთავი¹³⁶, ქადაგი¹³⁷, სახლთუხუცესი, ამილბარი, მესტუმრე, მელვინეთუხუცესი¹³⁸, ნაცვალი¹³⁹, ომოფორის მოლარე¹⁴⁰, როგორც ჩანს, „სახელოს“ მფლობელად ითვლებოდნენ აგრეთვე კანდელაკი, დეკანოზი, მაგლობელი და სხვა.

შეიძლება დაისვას კითხვა, რისთვის იყენებდა ეკლესია თავის დიდ ქონებას? ამ დროისათვის ეკლესიისათვის უპირველესი მნიშვნელობის საქმე ყოფილა ბრძოლა ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ, თათრების ტყვეობისაგან ქრისტიანების დახსნა და მათი დასახლება თავის მამულებში. იგი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აძლევს აგრეთვე გლეხების დასახლებას გაუკაცრიელებულ, ანდა მცირედ დასახლებულ ტერიტორიებზე (მაგალითად, თრიალეთში). მას თავის მოვალეობად მიაჩნია დახმარებოდა ღარიბს, ობოლს, საცოდავს, აღესრულებინა ქველი საქმე და შეენწყალებინა უქონელი; ყურადღებას აქცევდა ასევე ხელოსნების, წიგნის გადამწერებისა და მხატვრების ქონებრივ უზრუნველყოფას.

გრიგოლ კათალიკოსი თავის ხანგრძლივი მოღვაწეობის მანძილზე (1696-1742) ენერგიულად იბრძოდა ტყვის ყიდვისა და მაჰმადიანობის გავრცელების წინააღმდეგ. XVIII ს-ის დასაწყისში, რადგანაც იმერეთში თათრებისაგან ქრისტიანობა შევიწროებული იყო, მან პირობა დაადებინა იმერეთისა და ოდიშის თავადებს: „იმერეთის წასახ-

დენად და ასაოხრებლად ჩვენ თათარს არც პირი მიცვეთ და თუ ვინ იცის და თათარი ლაშქრით აქ ჩამოვიდეს იმერეთის წასახდენად, ჩვენ არც მივიდეთ მასთან და უნინაძღვროთ და არც მათი ვინამოთ რა“. ფიცის დამდებმა ფეოდალებმა კათალიკოსს აღუთქვეს, რომ ყოველ ღონეს იხმარდნენ თურქებისაგან ქუთაისის ციხისა და იმერეთის გასათავისუფლებლად. 1701 წ-ს ოდიშის გამგებელმა ლიპარტიანმა ფიცით აღუთქვა კათალიკოსს ტყვის სყიდვის „გადაგდება“. 1707-1710 წლებში იმერეთის საკათალიკოსო ყმებს კათალიკოსმა ფიცი დაადებინა, რომ ისინი ტყვის სყიდვის საქმეში არ გაერეოდნენ. 1709 წ-ს თავადმა ჩიჩუებმა კათალიკოსს აღუთქვეს, რომ მათ მამულში ტყვის მყიდველი არ გაეჩერებინათ. 1717 წ-ს კათალიკოსი ბუჟან დადიანს ოდიშში მღვდელმსახურების შეწყვეტით დაემუქრა და ფიცი დაადებინა, რომ მის სამფლობელოში ტყვის სყიდვას აკრძალავდა¹⁴¹.

მაგრამ ეკლესია არამარტო მოლაპარაკებებით იღვწოდა ტყვეთა სყიდვისა და გაათარების წინააღმდეგ, არამედ ეკონომიკური საშუალებებითაც. მაგალითად, 1713 წლის საბუთიდან ჩანს, რომ ერთ-ერთ დიდებულ, იასე მალალაშვილს ტყვეები გაუყოდა, რისთვისაც ის შესაფერისად დასაჯა ეკლესიამ. აიღო მისგან ერთ-ერთი მამული, რომელიც ეკლესიისათვის სასურველ პირს უწყალობა. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ზნეობრივი გადაგვარების საკომპენსაციოდ ეკლესია მნიშვნელოვან საკანონოს ადებდა დიდებულის ოჯახს. აღნიშნული მამულიც საკანონო სასჯელად ჩამოურთმევია მას. ამ დოკუმენტში ნათქვამია: „მალალაშვილმან იასემ დიას ავი საქმე ქმნა და ტყვეები დაყიდა... ეგეთსა ძვირის მოქმედსა ზედა უნამეტნავესად წეს იყო რასაცა ოდენ გავსწყრომოდეთ ანუ თვალთაგანი, ანუ ხელთაგანი, ანუ ფეხთაგანი, ანუ ერთი ასოთა მისთაგანი მოგუეკვეთა, კნინდა და ვიდრე სიკვდილ მონევენული გვექმნა. არამედ ამის ესევითარისაგან განავათავისუფლეთ... და საკანონოდ დაგვიდვა და დავადებინეთ მონა თავის განაყოფის ერასტის იქით ხევამდე ზევით გზამდე ქვემო ერასტის მიწის საზღვრამდე. რაც არის ეს სულ დავადებინეთ“¹⁴²...

ასევე ეკლესიამ 1696 წლისათვის დიდი საკანონო დაადო და მამულები ჩამოართვა ფირამ მხეიძეს, რომელმაც ოთხი ყმა გაყიდა. ამ მამულში შედიოდა სახლ-კარი, ჭურ-მარანი, მამული, ტყე, ველი, საყანე თავის გასავლით, შემოსავალი, საქებრითა და უძებრით. მთელი ეს მამული საეკლესიო გლეხებს გადაეცა¹⁴³.

თათრის ტყვეობისაგან დახსნას შეეხება 1712 წლის დოკუმენტი, რომელშიც კერძოდ, წერია: „ბიბია ბოლქვაძე აფხაზს ცოლშვილიანა წაეყვანა და ნემსაძე კათალიკოს დაეხსნა და ნოჯიხევს დაესახლებინა.

ახლა ჩვენ ერთი მისი უფროსი თათრისაგან ას მარჩილად დავიხსენით“¹⁴⁴. 1713 წლის დოკუმენტში ნათქვამია: „...ნადირა ახალციხელს გაეყიდნა და ჩვენ ბატონიშვილმა კათალიკოსმა დომენტიმ დავიხსენით და გარდამოვიყვანეთ“¹⁴⁵; 1731 წლის დოკუმენტში: „გელათის წმინდა გიორგის ზედაშხედველმა გაბრიელ თათრისაგან დავიხსენი მოსახლე კაცი გიორგი ხანთაძე და შენტვის შემომინირავს პატიოსანო ცათა უმაღლე

სო ბიჭვინთისა ღვთისმშობელ¹⁴⁶; 1740 წლის დოკუმენტით პატრიარქი დომენტი თავის ხელქვეითს ავალებს: „...რაც აყრილი კაცი იყოს მოიყვანე – დაასახლე“¹⁴⁷; ხოლო დაახლოებით 1742 წლის დოკუმენტით აფხაზეთის კათალიკოსი წერს – „ზოგი რომელიმე ოცისა და ათის წლითგან დაკარგული ყოფილიყო და ჩვენ ამოვიყვანეთ და ხელახლა ჩვენ დავასახლეთ“¹⁴⁸. 1687 წლის დოკუმენტში საუბარია მრავალი გლეხის დასახლებაზე, როგორც შიდა ქართლში, ისე მის გარეთ, მაგალითად, „თრიალეთზე სოფელი ბარალეთი ჟამთა ვითარებისაგან აოხრებულყო და ახლად ჩვენ ავაშენეთ და კაცნი დავასახლეთ“¹⁴⁹. როგორც აღინიშნა, ეკლესია განსაკუთრებით ზრუნავდა ქველი საქმეებისათვის, მაგალითად, გაღარიბებულს გლეხს ყოველგვარი გადასახადისაგან ათავისუფლებდა. ის ერთ გლეხს წერს: „...წყალობა გიყავით და გათარხნეთ და გაგათავისუფლეთ ვინც ობოლი და ოხერი იყავ... არა ჩვენი გამოსაღები არ გეთხოვებოდეს რა: არც პური, არც ღვინო, არც ხენა, არც თესვა, არა საბალახე, არა კოდის პური, არას ჩვენს მოხელეს თქვენთან ხელი არ ჰქონდეს“¹⁵⁰. ამ გათავისუფლებულ ღარიბს გლეხს მხოლოდ მცირეოდენი ფორმალური გადასახადი დააკისრეს.

ეკლესია ღარიბებს სხვათა ვალისაგანაც ათავისუფლებდა: მაგალითად, საყდრის ყმა ბარარაშვილს ემართა დოღმაზა შანშიაშვილის ვალი: „ყმა ვალისაგან დიად გატეხილი იყო, რომ ღონე არა დაედებოდა რა“¹⁵¹. ამ ყმას ვალი ეკლესიამ გადაუხადა. ეკლესია არა მარტო გაჭირვებულ ყმა გლეხს, არამედ მთელ სოფელსაც ათავისუფლებდა გადასახადებისაგან. ასე გაუთავისუფლებიათ მანგლისელები ერთ-ერთი გადასახადისაგან: „ანე გავსინჯეთ და სარგებლისაგან და შემატებისაგან საცოდავი საქმე უფრო ხდებოდა და ამოგიკვეთეთ“¹⁵². 1712 წლის დოკუმენტშია: „...ნაყმევი ყოფილან და ბევრი ბეგარა მართებდათ, ყველას ჩვენ არ გამოვეკიდეთ“¹⁵³. 1713 წლის დოკუმენტშია: „ლალის სითარხნეს გვეაჯეთ, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი და ღალა ამოგიკვეთეთ“¹⁵⁴. როგორც აღინიშნა, ეკლესია მინა-წყალსა და ქონებას აძლევდა მხატვარს¹⁵⁵, ხელოსანს¹⁵⁶, წიგნების გადამწერს¹⁵⁷. ეკლესია დაინტერესებული იყო და ქონებრივად აძლიერებდა ეკლესიისათვის მომსახურე ადამიანებს, რომელთაც „ერთგულები“, „მემკვიდრენი“ და „მცხეთისშვილები“ ეწოდებოდათ. მათთვის ქონების, მიწა-წყლისა და მამულის ბოძებას შეეხება მრავალი საეკლესიო საბუთი, უბოძებდენ ასევე ყმებსაც. თუ რომელიმე მათგანი ეკლესიის „ორგულობას“ გამოიჩინდა, იგი შესაბამისად ისჯებოდა. მას საეკლესიო მამულებიდან აძევებდნენ, მაგალითად, ევდემონ ქუთათელი წერს აგიაშვილს: „ჩემი ორგული კაცი მეძმარიაშვილი ესახლა პატრიკეტს და ის მეძმარიაშვილი შენ აგაყრევინი... მერე იმ ჩემის კაცის მეძმარიაშვილისეული პარტახი გეთხოვე... ანე მოგვიცემია სახლკართა, ჭურმარანითა, ტყითა, ველითა, ვენახითა, საყანითა, სასაფლაოთა, სათიბითა...“¹⁵⁸. ეკლესიის ქონების ერთი ნაწილი ტაძრებსა და მონასტრებს ხმარდებოდა¹⁵⁹. ეკლესიას უდიდესი მნიშვნელობის საქმედ მიაჩნდა „მამულისა და საყდრის მოვლა“¹⁶⁰. აღსანიშნავია, რომ ეკლესიის მღვდელმთაფრები და მამამთაფრები საეკლესიო ქონებით შესყიდულ ყმებს არამარტო ეკლესიის

უძრავ ქონებას სწირავდნენ, არამედ თავიანთი საფასით, ანუ პირადი შემოსავლით შეძენილსაც. პირად ქონებას „კონდაკით“ მოგებული ენოდებოდა და ის პირადი შრომით, ანუ მღვდელმოქმედებით იყო მიღებული¹⁶¹.

აღნიშნულ პერიოდში მაჰმადიანური აგრესიის გამო მრავალი საეპისკოპოსო გაუქმდა, მაგრამ ისინი, რომლებიც არსებობდნენ, თავს მტკიცედ გრძნობდნენ. 1701 წლის საბუთში შემდეგი საეპისკოპოსო კათედრები იხსენიება: ალავერდისა, ხარჭაშნისა¹⁶²; 1702 წლის საბუთში მოხსენებულია ბოდბელი, თბილელი, მანგლელი, სამებელი, მროველი, ჭერემელი, ნილკნელი, ხარჭაშნელი, დმანელი, ბოვნიელი, წალკელი, ალავერდელი და ნინოწმინდელი ეპისკოპოსები¹⁶³.

1720 წლის საბუთში ალავერდელი, რუსთაველი, ხარჭაშნელი, ჭერემელი¹⁶⁴; 1741 წლის საბუთში – ურბნელი და მროველი¹⁶⁵; ხოლო 1746 წლის საბუთში – ნილკნელი, სამებელი, ჭერემელი და ხარჭაშნელი ეპისკოპოსები იხსენიებიან¹⁶⁶.

ეპისკოპოსთა შორის საქმიანი ურთიერთობა არსებობდა. იმის გამო, რომ მათი ეპარქიები მნიშვნელოვანი ქონების პატრონები იყვნენ, ზოგჯერ მათ დავა ქონებრივ საკითხებზეც უხდებოდათ. კერძოდ, ისინი საეპარქიო საზღვრებისა და საეკლესიო დაბა-სოფლებისა და ყმებისათვის დაობდნენ.

კახეთში არსებული საეპისკოპოსოები ქართლის კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ. თუმცა კი, იმის გამო, რომ კახეთის დამოუკიდებელი სამეფო არსებობდა, ქართლის სამეფოში ტერიტორიულად მყოფი ქართლის კათალიკოსი ზოგჯერ ზოგიერთ კახელ ეპისკოპოსს, განსაკუთრებით კი ალავერდელს, ფიცის წიგნს აწერიებდა: „ვინცა ვინ ალავერდელი ყოფილან ან იქნების, მეცა და სხვანი ყველანი სვეტიცხოვლის კარსა და ვინ საჭეთმპყრობელი კახი ყოფილა კურთხევა მისგან მიუღია“, ნათქვამია XVII საუკუნის ერთ დოკუმენტში¹⁶⁷.

ძალზე ხშირად ეპისკოპოსთა შორის დავას კათალიკოსი არჩევდა. მაგალითად, ის მანგლელს წერს: „თქვენ და დმანელს სამწყსოზედ სარჩელი შეგქონდათ და ბატონი შვილს კათალიკოსს განესაზღვრა და გაერიგებინა“¹⁶⁸; ასევე საზღვრავს ქართლის საკათალიკოსოსა და თბილელს შორის სამწყსოს¹⁶⁹.

ეპისკოპოსს ძალზე დიდი ნონა ჰქონია ქვეყანაში. XVIII საუკუნის დასაწყისის ერთ დოკუმენტში ნათქვამია: – „რა რომ საათაბაგო სჯულზე მიდრკა და ეპისკოპოსნი მოიშალნენ, მას აქეთ თქვენს ქვეყანაში ეპისკოპოსი აღარ შემოსულა და რალაც ადგილში ეპისკოპოსი არ შევა და იმისი მადლი და კურთხევა არ მივა, ან იმისი მამამთავარი და მოძღვარი არ ასწავლის და არ ჰმწყის, ის ქვეყანა და იქ მსახლობელნი ქრისტიანენი არ იქნებიან და არც მართლმადიდებელში აღირაცხვიან“¹⁷⁰.

ეპისკოპოსი დამოუკიდებელი და გავლენიანი ხელისუფალი იყო, ამიტომაც საეპისკოპოში მცხოვრებნი მეპატრონენი ვალდებულნი იყვნენ, მას შესაბამისი ღირსებით მოპყრობოდნენ, რაც გარკვეულ „გამოსაღებად“ ითვლებოდა. მაგალითად, „რაჟამს ნილკნელი მუხრანის ბატონის სახლში მობრძანდეს, მუხრანის ბატონი და მეუღლე მათ

წინ წამოეგებნენ და სუზანსა და დორზედ ცოლ-ქმართ შუაზეთ დაინვიონ და დიდის პატივით დახვდნენ¹⁷¹.

ეს იმას ნიშნავს, რომ ეპისკოპოსის ვიზიტისას მუხრან-ბატონების ოჯახში მას წინ უნდა დახვედროდა მუხრან-ბატონთა სახელგანთქმული სახლის მეთაური (ისინი მალე ქართლის მეფეებიც ხდებიან) თავის მეუღლესთან ერთად. არც ერთ მეუღლეს არ შეეძლო ეპისკოპოსის ოფიციალური სტუმრობა თავისი მეორე ნახევრის გარეშე. მიგებების შემდეგ (ანუ რამდენიმე ნაბიჯის წინ გადადგმის შემდეგ) მათ ეპისკოპოსი დარბაზში შუა საპატიო ადგილას („შუაზედ“) წინასწარ გამზადებულ სკამზე (რომელზეც „სუზანი და დორი“ (ხალიჩის მაგვარი რბილი გადასაფარებელი) იყო დაგებული) უნდა დაებრძანებინათ, ამის შემდეგ კი, „დიდის პატივით“ უნდა „დახვედროდნენ“ – ე.ი. თხოვნას თუ სხვა რაიმე საქმეს ღირსებით მოპყრობოდნენ.

საზოგადოდ მიიჩნეოდა, რომ „ეპისკოპოსის სამსახური“ საეკლესიო გლეხებისა და „კაცების“ მოვალეობას შეადგენდა. ახალ დადგენილ ეპისკოპოსს ევალეობდა საეკლესიო „კაცებისათვის“ „ეპისკოპოსის“ სამსახური ესწავლებინა – „ეკლესიისა და ეპისკოპოსის სამსახური ასწავედ, თორემ ღმერთი ეპისკოპოსის ხელიდან გამოიძიებს თავისის სამწყსოს საქმეს“¹⁷².

აღსანიშნავია, რომ ეკლესიას თავისი „მოლაშქრე კაცები“ ჰყავდა, ხოლო ამ „მოლაშქრე კაცებს“ თავიანთი „მსახურები“ ჰყავდათ¹⁷³. მაგალითად, სოფელ ხიბულაში მოლაშქრე აზნაურს ოცდაათი მსახური (მოლაშქრე) ჰყავდა, ჯგალში – 38, საცაილოში – 63, დარჩელში – 85¹⁷⁴.

ეკლესია (ე.ი. საკათალიკოსოები) აშენებდა ციხეებს და ხალხს მის შემოგარენში ასახლებდა: „არგვეთი ძველი ციხე იყო და აღშენება დაუნწყეთ და გლეხებს დასახლება“, – წერდა გაენათელ-ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსი 1664 წელს¹⁷⁵.

როგორც ცნობილია, კახეთის ლაშქარს ეპისკოპოსები მეთაურობდნენ, კერძოდ კი, სადროშოებს. 1722 წელს შედგენილი „სარუსთველო დროშის განწესების“ თანახმად, რუსთველ ეპისკოპოსს ძალზე დიდი, ძლიერი და ორგანიზებული ჯარი ემორჩილებოდა.

რუსთველის დროშას ვალდებული იყვნენ დამორჩილებოდნენ მიწერილი თავადები, აზნაურები, ეპისკოპოსები, წინამძღვრები და გლეხები. თუკი მოხდებოდა ისე, რომ რუსთველის დროშაზე მიწერილი თავადი, მოურავი ან ერისთავი თავისი ლაშქრით სხვა სადროშოს დაექვემდებარებოდა (მეფეს ანუ ბატონის დროშას, ანდა ქიზიყის სადროშოს), ამ შემთხვევაში რუსთველ ეპისკოპოსს ნება ჰქონდა ურჩისათვის ეჩივლა მეფესთან ანუ ბატონთან, ხოლო მეფე ურჩს მამულს წაართმევდა. ხოლო რუსთველს შეეძლო რაიმე სხვა ზიანის მიყენება მისთვის¹⁷⁶.

რუსთველი ეპისკოპოსი ვალდებული იყო კვირაში ერთხელ ჯარი რიცხოვნობრივად შემოწმებინა, ვინც დააკლდებოდა, იმით სჯიდნენ, რომ რუსთველი ეპისკოპოსის სასარგებლოდ ხარს წაართმევდნენ მოხელენი, რომელთაც „რუსთველის მეჯობენი“ ეწო-

დებოდათ. ასევე უნდა გადაეხადა ჯარიმა „მარჩილი“, რომელსაც „იასაულები“ გამოართმევდნენ, ხოლო იმათ, რომელთაც შეძლება არ ჰქონდათ, ე.წ. „ნაკლებ თავადებს“ მეფის ბრძანებით, ან მამულის ნაწილს წაართმევდნენ, ანდა კვერთხით გვემდნენ¹⁷⁷.

რუსთველის დროშა შესანახად და საპატრონოდ ჩაბარებული ჰქონდათ „დროშის მტკირთველებს“, ნორიოელ ჭიჭინაძეებს, რომელთა მოვალეობასაც წარმოადგენდა: დროშის „ნასვენების“ დროს (ე.ი. სალაშქროდ გასვლისა და დროშის ადგილიდან დაძვრის ბრძანების შემთხვევაში) დროშის გადაცემა „ძლიერი და უმჯობესი კეთილ-ცხენოსანი კაცისათვის, რომელსაც ის ხელში უნდა დაეჭირა, ხოლო სხვა ჭიჭინაძეები მას გარს უნდა შემოხვეოდნენ, როგორც ომის, ასევე მშვიდობის დროს დროშის ადგილზე დასვენებამდე. ისინი იყვნენ დროშის „ქეშკეშები და მცველები“¹⁷⁸.

სარუსთველო დროშაზე მიწერილი იყვნენ შემდეგი თავადები, ერისთავები, ეპისკოპოსები და გლეხები: პირველად თვითონ რუსთველი ეპისკოპოსი თავისი ყმით და სამოურაოებით, სამებელი, ავალისძენი, იორ-სამგორიდან არაგვისპირელნი, გურამიშვილები, გაღმაკახელნი, თიანეთელნი, ფშავ-ხევსურნი, ერწო-უალელნი, „მათ შინა მოსახლენი აზნაურნი და თავადნი“, ჩოლოყაშვილები, გილიდაშვილები, მაყაშვილები, ჯანდიერიშვილები, ზემოთელაველნი, რუსიშვილები, ჯიმიითის მოურავნი, სალინაშვილები, ქუშმისიშვილები, პანკისის ხეობელნი, „ენისელთ მოურავის სახლნი, ჯორჯაძენი, ენისელით და ყმით“, ნეკრესელი, ნეკრესის ყმით, „გავაზი და ყვარელი“ და ა.შ.¹⁷⁹. რუსთველს ემორჩილებოდა ასევე „ღმრთაების დროშა“, რომელზეც მიწერილი იყვნენ ასევე მრავალრიცხოვანი თავადაზნაურნი, ყმები, „სახასოები“ და სხვა ადგილმამულები. როგორც ზემოთ მოყვანილიდან ჩანს, რუსთველის ჯარი ორგანიზებული სამხედრო შენაერთია, რომელსაც თავისი მტკიცე, მკაცრად განსაზღვრული ეკონომიკური საფუძველი აქვს, უთუოდ მსგავს მიზეზთა გამო სპარსეთის იმპერიაში ქართული ჯარი ერთ-ერთ ყველაზე საუკეთესოდ მიიჩნეოდა, რასაც უცხოელი დამკვირვებლებიც აღნიშნავდნენ. ქართველი მეომრები ცნობილი იყვნენ როგორც ყველაზე დისციპლინირებული სპარსეთის იმპერიის მრავალტომოვან ლაშქარში, თვითონ ამ რუსთველის სადროშოს ზემოთ მოყვანილ დოკუმენტსაც იმამყულისხანი ამტკიცებდა – სპარსეთის ვასალი და ამავე დროს მეფე კახეთისა.

ეკლესია, როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ საქართველოში, მთელი თავისი ძალებით იბრძოდა ქართველების გალექების, გააფხაზებისა და გათათრების წინააღმდეგ. სამწუხაროდ, აღმოსავლეთ კახეთში სხვადასხვა პოლიტიკურ-სოციალური მიზეზების გამო ქართველების ნაწილი გალექდა. 1787 წლის დოკუმენტში ალავერდელი ეპისკოპოსი წერს თავის ერთ-ერთ დეკანოზს – „კახეთი რომ ლეკისაგან აიყარა და გალექდნენ კახეთის კაცნი, იმ გაჭირვებაში სანყალი მამაშენი... მოგვეკვდომოდა“¹⁸⁰.

დავით გარეჯის მონასტრები და ასევე ბიჭვინთის საეკლესიო ცენტრი მაჰმადიანთა და ჩრდილოკავკასიელთა შემოსევის დროს ქრისტიანული საქართველოს საზ-

ღვრებზე მოექცნენ და სარწმუნოების დამცველ ბურჯებს წარმოადგენდნენ. ამიტომაც, პირველ რიგში ლეკებისა და აფხაზ-აფსარების თავდასხმებს ისინი განიცდიდნენ, მრავალი ბერი ამონყვიტეს დავით-გარეჯში ლეკებმა. 1696 წლის საბუთში ნათქვამია – „ძველი გუჯარნი და სიგელნი მტერთა ქრისტიანეთას ლეკთა წარეხენა მას უამსა ოდეს წმიდა მონასტერი დავითისა წარტყვევენეს ლეკთა და წმიდანი მონაზონნი მოსრეს“¹⁸¹.

1712 წლის საბუთში დავით გარეჯის ბერები წერენ, რომ ლეკებს თავდასხმის დროს ძველი ბერების ნაღვანი მოუსპიათ, ხოლო ბერები ამოუხოცავთ. „იმათ მიცვალებას უკან ჩვენც ზედ მოვესწრებით მონასტერსა: იმათი ნაღვანიცა და ამ გუჯარის უწინდელი ჩვენი ნაღვანიცა, ურჯულონი ლეკნი დაგვესხნენ თავსა. და მონასტრის კრებულნიც დახოცეს და მონასტრის სახმარნი ჭურჭელნი და საეკლესიო იარაღი ყველა წარტყვევენეს, იავარყვეს და მოაოხრეს“¹⁸².

განსაკუთრებით გამანადგურებელი ქრისტიანებისათვის აფხაზ-აფსართა თავდასხმები იყო, რომელმაც თავისი ასახვა საეკლესიო დოკუმენტებში ჰპოვა. მაგალითად, 1706 წლის დოკუმენტიდან ჩანს, რომ აფხაზეთში მდებარე საკათალიკოსო სოფელ ნაჟანევიდან აფხაზ-აფსართა შემოსევების გამო გლეხები აყრილან, დარჩენილი მოსახლეობის დიდი ნაწილი აფხაზეთის მთავარს, ყვამ შარვაშიძეს გაუყიდა (ჩანს, ტყვეებად) და მთელი სოფლიდან მხოლოდ ექვსი კაციღა დარჩენილა. ისინიც, აფხაზეთა შემოსევების შიშით კათალიკოსს ნაუყვანია და საქართველოს სხვა დაცულ კუთხეებში დაუსახლებია, კერძოდ ხობში, ხიბულაში და სხვაგან. მაგალითად, ელიშახუ ნანაისშვილი „ენგურის გაღმიდან“ წამოუყვანიათ და ხიბულაში დაუსახლებიათ. როგორც აღნიშნული იყო, აფხაზეთის თავადაზნაურობამ ოდიშთან ომების დროს დამხმარე ძალად ჩრდილო კავკასიიდან მონვეული ადიღეურ-ჩერქეზული ტომები (აფსარები) გამოიყენა, რომლებიც შემდეგ დასახლდნენ კიდეც აფხაზეთის მინა-წყალზე. ისინი წარმართები იყვნენ, მაგრამ აფხაზეთის ძველმა თავადაზნაურობამ ძველებურად შეინარჩუნა თავისი მამაპაპეული სჯული, ქრისტიანობა და თავს ქართულ ეკლესიას აკუთვნებდა (გამაჰმადიანებულების გარდა). როგორც ზემოთ მოყვანილი დოკუმენტიდან ჩანს, ამ მიზეზის გამო საეკლესიო გლეხების გამყიდველი ყვამ შარვაშიძის გარდაცვალების შემდეგ მისი ოჯახიდან ეკლესიამ ოჯახის მეთაურის შეცოდების ასანაზღაურებელი „ნიშანის“ აღება შეძლო: „კიდეც ნაჟანევს სოფელი საკათალიკოზო ნემსაძე კათალიკოზის ხელშიდ აფხაზისაგან აყრილიყო. ყვამ შარვაშიძეს სხვა დაეყიდა და ექვსი მოსახლე კაცი ყავდა. ის კათალიკოზიც ბევრს ედავებოდა და ჩვენც, მაგრამ არც მას და არც ჩვენ პასუხი მოგვცა, რომ შარვაშიძე მოკვდა. მივედით ჩვენ და ნიშანიც მართებული ავიღეთ“¹⁸³, 1712 წლის საბუთიდან კი ჩანს, რომ სოფელ ნაჟანევიდან აფხაზ-აფსარებისაგან აყრილი მოსახლე სამოცი საეკლესიო გლეხი აფხაზეთის კათალიკოს ნემსაძეს „დაეკარგა“ და მან მხოლოდ რამდენიმე ოჯახის გადასახლება შეძლო. საეკლესიო გლეხები თვით შუაგულ საქართველოშიც თათრდებოდნენ, 1694 წლის სა-

ბუთიდან ჩანს, რომ ერთი საეკლესიო ყმა გაათათრებულა, შემდეგ კი თავისი საკუთარი მამული მიუტოვებია და გადაკარგულა. ამ გაათათრებული ყმის მამული ეკლესიას „ერთგულისა და თავდადებით „ნამსახურისთვის“ უბოძებია: „ბადასშვილის მამული ამ წესით გიბოძეთ, რომ საყდრის ყმა იყო და ბევრის კაცის კვლასა და ტყვის გასყიდვაში გაერივა და გაათათრდა; და ჩვენგანაც სანყენი იყო და საყდრის შემცოდეც იყო, ან ნავიდა ისი და დაიკარგა და მისი მამული, რასაც მქონებელი ყოფილიყო, სულა უკაფითა, საკაფითა, სასახლითა და სასაფლაოთა, ქვევრითა და მარნითა მისის სამართლიანის ღვრითა“¹⁸⁴ გვიბოძებია.

საქართველოს სამეფო სახლები, წარჩინებულები და თვით გლეხებიც კი, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დიდად ზრუნავდნენ მონასტრებისა და ბერებისათვის. აძლეუდნენ მას მიწა-წყალს, ადგილ-მამულებს, „სარჩოს და ულუფას“, ათავისუფლებდნენ გადასახადებისაგან, უდგენდნენ ტიპიკონს. მაგალითად, 1696 წლის საბუთიდან ჩანს, რომ დავით გარეჯის მონასტერს არავითარი გადასახადი არ ედო: „არც საური და არცა რამე საბეგარო საქმე“¹⁸⁵. მიუხედავად ამისა, როგორც ჩანს, ბერები თავს ნებას აძლევდნენ, ერთი რომელიმე მონასტერი დაეტოვებინათ და სხვა მონასტერში გადასულიყვნენ, რისი აკრძალვაც 1702 წელს საეკლესიო კრებამ სცადა, რომლის განჩინების პირველ მუხლში ნათქვამია: „რომელიც ბერი დავით გარეჯას თუ ნათლისმცემელს, თუ დოდოს, თუ ბერთუბანს მივიდეს მეტანიად და დასადგომად და აღთქმა ჰყოს მუნ მონასტერსა შინა სამყოფად, მერე კვალად უკან იქცეს და დაუტევოს თავისი მონასტერი და სხვად მონასტრად მივიდეს, წყეული იყოს“¹⁸⁶. ამავე წელს კათალიკოსი ევდემოზ დიასამიძე დავით გარეჯას მონასტერს ყოველწლიურ ჯამაგირს უახლებს, პურს, ღვინოს, სანთელს, ზეთს, შულოს, კერძოდ, პური კოდი 20, ღვინო საპალნე 3, სანთელი ლიტრა 2, ზეთი ლიტრა 5, შულო ჩარეკი 1¹⁸⁷. ეკლესია დიდ ყურადღებას იჩენდა ბერებისადმი. იგი იმაზეც ზრუნავდა, რომ რაიმე საქმეზე ჩამოსული ბერები უბინაოდ და უყურადღებოდ არ დარჩენილიყვნენ. როგორც 1704 წლის საბუთიდან ჩანს, ამ მიზნით ტფილელმა ეპისკოპოსმა გარეჯის მრავალმთის ნათლისმცემლის ბერებსა და მათ შორის „სულხან ყოფილს საბა მონაზონს“ გამოუყო ადგილი ქალაქ თბილისში: „საბატონისშვილოს სასახლიდან ადგილი მოგიჭრეს და თქვენთვის სამყოფად გიბოძე, რომელიც თქვენი მონაზონი ან მღვდელი ამ ქალაქს ჩამოვიდეს მათთვის სადგომად განუჩინეს“¹⁸⁸. ამავე წლის ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ საგარეჯოს მამულების მთელი შემოსავალი დავით გარეჯას სამ მონასტერს ხმარდებოდა¹⁸⁹. ხოლო ალავერდელმა ეპისკოპოსმა დოდოს მონასტერს ულუფა: 15 კოდი პური, 2 მარილის ქვა და უღელი ხარი, ზეთი განუჩინა. „ყოველთვის მოგეცემოდეს ჩვენთა შესანდობლად და სულის ჩვენის მოსახსენებლადო“, – წერს ეპისკოპოსი¹⁹⁰.

მონასტრებს, კერძოდ დავით გარეჯს ჰქონდა თავისი „განწესებული რიგი“, ანუ ტიპიკონის მაგვარი წესი¹⁹¹. ეკლესია დაინტერესებული იყო, რომ ბერებს თავიანთი მონასტრის ისტორია სცოდნოდათ. მაგალითად, 1709 წელს ნინოწმინდის ეპისკოპოსს

დოდოს მონასტრისათვის ისტორია დაუნერია¹⁹², სადაც დავით გარეჯელისა და ნმირა დოდოს ღვანლია მოთხრობილი.

მონასტერში დაყუდებული ბერის ქონება საბოლოოდ მონასტერს უნდა დარჩენოდა. მაგალითად: ერთი ბერი კახეთიდან მისულა თბილისში და მთანმინდაზე, ნმ. დავით გარეჯელის სამყოფელში დაყუდებულა, და იქვე გარდაცვლილა. მას დარჩენია გარკვეული ქონება, ამ ქონებაზე პრეტენზია განაცხადეს როგორც ჭერემელმა ეპისკოპოსმა, ასევე თბილელმა ეპისკოპოსმა. ამის გამო კათალიკოსს გამოუცია განწესება, რომლის ძალითაც ამ ბერის ქონება თბილელ ეპისკოპოსს დარჩენია, „რადგან მონასტერი ესე თბილელისა იყო“, საბოლოოდ კი, რა თქმა უნდა, მთანმინდის მონასტერს. მასში კერძოდ ნათქვამია: „და არა ხოლო ამას მონასტერსა განვანესეთ, არამედ ყოველსა საქართველოსა ეკლესიათა ზედა: რომელნიცა მონაზონნი, რომელსაცა მონასტერსა დაემკვიდრნენ, რაცა საქონელი დაშთეს, მის მონასტერსა არის, სხვა ნუ ვინმე მონანილე ექმნების“¹⁹³.

1712 წლისათვის, როგორც ეს ამ წლის ერთი საბუთიდან ჩანს, დავით გარეჯაში თერთმეტამდე ბერი ყოფილა. კერძოდ: 1. წინამძღვარი, 2. ბარნაბე, 3. შიო, 4. იმერელი გრიგორი, 5. მეორე გრიგორი, 6. გურიელი ნიკოლოზი, 7. დემეტრე, 8-9. პავლე და სილოვანი (ერთ სენაკში ცხოვრობდნენ), 10. გერმანე და 11. ბართლომე. ისინი ამ დოკუმენტში იმიტირებულა ჩამოთვლილი, რომ მათ სენაკებში მონასტრის გარკვეული ქონება – კერძოდ კი ხატები იყო დაბინავებული. შესაძლებელია, ამ მონასტრებში სხვა ბერებიც იყვნენ, რომლებიც მონასტრის საინვენტარო აღრიცხვის სიაში არ მოხვდნენ¹⁹⁴. ამ სიიდან ჩანს, რომ მონასტერში ძალიან მნიშვნელოვანი ქონება ინახებოდა, კერძოდ, ფარჩის სირმით საგანგებოდ ნაკერი დიბის მთარსიებული, შავი ან წითელი ფარჩის, სარბაბის, შალ ზარბაბის, ყვითლის საიის, წითელი ატლასის, იისფერი იეზდის, წითლის ყაბავარის, ყვითელი ატლაბაფთის, თეთრი დიბის, ყირმიზის და სხვა ქსოვილით შეკერილი სამღვდელო შესამოსლები, ბისონები, ფილონები და სხვა. ასევე მსგავსი ქსოვილებსაგან შეკერილი მრავალრიცხოვანი სტიხარი, ასევე ოქროს ღილებით, მინანქრით დაფერილი ღილებით, არშინი ჯვრებით და ოქრომკედით ნაქსოვი მრავალრიცხოვანი ოლარი, ოქრომკედის საკერებით, რომლებზეც მთავარანგელოზები იყვნენ გამოყვანილნი. წვრილი მარგალიტებითა და თვლებით შემკული ოქროს და ვერცხლის ღილებიანი, სირმითა და ოქრომკედით ნაკერი უამრავი ენქერი, ვერცხლისჯაჭვებიანი და ვერცხლისღილებიანი საბუხარები (სამაჯურები), რომლებზეც ზოგჯერ რომელიმე ხატი იყო გამოსახული. მაგალითად, ერთზე ხარება იყო ამოქარგული. აქ იყო ვერცხლის ბარძიმი დიდი ზომისა, ოქროთი დაფერილი, მსგავსი მასალის სამი ცალი ფეშხუმი, კამარა, კოვზი, მინანქრისტარიანი ლახვარი, აქ იყო აგრეთვე ვერცხლის მრავალრიცხოვანი „სინმინდის იარალი“, ასევე ძვირფასი ქსოვილებითა და მსგავსი მასალით ნაკერი და ნაქარგი დაფარნები და პერეკელები. ასევე იყო მრავალრიცხოვანი საეკლესიო წიგნი, მაგალითად, ვერცხლით მოჭედილი, ოქროთი დაფერილი სახარე

ბები, მარგალიტისანიშნიანი და ფარჩის „ბოხჩიანი“ კონდაკები. აქ იყო ასევე მრავალრიცხოვანი სამოციქულო, გულანი, მათეს თავის თარგმანი, მეტაფრასები, კლემაქსი, მამათა ცხოვრებანი, პარაკლიტონი, კურთხევანი, დიდი სჯულის კანონი, დავითნი, ტიპიკონი, ჟამნი, ლოცვანი, სტოდიერი, ბალავარიანი, წმიდა ნინოს ცხოვრება, ასურელ მამათა ცხოვრებანი „ყველა თავიანთ საგალობელ-სახარება-სამოციქულოთი“, სწავლანი, ძველი სვინაქსარი, ზატიკი, სადღესასწაულო, მარხვანი და სხვა წიგნები. მონასტერს ჰქონდა ასევე უამრავი სპილენძის ქვაბი, თუშფალანგები, ლანგრები, საფლავები, ლამბაქები, მათლაფები, ტაშტები, ჯამები, ჩამჩები, ქაფქირები, სურები, თუნგები, სამარილები, ბროლის სირჩები და სხვა ჭურჭლეულობა. ჰქონდათ ასევე ვერცხლის ჭურჭელიც. სხვა იყო ის ქონება, რომელიც მონასტერს სხვადასხვა ადგილას – პატარა ძეგლში და სხვაგან ჰქონდა. საერთოდ, ამ მონასტრის უძრავ-მოძრავი ქონება გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანი იყო.

როგორც XIII საუკუნის დასაწყისში შედგენილ „ვაჰანის ქვაბის განგებიდან“ ჩანს, ამ მონასტერში ბერების რიცხვი განსაზღვრული ყოფილა – ოცი. გარდა ამ ოცი ბერი სა, მონასტერში ყოფილა 24 მღვდელ-მონაზონი და შვიდი იერო-დიაკონი, ამით გარდა, მონასტერს ჰყოლია აგრეთვე „ათი მსახური“, რომლებიც „ტრაპეზისა, სამზარეულოსა და სახაბაზოისა სამსახურსა აღასრულებდნენ“¹⁹⁵. ბერებს არ ევალებოდათ ამ მონასტერში რაიმე სამუშაოს შესრულება, მათ მოვალეობას შეადგენდა „მარხვა, ლოცვა, მოღვაწეობა და საღმრთო წერილისა კითხვა“, ისინი ყოველმხრივ უზრუნველყოფილნი იყვნენ. ტრაპეზობის, ანუ პურის ჭამის დროს მორიგე კანანარხს ხმამაღლა უნდა ეკითხა წიგნი მშათა გასაგონად. ტრაპეზობის დროს სასტიკად აკრძალული იყო საუბარი, წესის დამრღვევს გარეთ გააგდებდნენ. კერძი ყველას თანაბარი რაოდენობისა ეძლეოდა, როგორც „უხუცეს“ ძმას, ასევე „უდარესს“. სტუმრის მოსვლის დროს საჭმლის მომატება შეიძლებოდა, ვინმე დიდი და საპატიო პირის, ეპისკოპოსის, საპატიო ვინმე მონაზონის სტუმრობისას მონასტერი ვალდებული იყო მას „ტრაპეზით“ გამასპინძლებოდა. თუ რომელიმე ბერი ავად გახდებოდა, ერთ, რომელიმე ღვთისმოსიანს ბერს „მეყსეულად“ განაწესებდნენ და ის ვალდებული იყო, როგორც ავადმყოფს, ასევე უძღურებაში მყოფ ძმას დღეში სამჯერ მომსახურებოდა, უნდა მოეწყო, მოეხილა და მიერთმია დაწესებული კერძი. სავალდებულო იყო, რომ რაც კი რამ იპოვებოდა მონასტერში, უძღურებს არაფერი დაკლებოდათ. ყოველ მონაზონს თანხის გარკვეული რაოდენობა ეძლეოდა: წინამძღვარს – ექვსი დუკატი, დეკანოზსა და იკონომოსს – ოთხ-ოთხი დუკატი, მწირველ, მკითხველ, კანანარხ ბერებს – სამ-სამი დუკატი, მეჭურჭლეს, მეტრაპეზეს, კანდელაკს – სამ-სამი დუკატი. ამით გარდა, იყო აგრეთვე მონაზვნების ეგრეთ წოდებული „მეორე დასი“, რომელთაც არავითარი სხვა სამონასტრო საქმიანობა არ ევალებოდათ, გარდა წირვისა. მათ ორ-ორ დუკატს აძლევდნენ. არსებობდა ბერების ეგრეთ წოდებული „მესამე დასი“, ანუ „მწირნი“, მათ მიეცემოდათ ერთი ბოტინატი და ერთი დუკატი. ასეთივე თანხა ეძლეოდათ აგრეთვე მსახურებსაც

„სატანისსამოსლედ“, ბერებს ეძლეოდათ აგრეთვე პური და ღვინო მონასტერში მათი საქმიანობის შესაბამისად, კერძოდ, „უთავადეს ძმებს“ ექვს-ექვსი გრივი. მეორე დასს უფრო მცირე რაოდენობისა, ხოლო მწირებს: უფრო მცირე რაოდენობისა. სასტიკად აკრძალული იყო მონასტერში ვაჭრობა, შფოთის ჩამოგდება, შეურაცხყოფის მიყენება, მემთვრალეობა. ვინც მსგავს საქციელს ჩაიდენდა, მას პირდაპირ, ნებართვის გარეშე აძევებდნენ, მონასტრიდან გასვლა აკრძალული იყო. ქალსა და უწვერულო ყმას მონასტერში შესვლა ეკრძალებოდათ, დიდ ცოდვად ითვლებოდა ვერცხლისმოყვარეობა: „ძირი ყოველთა ბოროტთაჲ არს ვერცხლის მოყვარებაჲ“. განსაკუთრებით ფასდებოდა მორჩილება და სიმდაბლე. ვახშმობის ან სერობის შემდეგ სენაკიდან სენაკში ბერებს გადასვლა ეკრძალებოდათ. განსაკუთრებული წესით ნაწილდებოდა შემოსული ქონება. შემომწირველს, როგორც წესი, ჟამს უწირავდნენ. ასევე ნაწილდებოდა გარდაცვლილი ძმის, ანუ ბერის ქონება¹⁹⁶.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის გამო, ეკლესიას დიდი გავლენა და დიდი ძალა ჰქონდა. დომენტი კათალიკოზის ერთი გამოცემული საბუთიდან ჩანს, რომ იგი სასტიკი სასჯელით ემუქრებოდა წესის დამრღვევ ქართლის გამოჩენილ თავადს, გიორგი ამირეჯიბს, თუკი ის თავის საეკლესიო მოვალეობას არ შეასრულებდა. როგორც ჩანს, მას სისხლის სამართლის დანაშაული ჩაუდენია, ამიტომაც „სისხლი“ დადებია. ამ სისხლის გამო ის ვალდებული იყო გარკვეული თანხა ან საქონელი მიეცა ჭირისუფალთათვის, ხოლო „სისხლის“ ერთი მესამედი, როგორც წესი, ეკლესიისათვის, ანუ კათალიკოზისათვის უნდა მიეცა, მაგრამ ამ ამირეჯიბს გადაუწყვეტია, რომ შესაბამისი თანხა სისხლისა არ მიეცა ეკლესიისათვის. იმის გამო, რომ სისხლის სამართლის დანაშაულისათვის ფულადი ან ქონებრივი საზღაურის ერთი მესამედი კათალიკოზმა არ მიიღო, ის წერს ურჩ ამირეჯიბს: – „ნიგნი მოგენერა სისხლის მესამედს არ მოგცემო... რაც სისხლი გაგიჩნდა იმისი მესამედი გამოგვიგზავნე, თორემ გავუსევთ შენს ყმებს იასაულსა და სულს აქეთ არა შეგარჩენთ, პური გეთხოვნა და სანამდე ამ სისხლის მესამედს არ მოგვცემ პურს არა სულსაც ამოგხუთავთ, ტყვეები რაც გყავს, ესენი არ გაყიდო თორემ შენს ამბავს მაშინ შეიტყობ“¹⁹⁷, აქედან ჩანს, ჯერ ერთი, რა ძლიერი ორგანიზაციაა ეკლესია, თუ როგორ იბრძვის ის ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ და ისიც, რომ მას აქვს პური მაშინაც კი, როცა შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო ზემოთ აღნიშნულ თავადსაც კი არ აქვს XVIII საუკუნის დასაწყისში.

XIII საუკუნეშიც, 1263 წლის საეკლესიო კრების დადგენილებით, როცა მეფე ულუ-დავითმა იკადრა და საეკლესიო მამულები, „ღვთისათვის შეწირული“ ადგილები, თავისი საჭიროებისათვის გასცა, კრებამ მას ასეთი მუქარა შეუთვალა: – „არცა მირონსა გავხსნით, საქართველოსა ეკლესიათა დავებეჭდავთ, ხუცესთა დავაყენებთ, წირვისა, ნათვლისა და სამკვდროთა ზიარებისაგან“¹⁹⁸. ეს კრება მეფეს სწერდა, რომ, როგორც სამეფოს საჭურჭლეში შესვლა, თვალმარგალიტისა და ოქრო-ვერცხლის ჭურჭლის აღება არის დანაშაული, ასევე არ შეიძლება საეკლესიო ქონების ხელყო-

ფაც; საქართველოს ეკლესიას ასე არ მოქცევია არც თბილისში მჯდომი არაბთა ამირები და არც ულუ-დავითამდე საქართველოს სამეფო ტახტზე მჯდომი სამოცდათორმეტი მეფე... „ნესი სახლისა და პალატისა თქვენისა ასე ყოფილა ვინცა ვინ დაკრულვოლა რაითაც მიზეზითა და საქმითა, თქვენ მიერცა შერისხულა. მამული დაჭირვია და ლაშქართა შინა არ შეშვებულა“¹⁹⁹.

მეფეებს დიდი რიდი ჰქონდათ ეკლესიისა. მაგალითად, მეფე ალექსანდრე თურმე „წარმოუმართის რა ქართლად ანუ აღმოსავლით გინა დასავლით ფეხშიშველი ჩაეღის, აღმოვლის თაყვანისმცემელი ეკლესიისა, ხატისა, ღმრთაებისა...“. ე. ი. მეფე ეკლესიის წინ გაეღისას (ამ შემთხვევაში იგულისხმება სამთავისი) ფეხზე იხდიდა. მასვე „აქვბდა სასოება დიდსა მღვდელმთავრისა სამთავნელისა ზოსიმესი, ჰყვარობდა კეთილსა ქცეულებასა და პატივისცემასა ეკლესიათასა“²⁰⁰. მეფეს სამთავნელი ეპისკოპოზისათვის დაუმზადებია სანინამძღვრო ჯვარ-დროშა, რომელიც წინსაძლოლ სამღვდელმთავროდროშად ითვლებოდა.

თვით გამაჰმადიანებული ქართველი მეფეებიც კი დიდი პატივით ეპყრობოდნენ ქართულ ეკლესიებსა და მის სინმიდებებს. მეფე ერეკლე პირველს თავისი წინაპრების საფლავებზე ძვირფასი ხატები დაუყენებია და საპატრონოდ და სამეთვალყურეოდ ალავერდელი ეპისკოპოსისათვის ჩაუბარებია: „ჩვენმან ხელმწიფემან მეფე ერეკლემ თავის მამა-პაპათა ნაშრომი მურასა ოქროთი მოჭედილი, თვალით და მარგალიტით შემკობილი ხატები წმ. გიორგის ალავერდის ხელმწიფეთ საფლავებზე დაასვენა და ჩვენ მოგვაბარა“, – წერს ალავერდელი ეპისკოპოსი²⁰¹. როგორც ჩანს, ხატების წმინდანთა საფლავებზე დასვენება იმ დროისათვის მიღებული ჩვეულება ყოფილა. დავით გარეჯის მონასტერშიც წმ. მამა დავითის საფლავზე ხატები იყო დასვენებული: „ასვენია წმიდის დავითის საფლავზე ხატი მოჭედილი მაცხოვრისა ერთი, არსების ხატი მოჭედილი ერთი, ხატი ყოვლადისა მოჭედილი ორი, ხატი ყოვლადწმიდისა კარიანი ერთი, ხატი ყოვლადწმიდისა, გარდამოხსნისა ერთი, ხატი მოჭედილი სამებისა ერთი, ხატი წმიდის ნიკოლოზისა ერთი“²⁰². ამ შემთხვევაში „საფლავში“ საფლავზე აგებული ტაძარი ითვლებოდა. როგორც აღნიშნული იყო, სულით ერთიანი ქართული ეკლესია ბიჭვინთისა და მცხეთის საკათალიკოსოებად იყო გაყოფილი. ორივე საკათალიკოსოში ერთადერთ საღვთისმეტყველო ენას ქართული ენა წარმოადგენდა. არასოდეს, არც ერთ საუკუნეში, წმიდა წინოდან ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნემდე, ეკლესიაში სხვა ენა გამოყენებული არ ყოფილა. ჩვენ ხელთ არა გვაქვს არავითარი ცნობა იმის თაობაზე, რომ ქართულ ეკლესიაში როდესმე გამოყენებული ყოფილიყო ლათინური, ბერძნული ან სხვა რომელიმე იმ დროისათვის ცნობილი ენა. მით უმეტეს, არც აფხაზეთისა და არც ქართლის საკათალიკოსოების არც ერთ ეპარქიაში არასოდეს არ ყოფილა გამოყენებული აფხაზური და ოსური ენები. როგორც ჩანს, ეს ენები იმ დროისათვის (თუკი ისინი საერთოდ არსებობდნენ დღევანდელი სახით) ჩრდილო კავკასიაში იყო გავრცელებული და არა საქართველოში. ქართუ-

ლი ენა და მწერლობა თავიდანვე წარმოადგენდა ქართველურ ტომთა ერთ-ერთ მთავარ გამაერთიანებელ ნიშანს.

ამასთან ერთად, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ ძველი სამწერლობო ქართული ენა და საერთოდ ქართული ლიტერატურა არც ენობრივ-სტილისტურად და არც იდეურ-პოლიტიკურად ტომობრივ-გეოგრაფიულ განკერძოებასა და მიდრეკილებას არ ამჟღავნებს, არ არსებობს აღმოსავლურ-ქართული, სამხრეთულ-ქართული და დასავლურ-ქართული ლიტერატურული მიმართულებანი, არამედ არსებითად მთელი ჩვენი მწერლობა ერთიანი ქართულია, მიუხედავად იმისა, ესა თუ ის ნაწარმოები ჩვენი სამშობლოს რომელ მხარეშია შექმნილი და რომელი ქართული ტომის წარმომადგენელია მისი ავტორი.

„ეს მოვლენა, ლიტერატურის ისტორიაში საყოველთაო ხასიათისა არ არის, ვინაიდან მსოფლიოს ბევრი მოწინავე ლიტერატურის ისტორია ტომობრივ-კუთხური მიმართულებით ვითარდებოდა და ეს მიმართულებანი ღრმა კვალს ტოვებდნენ საერთო-ეროვნული ლიტერატურის განვითარებაზე“²³³. ქართული ენა ქართულ ეკლესიაში არა მარტო თავს იფარავდა, არამედ ვითარდებოდა, ღრმავდებოდა და ყვაოდა. ის ფაქტიც, რომ ქართული სამწერლო ენა მრავალ სახელმწიფოებრივ ერთეულად დაყოფილ საქართველოშიც საერთო-სახალხო, გამაერთიანებელ ფუნქციას იწარჩუნებდა, და აგრეთვე ისიც, რომ მასში ტომობრივ-გეოგრაფიულ-დიალექტური ნიშან-თვისებები არ განვითარდა, შეიძლება ქართული ეკლესიის დამსახურებად და რაც მთავარია, ქართველი ერის შინაგანი ერთობის ნიშნად მივიჩნიოთ.

ქართული ეკლესია უღრმესი მოწინებითა და პატივისცემის გრძნობით იყო განსჭვალული საეკლესიო ცენტრებისადმი (იმ წმინდანების მიმართ, რომელთა სახელზეც იყო აგებული საკათალიკოსო-საპატრიარქო ტაძრები). აფხაზეთის საკათალიკოსოს ცენტრს და ყოვლად წმიდა ბიჭვინთის ღვთისმშობელს, რომლის სახელზეც საპატრიარქო საყდარი იყო აგებული, ასე მიმართავდნენ: „ჟა ასულო შევნიერო, იოვაკიმის ნაყოფო, სიტკბოებით აღსავსეო, ანას მორჩიო, რტო გარდაფენილო, სოლომონის ვენახო, რქა მენამულო, დავითის ყვაილო, დაბადებულთა სულნელმყოფელო, იესეს კვერთხო, დიდებით აღყვავებულო, იუდას შროშანო, დაბადებულთა სამკაულო, იაკობის კიბეო, ზეცად მიმართ აღმართებაო, ისაკის ვარდო, უბინოებით აღყვავებულო, აბრამის კვირტო, დიდებით აღმოფურჩენილო, სემის დასაბამო, ნათესავთა მშვიდობაო, ნოეს სულისა სამოსელო დაულპოლველო, ევას ნათელო და მწუხარებისა უჩინო მყოფელო, ადამის დიდებო, სამოთხეო პირმეტყუელო, ღმრთისა მამისა მხოლოსა წინათვე გამორჩეულო და ძისა მხოლოსა პირველ საუკუნეთა მამისაგან შობილსა დედად ქალწულებით უთესლოდ მშობელად განწესებულო და სულისა წმიდისა ტაძარო, რომელმან ერთი სამებისაგანი შეიწყნარე და უაღრეს ყოველთა ბუნებითა შევ ძე მხოლოდ შობილი“²³⁴.

მსგავსადვე მიმართავდნენ მცხეთის საკათალიკოსო-საპატრიარქო ცენტრსაც. მა-

გალითად, „ესე დანერილი მოვახსენე და შევსწირე ყოველთავე ჩრდილოეთისა კედართა შორის უაღრესსა და უაღმატებულეს, უდიდებულესსა წმიდისა კათოლიკე სამოციქულოსა საყდარსა მცხეთისასა სალოცველსა და ღმრთისა დიდებისა და მას შინა ღმრთივალმართულსა სუეტსა ცხოველსა, კუართსა სამეუფოსა და მირონსა ღმერთმყოფელსა და წმიდა მყოფელსა, ჩვენ, ქრისტეს მიერ ქართლისა პატრიარქმან მალაქია მას უამსა, ოდეს უღირსი ესე ღირს ვიქმენ საჭეთაპყრობად წმიდისა ამის ტაძრისა“²⁰⁵.

XI საუკუნის დასაწყისში სვეტიცხოვლის საპატრიარქო ცენტრს ასე მიმართავდნენ: – „ესე დანერილი მოვახსენე და შევსწირე ყოველთავე ჩრდილოეთისა კედართა შორის უაღრესსა და უაღმატებულეს უდიდებულესსა წმიდასა და კათოლიკე და სამოციქულოსა საყდარსა მცხეთისასა, სალოცველსა და სახლსა ღმრთისა დიდებისასა, და მას შინა ღმრთივალმართებულსა სვეტსა ცხოველსა, კუართსა სამეუფოსა და მირონსა ღმერთმყოფელსა და წმიდა-მყოფელსა, ჩვენ, ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ქართლისა კათალიკოზ-პატრიარქმან მელქიზედეკ“²⁰⁶.

ჭყონდიდის საეპისკოპოსო ცენტრს (მარტვილის ტაძარს) ასე მიმართავდნენ: – „პოი ცათა უმაღლესო, ქერუბინთა უწმიდესო, ადამის ბრალთა დამხსნელო და ევას კრულბათა განმახეთქელო, სასოებაო და ტაძარო სინმიდისაო და ყოვლისა სოფლისა განმანათლებელო; შენ, დიდო და საშინელთ მარტვილისა ღვთისმშობელო და მისო დიდო და პატიოსანო ახოვანო და მხნეო და მხედარო, დიდო მთავარ-მონამეო წმიდაო გიორგი სუჯუნისაო!“²⁰⁷.

ხობის საეპისკოპოსო ცენტრს ასე მიმართავდნენ: (საკათედრო ტაძარი ღვთისმშობლის სახელობისა იყო) – „პოი, შენ მშობელო უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტეს ღვთისმშობელო საყდარო ხობისაო განსვენებულო, ჩვენ ძისა შენისა მიერ კათალიკოს პატრიარქმა შემოგწირეთ...“²⁰⁸.

ქუთაისის ტაძარს ქუთათელი ეპისკოპოსი ასე მიმართავდა: „ეჰა შენ ყოველთა სიტყვიერთა ნათესავთა შორის უბრწყინვალესად აღმოცენებულო სიტყვისა ღვთისა მშობელო მარიამ, ჩვენ შენსა ცათა მობაძავისა წმინდისა ეკლესიისა მეურნემან ყოვლად სამღვდელომ ქუთათელმან მიტროპოლიტმან წერეთელმა დოსითეოს... დაესდევ წმიდასა ეკლესიასა შენსა...“²⁰⁹.

მსგავსადვე პატივისცემითა და ღირსებით მიმართავენ საქართველოს სხვა საპატრიარქო ტაძრებსაც.

საქართველოს დაშლისა და მაჰმადიან-წარმართების მიერ ქვეყნის უმონყალო რბევის შემდგომაც ქართულმა ეკლესიამ თავისი ძველთაგანვე არსებული შინაგანი სისპეტაკე, სინმინდე, ეროვნული ანუ მართლმადიდებლური სარწმუნოების მიმართ ერთგულება, მისთვის თავდადება, შინაგანი ორგანიზებულიება, სიმტკიცე და გაუტეხლობა შეინარჩუნა, მაგრამ, ცხადია, რომ აქტიური ზემოქმედების მოხდენა არსებულ პოლიტიკურ ვითარებაზე არ შეეძლო, თუმცა ყოველი პატრიოტი ქართველი კარგად გრძნობდა, რომ ეროვნების შენარჩუნებისათვის პირველ რიგში ქართული ეკლესიის

დაცვა იყო საჭირო. ამის შესახებ კარგადაა ნათქვამი თბილელი მიტროპოლიტის გამოცემულ ერთ საბუთში: „მას უამსა, ოდეს ალაოხრეს ლეკთა ტფილის ქალაქს სიონთა ღმრთისმშობელი, შემდგომად მათსა დაიპყრეს ქალაქი და ქვეყანა ქართლისა ურუმთა, მაშინ პატრონობდა ვეზირი ისაყ-ფაშა ახალციხისა. ბრძანება და ფარმანი მოსვლოდა ხონთქრისაგან, სიონთა ღმრთისმშობლის ტაძრის მეჩეთად შექმნა ინებეს, ჩვენცა წმიდამ ღმრთისმშობელმან თქვენი თავი გამოგვიჩინა დამხსნელად და ნუგეშინისმცემელად და მოვედით ჩვენის კრებულთ და დიდის მწუხარებით თავი განყინეთ, თქვენც ვინცა ვინ ქართველნი დარბაისელნი იყუენით, თან შემოიყარენით და ამის შეწევნასა და დახსნას გულმოდგინეთ ეცადენით. მიხვედით ფაშასთან, არზა მიართვით და დიდად თავი გარდასდევით, თითქმის დატყვევება და ამონყვეტა არჩიეთ და ამ საყდრის დაუნებლებობა. იმანაც ყური მოუგდო თქვენს მოხსენებასა, ხელი აიღეს, დიდად დაგმადლეს და ფეშქაშიც მრავალი გაიღვეით და საყდარსაც შესწირვედით.

რადგან ამდენი სასყიდელი და ჭირნახული დასდევით ჩვენს მონასტერზე, ჩვენ სხვაფრივ ვერას გმსახურებდით და ეს პირობა მოგვიხსენებია, რომე: რადგან ახალკვირის შაბათს იყო ჩვენი განსაცდელი და საყდრის გამორთმევის ამბავი, ისევ ახალკვირის წინა დღე შაბათი განვანესეთ თქვენისათვის მოსახსენებლად. ამ დროს იქით ყოვლის წლისათვის იმ შაბათს ჩვენ და ჩვენნი კრებულნი ერთობილნი უამს გინირევდეთ. თქვენ და თქვენთა შვილიშვილთა დაუვინყებლად მოვიხსენებდეთ²¹⁰.

ზემომოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, რომ თვით იმ სასტიკ დროსაც კი, როცა საქართველო თურქებმა დაიპყრეს და ოსმალეთის ხონთქარმა თვით თბილისის სიონის ტაძრის მეჩეთად გადაკეთების ბრძანებაც კი გამოსცა, ქართველმა დიდებულებმა თავი დასდეს, ოჯახის ამონყვეტასაც კი არ შეუშინდნენ, და წმინდა ტაძარი მტერს არ დაანებეს. ხოლო შემდგომ, სტამბულში დატყვევებულ დომენტი კათალიკოსს კვლავ საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელად თვლიდნენ. ცხრა წელს ექსორიაში მყოფ კათალიკოსს ზოგიერთი ქართველი თან ახლდა და ერთგულად ემსახურებოდა, ერთ-ერთ მათგანს კათალიკოსი სწერდა კიდევ – „ყველგან ჩვენს სამსახურში იყავი, არ გაგვშორებისხარ ერთის წუთის ხანსა, მრავალი შიში და განსაცდელი გარდაიხადე ჩვენს სამსახურზედა“²¹¹.

ცხადია, მტერთა შემოსევებმა ქართული ეკლესიაც დიდად დააზარალა. მრავალი საეპისკოპოსო და ეპარქია საერთოდ გაუქმდა, ხოლო საეკლესიო მამულებისა და ყმების მნიშვნელოვანი ნაწილი შინაომების პერიოდში საერო ფეოდალებმა მიიტაცეს²¹², მაგრამ ქართულმა ეკლესიამ შეინარჩუნა ის სულიერი ღვრიტა, რომელიც შემდეგ 1744-45 წლებისათვის ქართული ქრისტიანული სახელმწიფოებრიობის აღორძინებას დაედო საფუძვლად.

მრონცხებულ მეფეთა ტახტის აღდგენა — „ქართველობის“ გამარჯვება

1744 წელი უბედნიერესი თარიღია ქართველი ერის, ქართული ეკლესიისა და საქართველოს ათასწლოვან ისტორიაში — აღდგა ქრისტიან მეფეთა ტახტი. „აღდგომისა და გამოხსნის“ დიდი პროგრამის ერთი ნაწილი შესრულდა — საქართველოს სამეფო ტახტზე ქრისტიანი მეფე დაჯდა. მოყოლებული როსტომ ხანის „გამეფებიდან“, ე.ი. 1632 წლიდან 1744 წლამდე (უფრო კი 1614 წლიდან, ლუარსაბ II-ის შემდეგ), ამ დროსათვის იღვწოდნენ, სიცოცხლეს სწირავდნენ და ღოცულობდნენ ქართველ მოღვაწეთა თაობები. თეიმურაზ I ნატრობდა ქრისტიანობით დაებრუნებინა ტახტი, მაგრამ ვერ მოესწრო, არჩილ მეფესა და ვახტანგ VI-ს ამ საქმეში უცხო ქვეყნების დახმარების იმედი ჰქონდათ და ამ დახმარების ძებნაში უცხოეთშივე დალიეს სული, ისევე როგორც ამავე მიზნისთვის დამაშვრალმა სულხან-საბა ორბელიანმა. ვინ მოთვლის იმ გასაჭირსა და ზარალს, რაც ქართულმა ეკლესიამ მაჰმადიან „მეფე-ხანთა“ მმართველობისას გადაიტანა, მაგრამ უარესი ის იყო, რომ სპარსეთ-ოსმალეთის წამლეკავი გავლენის ორბიტაში მყოფი ქართველი ხალხი არა მარტო ზნეობრივ, არამედ ეროვნულ დეგრადაციასაც განიცდიდა, მას სპარსულ-მაჰმადიანური ზნე-ჩვეულებების შეთვისება არ აკმარეს და ისეთი პოლიტიკურ-სოციალური პირობები შექმნეს, რომ ქართველები იძულებით თათრდებოდნენ (მესხეთსა და მთელ საქართველოში), ლეკდებოდნენ (აღმოსავლეთ კახეთში), სომხდებოდნენ (აღმოსავლეთ საქართველოს სავაჭრო ცენტრებსა და ქალაქებში), ჩრდილოკავკასიიდან საქართველოში დასასახლებლად დაძრულ ჩრდილოკავკასიელებთანაც ასიმილირდებოდნენ. ესეც არ აკმარეს და მათ მასობრივად ტყვეებად ჰყიდდნენ.

ქართველებმა კარგად იცოდნენ, რომ მრონცხებული მეფის ტახტზე ასვლა ყველა ამ უბედურებას ბოლოს მოუღებდა, ქართული სახელმწიფოებრიობა ქართველ ერსა და ქართულ ეკლესიას დარაჯად დაუდგებოდა.

ქართლის სამეფო ტახტზე ქრისტიან მეფედ დასმის ბედნიერება კახელ ბაგრატიონთა სახლის შვილს — თეიმურაზ II-ს ერგო. საქმე ის არის, რომ ვახტანგ VI-ის პრორუსული პოლიტიკით გაღიზიანებულმა სპარსეთის შაჰებმა ქართლელ ბაგრატიონებს ტახტზე ასვლის ნება არათუ ქრისტიანული წესით, გამაჰმადიანების შემდეგაც აღარ მისცეს. ქართლის სამეფო ტახტის კანონიერი მემკვიდრე ანტონ I კათალიკოსი იყო, ქართლის „მეფის“ იესეს ძე. გამაჰმადიანებულმა იესემ „ოსმალობის“ დროს თურქული ორიენტაცია გამოამჟღავნა. ამიტომაც, ოსმალთა განდევნის შემდეგ მოლაღატედ შერაცხულ მუხრანელ ბაგრატიონებს ყიზილბაშებმა ტახტი აღარ მისცეს. „ყიზილბაშობის“ დროს კახელი ბაგრატიონები გონიერების, მოქნილი პოლიტიკისა და აქტიურობის წყალობით დანინაურდნენ. მემატინე თეიმურაზ II-ს ასე ახასიათებს: — „მეფე და მპყრობელი კახეთისა, ტომობით დავითიანი, მობაძავი სოლომონისა, ზნესრული და

მოყვარე ქრისტიანობისა, მსვრელი უცხო თესლთა, სადგური კეთილისა და საუნჯე რჯულისა, ძე მალალი ხელმწიფისა ერეკლესი, პატრონი თეიმურაზ²¹³. და იქვე უმატებს, რომ თეიმურაზ II „არასოდეს არას ომში არ დამარცხდებოდა, სარწმუნოება ჰქონდა მტკიცე და გოლიათობა შეურყეველი“²¹⁴. ღმერთმა ინება, რომ საქართველოს სამეფო ტახტი ქრისტიანული წესით დაეკავებინა.

როგორც ცნობილია, ამ დროისათვის ქართლი და კახეთი ირანის ვასალურ ქვეყნებს წარმოადგენდა. ირანი, როგორც წესი, სამეფო ტახტს გამაჰმადიანების პირობით თავის ერთგულ ქართველ ბაგრატიონებს აძლევდა, მათ „ვალებს“ და „ხანებს“ უწოდებდნენ.

შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო ქართლის ტახტი ირანმა თეიმურაზ II-ს მისცა, ხოლო შემდგომ ნება დართო ამ ტახტზე ქრისტიანული წესით ასულიყო – „ებრძანა მეფის თეიმურაზისთვის ხელმწიფეს (ე.ი. ირანის შაჰს): „ვითაც თქვენი მეფობის რიგი იყოსო, ეგრე კურთხევა მიიღეო“. – ესეც რომ შეეტყო, ქართველნი მეფენი გვირგვინით ეკურთხებიანო, ეს მეფე თეიმურაზს წყალობად მისცა. ვითაც იტყვის წინასწარმეტყველი: „მეფეთა გული ხელთა შინა ღმრთისა არიანო. ეს ღმერთმან მეფეს თეიმურაზი წყალობად მოუვლინა და სცხო საცხებელი მეფობისა, თორემ რამდენი წელიწადი გარდასულიყო უამთა ვითარებისაგან და ცხებული მეფე ქართლში არა მჯდარიყო. მადლობდეთ ღმერთსა, რამეთუ, ვითა მოსე ეგვიპტეს წყვედულთა ისრაელთა მოუვლინა ხსნად, ეგრე ქართველთა აგარიანთაგან ტყვედ ქმნილთა, მოუვლინა მეფე თეიმურაზი“²¹⁵.

მემატიანე მეფე თეიმურაზს მოსეს ადარებს, რომელმაც ეგვიპტელთა მიერ დამონებული ებრაელები იხსნა. მსგავსადვე ღმერთმა „სცხო საცხებელი მეფობისა“ თეიმურაზს.

ქართველთა სიხარული უსაზღვრო იყო. პატრიარქმა ანტონ კათალიკოსმა ჩვეული სიბეჯითით მოიძია მეფეთ კურთხევის უძველესი ქართული წესები, და სამღვდელთა დასი საგანგებო სადღესასწაულო ცერემონიისათვის მოამზადა. გახარებულმა ხალხმა ქუჩები, მოედნები, ბაზრები მორთო, ჩირაღდნებითა და გალობით შეეგება მეფისა, დედოფლისა და ბატონიშვილების გამოჩენას.

ჯერ კიდევ მანამდე, სანამ ქრისტიანული წესით ეკურთხებოდა და თეიმურაზს არა „ქრისტიანი მეფე“, არამედ „ქრისტესმოყვარე მეფე“ ეწოდებოდა, ხალხი უზომო აღტაცებით ხვდებოდა მას, ხოლო მეფედ მირონცხების სადღესასწაულო სიხარული ხომ უზომო იყო.

„მეფე თეიმურაზ ლილოდამ შემობრძანდა ქალაქსა თბილისსა თვესა ივლისსა 9-ს. მიეგებნენ მოქალაქენი ანუ დასნი სამღვდელონი, შეასხეს ქება და შესწირეს მადლობა ღმერთსა, გაუშალეს მოქალაქეთა ფიანდაზი მძიმე ლარითა, შეიქმნა სროლა ზარბაზნთა, რამეთუ ყურთა ხმა აღარ იყო. ავლაბრით ალაყაფის კარამდის მორთეს ბაზარი და განაბრწყინვეს ჩირაღდნით. იყო სამი დღე და ღამე განუწყვეტელად მეჯლისი და

ლხინი უზომო, სიხარული ფრიადი²¹⁶. ხოლო თეიმურაზის ძეს, კახეთის მეფე ერეკლეს, დედამისა და ანტონს, მომავალ პატრიარქს „გაეგებნენ დასნი სამღვდელთა ანუ ერთა გუნდნი და დედათა ბანაკი, შეასხეს ქება და მადლობდნენ ღმერთსა, „ვინა გამოგვიჩნდა ხსნად ჩვენდა ჭირვეულთაო და გვიხსნა მტერთაგან ჩვენთაო“²¹⁷. ქრისტიანი მეფის კურთხევის ცერემონიალი ასე წარიმართა: მეფემ ოთხი საგანგებო დროსა დაამზადებინა, რომელიც ოთხი სადროშოს მეთაურებს გადაეცა. სადროშოების მხედრები და ხალხი თბილისიდან მცხეთაში გაემართა, სადაც სვეტიცხოვლის წმიდა ტაძარში უნდა ცხებულყო მეფე. მცხეთაში ეს დიდი ამალა ორი დღის მანძილზე იცდიდა და ემზადებოდა ზეიმისათვის, რომელშიც ყველას უშუალო მონაწილეობა უნდა მიეღო; მესამე დღეს სვეტიცხოვლის სიახლოვეს მდგარ ანტიოქიის ტაძართან საგანგებოდ მონყობილ ადგილზე დიდი დარბაზობის მაგვარი შეკრებულება – განწესება გაიმართა. აქედან სამღვდელოებამ სამეფო ინსიგნიები (გვირგვინი, სკიპტრა და სხვა) სვეტიცხოველში შეიტანა, ეკლესიაში დაიწყო მწუხრის ლოცვა, რომელსაც მეფეც დაესწრო. მეორე დღეს მეფე კვლავ ანტიოქიის ტაძრის ეზოში მონყობილ საგანგებო სეფაში დაბრძანდა, აქედანვე მიიწვიეს ის ეკლესიაში წირვაზე დასასწრებად და საკურთხებლად. პატრიარქის წინაშე თეიმურაზმა მართლმადიდებლური მრწამსი წარმოთქვა. შემდეგ მეფე აკურთხეს: მირონი სცხეს შუბლზე, გულსა და ბეჭებზე (ჯვრის სახით), შემოსეს სამეფო შესამოსლით, დაადგეს გვირგვინი, აზიარეს და წირვის შემდეგ ეკლესიაშივე საგანგებო ტახტზე დააბრძანეს. ეს ყოფილა სვეტიცხოვლობას, ანუ 1744 წლის 1 ოქტომბერს.

პაპუნა ორბელიანი თვითმხილველი ასე აღწერს ამ ზეიმს: „...გამობრძანდა გარეთ საყდრის წინ ანტიოქიისა, ზემორე სეფე იდგეს დიდი და სეფასა გვერდით სევანი და ედგინეს, დაბრძანდა სევანსა შინა და ეგრეთ იახლეს დარბაისელნი, ვინა ჯდომისა ღირსნი იყვნეს, ვინა დგომისა, ეგრე ყოველნი განაწესნეს“²¹⁸. საზოგადოდ, დარბაზობის დროს მეფის წინაშე ყველას არ ჰქონდა ჯდომის ნება, ზოგი იდგა, უფრო საპატიონი, შესაბამისი პატივისდა მიხედვით განყობილ სელებსა და სკამებზე ისხდნენ, ასე მომხდარა თეიმურაზის კურთხევის დროსაც. ყოველი ძველქართული წესი, რომელიც მაჰმადიანთა ბატონობისას მივიწყებული იყო, საგანგებოდ მოუძებნია, გამოუკვლევია და აღუდგენია სულიერ მეუფეს, კათოლიკოს-პატრიარქს, ანტონ I-ს²¹⁹. მასვე შესაბამისად განუწესებია სამღვდელო და საერო დასნი. საღამოს ლოცვისას სვეტიცხოველში შესულ მეფეს მანტიით შემოსილი ყველა ეპისკოპოსი კარებთან შეხვედრია, ხოლო მეორე დღეს წირვაზე ეკლესიაში მისაცილებლად „მოვიდნენ დასნი სამღვდელთანი შემოსილნი, კარისა დეკანოზსა ხატი პატიოსანი თავსა ედგა, ჯვარის მტვირთველსა ჯვარი ეყრა, მთავარდიაკონნი აკმევდეს საკმეველთა, მღვდელნი უკან უვიდოდეს, ყოველთა დიდრონი ლამპარნი ეტვირთეს და მგალობელნი გალობდნენ. მოვიდნენ ეგრე და ბატონს თავყვანი სცეს... წარდგა პატრიარქის არქიდიაკონი და ბატონს დიპტივილა მოახსენა და ქება შეასხა... კარის ბჭეში მოეგებნეს ბატონს პატრიარქ

ქი შემოსილი და ეპისკოპოსნი, ანუ სამღვდელონი ყოველნი, თაყვანისცეს, ცალკერძ პატრიარქი მიუდგა, ცალკერძ მთავარ-დიაკონი, სამღვდელო დასნი წინ შეუძღვნეს ხატითა, ჯვრის წინაძლოლითა და ლამპრებით მნათებარითა და ეგრე გალობით შეიყვანეს ეკლესიასა შინა... პირველად მოიყვანეს, აღსავლის კარის ქვემოთ დააყენეს, ეპისკოპოსნი ყოველნი ამიერ და იმიერ მოუდგნეს... პატრიარქმა ჰკითხა მეფეს სარწმუნოება და მერე აღთქმისა ეპისტოლე წაუკითხა. მერე წამოუძღვანეს წინ და საყდრის შუაგულობას ტახტი იდგა დიდი, ოთხი ხარისხი შეივლიდა, აღიყვანეს, ორი სელი იდგა, ერთზე მეფე დაბრძანდა და მეორეზე პატრიარქი, ცალკერძ მთავარეპისკოპოსი და ცალკერძ ალავერდელი, სხვანი ეპისკოპოსნი ექვსი ამიერ და ექვსი იმიერ განეწყვნეს²²⁰.

მეფისა და კათალიკოსის გვერდით ეპისკოპოსები დამსხდარან; ე.წ. „შინაგანი დიპტიხის“ თანახმად, არსებობდა ეპისკოპოსთა „დგომისა და ჯდომის“ საგანგებო წესი. მოღწეულია ერეკლე II-ის ერთი საბუთი, რომლიდანაც ჩანს, თუ ამ ზემის დროს როგორ განაწილებულან ეპისკოპოსები; „ოდეს იგი ღირსად სანატრელ-სენებული მამა ჩვენი ცხებულ იქნა და გვირგვინოსან მეფობისა საყდარსა ზედა საქართველოსასა, წელიწადსა 1745, თვესა ოქტომბრის 1, მაშინ პალატსა შინა სამეფოსა დასხდეს, შემდგომად მილოცვის სამეფოისა, ეპისკოპოსნი ესრეთ: დაჯდა ყოველისა ზემოისა საქართველოსა მამამთავარი ანტონი, მარჯვნივ მეფისა დიდებითა შესაბამისითა, დაჯდა მარცხენით მეფისა ამბა ალავერდელი, ყოვლად სამღვდელო ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილი... შემოვიდა ქისიყელი, ყოვლად სამღვდელო მიტროპოლიტი ონოფრე ენდრონიკაშვილი და დაჯდა ამბა ალავერდელის ქვემოთ. შემოვიდა და დაჯდა თვით ყოვლად სამღვდელო ესე ნინონმინდელი საბა, ქისიყელს ქვემოთ... მივეციტ ნინონმინდელსა მღვდელმთავარსა ადგილი კრებასა შინა დგომისა ანუ ჯდომისა, უზემოეს მანგელისა, რუსთველისა და წალკელისა...“²²¹.

1749 წლისათვის „შემდგომ ქისიყელისა და ტფილელსა მიტროპოლიტთა აქედეს ადგილი...“²²². 1749 წელს გამოცემული დოკუმენტის თანახმად კანარელის, ურბნელის, მროველის, ნეკრესელის, სამთავნელის, ნიქოზელის, ბოლნელის, ხარჭაშნელის, დმანელისა, გიშელისა და სხვა საეპისკოპოსოები – თითქოსდა გაუქმებულია²²³, მაგრამ, როგორც ჩანს, ზოგიერთი არსებობას განაგრძობდა.

ერთი სიტყვით, სიხარული განუზომელი იყო, ხალხის აღტაცებას საზღვარი არ ჰქონდა – „შეიქმნა ლხინი, ვითარ ქართლის რიგი ყოფილიყო, ცდილობდნენ გამოჩენას, ვითაც მართებდათ ქართველთა, ეგრე გულსრულობით სიხარულსა არა დააცადებდნენ, ამით რომე დიდი ხანი გარდაცვლილიყო, ქრისტიანი მეფე არა სჯდომოდათ, მერე კურთხევით გვირგვინოსანი მეფე არ ეხილათ, ახლა ეს ღმერთის წყალობა მოევლინათ, ქრისტე-მორწმუნე და სარწმუნოება-შეურყვნელი მეფე დაუჯდათ, ვითარც მართებდათ, დიდნი ანუ მცირედნი, მადლობდნენ ღმერთსა“²²⁴.

კიდევ ერთხელ დავუბრუნდეთ წირვისას მეფის მორწმუნეების აღწერას: „მიიწვი

იეს მეფე საკურთხეველად, ცალი მკლავი სარდალს ქაიხოსროს ეპყრა და მეორე მკლავი – მუხრან ბატონს, აღსავლის კარზე მთავარეპისკოპოსი და ალავერდელი მოეგებნეს და შეიყვანეს საკურთხეველად, სცხეს საცხებელი შუბლთა, ბეჭთა და გულთა ჯვარის სახედ, თქვა პატრიარქმა საღმრთო მადლი და შემდგომი ამისი, ბისონსა ზედა ჩააცვეს დიადემა, წამოასხეს პორფირი, დაადგეს გვირგვინი სამეფო, მისცეს მარჯვენასა ხელსა სკიპტრა და მარცხენა ხელსა – ქვეყნისა სფერო... განსრულდა ამით წირვა, გამობრძანდა მეფე ცხებული საკურთხეველით, ცალკერძ პატრიარქს ეპყრა მკლავი, ცალკერძ მთავარ-ეპისკოპოსს, მოიყვანეს, მარჯვენით კერძო სამეფო ტახტი იყო, იქ დაბრძანდა, მოიტანა სარდალმა ქაიხოსრო ორბელიანმა, რომელი იყო ამირსპასალარი, ხმალი მეფისა, დაულოცეს და შემოარტყეს...²²⁵.

მეფეს გვირგვინი დაადგეს საკურთხეველში, მაგრამ ხმალი შემოარტყეს საკურთხევიდან გამოსვლის, ტაძარში საგანგებო სამეფო ტახტზე დაბრძანების შემდეგ. სვეტიცხოველში სამეფო ტახტი მდგარა „მარჯვენით“²²⁶. ხმლის შემორტყმა ქართველი მეფის კურთხევის დამამთავრებელი ცერემონიალი იყო. თეიმურაზ II-ს „ხმლის შემორტყმის“ შემდეგ უკვე, ვითარცა მეფეს, მილოცვები მიუღია.

ამჟამად სვეტიცხოველში სამეფო ტახტი აღარ დგას, მაგრამ არც თუ დიდი ხნის წინ, კერძოდ 70-იან წლებამდე, აქ იდგა „სამეფო ტახტი“, სამეფო ჩარდახი. ის მართლაც იდგა საკურთხეველის „მარჯვენით“, მიდგმული იყო სამხრეთის კედელზე, სადაც ფრესკებია შემორჩენილი (მისგან უახლოეს სვეტს მიყრდნობია ამჟამად არსებული საკათალიკოსო ტახტი), ეს „სამეფო ტახტი“, რომელზეც უეჭველია XVIII საუკუნის შუა წლებში „ხმალი შემოარტყეს“ და გაშეფება მიულოცეს თეიმურაზ მეორეს, XX ს-ში ე.წ. „რესტავრატორებმა“, იმ მიზეზით, რომ თითქოსდა ეს ტახტი არა „ტაძრის თანადროული“ (ე.ი., მათი აზრით, არა XI საუკუნისა), არამედ შემდგომი დანამატი იყო, დაშალეს. როცა ქართლს მაჰმადიანი მეფეები მართავდნენ (თითქმის საუკუნეზე მეტ ხანს), რადგან ისინი წირვა-ლოცვას აღარ ესწრებოდნენ, ტაძარში არსებული სამეფო ტახტი გაუქმდა. ხოლო თეიმურაზ მეორის ქრისტიანული წესით მეფედ კურთხევის დროს, ჩანს, სამეფო ტახტი კვლავ აღუდგენიათ. ყოველ შემთხვევაში „რესტავრატორების“ მიერ გაუქმებული სამეფო ტახტი თეთრი მარმარილოს თხელ სვეტებზე დაყრდნობილ მსუბუქ, მოჩუქურთმებულ ჩარდახს წარმოადგენდა. უნდა აღინიშნოს, რომ მისი ჩუქურთმები ღრმად კი არ იყო ამოჭრილი სპეტაკ მარმარილოში, როგორც ეს საერთოდ სჩვევია ქართული ჩუქურთმის ქრისტიანული ტექნიკას, არამედ ზედაპირული და ჰაეროვანი იყო და გეომეტრიული ფიგურების, ყვავილებისა და მისთაგან შედგებოდა. ოსტატურად გამოყვანილი ნწულები უფრო ნაქარგს წააგავდა, ვიდრე ჩუქურთმას; სპეტაკი სამეფო ტახტი მრუმე ტაძარში ფრიად საამო საცქერი იყო. აღსანიშნავია, რომ ამ სამეფო ჩარდახის დანგრევის შემდეგ მისი მშვენიერი სვეტები და ნაწილები დიდხანს სამოსამსახურეო სახლის შიგა ეზოში (სვეტიცხოველის ტაძრის ტერიტორიაზე) იყო მიმოფანტული.

საქართველო „ქართველობის“ გამარჯვების შემდეგ

ქრისტიანობა საუკუნეთა მანძილზე ქართველთა ეროვნულ სარწმუნოებად იქცა, ამიტომაც ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ მაჰმადიანური ქვეყნების მიერ საქართველოში ქრისტიანული სარწმუნოების დევნა ეროვნულ დევნად იქნა მიჩნეული. ნმ. ილია მართალი წერდა: „ქრისტიანობა, ქრისტეს მოძღვრების გარდა, ჩვენში ჰნიშნავდა მთელს საქართველოს მინა-წყალს, ჰნიშნავდა ქართველობას“.

ქართველი მამულიშვილები, მთელი ხალხი თავდადებით იბრძოდა ქრისტიანობის, ანუ ქართველობის აღდგენა-გამარჯვებისათვის, ეს ასე ესახებოდათ: თუკი ქართული ეროვნულ-ქრისტიანული სახელმწიფოებრიობა აღორძინდებოდა, ანუ სამეფო ტახტზე ქრისტიანი მეფე დაჯდებოდა – „ქართველობაც“ გაიმარჯვებდა. მართლაც, ეს ასე მოხდა და ქართლის სამეფო ტახტზე თითქმის ასზე მეტი წლის შემდეგ კვლავ ქრისტიანი მეფე თეიმურაზ II დაჯდა. ქართველთა ეროვნული გადარჩენისათვის ეროვნული სახელმწიფოს აღდგენა იყო საჭირო. „ქართველობის“ აღდგენის შემდეგ საქართველო თვალდათვალ აღორძინდა. უპირველეს ყოვლისა, ქართლისა და კახეთის მეფეებმა – თეიმურაზმა და მისმა ძემ ერეკლემ, ოსმალობა-ყიზილბაშობის დროს ქართლის მთიანეთში გაბატონებულ ოსებს შეუტიეს. საქმე ის იყო, რომ უკვე ვახტანგ VI-ის შემდგომ ოსები შიდა ქართლს უტევდნენ და აოხრებდნენ. ასე იყო თეიმურაზის მირონცხებამდეც: „დაუწყეს ცემა ოსთ ზემო ქართლს, აგრეთვე ჩამოდგა ჯარი ლეკისა სომხით-საბარათაშვილოში... იყო ცემა და ომი ყველგან...“²²⁷. თეიმურაზის მირონცხების შემდეგ „აიყარა კახთ ბატონი ანანურით, ნაბრძანდა ოსეთზე... მოეგებნენ ოსნი და შეიქმნა ომი... გააქციეს ოსნი და მიჰყვნენ, შეჰყარეს კოშკებში და შემოადგნენ კარს... ორმოცი კოშკი აიღეს, დანვეს, თრუსი დაატყვევეს და ყოვლისა გზით ყალთანა უყვეს, რომ რისხვა ღმრთისა დასცეს. ვითა ვახტანგ გორგასალ თხუთმეტის წლისა მებრძოლი ოსეთში და დამჯაბნი ბუმბერაზთა, ეგრე მეფე ერეკლე უმხნეს იქცეოდა“²²⁸.

„– რა ეს ამბავი და არაგვის ოსის ნახდენის ამბავი შეიტყვეს ქსნის ერისთავის ოსთა, მოვიდნენ მაშინვე ვანათს და შემოეხვეწნენ მეფეს თეიმურაზს...“²²⁹.

ისმის კითხვა, თუკი აქამდე და ვახტანგ VI-ის დროსაც ჩვენი ისტორიკოსები არა ოსებზე, არამედ „დვალეებზე“ წერდნენ, ხოლო დვალეთად კავკასიის იქეთ, ნარის ქვაბულში მდებარე ტერიტორია მიაჩნდათ, რამ გამოინვია ახლა ოსების ხსენება ქართლთან კონტექსტში? საფიქრებელია, რომ ძირითადად სწორედ ოსმალობა-ყიზილბაშობის დროს, XVIII ს-ის 20-იან, 30-იან წლებში, ოსი მოახალშენენი მტკვრის შემდინარე ხეობებს შიდა ქართლისაკენ ჩრდილოეთიდან ჩამოყვნენ; თუკი აქამდე ჩვენი ისტორიკოსები ჯერ დვალეებზე, ხოლო შემდეგ ოს-დვალეებზე წერდნენ, ახლა უკვე მხოლოდ ოსებზე წერენ. დვალეების, კავკასიის ქართველური ტომის გაოსების პროცესი ვახუშტის დროს უკვე დაწყებული იყო, ეს გაოსებული დვალეები, ანუ „დვალნი-ოსნი“ XVIII ს-ის 10-იანი წლებისათვის უკვე დიდი ლიახვის სათავეებში იყვნენ გადმოსული და

მცირე ლიახვისა და ქსნის სათავეებსაც ითვისებდნენ. დვალების ერთ-ერთი ამბოხების დროს ვახტანგ VI-ის ეპოქაში ქართველი მეფის მხედრობა დვალეთში შევიდა და დვალები ქართველ ხელმწიფეს დაუმორჩილა. როგორც ცნობილია, მეფის ეს ქმედება არაგვისა და ქსნის ერისთავებისათვის მიუღებელი აღმოჩნდა, რადგანაც ამ სეპარატულად განწყობილი და მეფის მოწინააღმდეგე ერისთავების სამფლობელოები ქართველი მეფის ტერიტორიათა შორის მოქცეული აღმოჩნდა. ოსმალობა-ყიზილბაშობის დროს, როცა არაგვისა და ქსნის ერისთავები ცენტრალურ ქართულ ხელისუფლებას ყოველი საშუალებით ებრძოდნენ, როგორც ჩანს, ძირითად საომარ საყრდენ ძალად გაოსებულ დვალეებს იყენებდნენ. ისინი ერისთავებს სჭირდებოდათ არა როგორც ქრისტიანები (ე. ი. ქართულ სამყაროსთან დაახლოებულნი), არამედ როგორც წარმართნი (ე. ი. ანტი ქართულად განწყობილნი), რადგანაც ქრისტიანები, როგორც წესი, ქართულ ცენტრალურ ხელისუფლებას, ქართულ ეკლესიასა და სახელმწიფოს ექვემდებარებოდნენ. დვალები თავიანთი ქრისტიანობის (ე. ი. დვალობის) შემთხვევაში ერისთავებისათვის ნაკლებად გამოსაყენებლნი იქნებოდნენ. ჩანს, ერისთავების ასეთმა მიდგომამ დააჩქარა როგორც დვალების გაოსების პროცესი, ასევე მათი ჩამოსახლება საერისთავო ცენტრებისაკენ, შიდა ქართლისაკენ. ამ პროცესს ხელს ოსმალებიც უწყობდნენ, რომელნიც ზემო ქართლზე პრეტენზიას აცხადებდნენ. „ზემო ქართლი ხომ ჩვენი არისო“, – წერდნენ ისინი²⁰. ხოლო ყიზილბაშები ამ მხარეებში ქართულ მოსახლეობას განსაკუთრებით აზარალებდნენ: „გაუშვა მარბიელი ავღანისა და საცა რამ დარჩომილიყო, დაატყვევეს, ოსეთს აქეთ სულ აპყარა და მოაბარა გივს ამილახვარს“²¹.

ოსმალობა-ყიზილბაშობის დროს გაოსებულ დვალეებს ყველა პირობა ჰქონდათ ქართლში დასახლებლად და მის ასაოხრებლადაც, რაც აღდგენილი ქართული ეროვნული სახელმწიფოებრიობისათვის მოუთმენელი იყო. ერეკლემ არაგვის ხეობიდან ჩრდილოკავკასიელების განდევნა შეძლო, ხოლო ქსნის ხეობის ოსები თეიმურაზმა შეინყა და მათგან გადასახადის ალებით დაკმაყოფილდა. XVIII ს-ის 30-40-იანი წლებიდან სიტყვა „დვალები“ უკვე აღარ იხსენიებოდა, მის ნაცვლად ყველგან გვხვდება „ოსები“, რაც დვალთა გაოსების პროცესის დასრულებაზე მიუთითებს.

გაცილებით უფრო რთული აღმოჩნდა ლეკიანობის წინააღმდეგ ბრძოლა. ლეკებიც ძირითადად სწორედ ქართული სახელმწიფოებრიობის უკიდურესი დასუსტების უამს, XVIII ს-ის 20-30-იან წლებში დამკვიდრდნენ აღმოსავლეთ კახეთში, რომელსაც ჭარ-ბელაქანი ეწოდა. აქ, როგორც ცნობილია, ქართველი გლეხების გალეკების პროცესი დაიწყო. ქართველთა ის ნაწილი კი, რომელიც გალეკებას გადაურჩა, გაამაჰმადიანეს, მათ „ახლადმოქცეულები“, ანუ ინგილოები ეწოდათ (მათი ნაწილი შემდგომ დაუბრუნდა დედასარწმუნოებას – ქრისტიანობას).

მართალია, ნადირ-შაჰმა „ბობოქარი ქართლი“ (რომელსაც ყიზილბაშმა ვექილებმა (მმართველებმა) თავი ვერ გაართვეს), თეიმურაზის მეშვეობით „დაამშვიდა“²² და მას 1744 წლის ივლისიდან ქრისტიანული სამეფო ტახტის აღდგენის ნება მისცა, მაგ-

რამ იგი ირანთან ჯერ კიდევ ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. ამ დროისათვის თეიმურაზისა და ერეკლეს სამეფოებში მყოფი ირანული ლაშქარი ქართველ მეფეებს ემორჩილებოდა და ისინიც მას იშველებდნენ ლეკთა გამუდმებული შემოსევების მოსაგერიებლად. მალე თავისი სახელმწიფოს კრიზისით შემფოთებულმა შაჰმა ქართლ-კახეთს უზარმაზარი გადასახადი – 2 მილიონი მანეთი შეანერა, ქართველმა მოსახლეობამ გახიზვნა და აჯანყებისათვის მზადება დაიწყო, ამიტომაც ეს გადასახადი შემცირებულ იქნა, მაგრამ ირანი უკმაყოფილო დარჩა.

ასეთ ვითარებაში თეიმურაზმა, შეიძლება ითქვას, ქვეყნის გადასარჩენად თავი დადო და ირანში შაჰს ეახლა. „მეფემ თეიმურაზ ქართლის გულისათვის თავი გამოიმეტა და წავიდა“, – ამბობდა პაპუნა ორბელიანი. თეიმურაზის წასვლა ირანში პირადად მისთვის მართლაც სახიფათო იყო²²³. საბედნიეროდ, ირანში ჩასულ თეიმურაზს ნადირ-შაჰი მოკლული დახვდა. თეიმურაზი რამდენიმე წლის მანძილზე იღვწოდა ირანში ქართული სახელმწიფოებრიობის სრული აღდგენისათვის. „1748-1749 წლებიდან ქართლ-კახეთი უკვე სუვერენული სახელმწიფოა, რომელიც შაჰისაგან დამოუკიდებლად წარმართავს თავის მომავალს“²²⁴.

ქართული სახელმწიფოს სუვერენობის აღდგენა უდიდესი მოვლენა – „გამოხსნა“ იყო.

ირანში ყოფნისას თეიმურაზმა ქართლის მოვლა ერეკლესთან ერთად ვახტანგ VI-ის ძმას, ქართლელი ბაგრატიონების სახლის შვილს, მეფე იესეს ძეს – აბდულაბეგს დაავალა, რომელიც ანტონ კათალიკოსის ძმა იყო.

ერეკლემ და თეიმურაზმა ხანგრძლივი ბრძოლების შემდეგ შეძლეს აბდულაბეგის დამარცხება. ამის შემდეგ თბილისის ციხეებიდან გააძევეს ირანელთა გარნიზონი.

საქართველოს სრული განთავისუფლების, ანუ „გამოხსნის“ შემდგომ ხორცი შეისხა „აღდგომის“ იდეამაც. საქართველოს „აღდგომაში“ იგულისხმებოდა იმ ქართული მინა-წყლის დაბრუნება, რომელიც ქვეყნისათვის დაკარგული იყო ამ მინა-წყალზე მაჰმადიანური ადმინისტრაციული ერთეულების შექმნის გამო. საქართველომ დაიბრუნა ყაზახ-ბორჩალუ, ხოლო ერევნისა და განჯის სახანოებმა ქართული სახელმწიფოს ვასალობა და ხარკის ძლევა იკისრეს.

ქართლ-კახეთის მფარველობა ნახიჩევანის სახანომაც აღიარა. ერეკლე მეფეს დუმორჩილებია „ბორჩალოს, ყაზახის, ერევნის, განჯაკის, არცახისა და სივნიეთის მფლობელნი“²²⁵. „ერევან-ნახიჩევანის შემოერთება ქართლ-კახეთის გაძლიერების მორიგი აქტი იყო“²²⁶.

1750 წელს ქართლ-კახეთისა და მოკავშირეთა ჯარებმა ყარაბახის ხანზე გაიმარჯვეს. „მდ. არაქსის ნაპირებზე ქართლ-კახეთის სამეფოს ადმინისტრაციულმა ფარგლებმა აღმოსავლეთით მდ. ძეგამზე გადაინაცვლა“²²⁷.

დადგა შედარებით მშვიდობიანი ცხოვრების პერიოდი: „ომი და რბევა არსებითად საქართველოს ფარგლებს გარეთ ხდებოდა“²²⁸. მაგრამ დაღესტნის აუღლებელი ბას-

ტიონი და ლეკების ბუდე – ჭარ-ბელაქანი ქართველთა მშვიდობიან ყოფას უდიდეს საფრთხეს უქმნიდა. მათ დაემატა ერთ დროს ქართველებით დასახლებული ისტორიულ პერეთ-საარიშიანოში იმ დროისათვის არსებული შაქის სახანო.

შაქის ხანი ჭარელებს მიემხრო. მასთან ბრძოლისას მდინარე აგრიჩაიზე ქართველი მეფეები დამარცხდნენ. ჭარ-დალესტნელებმა თარეშს მოუხშირეს. ლეკებს ეშინოდათ ქართლ-კახეთის გაძლიერებისა, ამიტომაც ცდილან მისთვის საზღვრის დადებას: „თუ ჩვენ არ გადავალთ – ქართველთ ჯარი აქ დაღისტანში გადმოვლენ“²³⁹. 50-იან წლებში დალესტნელთა შემოსევები გახშირდა.

1751 წელს ერეკლემ სასტიკად დაამარცხა აზატ-ხანი – ირანის მრავალ კუთხეთა მპყრობელი. „აზატ-ხანსა და ერეკლეს შორის დადებული ზავის მიხედვით ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს პოლიტიკური ბატონობის სფერო მდ. არაქსამდე გავრცელდა“²⁴⁰. გავრცელდა ხმები თითქოსდა ერეკლე ირანის ტახტის დასაკავებლად იბრძოდა.

ამ დროისათვის შაქის ხანიც გაძლიერდა. მისმა კოალიციამ შეძლო 1752 წელს განჯასთან ქართველთა დამარცხება, მაგრამ იმავე წელს, პირველ სექტემბერს „ქართველებმა სამაგიერო მიუზღეს შაქის ხანსა და მისი ჯარი ერთიანად გაჟლიტეს... ამის შემდეგ ქართლ-კახეთმა კვლავ აღადგინა თავისი ბატონობა ერევნისა და განჯის სახანოებზე“²⁴¹.

დაიწყო ქვეყნის აღდგენა, გლეხების დასახლება. 1754 წელს მეფეებმა მჭადიჯვართან ავარიელთა დიდი ნაწილის გამაერთიანებელი ხუნძახის მფლობელი ნურსალ-ბეგი დაამარცხეს, 1755 წელს კი დალესტნელთა 20.000-იანი ლაშქარი გაანადგურეს; 1757 წელს 4.000-იან ლაშქარს ლეკებისა, 1757 წელს – კოხტა ბელადასა და ჩონჩოლ-მუსას სძლიეს. ლეკების თარეში და მძარცველობა სასტიკი იყო. 50-იანი წლებოსათვის მათ თითქმის დაასრულეს სომხით-საბარათიანოს საბოლოო განადგურება: „ორბელიანთ მამულში ქართველი მოსახლეობა გაქრობაზე იყო. საბარათიანოს ტრაგედია საინგილოს დაკარგვის შემდეგ კიდევ ერთი სისხლიანი ეპიზოდია ქართველი ხალხის არსებობისათვის ბრძოლის ისტორიაში“²⁴².

ქართველთა გამარჯვებებმა აიძულეს ჭარი, რომ კახეთთან მშვიდობიანობა ჩამოეგდო. „ქართლ-კახეთის სახელმწიფო XVIII ს-ის 50-იანი წლების მიწურულს კიდევ უფრო გაძლიერდა და განმტკიცდა... გარედან დახმარების გარეშე იცავდა თავის ქვეყანას და თავისთავადი დამოუკიდებელი განვითარების გზით მიდიოდა“²⁴³.

„თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის ღვაწლი მარტო საქართველოს სამხედრო გაძლიერებითა და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფით კი არ ამონურულა, თვით იმდროინდელი ქართველების ცხოვრებისა და კულტურის ვითარებაც მხოლოდ გარეგანი ნესიერებისა და მშვიდობიანობის დამყარებით კი არ განისაზღვრება, არამედ თვალსაჩინო შინაგანი აღმშენებლობაც სწარმოებდა, სახელმწიფოებრივს ნესწყობილებაშიც, ეკონომიკურს სფეროშიც, მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიც საგულისხმო და ცხოველმყოფელი შემოქმედება იყო.“

სპარსთა და ოსმალთა განმანადგურებელი ბატონობის წყალობით გახრწნილი სახელმწიფო წესწყობილება მეფე თეიმურაზისა და ერეკლეს წყალობით განახლებულ იქმნა²⁴⁴.

თეიმურაზს ქვეყნის პოლიტიკურ გამარჯვებათა შედეგების სამუდამო უზრუნველყოფა რუსეთის საშუალებით სურდა. ჩანს, ამიტომაც გაემგზავრა იგი რუსეთში, სადაც 1762 წელს გარდაიცვალა, ერეკლე ქართლ-კახეთის ერთპიროვნული ხელმწიფე გახდა. ქართლ-კახეთის უზენაესობა შამახიის, ყარაბაღისა და ნახიჩევანის მფლობელებმა საჯაროდ აღიარეს. განმტკიცდა ერეკლეს მბრძანებლობა სომხეთში²⁴⁵. ქერიმ-ხანის მიერ გაერთიანებულმა ირანმა ერეკლე ქართლ-კახეთის მეფედ აღიარა. „ირანსა და საქართველოს შორის პოლიტიკური საზღვარი კვლავ მდ. არაქსზე გადიოდა“.

საქართველოში ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ აღორძინებული ტომობრიობა-თემობრიობის გავლენის ქვეშ მოქცეული სეპარატისტები „უკვე გაერთიანებული ქართლ-კახეთის დაშლისათვის იღვწოდნენ და კვლავ უარყოფდნენ „კახი“ ბაგრატიონების უფლებებს ქართლის ტახტზე. ისინი ქართლში „მუხრანელ“ ბაგრატიონთა აღდგენისათვის იბრძოდნენ. მოლაღატე თავადები ვახტანგის უკანონო შვილის – პაატას გარშემო დაჯგუფდნენ და სახელმწიფო გადატრიალებას ამზადებდნენ“²⁴⁶.

პაატას აჯანყებაში მრავალი პირი მონაწილეობდა, მეფემ ყველანი დააპატიმრა, შემდეგ კი, სასამართლოს გადაწყვეტილების თანახმად, ისინი დაისაჯუნენ.

„აღდგომის“ პროგრამა სხვა ქართულ მიწებთან ერთად სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნებისათვის ზრუნვასაც ავალდებულებდა ქართველ პოლიტიკოსებს. ერეკლემ დაკარგული ქართული ტერიტორიების დაბრუნებისათვის იღვწოდა.

XVIII ს-ის 70-იან წლებში აღდგა დასავლური ქართული სამეფოს დამოუკიდებლობა, ხრესილის სახელოვანი ომის შემდეგ იმერეთის მეფემ სოლომონ I-მა ქვეყნიდან თურქთა გარნიზონები გააძევა.

„თურქებზე თავდასხმის წინ სოლომონმა ჩაკეტა ფოთიდან, გურიიდან და ახალციხიდან მომავალი გზები, საიდანაც თურქთა დამხმარე ჯარის შემოსვლა იყო მოსალოდნელი... მეფის ლაშქარში მის ერთგულ თავადაზნაურებთან ერთად მასობრივად გამოვიდნენ გლეხები – კომლზე თითო მოლაშქრე. მეფეს მოუვიდა სამეგრელოსა და გურიის სამთავროთა რაზმებიც. სამეგრელოს ლაშქარს ახლდა სამურზაყანოელთა რაზმიც... 1757 წ-ის 14 დეკემბერს, გათენებისას, მეფის ლაშქარი თავს დაესხა ხრესილის მინდორზე მდგარ თურქებს“²⁴⁷, ქართველებმა გაიმარჯვეს. ეს იყო ძალზე დიდი მარცხი თურქებისათვის. 1758 წელს სოლომონ, ერეკლე და თეიმურაზ მეფეებმა მეგობრობისა და ურთიერთდახმარების ხელშეკრულება დადეს. მონკვეული იქნა საგანგებო საეკლესიო კრება. 1759 წლის 4 და 5 დეკემბერს ჩატარებულმა კრების სხდომებმა ტყვეთა სყიდვა აკრძალა. იმერეთის, სამეგრელოსა და გურიის საერო და სასულიერო გამგებლებმა მეფეს პირობა მისცეს, რომ დაემორჩილებოდნენ, აღადგინეს ქუთა-

თელის კათედრა თავისი ყმა-მამულით, ეკლესია განთავისუფლდა გადასახადებისაგან.

1760 წელს სოლომონ მეფემ თურქთა 20.000-იანი, ხოლო 1763 წელს 13.000-იანი ლაშქარი დაამარცხა.

1764 წელს თურქეთის სულთანმა 100.000-იან ლაშქარს მოუყარა თავი. 1765-66 წლებში ისინი არბევდნენ იმერეთს, თურქთა ლაშქრის გასვლის შემდეგ სოლომონმა მალე გაათავისუფლა ქვეყანა და დაიკავა იგი. ოსმალებს ციხეებში ცუდი დღე ედგათ.

„1767 წლის ხელშეკრულებით თურქეთმა იმერეთი ცნო არა ვასალურ, არამედ მფარველობაში მყოფ სახელმწიფოდ“²⁴⁸. 1768 წელს სოლომონ მეფემ დაამარცხა ტახტისათვის მებრძოლი თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელსაც თურქები უჭერდნენ მხარს. 1769 წელს სოლომონმა მოლაღატე რაჭის ერისთავი დაამარცხა და ორგული ბესარიონის ნაცვლად კათალიკოსის ტახტზე თავისი ძმა იოსებ გენათელი აიყვანა.

ასეთი ბედნიერი დრო, ბედნიერი ხანა, რომელიც საქართველოს სოლომონ-თეიმურაზ-ერეკლეს დროს დაუდგა, მრავალი საუკუნის მანძილზე არ ჰქონია. საქართველომ თავი „გამოიხსნა“, ხოლო „აღდგომისათვის“ მისი გაერთიანება იყო საჭირო. საქართველო უთუოდ გაერთიანდებოდა, ამისი გზები დაისახა კიდეც მე-18 საუკუნის 90-იან წლებში, ძმათა შორის რომ ერთსულოვნება და თანხმობა ყოფილიყო.

მაგრამ, რაც უმთავრესია, „ქართველობა“ აღდგა, „ქართველობაში“ გაიმარჯვა და ქართული ქრისტიანული სახელმწიფო აღადგინა.

დიდი კათალიკოსის ეპოქა

საქართველოს მაჰმადიანური სახელმწიფოთაგან „გამოხსნისა“ და ეროვნულ-ქრისტიანული სახელმწიფოებრიობის (ანუ „ქართველობის“) აღორძინებისათვის დიდად იღვანა ქართულმა ეკლესიამ. თავის მხრივ, ქართულმა ეროვნულმა სახელმწიფომაც აღორძინებისთანავე (XVIII საუკუნის შუა წლები), ხელი შეუწყო მაჰმადიან მეფე-ხანთა ეპოქაში (1614-1744) დაუძღურებული ქართული ეკლესიის აღდგენასა და დაცემული ზნეობის, მოშლილი მამაპაპური ქრისტიანული ზნე-ჩვეულებების აღორძინება-განმტკიცებას. ასეთმა ვითარებამ ანტონ კათალიკოსის დიდებულება უკეთ წარმოაჩინა, თუმცა ის თავისთავად იყო ბრწყინვალე ნიჭისა და გონების მქონე მგზნებარე მამულიშვილი.

პატრიარქი ანტონ I ნაყოფიერი მოღვაწე იყო, ქრისტეს ეკლესიასა და თავის სამწყობოზე მზრუნველი მამამთავარი, სახელგანთქმული მეცნიერი და ფილოსოფოსი. ამ თვისებების გამო იგი 20 წლის ასაკში მიტროპოლიტი გახდა, მანამდე კი გელათის მონასტერს ხელმძღვანელობდა. მცხეთის კათალიკოსობა მას ამ პერიოდშივე შესთავაზეს, რაზეც უარი განაცხადა, მაგრამ 24 წლის ასაკში იგი უკვე ქართული ეკლესიის საჭეთმპყრობელი, კათალიკოს-პატრიარქია. ყოველივე ამასთან ერთად ანტონი ქართლის სამეფო ტახტის კანონიერ პრეტენდენტს წარმოადგენდა. თეიმურაზ II კახელ ბაგრატიონთა შტოს ეკუთვნოდა, ხოლო ანტონი – მუხრანელი ბაგრატიონების, ანუ ქართლის მეფეებისას. თავისი დიდი საეკლესიო თანამდებობის, ასევე სახელგანთქმული მოღვაწეობის წყალობით სახელმწიფოში ანტონი პირველი პირი იყო – თეიმურაზ II-ისა და ერეკლეს შემდეგ (აბდულა-ბეგი, რომელიც თეიმურაზმა გაჭირვებით დაამარცხა, ძმა იყო ანტონისა). „თეიმურაზი ანტონში ყოველთვის ტახტის მოცილეს ხედავდა. მით უმეტეს, რომ თეიმურაზის უფლებებს ქართლის ტახტზე სუსტი საფუძველი ჰქონდა. მისი მეუღლე თამარი, მართალია, ვახტანგ VI-ის ასული იყო, მაგრამ ვახტანგს, ისევე როგორც მის ძმას, იესეს, ვაჟიშვილი მემკვიდრეები ჰყავდათ“, ეს იყო ფარული, მაგრამ ერთი მთავარი მიზეზი ანტონის დანიინაურებისა საეკლესიო იერარქიის კიბეზე. კათალიკოსობა ხომ უმაღლესი საეკლესიო თანამდებობა და ტიტული იყო მართლმადიდებლურ ეკლესიაში. იმ დროისათვის იგი მეფის შემდეგ ყველაზე გავლენიან პირს წარმოადგენდა. თეიმურაზი უთუოდ ფიქრობდა, რომ ამით დააკმაყოფილებდა ანტონის ფარულ პრეტენზიებს ქართლის ტახტზე და ამრიგად ჩამოიცილებდა ერთ-ერთ ძლიერ პრეტენდენტს. შეიძლება უფრო მეტიც ვივარაუდოთ: სახელდობრ, ის, რომ ანტონის საქართველოდან გაძევებაც კი ნაწილობრივ ამავე მიზეზით აიხსნება“⁴⁹.

ვახუშტი, რომელიც უთუოდ გამოხატავს იმდროინდელი ემიგრაციისა და ქართული საზოგადოების აზრს, მიიჩნევს, რომ ანტონის საქართველოდან გაძევების მიზეზი ორი სამეფო სახლის დინასტიური შეუთავსებლობა იყო და არა ანტონის „გაკათოლიკება“.

ვახუშტის შრომაში ნათქვამია – „შეუთქვეს კახთ ანტონი კათალიკოსს ფრანგობა მტრობით და განაძეს, კვლავად რომის ბერნი კაპუჩინნი ქართლიდამ“²⁵⁰.

თვით ანტონიც განდევნის მიზეზად იმ დევნას ასახელებს, რომელიც მას „კახელმა“ ბაგრატიონმა თეიმურაზმა მოუწყო, როგორც ქართლის ტახტის მემკვიდრეს – მუხრანელ ბაგრატიონს, მაგრამ ამ შემთხვევაში უფრო საინტერესოა ნეიტრალური აზრი, რომელიც რუსულ ჩინოვნიკურ მიმონერას შემოუნახავს. კერძოდ, ანტონის საქართველოდან განდევნიდან მრავალი წლის შემდეგ, როცა 1772-1774 წლებში საკათალიკოსო ტახტზე კვლავ აღზევებული ანტონი საგანგებო ელჩობის მეთაურად იქნა გაგზავნილი, რუსეთში კიდევ ახსოვდათ, რომ ის თავის დროზე საქართველოდან გააძევა თეიმურაზმა, ასტრახანში ჩასულ ელჩთა ამალის ხარჯების ნუსხაში (ხარჯებს რუსეთის მთავრობა იღებდა), რუს ჩინოვნიკს ანტონ კათალიკოსის სახელის გასწვრივ მიუწერია – „განდევნილი იყო საქართველოდან ერეკლეს მამის მიერ და რამდენიმე წელი ვლადიმირის ეპარქიაში გაატარა“²⁵¹. აქედან ჩანს, რომ, მართალია, ოფიციალურად ანტონი საქართველოდან 1755 წელს საეკლესიო კრებამ გააძევა გაკათოლიკების მოტივით, მაგრამ როგორც რუსეთში, ისე საქართველოში ყველას სცოდნია, რომ ნამდვილი მიზეზი დინასტიური მეტოქეობა იყო.

„ანტონის ესოდენ ნაყოფიერი მოღვაწეობა, როგორც სამეცნიერო, ასევე საზოგადოებრივ ასპარეზზე შურსა და მტრობას ინვევედა მისადმი არაკეთილგანწყობილ ადამიანებში. თავის თხზულებებში ანტონი არაერთხელ გამოთქვამს გულისტკივილს ამის გამო, კერძოდ, „ქართულ ღრამატიკაში“ იგი წერს: „ჩვენნი რომელიმე არა თუ შემწეოდნენ, არამედ მბასრობდენცა ზედა დამსხმელნი სიცილისანი“. ანტონის ესოდენ პროდუქტიული მეცნიერული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობა, მისი მაღალი სასულიერო კარიერა მის მტრებს აცოფებდა და ისინიც საბაბს ეძებდნენ მის დასამზობად. ასეთ საბაბად გამოდგა ანტონის დაახლოება კათოლიკე მისიონერებთან, რომლის საფუძველზე აგებული იქნა ბრალდება ანტონის მიერ მართლმადიდებლური ეკლესიიდან განდგომისა და მისი „გალათინების“, ე.ი. კათოლიკური სარწმუნოების, მიღების შესახებ“²⁵².

საზოგადოდ, საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, არა მხოლოდ ეკლესიის მეთაურები, არამედ უპირველესი სახელმწიფო მოღვაწეებიც იყვნენ, რომელნიც აქტიურად მონაწილეობდნენ ქვეყნის მართვა-გამგეობაში და როგორც საშინაო, ისე საგარეო პოლიტიკას წარმართავდნენ. ამის გამო, ცხადია, ისინი ვალდებული იყვნენ კიდევ აქტიური ურთიერთობა ჰქონოდათ რომის პაპებთან, როგორც მსოფლიო პოლიტიკის ერთ-ერთ წარმმართველებთან.

მაჰმადიანურ რკალში მომწყვედულ საქართველოს გადარჩენის ერთ-ერთ იმედად ევროპა და აქედან გამომდინარე, ევროპის კონტინენტზე სულიერ-პოლიტიკური ცხოვრების წარმმართველი რომის ეკლესია ესახებოდა და ამიტომაც ქართულ-ლათინური ურთიერთობა უფრო პოლიტიკის სფეროს უნდა განეკუთვნოს, ვიდრე სარწმუნოებ-

რივს. ამგვარ პოლიტიკურ ურთიერთობას საუკუნეთა მანძილზე არავითარი სარწმუნოებრივი შედეგი არ მოჰყოლია. საქართველო მარად მართლმადიდებლურ ქვეყნად რჩებოდა, XIX საუკუნის დასაწყისისათვის ქართველ კათოლიკეთა რაოდენობა ქართლ-კახეთსა და დასავლეთ საქართველოში ძალზე მცირე იყო. მხოლოდ მესხეთში (ოსმალთა ქვეყანაში) შეძლო რომმა ქართველთა შორის კათოლიკობის გავრცელება. ანტონ კათალიკოსამდე მრავალ ქართველ კათალიკოს-პატრიარქს ჰქონდა ნერილობითი დიპლომატიური ურთიერთობა რომთან, მაგრამ საქართველოში სერიოზულად არავინ ფიქრობდა მათი „გაკათოლიკების“ შესახებ, ამიტომაც თითქოსდა რომის ეკლესიის წარმომადგენლებთან არც ანტონის ურთიერთობა უნდა გაჰკვირვებოდა ვინმეს, მით უმეტეს, რომ ანტონს უშუალოდ პაპთან არც ნერილობითი და არც დიპლომატიური ურთიერთობა არ დაუმყარებია, მაშინ, როცა მოღწეულია პაპის ნერილები ერეკლე მეფისადმი.

როგორც რომისა და საქართველოს ურთიერთობის დამადასტურებელი დოკუმენტებიდან ჩანს, ქართულ მხარეს რომის ეკლესია იმ ძალად მიაჩნდა, რომელსაც შეეძლო რამდენადმე გაენეიტრალებინა სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიის წარმატებები საქართველოში. XVII-XVIII საუკუნეებში სომხური ეკლესია განსაკუთრებით გაძლიერდა, მას ყოველმხრივ მხარს უჭერდა და აძლიერებდა როგორც ოსმალეთი, ისე სპარსეთი. გრიგორიანულმა ეკლესიამ მტკიცედ მოიკიდა ფეხი საქართველოში იმის გამო, რომ ქართლი და კახეთი სპარსეთის ვასალური ქვეყნები იყვნენ, ხოლო მესხეთი კი ოსმალთაგან დაპყრობილი ქვეყანა. ოსმალთა-ყიზილბაშობის დროს სომხური ეკლესიის გავლენა უკიდურესად გაძლიერდა. მრავალი ქართველი გაგრიგორიანდა, და საერთოდ, ქართველთა შორის ფეხს იკიდებდა იდეოლოგია სომხური ეკლესიის უზენაესობისა მსოფლიოში არსებულ ყოველგვარ სარწმუნოებათა შორის. ანტონს საკათალიკოსო საყდარზე ასვლისთანავე დაუწყია ფიქრი ამ საკითხზე, რის შედეგადაც მალე გამოაქვეყნა კიდევ ანტიმონოფიზიტიური თხზულება „მზამეტყველება“. ეს ნიგნი სწრაფად გავრცელებულა ქართველთა შორის და გრიგორიანობის წარმატებას წინ აღდგომა. ამ ფაქტმა დიდად განარისხა სომეხი მოძღვრები – ვართაპეტები, თუმცა უშუალოდ კათალიკოსს ვერაფერი გაუბედეს, მაგრამ თეიმურაზის მიერ ატეხილი დევნისას, როგორც მისიონერთა ნერილებიდან ჩანს, ანტონისა და განსაკუთრებით კათოლიკე ბერების გაძევებაში დიდი მონაწილეობა მიიღეს.

ანტონს, როგორც სინოდის წინაშე წარმოთქმული მისი განცხადებიდან ჩანს, კათოლიკობა არ მიუღია. საქართველოდან გაძევების შემდეგ იგი რუსეთში გადავიდა და 1757 წლის 11 მარტს პეტერბურგში, სინოდში გამოცხადდა: „სინოდმა ანტონისაგან ახსნა-განმარტება მოითხოვა იმის თაობაზე, თუ რატომ დატოვა საქართველო და რას ეძებს რუსეთში, ან როგორია მისი რელიგიური რწმენა (სინოდისათვის წინასწარ ცნობილი იყო, რომ ანტონს ბრალად კათოლიკური სარწმუნოების მიღება ედებოდა). 16 მარტს ანტონმა სინოდს წარმოუდგინა 12 მუხლისაგან შემდგარი განმარტება (ე.ი. „სიმ-

ვოლო სარნმუნოებისა“) და დაამტკიცა მისი ერთგულება მართლმადიდებელი ეკლესიისადმი. ეს წერილი, როგორც რელიგიური კრედო, სინოდმა დამაკმაყოფილებლად სცნო¹⁵⁵. საქართველოდან გაძევების მიზეზად ანტონმა დაასახელა ცილისწამება, რომლითაც იყო თეიმურაზ II დაინტერესებული. ანტონი სწორედ თეიმურაზს მიიჩნევდა მის საქართველოდან გამძევებლად. მან იმპერატრიცა ელიზავეტა პეტროვნას მიმართა წერილით, რომელშიც ის ქართლის ტახტის კანონიერ მემკვიდრედ მიიჩნევს თავის თავს, ხოლო თეიმურაზ II-ს – ამ ტახტის მიმტაცებლად, უკანონო და სასტიკ უზურპატორად თვლის. ამ მიმართვამ ცუდი შთაბეჭდილება დატოვა საიმპერატორო კარზე, სადაც თეიმურაზს უჭერდნენ მხარს. სამაგიეროდ ანტონმა სინოდი დაარსმუნა მის მართლმადიდებლობაში, კათოლიკობა კი დაგმო და განაცხადა, კათოლიკე რომ ვყოფილიყავი, საქართველოდან გაძევების შემდეგ რომში წავიდოდი და არა რუსეთშიო. სინოდი სრულიად დარწმუნდა ანტონის მართლმადიდებლობაში და ამიტომაც „...1757 წლის დეკემბერში იგი დაინიშნა ვლადიმირისა და იეროპოლის ეპარქიის არქიეპისკოპოსად. თუ რაოდენ დიდი იყო ეს თანამდებობა, იქიდანაც ჩანს, რომ 1759 წლის ცნობით მთელს რუსეთში მხოლოდ 4 არქიეპისკოპოსი იყო“¹⁵⁶.

მანც რატომ ეშინოდა თეიმურაზ II-ს ანტონის, ნუთუ შეეძლო საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს, ბერს, საეკლესიო მოღვაწეს, ქართლის სამეფო ტახტის დაჭერა, მიუხედავად იმისა, რომ ის ამ ტახტის კანონიერი მემკვიდრე იყო?

როგორც XVII-XVIII საუკუნეებში მომხდარი მოვლენები გვიჩვენებს, შეეძლო. მაგალითად, ამ საუკუნის საბუთებიდან ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი კათალიკოსი იმავე დროს გურიის ვრცელი და ძლიერი სამთავროს მთავარი იყო. მეორე მაგალითიც არსებობს, როცა გურიის მთავართა სახლის შვილმა, რომელიც ბერად იყო აღკვეცილი, ბერის მანტია გაიხადა, გამოვიდა მონასტრიდან და გურიის სამთავრო ტახტზე ავიდა, როგორც მთავარი. ბერობის დატოვებისათვის საკანონო დაადეს – ერთ-ერთი სოფელი შეანირვინეს საკათალიკოსოს სასარგებლოდ „...მეფემან შეგინწყალა და გურულობა გვიბოძა და ბერად აღთქმული ვიყავით და შენდობა გთხოვეთ და გვიბოძეთ, და მისდა საკანონოდ მოგართვით აკეთის სანინამძღვრო...“¹⁵⁷.

ეს ნაწყვეტი მოყვანილია „საკანონოს მირთმევის წიგნიდან“. კათალიკოს ზაქარიასთან მისულა გურიელთა სახლის შვილი-ბერი, რომელსაც უთხოვია კათალიკოსისათვის „შენდობა“, რათა დაეტოვებინა ბერობა იმ მიზეზის გამო, რომ მისთვის იმერეთის მეფე ალექსანდრეს „გურულობა“, ე.ი. გურიის სამთავრო ტახტი უბოძებია. კათალიკოსს შენდობა, ე.ი. ბერობის დატოვების ნება მიუცია, რის სანაცვლოდაც მისთვის „საკანონო“ დაუდვია. ეს მოხდა 1657-1660 წლებში. გარდა ამისა, როგორც აღინიშნა, მეჩვიდმეტე საუკუნის პირველ მესამედში დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი მალაქია, იმავდროულად გურიის მთავარიც იყო და ასეც ეწოდებოდა – „გურიელ-კათალიკოსი პატრონი მალაქია“¹⁵⁸. ჩანს, რუსეთში გადასულ ანტონსაც მსგავსი ცნობები მოუწოდებია სენატისათვის, კერძოდ, რომ ის, ბერობის მიუხედავად, რეალური პრე-

ტენდენტი იყო ქართლის სამეფო ტახტისა. „რუსეთში მყოფი ანტონის მიერ მიწოდებული ცნობების საფუძველზე, რუსეთის სენატი დაასკვნინდა, რომ, მართალია, ანტონი ამჟამად არის ბერი, მაგრამ არა ისეთი, რომელიც მუდამ მონასტერში იცხოვრებდა. ამრიგად, ანტონს თუნდაც XVIII ს-ის შუა წლებში შესაძლებლად მიაჩნდა, რომ გაეძრო ბერის სამოსელი და კვლავ საერო ცხოვრებას დაბრუნებოდა. ეტყობა ეს კარგად იცოდა ბიძამისმაც თეიმურაზ II-მ და შესაძლოა, მისმა ძემაც ერეკლე II-მ (სწორედ ამიტომ თეიმურაზი ანტონში ყოველთვის ტახტის მოცილეს ხედავდა)“²⁵⁷.

მისიონერები აღწერენ, როგორ დასდეს ბრალი ანტონს და როგორ გააძევეს ის. როგორც აღინიშნა, ანტონ კათალიკოსს, როგორც მის წინა მოსაყდრეებს, ურთიერთობა ჰქონდა რომის ეკლესიის წარმომადგენლებთან, რაც უფრო სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური მიზეზებით იყო გამოწვეული, ვიდრე სარწმუნოებრივით. როგორც წინა საუკუნეებში, ისე ანტონის ეპოქაშიც, ქართველ საეკლესიო და პოლიტიკურ მოღვაწეებს საკმაოდ კარგი ურთიერთობა ჰქონდათ პაპის წარმომადგენლებთან, კათოლიკე მისიონერებთან. გულთბილ დამოკიდებულებას მიუჩვენებელი კათოლიკე მისიონერები ქართველ მოღვაწეებსაც კათოლიკეებად ანდა კათოლიკური რწმენისადმი მიდრეკილებად მიიჩნევდნენ, მით უმეტეს, რომ მათთან მუდმივი ომი და ბრძოლა ჰქონდათ სომხური ეკლესიის წარმომადგენლებს და მათ მიერ მოსყიდულ სპარს-ოსმალთა ხელისუფლებას. საქართველოში ისინი სითბოს გრძნობდნენ, რაც თავიანთი მიზნებისათვის გამოიყენეს კათალიკოს-პატრიარქის მონინალმდებელებმა, კერძოდ, ანტონის ერთერთი სულიერი შვილი, თავადის ქალი დასნეულებულა. მის სანახავად თეიმურაზ მეფის ასული მისულა. ავადმყოფს სნეულების გართულების ჟამს წამოუძახნია „პოი, რომის წმინდა პაპე ილოცეთ ჩემთვის, რომ ეგოდენ ხანს ცრუმორწმუნების სიბნელეში ვიყავი“²⁵⁸. თავისთავად ეს წამოძახილი არაფერზე არ მეტყველებს. გასაჭირში ჩავარდნილი სასონარკვეთილი ადამიანი ვის არ მოუხმობს საშველად. მაგრამ ეს სიტყვები საკმარისი აღმოჩნდა ანტონის დასალუპად – „მეტიც არ უნდოდა მეფის ასულს, შეეტყო, რომ ეს ქალწული კათოლიკე იყო. მაშინვე მიუბრუნდა და უთხრა იქ დამსწრეთ: ოჰ, ნახეთ ესეც ფრანგი ყოფილა. კარგი, მობრუნდება მამაჩემი ომიდან ლეკების წინააღმდეგ და მაშინ ვნახავთ. მართლაც მობრუნდა თუ არა ტფილისს მეფე მამამისი, შეატყობინა, რაც მომხდარიყო, იფიქრა, თუ ვისი წყალობით უნდა წარმომდგარიყო ესა და ეჭვი შეიტანა პატრიარქზე, რადგანაც იცოდა, რომ ის ქალი მისი სულიერი შვილი იყო“²⁵⁹. ერთი ვილაც მონაზონიც მიუგზავნიათ კათალიკოსთან, რომელმაც ამბავი გამოიტანა, რომ ანტონი კათოლიკე იყო. ეს ეჭვი და ცრუმზობა საკმარისი აღმოჩენილა, რათა განრისხებულ მეფეს სასწრაფოდ მოეწვია საეკლესიო კრება არქიეპისკოპოსებისა, ეპისკოპოსებისა და სამღვდელთა მონაწილეობით. ანტონისათვის კრებაზე დასწრების ნება არ მიუციათ. მასთან მიუგზავნიათ თავიანთი წარმომადგენლები, რათა მათთვის გამოეცხადებინა თავისი მრწამსი. ანტონმა კატეგორიულად მოითხოვა, რათა მისთვის კრებაზე დასწრების ნება მიეცათ „გარნა მეფემ და კრებამ ნება არ

მისცეს შიშის გამო, რომ თავის თანდასწრებით არ შეერცხვინა მონინალმდეგენი და ესრე გამარჯვებული არ გამოსულიყო შესაკრებლიდან, სადაც მისი დასჯა უნდოდათ^{აჲ}.

მიუხედავად იმისა, რომ კრებაზე დასწრების ნება არ მისცეს და უშუალოდ მისგან არც ერთი სიტყვა არ მოუსმენიათ, ანტონი კათალიკოსობიდან გადააყენეს, უფრო მეტიც, საერთოდ მღვდელმსახურების ნება ჩამოართვეს და როგორც ჩანს, შინაპატიმრობა მიუსაჯეს. ამასთან სასტიკად დასაჯეს ანტონის თანამშრომლები, რომელთაც კათალიკოსობის მიღება არც უფიქრიათ – „საეკლესიო კრების გადანყვეტილების საფუძველზე ანტონის თანამშრომლები და თანამოკალმეები – ფილიპე ყაითმაზაშვილი, ალექსი მესხიშვილი და სხვები მკაცრად შერისხეს (მიუხედავად იმისა, რომ მათ კათალიკობა არ მიუღიათ) და ერთხანს დილეგში ჩაყარეს“^{აჲ}.

ცნობილია, რომ ამ სასტიკი ანგარიშსწორების სულისჩამდგმელი თეიმურაზ II-ის მოძღვარი, ზაქარია გაბაშვილი იყო, პირადი მტერი ანტონისა. როგორც ითქვა – „ზაქარია გაბაშვილის ბანაკმა ბრძოლის პირველ ეტაპზე გაიმარჯვა, 1755 წლის 16 დეკემბერს მონვეული იქნა საეკლესიო კრება, რომელმაც ანტონს ზემოთხსენებული ბრალდება წამოუყენა და მკაცრად დასაჯა. იგი გადააყენა კათალიკოსობიდან, აუკრძალა მღვდელმსახურება და ფიცი დასდო ორივე მეფის (თეიმურაზის და ერეკლეს) წინაშე, რომ არ დაარღვევდნენ ამ კრების გადანყვეტილებას და ანტონს არასოდეს არ აღადგენდნენ ძველ უფლებებში. კერძოდ, საეკლესიო კრების „განჩინებაში“ ნათქვამია შემდეგი: „ჩვენ ცხებულმან მეფემან საქართველოსამან თეიმურაზ და ძემან ჩვენმან მეფემან კახეთისამან ირაკლიმ ესე აღუთქმა და პირი დავამტკიცეთ და უცვალებელად დავდევით კრებასა შინა, ვპოეთ ანტონი კათალიკოზი რომაელთა სარწმუნოებათა აღმსარებელი და ჩვენთა სარწმუნოებათა შეურაცხ-მქნელად... ესე ან შეკრებილმან წმიდამან კრებამან უგულუბელ-ჰყო და ანტონი კათალიკოზი სამოციქულოსა საყდარსა და კათოლიკე ეკლესიისაგან ჯეროვნად აღვფხვერით და კათალიკოზობისაგან განვაყენეთ... საეკლესიო კრების განაჩენი მთავრდება ორივე მეფის ფიცით, რომ კრების გადანყვეტილება უცვლელი დარჩება და არასოდეს აღარ აღადგენენ გადაყნებულ კათალიკოსს ძველ უფლებებში... ერეკლემ ეს ფიცი სრულიად თავისუფლად დაარღვია, როგორც კი თეიმურაზ II-ის გარდაცვალების შემდეგ „ხელები გაიხსნა“ და სრულუფლებიანი მონარქი გახდა“^{აჲ}.

როგორც მისიონერები, ისე კრების „განჩინება“ გვატყობინებს, რომ მოგზავნილი „მოციქულების“ წინაშე ანტონმა კათოლიკური სარწმუნოება აღიარა. ისმის კითხვა: თუკი რუსეთის სინოდის წინაშე ანტონი კატეგორიულად უარყოფდა კათოლიკური სარწმუნოების მიღებას, რატომ უნდა „ელიარებიანა“ ის ქართული საეკლესიო კრების წინაშე, ამისათვის ხომ მას სასტიკი სასჯელი მოელოდა? თუკი საერთოდ ეს სიმართლეა, და „მოციქულების“ წინაშე ანტონმა კათოლიკური სარწმუნოება აღიარა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს იყო იძულება პატიმრისა. თ. კუკავა წერს: „ანტონი არა მარტო

გადააყენეს კათალიკოსობიდან, არამედ კიდეც დააპატიმრეს²⁶³. ანტონი კრების დროსაც დაპატიმრებული იყო თეიმურაზ II-ის მიერ და ამიტომაც არ მიიყვანეს კრებაზე. წერილების კილო, რომელსაც ამ დროს ანტონი სწერდა თეიმურაზს, იმაზე მიუთითებს, რომ იგი ამ დროს საპატიმროშია და სასტიკ სასჯელსაც მოელის. როგორც ჩანს, ანტონი ამ დროისათვის დაურწმუნებიათ, რომ თუკი ის არ უარყოფდა სარწმუნოების შეცვლის ბრალდებას, მოინანიებდა და თავს შეაბრალებდა მეფეს, მას პატიმრობიდან გაათავისუფლებდნენ და ქვეყნიდან გაძევებას აკმარებდნენ (თეიმურაზის ასეთი მოქმედება ანტონის წინააღმდეგ სრულიად არაა გასაკვირი, რადგანაც მსგავსადვე ექცეოდნენ ტახტის მოცილეს ყველგან და ყოველთვის). ანტონი წერს მეფეს – „დასტური მიბოძეთ იმერეთს მაინც ნავალ და თუ არც იმერეთს გამიშვებთ – მომკალით...“²⁶⁴.

არსებობდა ორი გზა, პირველი: თუ ანტონი ცილისმწამებლად გამოაცხადებდა მეფესა და საეკლესიო კრებას, მას სამუდამოდ ჩამოაშორებდნენ ეკლესიას, ლიტურატურულ-მეცნიერულ მოღვაწეობას და შეიძლება ფიზიკურადაც დაესაჯათ. მეორე: თუ ანტონი მეფისა და კრების „განჩინების“ სამართლიანობას, ანუ თავის ვითომდა კათოლიკობას აღიარებდა, ამასთანავე „მოინანიებდა“ კიდეც, მაშინ შესაძლებელია აღედგინათ რაიმე ხარისხში, ამით კი შესაძლებლობა მიეცემოდა მოღვაწეობის გაგრძელებისა. ანტონმა აირჩია მეორე გზა – მან მეფის წინაშე იწყო იმ „დანაშაულის“ მონანიება, რომელშიც ბრალი ედებოდა. „ანტონი ოფიციალურად წერს მონანიების ბარათს მეფე თეიმურაზ II-ს, ერეკლე II-ს და სხვა გავლენიან საეკლესიო და საერო პირებს, რომელშიც იგი თავს დამნაშავედ სცნობს და შეწყალებას ითხოვს, ამის საფუძველზე თეიმურაზის მითითებით 1756 წლის 4 აპრილს მოინვიეს საეკლესიო კრება, რომელმაც კვლავ დაადასტურა ანტონისათვის ნაყენებული ბრალდება, მაგრამ მხედველობაში მიიღო რა მისი სინანული, „შეამოკლა კანონი“, ე.ი. კრების გადაწყვეტილება შეარბილა და ნება დართო ანტონს მისი თხოვნის საფუძველზე რუსეთში წასვლისა, აღუდგინა მღვდელთმსახურების უფლება და შეუნარჩუნა მღვდელმთავრის ტიტული. ეს დიდი მიღწევა იყო, რომლის გარეშეც ანტონი ვერც რუსეთში წასვლას შეძლებდა და ვერც თავის სალიტურატურო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას განაგრძობდა“²⁶⁵.

ეს დიდი მიღწევა იყო ანტონისათვის, მაგრამ არასაკმარისი. მას ესაჭიროებოდა მეფის სარეკომენდაციო წერილი, რომლის გარეშე რუსეთში ყურადღებით არ მოეპყრობოდნენ. თეიმურაზი – ანტონის დედის ძმა იყო, ამიტომაც მიმართა როგორც ყველაზე უახლოეს ნათესავს: „...ასე რომ გამგზავნოთ, იქაც ასე საქმე გამიჭირდეს, მწუხარებისაგან მოვკვდე და კიდეც წარვწყდე, აქაც რომ მომკლათ ბევრით უმჯობესია ჩემთვის. თქვენის დისა და ჩემს მეტი აღარ არის რა. იმისი სიყვარულისათვის ასეთს წიგნს ნუ გამატანთ, რომ იქ მივიდე, სიკვდილი და წარწყმედა მოინიოს ჩემზედა, იქაც რომ არ შემინყნარონ, სადღა წავიდე. ამ ქვეყნიდან ხომ დავიკარგე და იქ რომ ცოცხალი ვიყო, და იქიდანაც არ დავიკარგო... ამას გეხვეწებით, მამა არა მყავს, დედა, ძმა და დაი და

თქვენს მეტი ნათესავი არავინა მყავს. ნუგეშინისმცემელი და მონყალე ჩემის ცოდვისაგან ახოცილა საქართველოში. ჩემი ობლობა და უდედმამობა შეინყალეთ. მე უძლები შვილი ვარ და თქვენ სახიერი მამა ბრძანდებით. შემინყალეთ, წარწყმედას და სიკვდილს ნუ მიმცემთ...“ როგორც ამ წერილიდან ჩანს, ანტონმა თვითონ შეადგინა რუსეთში წასაღები წერილის ტექსტი და ხელმოსაწერად თეიმურაზ მეფეს გაუგზავნა. თუ ამ წერილში ანტონს არ ექნებოდა კარგი დახასიათება, მაშინ მას რუსეთში არ შეინყნარებდნენ²⁵⁶.

თეიმურაზმა კაცთმოყვარეობა გამოიჩინა და ანტონს სარეკომენდაციო წერილი მისცა. რუსეთში ჩასვლის შემდეგ ანტონმა თავისი მართლმადიდებლობა დაამტკიცა და, როგორც არქივისკოპოსმა, ერთ-ერთი ცენტრალური ეპარქია მიიღო მოსკოვთან ახლოს, რამეთუ მას საქართველოშივე შემდგარმა ბოლო საეკლესიო კრებამ შეუნარჩუნა მღვდელმთავრის ტიტული, რითაც ფაქტობრივად მოუხსნა ბრალდება კათოლიკური რწმენის მიღების თაობაზე.

როგორც კი ანტონი რუსეთში დაბინავდა, მაშინვე განაგრძო ლიტერატურულ-მეცნიერული მოღვაწეობა. ანტონის მოღვაწეობა რუსეთში საკმაოდ მრავალფეროვანი და ნაყოფიერი გამოდგა. ხშირად განცვიფრებასაც კი იწვევს ის გარემოება, თუ როგორ შეძლო ერთმა კაცმა (თუნდაც თანამშრომელთა დახმარებით) უცხო ენის (თვით რუსული ენის) არასაკმაო ცოდნის პირობებში ამდენი საქმის გაკეთება. კერძოდ, რუსეთში ახალჩასულმა დაწერა ორიგინალური თხზულება „კატეხიზმო“, რომელშიც ახსნილია მართლმადიდებელთა აღსარების მთავარი დოგმატიკურ-მორალური პრინციპები. მანვე გალექსა „პროლოლის“ სამი თვის მასალა (ივნისი, ივლისი, აგვისტო)... „განმარტება მონყალესი“, რომელსაც საქართველოში „ხიშტით“ შეხვდნენ. გარდა ამისა, ანტონმა შეასწორა საეკლესიო წესების კრებული „ტიბიკონი“, „კონდაკი“, საგალობელთა წიგნი „პარაკლიტონი“, „თთუენი“, დაწერა „ქართველ მეფეთა შთამომავლობა“, თარგმნა „ისტორია ალექსანდრე მაკედონელისა“²⁵⁷.

1762 წელს რუსეთში გარდაიცვალა თეიმურაზ II. მეფის გარდაცვალების გამო ანტონმა გულწრფელი სამძიმარი გაუგზავნა დედოფალს – თეიმურაზის ქვრივს – „მეფე თეიმურაზ, ჩემი სატრფიალო ბიძია, ჩემი ბიძა, ჩემი მამა, ასეთი მამა, რომ ლმერთო ნუ მიწყენ, და ძმადაც მოვესწარ, მეგობრადაცა, ლმერთო ნუ განმირისხდები, ამხანაგადაც“²⁵⁸. მართალია, ანტონი გარკვეულწილად გულძვირად იყო თეიმურაზის მიმართ, რაც განუცხადა კიდევ რუსეთის სენატს, მაგრამ მას არ შეეძლო თეიმურაზის, როგორც ქართული ქრისტიანული სამეფო ტახტის აღმდგენლის, დაღუპვა არ განეცადა. კათალიკოს ნიკოლოზ ხერხეულიძის მოკვლის შემდეგ სწორედ თეიმურაზმა დაასახელა კათალიკოსად ანტონი, ხოლო საეკლესიო კრებამ მეფის ეს მითითება სიხარულით შეასრულა.

პაპუნა ორბელიანი წერს – „უკეთურმა და ლმერთის შემცოდემ, იუდას მსგავსად აღშფოთებულმან თამაზის შვილმან ტარიელ, ერთის უბრალო მიზეზის გამო სცა კა-

თალიკოზს სატიევარი ზაკვით და მოკლა... შენ უხდა მეფე, ვითარც მართებდა. თვითონ ეშმაკის უბოროტესი ტარიელ დაიჭირეს, მოკლეს, ძმით, ცოლ-შვილით სულ აიკლეს. ნაასვენეს წმიდა გვამი პატრიარქისა დიდსა ეკლესიასა საპატრიარქოსა მცხეთას... ნაბრძანდა ბატონი ჯარით და მობრძანდა დმანისის ციხესა... ებოძა კაცი და ებრძანა: „ანტონი ბატონიშვილი რომელი იყო ქუთათელ ეპისკოპოსად, კათალიკოზად დასვითო“. ყოველივე ეპისკოპოსნი ქალაქს შემოკრებილ იყვნეს უნინაც სულბრწყინვალისა დომენტის კათალიკოზის მიცვალებაზე მოინდომეს სამღვდელო დასთა ანუ ერისაგანთა. არა ინება, ანცა ინება უარისყოფა, აიძულებდა დედოფალი ანუ დასნი სამღვდელონი, ვერლარა უარყო და დართვა ნება. მიუტანეს იქვე ბატონის სამყოფსა შინა ბარტყულა ჯვრითურთ, კვერთხი და მდინარი (ანუ სამღვდელმთავრო – საპატრიარქო მანტია) ეგრე ბატონისა სრით მდინარით წამობრძანდა.

სამღვდელო დასნი, რომელნიც წინა უძლოდნენ გალობით და აკმევდნენ საკმეველითა, დიაკონნი შემოსილნი, რომელიმე უკანა მოსდევდეს, აგრეთვე მეფე კახეთისა ერეკლე, ღმრთის მოყვარე და სარწმუნოება – მტკიცე. თან მოყვა სამყოფამდის დარბაისლითურთ და დასვეს ტახტსა ზედა პატრიარქად ანტონი კეთილი და ღირსი კეთილისა, ნათლის მრჩობლი მასხივნებელი, აბრამის კურთხევისა დამამტკიცებელი, მთავრობა მინიჭებული, ხოლო ლევიტელობისა განმამდიერებელი, აღმსრულებელ სჯულისა, განამაშვენებელ ეკლესიათა, დამმარხველ მცნებათა. შემდგომად რაოდენთამე დღეთა ნაბრძანდა მცხეთას და მიიღო კურთხევა ეპისკოპოსთა კრებათაგან და განშვენდა ყოვლით კერძო²⁸⁸.

იგივე ისტორიკოსი ასე ახასიათებს საქართველოს პატრიარქს – „ანტონი კათალიკოზი, კეთილ სათნოებითა აღჭურვილი, ტრფიალებითა საზენაოთა ზედმინევნით აღზევებული, და ყოვლად სარწმუნოებითა მტკიცედ დამტკიცებული, მადლითა მიერ გაბრწყინებული, არ დააცადებდა უამითი უამად სიბრძნე მრავლობით წესთა... ასაკით იყო მცირე, მაგრამ სოლომონისა სიბრძნესა არარად კლებულ ექმნებოდა. მეფეთა შვილი იყო და სულიერსა მეფობისაც ღირს იქმნა²⁸⁹. რუსეთში ანტონი რამდენიმე წელს მოღვაწეობდა. თეიმურაზის გარდაცვალების შემდეგ ერეკლემ ანტონი საქართველოში მოიწვია და საკათალიკოსო ტახტზე აღადგინა. „საქართველოში ჩამოსვლის შემდეგ თფილისში და თელავში ანტონმა გახსნა სემინარიები, რომ მიეცა შკოლებისათვის სახელმძღვანელო ნიგნები, ანტონმა ბევრი იშრომა. გადმოთარგმნა და დასწერა მრავალი ნაწარმოები. ანტონის მიერ დაწერილი და თარგმნილი თხზულებანი ამხილებდნენ ამ მუშაკში დიდ ცოდნასა და ენერგიას. ანტონმა შეადგინა სია საეკლესიო მამულებისა და იხსნა იგინი მტაცებელთაგან, მან დააარსა აგრეთვე სასამართლო-დიკასტერია, ანტონი იყო არა მარტო თეორეტიკული მოაზროვნე, არამედ პრაქტიკული საქმის კაცი²⁹¹. დიკასტერიის შესახებ უფრო ვრცლად მოგვითხრობს ა. კელენჯერიძე – ანტონის დროს და მის შემდგომ ეკლესიაშიო, – წერს ის – „საზოგადო საქმეებს არჩევს კათალიკოსის სინოდი, ან საბჭო, შემდეგ დიკასტერიად წოდებული... დიკასტერიამ 1771

წელს ახალი ორგანიზაცია მიიღო, იგი იკრიბებოდა პატრიარქის პალატაში. დიკასტერიის წევრებად სასულიერო პირებთან ერთად საერონიც – მსაჯულებიც ითვლებოდნენ. სხდომებზე პატრიარქის დასწრება სავალდებულო არ იყო. საბჭოს წევრნი იყვნენ მუდმივნიც და არამუდმივნიც. 1795 წლიდან, როცა მაქსიმე (აფხაზეთის კათალიკოზი) მიიცვალა აფხაზეთის საკათალიკოსო საქმეებსაც მცხეთის კათალიკოსის საბჭო – დიკასტერია არჩევდა. მან გაარჩია მახობა ქუთათელაძის საქმე, რომელიც აღძრა ხონელმა მთავარეპისკოპოსმა ანტონმა. აგრეთვე, 1784 წ-ს დიკასტერია გაარჩია საქმე იმერეთიდან გაქცეული მღვდლებისა ალბათ იმის გამო, რომ მაქსიმე ამ წელს უკვე წასული იყო რუსეთში²⁷².

(აღმოსავლეთ საქართველოს ეკლესიის დიკასტერიის მიერ დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საქმეების გარჩევა საეკლესიო ერთობის შესახებაც მიუთითებს – ქართული ეკლესია ფაქტობრივად ერთიანი ეკლესია იყო).

ანტონის ეპოქაში „საქართველოში ევროპული სამეცნიერო ცოდნის გასავრცელებლად უცხო ენებიდან საუკეთესო თხზულებები ითარგმნებოდა, თანაც მეცნიერების ყოველი დარგისათვის პატარ-პატარა სახელმძღვანელოები მზადდებოდა. ამ სფეროში განსაკუთრებული ღვაწლი ანტონ კათალიკოზს მიუძღვის, რომლის ღრმა და მრავალმხრივი სამეცნიერო ცოდნა იმდენადვე გასაოცარია, როგორადაც მისი დაუღალავი ენერჯია და ნაყოფიერება“²⁷³.

გაიოზ რექტორის დახასიათებით, ანტონ კათალიკოსის ღვაწლის შედეგად მეცნიერება – სწავლა-განათლების – „ოქროს საუკუნე“ დამდგარა საქართველოში. ამასთანავე „განმრავლებულა“ სიბრძნისმოყვარეობაც²⁷⁴.

ანტონმა რუსეთიდან ჩამოსვლის შემდეგ სკოლების რეორგანიზაცია მოახდინა, თბილისის და თელავის სემინარიები განამტკიცა. თელავში რექტორად 1782 წელს გაიოზი გადაიყვანა. მოამზადა სახელმძღვანელოები, გეოგრაფიისა, არითმეტიკისა, რიტორიკისა, კატეხიზმოსი, ფილოსოფიისა, გრამატიკისა, მეტაფიზიკისა, ლოგიკისა და ფიზიკისა.

აღსანიშნავია, რომ თბილისისა და თელავის სკოლები ცარიელ ადგილზე არ აღმოცენებულა: „XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში ეკლესია-მონასტრებთან მოქმედებდა დაწყებითი ტიპის სასწავლებლები, გარდა იმ ადგილებისა, რომლებიც მაჰმადიან დამპყრობთა მიერ იყო დაკავებული (თუმცა აქაც კი, თუ ეკლესია-მონასტრები არ იყო დანგრეული, სწავლა არ შეწყვეტილა). სასწავლებლების დაარსებისათვის განსაკუთრებით იზრუნა მეფე-რეფორმატორმა ვახტანგ VI-მ. მან „დააარსა სასწავლებელნი, საცა ასწავლიდნენ ყველას განურჩევლად ნოდებისა და ხარისხისა: საღმრთოსა წერილსა, ფილოსოფიასა და სხვა. ამგვარის მისის მოღვაწეობით საქართველოს მონასტრებიდან მოკლე დროში სწავლა-მეცნიერება დატრიალდა მთელს საქართველოში“²⁷⁵. ამ ციტატაში საგულისხმოა, რომ სკოლებში „ასწავლიდნენ ყველას, განურჩევლად ნოდებისა და ხარისხისა“. ამავე წიგნის სხვა

ადგილზე მ. ჯანაშვილი წერს: „მონასტერთა სკოლებში სწავლობდნენ ყოველი წოდებულიდან“²⁷⁶.

XVIII საუკუნის ბოლოსაც, იოანე ბაგრატიონის მიერ ერეკლე მეფისათვის წარდგენილი პროექტის თანახმად, საერო სკოლებში სწავლის ნება არა მარტო „თავადაზნაურთა და პირველი მოქალაქის შვილებს“, არამედ „მსახური კაცის შვილებს“, „მდაბალ ვაჭართა შვილებს“ და „აგრეთვე გლეხსაც“ ჰქონდა²⁷⁷. საერთოდ საქართველოში წოდებათა შორის გადაულახავი ზღუდეები არასოდეს მდგარა, როგორც ეს რუსეთში იყო, ჩვენი ქვეყანა უფრო დემოკრატიულობით გამოირჩეოდა.

„აღნიშნულ პერიოდში იმერეთში თერთმეტი, ხოლო გურიაში ორი ეკლესია-მონასტერი მოქმედებდა, რომლებიც ამავე დროს სწავლა-განათლების კერებიც იყვნენ... სკოლები გახსნილი იყო აგრეთვე იმ სახლებშიც, სადაც ეპისკოპოსები და სასულიერო იერარქიის სხვა წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ. უპირატესობა, ბუნებრივია, ეპისკოპოსების სახლებს ეძლეოდა, სადაც უკეთესი პირობები იყო შექმნილი ცოდნის მისაღებად... ჯერ კიდევ XVIII ს-ის დასაწყისში კათალიკოს დომენტი III-ს (1704-1724; 1738-1742 წ.წ.) გადაუდგამს პრაქტიკული ნაბიჯები, რათა ეკლესია-მონასტრებთან გაეხსნათ სასწავლებლები. „...თავი მოუყარა მწერალ მნიგნობართა, შეჰკრიბნა მრავალნი წიგნნი, გახსნა ყმათა სასწავლო სკოლა“²⁷⁸. ამაზე მიუთითებს ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანიც²⁷⁹. საყოველთაოდ ცნობილი იყო დავით გარეჯის მონასტერი, სადაც ყველაზე მაღალი წოდების წარმომადგენლები იღებდნენ სწავლა-განათლებას. სწორედ აქ ეზიარა თავდაპირველად სიბრძნეს XVIII საუკუნის ერთ-ერთი ღირსშესანიშნავი პიროვნება ანტონ I კათალიკოსი. აღნიშნული დროისათვის დავით გარეჯის მონასტერში არსებობდა უმაღლესი „სკოლა“, უმდიდრესი ბიბლიოთეკით და მასწავლებელთა საუკეთესო კადრებით... სწავლა-განათლების აღიარებული ცენტრები იყო გელათი იმერეთში და შემოქმედის მონასტერი გურიაში, ასევე ვაკე იმერეთის განათლების ცენტრად გვევლინება ხონი, რომელიც ეპარქიის ცენტრადაც ითვლებოდა“²⁸⁰.

მარტო თბილისის სასწავლებლებში, რომელნიც სიონის, კალოუზნის, მეტეხის, ანჩისხატისა და სხვა ეკლესიებთან არსებობდნენ, კირიონისა და პ. იოსელიანის აზრით, 400-მდე მოსწავლე სწავლობდა. სასწავლებლები და სკოლები საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებშიც ყოფილა.

აღნიშნულის გარდა, თურმე ნახევრად კერძო ტიპის სასულიერო დაბალი სასწავლებლებიც არსებობდნენ. მათ ხელმძღვანელობას ეპარქიის მწყემსი – ეპისკოპოსი აკონტროლებდა.

„თუ რა უფლებებით სარგებლობდნენ ამ სკოლების კურსდამთავრებულები, ამაზე წარმოდგენას გვაძლევს ის ფაქტიც, რომ 1748 წლის 13 ნოემბერს საეკლესიო კრების დადგენილებით, მღვდლად არ შეიძლებოდა ეკურთხებინათ ისეთი პირი, რომელსაც დაბალი ტიპის სასულიერო სკოლა არ ექნებოდა დამთავრებული. იმისათვის, რომ უფრო აემალლებინათ მოთხოვნილება სკოლებისადმი, საეკლესიო კრებამ 1762 წელს

დაადგინა: ყოველმა ეპისკოპოსმა დააწესოს მკაცრი კონტროლი და ასწავლოს თავის სამწყსოს²⁸¹.

ზემოაღნიშნულის გარდა, არსებობდა ასევე კერძო სკოლებიც, რომელთა დანერგვასაც ანტონ I უწყობდა ხელს.

სწავლა-განათლების სტაბილიზებას ყოველმხრივ ეხმარებოდა ერეკლე II. „თავისი ხანგრძლივი და მეტად ნაყოფიერი სამეცნიერო-ლიტერატურული მოღვაწეობის შედეგად ანტონ პირველმა შექმნა მთელი ეპოქა, რომელიც თითქმის მთელი საუკუნე გაგრძელდა. მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის საეკლესიო მწერლობას უნდა ეწოდოს ანტონ კათალიკოსის ეპოქა, ისე დიდია მისი ღვაწლი და დამსახურება ამ მწერლობის ისტორიაში“, – წერს ვ. კეკელიძე, მაგრამ ასე ითქმის არა მხოლოდ საეკლესიო, არამედ ქართულ საერო და კერძოდ, ფილოსოფიურ მიმართულებაზე, რომელიც ანტონის უშუალო გავლენით ჩამოყალიბდა და ამ გავლენის ბეჭედი აზის... ანტონის მოწაფეთაგან ერთ-ერთი თვალსაჩინო პიროვნება გაიოზ რექტორი იყო²⁸². 1765 წელს ის ანტონს ბერად აღუკვეცია, შემდეგ არქიდიაკონად უკურთხებია. 1772 წელს გაიოზი ანტონს გაჰყვა რუსეთში და სწავლა მოსკოვის სასულიერო აკადემიაში გააგრძელა. 1782 წელს იგი თელავის სემინარიის რექტორად დაუნიშნავთ. 1783 წელს კვლავ რუსეთში გაემგზავრა, სადაც დარჩა კიდევ. 1784 წელს არქიმანდრიტად უკურთხებოდათ. ის იყო ეპისკოპოსი ჯერ მოზდოკისა, შემდეგ სარატოვისა და პენზისა, მთავარეპისკოპოსი ასტრახანისა და სტავროპოლისა. გარდაიცვალა 1821 წელს.

ანტონს აღუზრდია აგრეთვე თელავის სემინარიის მეორე რექტორი დავით ალექსი-შენსხიშვილიც, რომლის დროსაც რუსულმა ხელისუფლებამ თელავის სემინარია დახურა.

ანტონის მოწაფე და თანამშრომელი იყო სახელგანთქმული ფილიპე ყაითმაზაშვილი. ფილიპე იყო მღვდელი, ოღონდ არა ქართული, არამედ გრიგორიანული (სომხური) ეკლესიისა. სომხური ეკლესია, როგორც აღინიშნა, დიდად გაძლიერდა XVII-XVIII საუკუნეებში, როგორც ოსმალეთის, ისე სპარსეთის სახელმწიფოების მხრიდან გამოჩენილი მზრუნველობის შედეგად²⁸³. ამ ქვეყნებში სომხურ ეკლესიას ყოველგვარი შეღავათები, ხოლო მის მრევლს მართლმადიდებლებთან შედარებით დიდი უპირატესობა ეძლეოდა. ამის გამო აღმოსავლეთ საქართველოში, რომელიც სპარსეთის იმპერიის ვასალურ ქვეყანას წარმოადგენდა და ოსმალთაგან დაპყრობილ მესხეთში, მრავალი მართლმადიდებელი (ანუ ქართველი) სომხდებოდა, სწორედ ასეთი გაგრიგორიანებული ქართველი უნდა ყოფილიყო ფილიპე ყაითმაზაშვილი. საქართველოს ეკლესიის ისტორიის მკვლევარი ე. ნიკოლაძე წერს: „ქართველების იმ ერთ ნაწილს, რომელიც აღიარებდა სომეხთა სარწმუნოებას, შეასწავლეს სომხური ენა და ამნაირად ეს ხალხი მთელ ქართველობას ჩამოაშორეს. ეს ზარალი ქართველობას სომხებმა მიაყენეს უმთავრესად საქართველოს იმ გარეშე ადგილებში, რომლებიც სომეხთს საზღვრავენ (ასეთი იყო ქვემო ქართლი და მისი ქალაქი თბილისი). ასეთივე საზიზღარი საქმე მათ ჩაი-

დინეს სამაჰმადიანო საქართველოში, რომელიც მე-XVII საუკუნიდან თურქთა სამეფოს მიეკრა, რადგანაც ამ მხარეში ძალით დაუნყეს გავრცელება ისლამს, იქაური მართლმადიდებლები დიდ გასაჭირში ჩაეარდნენ. ამ გარემოებით ისარგებლეს სომეხთა მისიონერებმა, გამოესარჩლნენ მართლმადიდებლებს უსჯულოთა წინააღმდეგ. იხსნეს ისინი მაჰმადის სჯულის მიღებისაგან, მაგრამ ამით დაავალეს სომეხთა რწმენის აღიარება. ვინაიდან ქართველები სომხის ხალხს და მის სარწმუნოებას მაშინ ნდობით ეპყრობოდნენ, დაეთანხმნენ სომეხთა მწვალებლებს ისლამის თავიდან ასაცილებლად მათი რწმენის მიღებაზე. ამ გარემოებას მოყვა შედეგად სომეხთა ეკლესიების გამრავლება სამაჰმადიანო საქართველოში, სადაც ძველ მართლმადიდებელთა ტაძრებს სომეხები დაეპატრონენ²⁸⁴.

იმ დროისათვის სომხური ეკლესია დიდად ბრწყინავდა. მისი მრევლი მსოფლიოს ყველა კუთხეში ღირსეულად იყო განფენილი. ისინი ატლანტიკის, ინდოეთის თუ წყნარი ოკეანის სანაპიროების ქალაქებსა და რეგიონებში, ევროპისა და აზიის დედაქალაქებში წარმატებით გალალბული მრენველ-კომერსანტები თუ საქმიანი ადამიანები იყვნენ. განსაკუთრებით პატივს სცემდნენ სომეხებს, როგორც ვაჭარ-მრეწველებსა და ხელოსნებს, ოსმალეთსა, სპარსეთსა და საქართველოშიც. მაგალითად, ლევან II დადინმა მის მიერ დამარცხებული იმერეთის სამეფოდან, როგორც ყველაზე ძვირფასი ნადავლი – „სომხური“ მოსახლეობა წაიყვანა (ჩხარიდან და სხვა დასახლებებიდან) სამეგრელოში. როსტომის შემდეგ სწორედ გრიგორიანი მოსახლეობით ივსებოდა ახლად აღორძინებული ქალაქები (ალი, სურამი, გორი, თბილისი). „სომეხები“ ანუ გრიგორიანელი მოსახლეობა – განძი იყო მეფისა და სახელმწიფოსათვის. ფულადი შემოსავალი, აღებ-მიცემობა, ვაჭრობა-მრეწველობა მათზე იყო დამოკიდებული. ე. ნიკოლაძე განაგრძობს: „ასეთი წარმატებით გამხნეებულნი, სომეხთა მისიონერები მოეფინენ აღმოსავლეთ საქართველოს და დაინყეს ქართველებში მწვალებლობის გავრცელება“.

ქართველები მრავლად ხდებოდნენ წევრნი სომხური ეკლესიისა, ამის შედეგად იცვლებოდა მათი ფსიქოლოგია, ისინი სომხური ცივილიზაციის, კულტურის, ეროვნული იდეოლოგიის სფეროში ექცეოდნენ, თუმცა კი ხშირად ინარჩუნებდნენ ცოდნას ქართული ენისას, ქართულ ზნე-ჩვეულებებს და თვისებებს.

გარდა ამისა, თვით საქართველოსა და საერთოდ სპარსეთ-ოსმალეთში მიღებული აზრის თანახმად, ყველა გრიგორიანს – „სომეხი“ ეწოდებოდა, ყველა კათოლიკეს – „ფრანგი“, ყველა მართლმადიდებელს – „ბერძენი“ (გამონაკლისი იყო საქართველო, სადაც მართლმადიდებელს „ქართველი“ ეწოდებოდა, მაჰმადიანებს კი ეროვნული წარმოშობის მიუხედავად – „თათარი“). ამის გამო ფილიპე ყაითმაზაშვილს, რომელიც არა მარტო გრიგორიანი იყო, არამედ სომხური ეკლესიის ხუცესიც – ცხადია, „სომეხი“ ეწოდებოდა. კითხვისას, თუ „რა გვარი ხუცესი“ იყო ის – პასუხობდნენ – „პარმანთა გვარის ხუცესიო“, ანუ სომხური ეკლესიის ხუცესიო. ხუცესები ქართველებსაც ჰყავდათ. იმი-

სათვის, რათა განესაზღვრათ, თუ როგორი ანუ „რა გვარი“ ხუცესი იყო ფილიპე ყაით-მაზაშვილი – პასუხოვდნენ „მღვდელი ჰარმანთა, ჰარმანთავე გვარისა თემისაგან ქართველთასა, ტომთაგან აზნაურთასა“²⁸⁵.

ფილიპე ყაითმაზაშვილის თანამედროვე ქართველებმა კარგად იცოდნენ, რომ ის „სომეხი“ იყო, ვითარცა მღვდელი სომხური (არმენიელთა, ჰარმანთა) ეკლესიისა, მაგრამ ეთნიკური წარმოშობით, ან „ნათესაობით“, „ნათესაური სქესით“ – ქართველი, სოციალური მდგომარეობით – აზნაური ყოფილა ქვემო ქართლიდან; დოსიეთეოს ნეკრესელის ცნობით, ფილიპე იყო „პარმანთა მღვდელი, ადგილობრითისა ნათესაობისა სქესითა ქართველი და ტომობითისა სქესითა ძე აზნაურთა“²⁸⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ ფილიპე სარწმუნოებით „სომეხი“ იყო, მას ვითარცა ეთნიკური წარმოშობით ქართველს, „საქართველოს შვილს“ ჰყვარებია თავისი სამშობლო საქართველო და დიდად უღვანია ქართული კულტურისა და ქართველი ერისათვის. მისი მოღვაწეობა მიუთითებს, რომ ის თავდადებით შრომობდა ქართველი ხალხისათვის და ცოდნა, რომელიც საუკეთესო სომეხი მასწავლებლებისაგან მიუღია, სრულიად გამოუყენებია მშობელი ერის საჭიროებისათვის.

აღნიშნულ საუკუნეში მიღწეული წარმატებების გამო სომხურ ეკლესიას საშუალება ჰქონდა არა მარტო სპარსეთ-ოსმალეთისა და ევროპის მთავარ ქალაქებში ჰქონოდა სასწავლებლები, არამედ თბილისშიც. მაგალითად, სომეხ ეპისკოპოსს ავეტიქს თბილისში გაუხსნია სასწავლებელი, რომელშიც ქართველი მოწაფეებიც სწავლობდნენ (ისინი, ცხადია, ძირითადად „სომეხებად“ იქცეოდნენ ხოლმე, ანუ რაც იგივეა, გრიორიანულ რწმენას იღებდნენ).

ავეტიქ ეპისკოპოსის მოწაფენი ფილიპე ყაითმაზაშვილთან ერთად ყოფილან მდივანბეგი იოანე ორბელიანი, „ნიკოლოზ მღვდელი კახთა მეფის კარისა“. ფილიპემ „დიდი ამაგი დასდო, როგორც სასკოლო საქმეს, ასევე საფილოსოფოსო და საღვთისმეტყველო ლიტერატურის განვითარებას საქართველოში. XVIII საუკუნის თითქმის ყველა ქართველი მწიგნობარ-მოღვაწე პირდაპირი თუ არაპირდაპირი გზით გარკვეულ კონტაქტში იყო მასთან, უმრავლესობა მის მიერ აღზრდილი იყო (გაიოზ რექტორი, დოსიეთეოს ნეკრესელი, ოსეს ძე, იოანე ორბელიანი, ნიკოლოზ ქიზიყელი, ანტონ ცაგერელ-ჭყონდიდელი და სხვა). ხოლო ისეთი დიდი მოაზროვნე და მეცნიერი, როგორც ანტონ კათალიკოსი იყო, უშუალოდ მისი დახმარებით გაეცნო ფილოსოფიურ ნაშრომებს“²⁸⁷.

თუ რა გზით მიიღო ფილიპე ყაითმაზაშვილმა თავისი ცოდნა, ეს უკვე ითქვა – სომხური ეკლესიის სწავლულთა მეშვეობით. იმის შემდეგ, რაც მაჰმადიანურმა ქვეყნებმა საქართველო ევროპას, ანუ მსოფლიო ცივილიზაციის ცენტრს მონყვიტეს, ქართული მეცნიერება ვერ ეცნობოდა ევროპის წარმატებებს, სამაგიეროდ სომეხებს ჰქონდათ დიდი საშუალება, გაცნობოდნენ და თავიანთი თვალსაზრისის შესაბამისად აეთვისებინათ ის. მსოფლიო იზოლაციაში მყოფი ქართველი მოაზროვნენი სომეხი სწავ-

ლულების შრომათა გაცნობას შეუდგნენ. სომხურიდან უთარგმნიათ დიალექტიკა (სიმონ ფულფელისა), „კატეგორიანი არისტოტელებრნი“, მხითარ სევასტიელის გრამატიკა (რომლის მიხედვითაც ანტონმა ქართული გრამატიკა შეადგინა), მისივე რიტორიკა, პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნი“, სვიმონ ფულაეცის რედაქციით (ის ადრე იოანე პეტრინს ჰქონია თარგმნილი, რომელიც კომენტარებითურთ სომხურად უთარგმნიათ). დავით უძლეველის (ანჰალთის) „ნიგნი საზღვართა“, „პორფირი“, არისტოტელის „პერი ჰერმენიას“ დავით უძლეველის კომენტარებით და სხვა. მარტო ფილიპეს სომხურიდან 21-მდე ფილოსოფიურ-თეოლოგიური თხზულება უთარგმნია. საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ყოველმხრივ იყვნენ გაბატონებული (ცხადია, გარკვეული ზომით) გრიგორიანები. ამ მდგომარეობას კარგად აღწერენ თვითმხილველი ევროპელი მისიონერები. ასეთ ვითარებაში სომხების გაქართველება შეუძლებელი იყო. სომეხთა გაქართველების თეორია ნიკო მარს ეკუთვნის. ის სომეხთა გაქართველებას VII-IX საუკუნეებში ვარაუდობდა. ნიკო მარის შემდგომმა ისტორიკოსებმა რატომღაც ეს თეორია საქართველოს მთელი ორიათასწლოვანი ისტორიის მიმართ განაგრძეს. ამიტომაც, ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაბატონდა თეორია, რომლის თანახმადაც სომეხები მუდამ ყოველ ეპოქასა და საუკუნეში ქართველობდნენ, რაც საერთოდ არ შეესაბამებოდა სიმართლეს. ამავე თვალსაზრისს ადგა კ. კეკელიძეც, ამიტომაც წერდა ფილიპე ყაითმაზაშვილის შესახებ, თითქოსდა იგი გაქართველებული სომეხი იყო, სინამდვილეში კი, პირიქით, ფილიპე ეროვნებით ქართველი, სარწმუნოებით კი გრიგორიანი ანუ „სომეხი“ იყო.

ასევე გრიგორიანი ქართველი იყო ანტონის ბეჯითი თანამშრომელი ზაქარია მადინაშვილი. მან, ისევე როგორც ფილიპემ, კარგად იცოდა მშობლიური ქართული ენა, თუმცა კი სომხური განათლება ჰქონდა მიღებული. თუ ვინმე იკითხავს, თუ წარმოშობით ქართველი იყო, რატომ „ქართველს“ არ უწოდებდნენო, კიდევ ერთხელ ვუპასუხებთ, რომ იმ საუკუნეებში „ქართველი“ მხოლოდ და მხოლოდ მართლმადიდებელს ეწოდებოდა და თანაც არა ყველა მართლმადიდებელს, არამედ მხოლოდ მას, რომელიც ქართული ეკლესიის წევრი (მრევლი) იყო. ასეთ შემთხვევაში როგორ შეიძლებოდა ზაქარია მადინაშვილისათვის „ქართველი“ ეწოდებინათ მაშინ, როცა იგი არათუ რიგითი წევრი იყო სომხური ეკლესიისა, არამედ „ვართაპეტი“? ვართაპეტი სომხურ ეკლესიაში „მოძღვარს“ ეწოდებოდა და ეპისკოპოსის მსგავსად უდიდესი ავტორიტეტი ჰქონდა.

„ზაქარია მადინაშვილი – ვართაპეტი იყო ზედმინევილი ფილოსოფოს-ღვთისმეტყველი და მკურნალობისა ხელოვნებისა მეცნავი. ამან ასწავლა მრავალთა ქართველთა და სომეხთა საფილოსოფოსნო წერილნი...“ – წერდა იოანე ბატონიშვილი. „ანტონ პირველი „სპეკალის“ ერთ-ერთ თავში ერეკლეს მიმართავს, რომ მას ზაქარიამ – ვინმე „სომეხთა მოძღვარმა“ აუხსნა „დაფარულობა არისტოტელისა“²⁸⁸.

გაგრიგორიანების პროცესი ქართველთა შორის ძალზე გაღრმავდა და, შეიძლე

ბა ითქვას, ახალი სიცოცხლე შეიძინა შაჰ-აბასის შემოსევების შემდეგ. მის გაღრმავებას ხელი განსაკუთრებით ქართული ეროვნული სახელმწიფოებრიობის გაუქმებამ საქართველოში და ქართველ მეფეთა ტახტზე მაჰმადიანი ხანების ასვლამ შეუწყო. როსტომ-ხანი პროსპარსული ორიენტაციისა და კანონების ერთგული დამწერგავი იყო, ამიტომაც მან საქართველოში, როგორც სპარსეთის იმპერიის ერთ-ერთ ნაწილში, სომხური ეკლესიის მიმართ ისეთივე დათმობითი ღონისძიებები გაატარა, როგორც საერთოდ იყო მიღებული სპარსეთში. შაჰ-აბასის შემდეგ სპარსეთში სომხურ ეკლესიას დიდი მონივნებითა და პატივისცემით ეპყრობოდნენ. ასე რომ, სპარსული კანონის თანახმად, სასტიკად ისჯებოდა ის სომეხი, რომელიც გრიგორიანულ სარწმუნოებას უარყოფდა და მაჰმადიანობას მიიღებდა.

სომხური ეკლესიისათვის დათმობის შედეგებმა როსტომ-ხანის მეფობის პერიოდშივე იჩინა თავი. თბილისის მმართველობა გრიგორიან ქართველებს გადაეცათ. განსაკუთრებით გაღრმავდა ქართველთა გაგრიგორიანების პროცესი ქვემო ქართლში.

ქვეყნის ეკონომიკური ინტერესებიდან გამომდინარე, ვახტანგ V შაჰ-ნავაზიც ხელს უწყობდა გრიგორიანულ ეკლესიას, რასაც მისგან სპარსეთის სახელმწიფო ინტერესებიც მოითხოვდა. მხოლოდ ქართულ ეკლესიას არ შეეძლო ხელი არ შეეშალა ქართველთა გაგრიგორიანების პროცესისათვის, რაც არა მარტო ქართველთა მასობრივ დენაციონალიზაციას, არამედ ქართული ეკლესიის დაკნინებასაც იწვევდა. ქართლის კათალიკოსი შაჰნავაზის დროსვე აღდგომია წინ გაგრიგორიანებას – „მათ წინააღმდეგ გამოვიდნენ საქართველოს განათლებული კათალიკოსები: ნიკოლოზ ამილახვარი (1675-1688), დომენტი (1705-1724) და განსაკუთრებით ბესარიონი (1724-1739). საქართველოში ძველი დროიდან მოიპოვებოდნენ თარგმანში ის ნაწერები, რომლებიც იყვნენ მიმართული სომხური ეკლესიის მწვალებლობის წინააღმდეგ... ამ თხზულებათა შემწეობით საქართველოს მღვდელ-მთავრები ადვილად იმარჯვებდნენ სომეხებთან პაექრობაში, მაგრამ XVIII საუკუნის დასაწყისიდან გარემოება ძალზე იცვალა. ამ დროიდან მხითარისტების ნაწარმოებნი ძლიერ გავრცელდნენ სომეხთა შორის და მისცეს საშუალება მათ სამღვდელოებას საღვთისმეტყველო განათლებისა. ევროპელი მწერლების სხოლასტიკური ნაწარმოებნი, რომლებიც სომხურ ენაზე გადმოითარგმნენ, გახდნენ ახალ წყაროდ სარწმუნოებრივი დავისა, სხოლასტიკურმა ხერხიანობამ, რომელიც განსაკუთრებით არისტოტელის ლოგიკას ემყარებოდა, სომეხთა მისიონერების მონოფიზიტური პროპაგანდა, რომელიც წინათ დაიწყო, განსაკუთრებით გააძლიერა არეულობის დროს საქართველოში, მეფე იესეს სიკვდილის შემდეგ, თეიმურაზ მეორის ქართლში გამეფებამდე (1724-1744), და უმაღლეს ნერტილზე ავიდა კათალიკოს ანტონ პირველის მმართველობის პირველ წლებში (1744-49). ამ პროპაგანდად, როგორც ზემოთ ვთქვით, დიდი ზარალი მოუტანა მართლმადიდებლობას, საქართველოს განაპირა ადგილებში... მთელი ხრამის უღელტეხილი, ბორჩალოს მაზრა და ალაზანის ვალმა მხარე საესე იყო სომეხთა მისიონერებით, რომლებიც სხოლასტიკურად განათლებულნი

დიდად ცდილობდნენ, რომ საქართველოს პოლიტიკურ უბედურებას თან მიმატებოდა სარწმუნოებრივი განხეთქილება, სომეხთა მწვალებლობა წარმატებით ვრცელდებოდა ქართველთა შორის, იმიტომ რომ საქართველოში იყო გამოცხადებული სარწმუნოებრივი თავისუფლება და მთავრობას არ შეეძლო სარწმუნოებრივი დავის აკრძალვა.²⁸⁹

თეიმურაზის დროს, „ქართველობის“, ანუ ქართული ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღდგენის შემდეგ თითქოს საქართველოში გრიგორიანობის გავრცელების პირობები არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ გრიგორიანები თავიანთ სარწმუნოებას თვით ანტონ I-ის ზეობის დროსაც კი აქტიურად ავრცელებდნენ, რაც იმაზე მიუთითებდა, რომ ეს დიდი ხნის წინ დაწყებული პროცესი ამ დროსაც განაგრძობდა არსებობას, თუმცა შედარებით შეზღუდულად, რამაც, როგორც ჩანს, სომეხ იერარქთა გალიზიანება და მათ მიერ სარწმუნოებრივი პროპაგანდის გაძლიერება გამოიწვია. ანტონ კათალიკოსმა აღსაყდრებისთანავე დიდი ყურადღება მიაპყრო ამ საშურო საქმეს და გარკვეული თვალსაზრისით გმირობაც კი გამოიჩინა, როცა ვრცელი ანტიმონოფიზიტური თხზულება შექმნა, რომელიც სწრაფად გავრცელდა და წინ აღუდგა ქართველთა დენაციონალიზაციას. კ. კეკელიძე წერს – „ეკლესია, შეიძლება ითქვას, კრიზისს განიცდიდა ამ დროს... ბევრი მღვდელ-მთავარი ჯეროვან მორჩილებას არ იჩენდა კათალიკოსისადმი. ეკლესია-მონასტრები დანგრეული იყო, სკოლები დახურული. ყველა ამას თან დაერთო სომეხთა ეკლესიის სარწმუნოებრივი პროპაგანდა, ასე რომ საჭირო იყო ენერგიული მტკიცე ნებისყოფის განათლებული კაცი, რათა საეკლესიო ცხოვრება ნორმალურ კალაპოტში ჩამდგარიყო. ასეთი იყო სწორედ ანტონი“²⁹⁰.

„მის დროს, განსაკუთრებით, 1744-1749 წლებში, ჩვენში გაძლიერებულა სომეხთა სარწმუნოებრივი პროპაგანდა... პროპაგანდა წარმოებდა როგორც სიტყვიერი, ისე ლიტერატურული“²⁹¹. „როგორც კათალიკოსი ანტონი მონშობს, ერთბუნებიან მწვალებლებს მასთანაც ჰქონიათ კამათი. სომეხთა მისიონერების მეთაურად ითვლებოდა ანტონ პირველის თანამედროვე სომეხთა კათალიკოსი ლაზარე ჭაუკელი. უკანასკნელი ძალიან დაუახლოვდა კათალიკოს ანტონს და შეეცადა მის გამოყვანას მართლმადიდებელი ეკლესიიდან, მაგრამ ეს ვერ მოახერხა... ლაზარემ გამოსცა დიდი თხზულება, რომელსაც „დრახტ-ცანკალ“, ე.ი. „სასურველი სამოთხე“ უწოდა. ამ ნაწარმოებში ავტორი ცდილობდა გაემართლებინა ერთბუნებიანი მწვალებლობა, გაემტყუნებინა მსოფლიო ეკლესიის სწავლება იესო ქრისტეს პიროვნებაზე... აგინებდა ქალკედონის კრებას და აუგებდა ლევანს, სომეხთა ეკლესიას აღიარებდა ყველა ეკლესიების უფროსად და სომეხთა კათალიკოსს ყველა ქრისტიანების მთავარ მბრძანებლად. ლაზარემ თავისი თხზულება მიართვა ანტონ კათალიკოსს და აგრეთვე მრავალ ხელნაწერებში გაავრცელა ის ქართველებში. როგორც არქიუპისკოპოზი ტიმოთე მონშობს, ეს შრომა საქართველოში მდებრიო ხალხში იკითხებოდა და ბევრი კეთილმორწმუნე მოტყუებაში შეყავდა“²⁹².

ანტონი, როგორც აღნიშნული იყო, წინ აღუდგა მონოფიზიტობის გავრცელებას, ოღონდ არა ადმინისტრაციული, ანდა პოლიტიკურ-ეკონომიკური მეთოდების გამოყენებით, არამედ მეცნიერული სიტყვით. „ვინიადან სომეხთა მისიონერები თავის სწავლას სხოლასტიკასა და სომხური ეკლესიის ისტორიაზე ამყარებდნენ, ანტონი იძულებული გახდა გაცნობოდა ამ წყაროებს ლათინურ-სომხურ ენაზე... და შემდეგ სომეხი მწვალელების განსაქიქებლად დასწერა დიდი თხზულება, რომელსაც „მზამეტყველება“ უწოდა. ეს ნაწარმოები, რომელიც დასრულდა 1752 წელს, შეიცავს მონოფიზიტური მოძღვრების სრულ განქიქებას და მასში ყოველი კაცი იპოვის მზა პასუხს მწვალებელთა ყოველ კითხვაზე“²³.

როგორ უნდა შეხვედროდნენ ანტონის თხზულებას მონოფიზიტური ეკლესიის მოძღვრები, სომეხთა კათალიკოსი, რომელსაც ანტონის მართლმადიდებლური ეკლესიიდან გამოყვანა სურდა, ანდა დაბალი ფენები საქართველოს მოსახლეობისა, რომელშიც წარმატებით ვრცელდებოდა „დრახტ-ცანკალის“ იდეები სომხური ეკლესიის მსოფლიო ეკლესიაზე ბატონობის შესახებ?

შედეგმაც არ დააყოვნა. „მზამეტყველების“ გამოქვეყნებიდან სულ სამიოდე წლის შემდეგ ანტონი საკათალიკოსო ტახტიდან ჩამოაგდეს და საქართველოდან გააძევეს, ამ საქმეში უნდა ვიფიქროთ, მონოფიზიტთა ხელიც ერიო, რომელნიც მ. თამარაშვილის თანახმად მართლმადიდებელ ქრისტიანებზე ნადირობდნენ.

სპარსეთოსმალეთს შორის განაწილებულ საქართველოში მაჰმადიანურ სახელმწიფოთა მიერ აკრძალულ მართლმადიდებლური ეკლესიის დაბნეულ და გზააბნეულ მრევლზე რომის პაპის კათოლიკურ და სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიებს დიდი დავა ჰქონდათ გაჩაღებული. თვლიდნენ რა თავს მსოფლიო ეკლესიაზე ბატონობის უფლებამოსილად, ქართველ მრევლზე ორივე პრეტენზიას აცხადებდა, კერძოდ, რომის ეკლესია მიიჩნევდა, რომ მსოფლიოში „ერთი სამწყსო და ერთი მწყემსი უნდა ყოფილიყო“, – რომის ეკლესია და რომის პაპი. მსგავსი აზრი ბატონობდა გრიგორიანთა შორის. „ერთი სამწყსო და ერთი მწყემსი“ – მათი აზრით, ეს იყო სომხური ეკლესია და ამ ეკლესიის პატრიარქი-კათალიკოსი – მსოფლიო ეკლესიის „მეთაური“ (ზემოთ ნათქვამი იყო, რომ ასეთი შეხედულება ჰქონდა ანტონის თანამედროვე სომხური ეკლესიის მეთაურს ლაზარე ჭაუკელს).

ცნობილია, რომ ერეკლეს დიდად ესაჭიროებოდა სახსრები ქვეყნის ასაღორძინებლად. რუსეთი, რომლის იმედიც მეფეს ჰქონდა, როგორც წესი, მას არ ეხმარებოდა, ევროპიდანაც ვერაფერი მიიღო; მეფეს თანხები თავის ქვეყანაშივე უნდა გამოეძებნა, მეფის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს, ჩანს ვაჭარ-ხელოსნების (როგორც წესი, ისინი გრიგორიანები ანუ „სომხები“ იყვნენ), მდიდარი სომხური ეკლესიის „დახმარებაც“ შეადგენდა. თუმცა, თუ ვინ ვის „ეხმარებოდა“, სომხური ეკლესია ერეკლეს, თუ ერეკლე სომხურ ეკლესიას, ეს ჩანს მისიონერთა აღწერიდან: 1775 წელს ერეკლე მეფეს უფლისწულ ლევანის ქორწილში სომეხთა პატრიარქიც დაუპატიჟენია. ის ქორწილში თვი-

თონ არ მისულა, მაგრამ სამაგიეროდ თავისი წარმომადგენლები გაუგზავნია. მისიონერი წერს: – „გამოუგზავნა ორი ვართაპეტეპისკოპოსი და სამასი თუმნის, ანუ ჩვენებურად 3.000 სკუდის საღირალი საჩუქრები გამოატანა. ქორნილის შემდგომ ამ ორმა სომხის ვართაპეტმა აქაურ მღვდლებთან და ერის მონინავე პირებთან მოილაპარაკეს, ვისარგებლოთ ამ მდგომარეობით, რომელიც ერეკლემ ჩვენის საჩუქრების წყალობით გვიჩვენა. კარგად უწყოდნენ, რომ მეფე ფულისათვის ყველაფერს დათანხმდებოდა, თვით უსამართლობასაც კი, ამიტომ ამ საჩუქრების გარდა კვალად მეფეს ნაღდი ფული მიართვეს 700 თუმანი ანუ 7.000 სკუდო და სთხოვეს, ნება მოგვეცი, ძალა დავატანოთ და სომხის სარწმუნოებაზე გადმოვიყვანოთ არა მარტო ამ 20 წლამდე გაკათოლიკებულნი, არამედ მათი შვილებიც, სომხებისაგან მონათლული. მაშინ, როდესაც კაპუცინები განდევნილნი იყვნენ ამ ქალაქიდან, ან მონათლულნი სომხის მღვდლებისაგან უფრო უნინ, ვიდრე მათი მშობლები გაკათოლიკდებოდნენო“²⁸⁴. ერეკლემ სომხებს ამის ნება დართო. მთელი ქალაქი აღძრეს ვართაპეტებმა და ძალით „გასომხეს“, ანუ გააგრიგორიანეს ქალაქელი კათოლიკენი, ეთნიკური წარმოშობით, ცხადია, ქართველები. ამ დროს გაუსომხებიათ ის ქართველებიც, რომელთაც კათოლიკობა „20 წლით ადრე“ ე.ი. 1755 წლამდე მიუღიათ. რადგანაც ამ წელს (1755) განდევნეს კათოლიკე მღვდლები, კათოლიკეთა შვილები სომეხ მღვდლებს დაუნათლავთ, ყოფილან ისეთნიც, რომელთაც სომხური ნათლობა უფრო ადრე მიუღიათ, ვიდრე მათ მშობლებს – მშობლების „გასომხებაც“ მოითხოვეს. აქედან ჩანს, რომ თვით ქართულ-ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღორძინების დროსაც კი ქართველთა გასომხების პროცესი აქტიურად მიმდინარეობდა. მკითხველისათვის უფრო გასაგები რომ იყოს, თუ რას ითხოვდნენ სომხის ვართაპეტები, ერთ ისტორიულ ფაქტს მოვიყვანთ: 1944 წლის შემდეგ სამცხე-ჯავახეთში იმერეთიდან ქართული მოსახლეობა გადმოასახლეს, მაგრამ ამ დროისათვის მთელ სამცხე-ჯავახეთში ყველა ქართული ეკლესია-მონასტერი გაუქმებული იყო და არც ერთი მართლმადიდებელი მღვდელი ამ კუთხეს არ ემსახურებოდა, მაშინ როცა აქ მოქმედებდა რამდენიმე სომხური ეკლესია (ახალციხეში, ახალქალაქსა და სხვილისში). იმერლები იმის შიშით, რომ ბავშვები მოუნათლავნი არ დარჩნოდათ, მათ 1980 წლამდე წმ. მარინეს ეკლესიის გახსნამდე, სომეხ მღვდლებს ანათვლინებდნენ. ახლა წარმოვიდგინოთ, რომ ამ „სომხურად“ მონათლულ იმერლებზე სომხურმა ეკლესიამ განაცხადოს პრეტენზია და მეფის ან ქვეყნის მმართველის ბრძანებით იძულებით თავის მრევლად აქციოს. სწორედ ასე მოხდა 1775 წელს მეფე ერეკლეს თანხმობით, რაც ზემოთ არის აღწერილი მისიონერის წერილში. სომხურ ეკლესიას ისეთი ძალა და გავლენა ჰქონდა, რომ კათოლიკეებს სპარსეთსა და ოსმალეთშიც სასტიკად დევნიდნენ. მაგალითად, სპარსეთში ლათინი ბერებიდან მხოლოდ კაპუცინები ახერხებდნენ სპარსეთის მთავრობისაგან მიეღოთ მფარველობა „სომეხთა მიერ დევნულობის წინააღმდეგ“²⁸⁵, ამავე სურათს ვხედავთ ოსმალეთშიც²⁸⁶.

როგორც აღინიშნა, 1755 წელს საეკლესიო კრებამ, რომელმაც ანტონი გადააყუ

ნა, მისი კვლავ აღდგენა საეკლესიო ტახტზე მეფეებს ფიცით აუკრძალა. მაგრამ ერეკლე მეფემ 1763 წელს ანტონი საქართველოში დააბრუნა და ქართული ეკლესიის საჭეთმპყრობელობა ჩააბარა. ისმება კითხვა, დაარღვია თუ არა ერეკლემ „ფიცი“. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა, რომ სწორედ 1763 წელს 16 აპრილის წერილში რომის პაპი სწერდა ერეკლე მეფეს – „თქვენ ფიცს ყურს ნუ უგდებთ, რადგან ფიცი კეთილის აღსასრულებლად იქნება და არა რაიმე ბოროტისათვის, არც ვალდებული ხართ დაიცვათ, თუ დაგიფიციათ, როდესაც მისი საგანი საწინააღმდეგოა ქვეშარიტებისა, რადგან თქვენი ფიცის საგნის სიბოროტე ყოველ ძალას უსაძობს ფიცსა, რომელიც დაგიდვიათ“²⁹⁷. ცხადია, პაპის წერილი არ შეეხებოდა ანტონ კათალიკოსის დაბრუნებას, არამედ სხვა საქმესთან იყო დაკავშირებული.

„ერეკლემ ქართლ-კახეთის ერთადერთმა მმართველმა დაარღვია ეს ფიცი და ანტონი ძველ უფლებებში აღადგინა. ერეკლეს გაბედული ქცევა, რომელიც ისტორიულადაც და ლოგიკურადაც სრულიად გამართლებულია, მისი მტკიცე ძალაუფლების უშუალო გამოვლენას წარმოადგენს, მაგრამ ერეკლესა და ანტონის მონინააღმდეგე ბანაკსაც ზ. გაბაშვილის თაოსნობით დათმობა არ სჩვეოდა. ამიტომ ანტონს – ბუნებით მშვიდსა და ლეთისმოსავს – საქართველოში ჩამოსვლისთანავე შეჯახება მოუხდა ოპოზიციონერებთან“²⁹⁸.

ანტონმა შეძლო მონინააღმდეგეების დამარცხება. გამოაფხიზლა და თავისი შრომებით ააღორძინა ქართული ღვთისმეტყველება, ფილოსოფია, პედაგოგიკა და საერთოდ მწერლობა. „როგორც პროფესორი ლ. მელიქსეთბეგი აღნიშნავდა, მან XVIII სის მეორე ნახევრის პერიოდისათვის „შეძლო დაეცვა ქართული ფილოსოფიურ-ღვთისმეტყველური აზრი დაცემისაგან, და იგი, ეს აზრი, წარემართა ახალი ცხოვრებისეული გზით“... მას ღრმად სწამდა, რომ ყოველი მისი საქმიანობა სამშობლოს საკეთილდღეოდ იყო მიმართული. ამიტომაც თავისი ცხოვრების დასასრულს განაცხადა: – „მოვიცალე სხვათა ყოველთა კეთილთაგან და ვერა მოვიცალე საქართველოს მსახურებისაგან“. თანამედროვენიც და მომდევნო თაობის წარმომადგენლებიც გაოცებული იყვნენ მისი ენციკლოპედიური ცოდნით... საქართველოში მეცნიერებისა და განათლების აღორძინება ერეკლესა და ანტონის მეცნიერებისადმი უდიდესი სიყვარულის შედეგი იყო: „პირველი იყო ავგუსტი, ხოლო უკანასკნელი მეცენატი და პოლიონი თავისი საუკუნისა“ (ნათქვამი ყოფილა 1802 წელს გამოსულ რუსულ ნიგნში)²⁹⁹.

კ. კვეციძე წერს – „როდესაც ჩვენ ვითვალისწინებთ ანტონის ლიტერატურულ მოღვაწეობას, განცვიფრებაში მოვდივართ, როგორ შეძლო ერთმა კაცმა, რომელიც ამასთანავე პრაქტიკული საქმიანობით იყო დატვირთული, ამდენ თხზულებათა თარგმნა და შეთხზვა... ანტონის სამწერლო მოღვაწეობას, როგორც ჩანს, ბევრი მონინააღმდეგე ჰყოლია ლიტერატურულსა და მონინავე წრეებშიც, ბევრი შურით შეპყრობილი მის ასეთ მოღვაწეობას ანგარებას უკავშირებდა, რაც სხვათა შორის, ჩანს „თვენის“ წინასიტყვაობიდან, სადაც ანტონი ამბობს, რომ ეს შრომა მე „მიზღისა“, ესე იგი

სასყიდლისათვის არ მიკისრიაო. „მიზდა არას მოველი თანამოუამეთაგან ჩემთა ქართველთა“. მე ვიცი, მწარედ შენიშნავს ის, რაც „მიზდი“ მომეცა ღრამატიკის, სადღესასწაულოსა და საღმრთო ლიტურგიის შექმნა-განმართვისათვის, იმასვე მივიღებ ახლაცო. სახელდობრ რას? „ესე საზღვარდება დებულება არს კაცთა ვითმე სამღვდელთა, თავხედთა და ყოვლად უმეცართა ჩვენ შორის“, – ამბობს ის: „რამეთუ ვისაცა იგი მეცნიერებისა მიმართად გამოაჩენენ თუ რასმე, ქარსა ბორბალსა აღადგენენ მას ზედა და საჭესა ცხოვრებისასა განუტევენ და მისცემენ ღვლავთა წარმტაცებად უფსკრულთადმიო“³⁰⁰.

სწორედ ასეთი მტრების მიერ იყო მოფიქრებული ცილისწამება, თითქოსდა ანტონმა „ვეფხისტყაოსანი“ დანვა.

„ამჟამად მეცნიერებაში საკმაოდ დასაბუთებულია ამ ბრალდების უსაფუძვლობა. ანტონი არ ეკუთვნოდა იმ ადამიანთა რიცხვს, რომლებიც სხვის თხზულებებს (მით უმეტეს ისეთს, როგორც „ვეფხისტყაოსანი“) წვავდა. პირიქით, წვავენ და კრძალავდნენ მის თხზულებებს. სწორედ ამიტომ, სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ დანვა (თუ ეს ვერსია საერთოდ სწორია) სწორედ მან, ვინც ამ საქმეში დახელოვნებული იყო, სახელდობრ, ვინც თვითონ ანტონის თხზულებების აკრძალვისა და დანვისაკენ ისწრაფვოდა“³⁰¹.

1788 წელს 68 წლისა გარდაიცვალა ანტონი – საქართველოს დიდი კათალიკოსი, ერეკლეს კარზე დიდად პატივცემული, ქვეყნის სულიერი მამა-მოდღვარი.

როგორც ცნობილია, მღვდელმთავარი თავისი ხელით ეზიარება (მღვდელმთავრის წირვისას მღვდელი თავისი ხელით ვერ ეზიარება, მას მღვდელმთავარი აზიარებს). სიკვდილის პირზე მისულ კათალიკოსსაც მოუკრებია ძალა და თავისი ხელით მიუღია ზიარება (დამსწრე გერმანე თბილელ ეპისკოპოსს ვერ გაუბედნია მამამთავრის ზიარება, თუმცა ანტონს უთხოვია მისთვის) – „მინეწილი მოხუცებისა შეიქმნა ავად ხველითა, თბილელმან გერმანე ჰსწირა ანჩისხატის ეკლესიაში და მიუსვენა ბარძიმი. დასუსტებული ანტონი წამოსვეს. დაივარცხნა თმანი, შეიკრა კაბის ლილები, შეიშოსა საბუხრები, მოისხა ომოფორი და ეზიარა თვით ხორცსა და სისხლსა ქრისტესსა“³⁰².

ანტონის ღვანლს ქართველი ერის წინაშე წარმოაჩენს ის, რომ XIX საუკუნის დიდი სამოციანელები, წმინდა ილია მართალი და მისი თანამოაზრენი – ანტონ კათალიკოსის მემკვიდრენი ყოფილან. „საკმარისია ითქვას, რომ XVIII ს-ში ფილოსოფიური კვლევა-ძიების აღორძინება დაკავშირებულია ანტონის სახელთან. სწორედ ეს დადებითი ტრადიცია გადაეცა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართველ მოღვაწეებს, ე.ი. „სამოციანელებს“. ამდენად, ეს უკანასკნელნი ანტონის მემკვიდრეები არიან“³⁰³.

დიდი ღალატი

ქართველი პოლიტიკოსები და შეიძლება ითქვას, მთელი ქართველი ერი XVIII საუკუნეში სულდგმულობდა იდეით, რომელიც ორი სიტყვით გადმოიცემოდა: „გამოხსნა და აღდგომა“. ეს იდეა ამავე დროს მიზანსაც წარმოადგენდა. „გამოხსნის“ ქვეშ მაჰმადიანური ქვეყნების ვასალობისაგან საქართველოს დახსნა იგულისხმებოდა. „აღდგომა“ კი საქართველოს არა მარტო გაერთიანებას, არამედ მის ძველ ტრადიციულ საზღვრებში აღდგენასაც გულისხმობდა (ე.ი. ჭარ-ბელაქანის, მესხეთისა და სხვა მოტაცებული მხარეების შემოერთება). თავისუფლებისათვის თავდადებული და თავდაუზოგავი ბრძოლის წყალობით, ქართველობამ შეძლო ქვეყნის „გამოხსნა“, ანუ თავის დახსნა სპარსეთისა და ოსმალეთის ვასალობისაგან. ეს უდიდესი მიღწევა იყო. ქვეყნის „გამოხსნის“ შემდეგ „აღდგომის“ იდეა რჩებოდა განსახორციელებელი. „გამოხსნის“ უმაღლე ერეკლე II-ისა და სოლომონ I-ის სახელმწიფოები ისე გაძლიერდნენ, რომ ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეები „აღდგომის“ სანეტარო იდეის განსახორციელებელ ქმედებას შეუდგნენ, რასაც ხელს ისიც უწყობდა, რომ ამ დროისათვის სპარსეთიცა და ოსმალეთის ერთ დროს უძლეველი იმპერიაც დასუსტებული იყო.

„ოსმალეთის სახელმწიფო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში დაშლის გზით მიექანებოდა. იზმირის, ანკარის, ლაზისტანის, ახალციხისა და სხვა საფაშოები ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოდიოდნენ. კერძოდ, ახალციხის ფაშები თვლიდნენ, რომ ეს მხარე ოსმალეთის უბრალო პროვინცია კი არა, ჯაყელთა სამემკვიდრეო მამული იყო და საქართველოსთან ურთიერთობის შემჭიდროებაზე ფიქრობდნენ“⁴⁰⁴.

სამაგიეროდ, ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოები გაძლიერდნენ. იმ დროისათვის ერთი გამოჩენილი მოღვაწე კითხვაზე „რამდენად ძლიერია ქართლ-კახეთის მეფე, აღნიშნავდა, რომ ერეკლე ირანის ყველა ხანსა და მფლობელებზე ძლიერია და შაჰის შემდეგ ყველაზე მნიშვნელოვანი პიროვნებაა. მისი ძალაუფლება საქართველოს გარდა განჯაზე, ერევანსა და ნახიჩევანზე ვრცელდება, ირანის ხანები დანყებული თავრიზიდან ყოველწლიურად ერეკლეს მდიდარ ძღვენს უგზავნიან მონივნების ნიშნად, ერეკლეს 50 ათასი კაცისაგან შემდგარი ჯარის გამოყვანა შეუძლიაო...“⁴⁰⁵. და იქვე „განუმარტავდა რუსეთის მთავრობას – ერეკლე მეფის გადმობირებით რუსეთს აღარ ეყოლება მონინააღმდეგე მთელს აზერბაიჯანში თავრიზამდე, რადგან ერეკლეს პატივისცემით ეპყრობა ყველა იქაური მფლობელიო“; ასე უყურებდნენ მეფე ერეკლეს 1783 წლის ხელშეკრულების დადების წინა პერიოდში.

საკმაოდ გაძლიერებული მეფის უპირველესი ზრუნვის საგანს, როგორც აღინიშნა, საქართველოს „აღდგომა“ წარმოადგენდა, მაგრამ აღმოსავლეთ კახეთის (ჭარ-ბელაქანისა) და მესხეთის (სამცხე-საათაბაგოს) გამოხსნა ლეკებისა და ოსმალებისაგან ერეკლეს არ შეეძლო, მას უთუოდ სხვა რომელიმე სახელმწიფოს დახმარება ესაჭიროებოდა, მით უმეტეს, რომ მის მიზანს დაკარგული ისტორიული ტერიტორიების დაბ-

რუნებაც შეადგენდა. კერძოდ, შაქი, რომელიც ერეკლეს დროს სახანო იყო, ისტორიულად ჰერეთის ნაწილს – საარიშიანოს წარმოადგენდა, მონღოლთა შემოსევების შემდგომაც კი, ქართველთა ეთნიკური განსახლების საზღვარი მდინარე თეთრწყლამდე, ანუ არაქს-მტკვრის შესართავამდე აღწევდა. ამიტომაც შაქის სახანოზე, როგორც საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე, ერეკლე პრეტენზიას აცხადებდა. „აღდგომაში“ ქართველი მეფის ძველი ტიტულატურის აღდგენაც იგულისხმებოდა – „აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა მეფე, შაჰანშა და შირვანშა“. რანში იმ დროისათვის, შესაძლოა, განჯის სახანო იგულისხმებოდა, ზემოთ მოყვანილის გამო ერევნის სახანოს ტერიტორიაც – ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოში შემავალ მიწა-წყლად მიაჩნდათ (შაჰანშას ქვეყნის ნაწილი).

„საქართველოს „აღდგომაში“ რომ ამიერკავკასიაში მისი ოდინდელი პეგემონობა იგულისხმებოდა, კარგად მჟღავნდება როგორც ვახტანგ VI-ის „ქრისტიანულ პოლიტიკაში“, ისე ერეკლე II-ის პრეტენზიებში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაზე. უნდა ითქვას, რომ ამ პრეტენზიებმა, სათანადო ასახვა ტრაქტატის მუხლებშიც კპოვა (იგულისხმება 1783 წლის ხელშეკრულება რუსეთთან), რომელთა მიხედვით რუსეთის იმპერატორი კისრულობდა „დაცვასა ზედა აწინდელისა სამფლობელოთა მისისა უგანათლებულესობისა მეფისა ირაკლისა“ (ამასთან დაკარგული ისტორიული ტერიტორიების დაბრუნებასაც). ტრაქტატში ქართველი მეფე იწოდებოდა, აგრეთვე, შაქისა და შირვანის მთავრად და განჯისა და ერევნის მფლობელად და მბრძანებლად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „აღდგომაში“ იგულისხმებოდა როგორც „ოქროს ხანის“ საგარეო წარმატებები, ისე ქვეყნის შინაგანი „წყობა და გარიგება“¹⁰⁸.

„აღდგომა“, როგორც აღინიშნა, მთელი საქართველოს გაერთიანებასაც გულისხმობდა: ეროვნული ერთიანობის იდეა საქართველოში მარად არსებობდა, და იგი უთუოდ შეძლებდა გაერთიანებას, როგორც ამას „ივერიელ მეფეთა და მთავართა“ შორის 1790 წელს დადებული „ერთობის ტრაქტატი“ უჩვენებს, თუ არა იმედგაცრუება იმ სახელმწიფოს მხრიდან, რომლის შემწეობითაც ქართველ პოლიტიკოსებს საქართველოსთვის „ოქროს ხანის“ აღდგენა სურდათ. ამ სახელმწიფომ – რუსეთმა არ აღადგინა ამიერკავკასიაში გადაშლილი ქართული სახელმწიფო. ქართული სახელმწიფოები რუსეთთან ურთიერთობას განსაკუთრებით მაშინ აღრმავებდნენ, როცა მათი პოლიტიკური მდგომარეობა გარკვეულად გაუმჯობესებული იყო. მათ სწორედ მიღწეული მდგომარეობის განმტკიცება ესაჭიროებოდათ რუსეთის დახმარებით. ასე ყოფილა ვახტანგ VI-ისა და პეტრე პირველის ურთიერთობისა და თეიმურაზ-ერეკლეს დროსაც, რომელთაც 1752 წელს აღუნიშნავთ კიდევ დედოფალ ელისაბედისადმი გაგზავნილ წერილში: „ხოლო ვინათგან აწ მყოფსა ამას ჟამსა აღარავინ არს უსჯულთა მეფეთაგანი უფალი ჩვენზედა... აწ არს ჟამი გამოსხნისა ჩვენისა და დღე აღდგომისა ჩვენისა“. მართლაც, ამ დროისათვის ქართლ-კახეთის სამეფოს გავლენა, არათუ მთელს საქართველოზე, არამედ ამიერკავკასიაშიც ეჭვს არ იწვევდა. შეინიშნება

ერთობ საგულისხმო მოვლენა: 60-იანი წლების ელჩობაც რუსეთში ისეთ დროს გაიგზავნა, როცა ერეკლე II-ის პოლიტიკური ზეგავლენა ფაქტობრივად მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ვრცელდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური მდებარეობა გეორგიევსკის ტრაქტატის გაფორმების ხანაშიც მეტად მტკიცედ გამოიყურებოდა, უფრო ადრე კი ვახტანგ VI-ისა და პეტრე I-ს შორის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი მაშინ დამყარდა, როცა ქართველი მეფის გავლენა არათუ მთელ საქართველოზე, არამედ ქრისტიანულ ამიერკავკასიაზეც უდავო იყო. ერთი სიტყვით, ვახტანგ VI და ერეკლე II რუსეთთან ურთიერთობას საკუთარი სამეფოს ეკონომიკური და პოლიტიკური სტაბილურობის პერიოდებში ააქტიურებდნენ, რაც თავისთავად ააშკარავებს მათი პოლიტიკური გეგმის შორს გამიზნულ ხასიათსა და ფართო მასშტაბებს; ასეთი გეგმების განხორციელება თუნდაც ძალზე დიდი და ძლიერი სახელმწიფოს დახმარებით, მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ პოლიტიკური ერთეული თვით იქნებოდა ანგარიშგასანევი ძალა. ფიზიკური განადგურების პირას მდგომ დასუსტებულ ქვეყანას რაიმე მნიშვნელოვანი წარმატების იმედი არ შეიძლება ჰქონოდა და არც მის მოკავშირეობას ისურვებდა ვინმე³⁰⁷.

მართლაც, XVII ს-ის 20-იან წლებში ვახტანგ VI-ისა და პეტრე I-ის ურთიერთობის დამყარების დროს ქართველ მეფეს არათუ ამიერკავკასიაში, თვით ირანის იმპერიაშიც კი დიდი გავლენა ჰქონდა.

ამავე საუკუნის 60-იან წლებშიც, რუსეთთან კავშირის დამყარებისას ქართული სახელმწიფო საკმაოდ გაძლიერებული იყო. სულ მალე ქვეყანას უბედურება ეწია. იგივე ვითარება იყო გეორგიევსკის ხელშეკრულების წინა ხანებშიც – ჩვენი ქვეყანა დიდად იყო გაძლიერებული, „ტრაქტატის“ წყალობით კი მალე დაუძღვრდა, ასევე მოხდა ალა-შაჰმად-ხანის შემოსვლის დროსაც. ისმის კითხვა, რატომ მიისწრაფოდა საქართველო მარად რუსეთისაკენ, რამდენჯერმე ხომ ის მწარედ დაისაჯა ამის გამო? ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საგარეო ორიენტაციის საკითხებში ქართველები პოლიტიკურ მომგებიანობაზე წინ სარწმუნოებრივ გრძნობებს აყენებდნენ. გულმხურვალე სარწმუნოება, მტკიცე ქრისტიანობა და სიყვარული მართლმადიდებლობისა ქართველებს მარად აფიქრებინებდა კავშირი შეეკრათ ერთმორწმუნეებთან, მით უმეტეს, რომ რუს მორწმუნე ხალხს ძლიერი სახელმწიფო ჰქონდა, ამიტომ, მას ქრისტიანული ზნეობა ავალდებულებდა, მაჰმადიანურ ოკეანეში მოქცეული თანამორწმუნეების თვითმყოფადობა განემტკიცებინა. სამწუხაროდ, ქართველთა სარწმუნოებრივი გრძნობები შეურაცხყო რუსეთის იმპერიამ ქართული სახელმწიფოებრიობის მოსპობით, ამან საბოლოო ჯამში ქართველთა მხურვალე სარწმუნოებაც გაანელა XIX-XX სს-ში. XVIII ს-ში ქართველთა ქრისტიანულ სიბოძოს რუსი პოლიტიკოსები თავიანთი მიზნის მისაღწევად იყენებდნენ.

ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ქართველებს შორითგან გაგონილი ჰქონდათ რუსთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა და ეჭვი არ ებადებოდათ, რომ რუსეთი ქართველთა

სულისკვეთებას ადვილად გაიგებდა და მათს თავგანწირულს ბრძოლაში სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ წრფელის გულით ძლიერს დახმარებას გაუწევდა.

რუსეთის მთავრობას და პოლიტიკოსებს არ გამოჰპარვიათ ქართველთა ამგვარი პოლიტიკური გულუბრყვილობა. მთელი მათი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, როდესაც კი რუსეთის სამხედრო თვალსაზრისით ქართველთა ძალის გამოყენება ოსმალეთის, ან სპარსეთის წინააღმდეგ საჭიროდ მიაჩნდათ, სწორედ ქართველთა ამ სუსტ გრძნობებსა და გულუბრყვილობაზე იყო ხოლმე დამყარებული. „ქართველებს მზურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა აქვთ და ამაზეა დამყარებული მათი გულმოდგინება სრულიად რუსეთის კარისადმი და კეთილმოსურნეობა რუსი ხალხისადმი“, – ასე ამბობდნენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლები, და ამ ქართველთა მზურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობის საშუალებით ცდილობდნენ და ახერხებდნენ კიდევ ქართველების იმდენად მოჯადოებას, რომ რუსეთის პოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინათ. როცა რუსეთისათვის საჭირო იყო, მაშინ მას აგონდებოდა, რომ ქართველები მზურვალე ქრისტიანები იყვნენ... ასე იყო ხოლმე, სანამ საქართველოს არ შეაცდენდა და თავის სამხედრო გეგმის მიხედვით ოსმალეთთან ან სპარსეთთან ომში, რომელსაც იგი განიზრახავდა, არ ჩარევდა, მაგრამ რა ნამს რუსეთს თავისი პირადი მიზანი მიუღწევლად მიაჩნდა, ან ომის გაგრძელებას თავისათვის ხელსაყრელად აღარ სთვლიდა, ის საქართველოს უყოყმანოდ მიატოვებდა ხოლმე და მაშინ მას ყველაფერი ავიწყდებოდა, ქართველთა ქრისტიანობაც და გაჭირვებაც. ასეთ შემთხვევაში ის იმაზეც კი აღარ ფიქრობდა, რომ საქართველო სწორედ მისი წყალობით და მისი მოქმედებით წინანდელზე უფრო უარესსა და უმწეო მდგომარეობაში ვარდებოდა ხოლმე³⁸⁸.

რუსეთ-ოსმალეთის ომის წინ ქართული სახელმწიფოს უზენაესობას აღიარებდნენ ვრცლად გაშლილ ტერიტორიაზე (ვიდრე არაქსამდე) არსებული სახელმწიფოებრივი ერთეულები. 1760 წ-ის დეკემბერში ერეკლემ ყარაბაღის ხანს ძლიერი დამარცხება აგება, განჯაზე ბატონობა განამტკიცა, ხოლო თვით ყარაბაღელი ხანი ფანა თავისი გავლენის ქვეშ მოაქცია. ქართლ-კახეთის უზენაესობა საჯაროდ აღიარეს აგრეთვე შაქის, შამახისის, ყარაბაღისა და ნახიჩევანის მფლობელებმაც. კიდევ უფრო განმტკიცდა ერეკლეს მბრძანებლობა სომხეთში³⁸⁹.

აღსანიშნავია, რომ თითქმის მთელი XVIII ს-ის განმავლობაში ჩრდილო აზერბაიჯანი და სომხეთი, ანუ ის ტერიტორია, რომელსაც სამხრეთიდან მდინარე არაქსი საზღვრავდა, ქართული სახელმწიფოს გავლენის სფეროს და ზოგჯერ ვასალურ მხარეებსაც კი წარმოადგენდნენ. ამ რეგიონს შემდგომ რუსულმა ხელისუფლებამ „აღმოსავლეთი ამიერკავკასია“ უწოდა, სპარსეთი კი მას აღნიშნულ ეპოქაში „გურჯისტანს“ უწოდებდა. სპარსი ხელისუფალი – „გურჯისტანის ვალი“ ძალზე ხშირად სწორედ აღნიშნული მხარის გამგებელი იყო („გურჯისტანის ვალებად“, როგორც წესი, ქართველი მეფეები – „ხანები“ – ინიშნებოდნენ. სპარსეთში სულ ოთხი „ვალი“ იყო, რომელთა მონაწილეობა შაჰის კორონაციაში აუცილებლობას წარმოადგენდა).

არამართო „ვალები“: როსტომ-ხანი, შაჰ-ნავაზ V, ვახტანგ VI, არამედ უფრო ადრეც ქართველი მეფეები (თეიმურაზ I და სხვები) თავიანთ გავლენას ძალზე ხშირად მდინარე არაქსამდე ავრცელებდნენ.

რუსეთის ხელისუფლებამ XIX ს-ის დასაწყისში აღნიშნული მიწა-წყალი სპარსეთის იმპერიას ჩამოაცილა (ანუ ტერიტორია მდინარე არაქსამდე). რუსეთს ამის უფლებას თითქოსდა ის ანიჭებდა, რომ მასთან „შეერთებულ“ ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს გავლენის სფერო არაქსამდე აღწევდა (ყოველ შემთხვევაში განჯისა და ერევნის სახანოები ერეკლეს მოხარკენი იყვნენ, ხოლო შაქსა, შირვანსა და ყარაბაღზე მეფე პრეტენზიას აცხადებდა და ზოგიერთ უფლებასაც ახორციელებდა).

როგორც აღინიშნა, აღნიშნულ მხარეს, ანუ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას სპარსეთში ზოგადად „გურჯისტანს“ უწოდებდნენ და ეს მხარე რუსეთმა (ქართლ-კახეთის შემდგომ) თავის იმპერიას შეუერთა (საზოგადოდ იმ ეპოქისათვის აზერბაიჯანი – ძირითადად არაქსის სამხრეთით მიმდებარე ქვეყანას ერქვა).

1763 წლისათვის „ირანის ახალმა მბრძანებელმა ერეკლე ქართლ-კახეთის მეფედ აღიარა, იგი შეურიგდა აგრეთვე ქართველი მეფის გავლენას ამიერკავკასიის სახანოებზე (ქერიმ-ხანს ამიერკავკასიის ხანებისათვის ბრძანებები გაუგზავნია, რომ ერეკლეს მორჩილებაში ყოფილიყვნენ¹⁰). ირანსა და საქართველოს შორის პოლიტიკური საზღვარი კვლავაც მდ. არაქსზე გადიოდა¹⁰. გარკვეული ცვლილებებით ძირითადად ასევე იყო XIX ს-მდე. როგორც ითქვა, სწორედ ქართული სახელმწიფოს გავლენის სფეროში მყოფი ეს მხარეები შეუერთა რუსეთმა თავის იმპერიას და საქართველოსა და სპარსეთს შორის მდინარე არაქსზე გამავალი საზღვარი რუსეთსა და სპარსეთს შორის საზღვრად იქცა.

რუსეთი, რომელსაც ამიერკავკასიის მიერთება ჰქონდა დაგეგმილი, ყველა ხერხს ხმარობდა ერეკლეს სახელმწიფოს დასუსტებისათვის. როცა ერეკლემ ჯერ 1778 წლისათვის განჯაში თავისი „გუბერნატორი“ დასვა, ხოლო შემდეგ ერევნის სახანოს უშუალოდ საქართველოსთან შემოერთებისათვის დაიწყო მოქმედება, რუსეთმა ეს პროცესი შეაფერხა.

„1779 წ-ს ქართლ-კახეთის ჯარებმა ერევნის სახანო დალაშქრეს. როგორც ჩანს, ერეკლე ერევნის სახანოს უშუალო შემოერთებისათვის იბრძოდა. ამ განზრახვას საკმაოდ ღრმა მიზეზები ჰქონდა. სომხეთის ეს მხარე მაშინ საერთაშორისო ინტრიგების ხლართში მოქცეულიყო. ერეკლეს, რა თქმა უნდა, არ სურდა, რომ ერევანში ირანის უშუალო ბატონობა აღმდგარიყო. მისთვის არც ის იყო მისაღები, რომ ამ დროს სომეხი პოლიტიკური მოღვაწეები ერეკლესაგან დამოუკიდებლად აბამდნენ კავშირს რუსეთთან და რომანოვთა სახელმწიფოს თაოსნობით ცდილობდნენ ამიერკავკასიაში სომხეთ-ალბანეთის დამოუკიდებელი სახელმწიფოების აღდგენას. ერეკლეს არ შეეძლო, გულგრილი ყოფილიყო ერევნის სახანოს პოლიტიკური მდგომარეობისადმი... ერევნის სახანოს უშუალო შემოერთებისათვის ბრძოლა გამონეწეული იყო აგრეთვე ერევ-

ნის ხანის საქციელით. იგი უარს ამბობდა ერეკლეს მორჩილებასა და ხარკზე, კავშირს აბამდა მის პოლიტიკურ მტრებთან. 1779 წ-ის აგვისტოში ერეკლეს ჯარებმა ერევანს ალყა შემოარტყეს... ერეკლემ ერევანში ხანის გვერდით თავისი გუბერნატორი დააყენა. 1780 წ-ს ერეკლეს კვლავაც მოუხდა ერევანს ლაშქრობა და იქ თავისი ბატონობის აღდგენა, ერევნის საკითხის გართულების ერთ-ერთი სერიოზული მიზეზი, როგორც ჩანს, რუსეთთან ურთიერთობის გაუარესება იყო⁴¹¹. სწორედ იმ მომენტში, როცა ერეკლე მეფე ერევანში იბრძოდა, რუსეთმა „აუშვა“ ალექსანდრე ბაქარის ძე – „კანონიერი“ მემკვიდრე ქართლის სამეფო ტახტისა. მან მრავალი მონინააღმდეგე მიიმხრო ერეკლე მეფისა და შეძლო „საქართველოს არევა“. ალექსანდრე ბაქარის ძის ზურგში რუსეთის დიპლომატები იდგნენ. „ეს გასაგებიც იყო, რადგან თვითმპყრობელური იმპერია, იმ შემთხვევაში, თუ ქართლ-კახეთისა და ოსმალეთის კავშირი განხორციელდებოდა და ერეკლე გაძლიერდებოდა, ამიერკავკასიაში გავლენას უნდა გამოთხოვებოდა“⁴¹².

ამიერკავკასიაში ერეკლეს გავლენის შემცირებისა და საკუთარი უფლებების გაზრდისათვის რუსეთის დიპლომატია სხვადასხვა ხერხს იყენებდა, რუსეთს აშფოთებდა ქართული სახელმწიფოს გაძლიერება: „ჩანს, რუსეთის კარი შეშფოთებულია ერეკლეს პოლიტიკური ნაბიჯებით. უეჭველია, რუსეთი შეეცდება სათანადო ღონისძიებანი მიიღოს, რომ ერეკლეს გეზი შეაცვლევინოს (ჩერქეზ გადმოსახლებულთა დაკავება, ჩერქეზ-ყაზარდოელთა გადმოსახლებისათვის ქართლ-კახეთში დიდი მოსამზადებელი სამუშაოები მიმდინარეობდა. ეს საქმე ჩაშალა რუსეთის იმპერიამ...), ალექსანდრე ამილახვარის აშვება, ალექსანდრე ბაქარის ძის ფათალი-ხანთან გაჩენა და თვით ფათალი-ხანის აქტიურობა ერეკლეს წინააღმდეგ – ყველა ეს რუსეთის მეფის მიერ მიღებული კონტრზომები ჩანს“⁴¹³. „...უცილობელია, რომ მეფის რუსეთმა ჩაშალა ერეკლეს დიდი ღონისძიება – ყაზარდოელთა ერთი ნაწილის გადმოსახლება საქართველოში. ქართლ-კახეთის სახელმწიფომ ამით მნიშვნელოვანი სამხედრო რეზერვები დაკარგა. ეს იყო 1778 წლის კრიტიკულ მომენტში, როცა „ერეკლეს მოაკლდა ის ძალა, რომლითაც იგი ხშირად წარმატებით იგერიებდა მტრის საშიშ შემოსევებს“⁴¹⁴.

ერეკლემ ერევნის სახანო უშუალოდ თავის სახელმწიფოს ვერ შემოუერთა ზემო აღნიშნული მიზეზების გამო – „აღდგომის“ პროგრამის ერთი ნაწილი ჩაიფუშა. „...რუსეთის იმპერია უკვე საზღვარს უდებდა ერეკლეს გაძლიერებას, რომლის დამოუკიდებელი პოლიტიკაც მას აღარ ანყობდა. ერეკლეს სახელმწიფოს უყურებდნენ მხოლოდ როგორც საშუალებას იმპერიის ბატონობის გავრცელებისათვის ამიერკავკასიაში“⁴¹⁵.

რუსეთი ერეკლეს ევროპასთან ურთიერთობასაც ზღუდავდა: „კანცლერი ბეზბოროტკო ერთ თავის ინსტრუქციაში ერეკლეს აღნიშნული ურთიერთობების გამო უკმაყოფილებას ვერ მალავდა, ქართლ-კახეთის დიპლომატები უკვე გრძნობდნენ, რომ რუსეთის იმპერია დღეს თუ არა ხვალ მაინც ერეკლეს სახელმწიფოს მოაკითხავდა“⁴¹⁶.

რადგან რუსეთის იმპერიას თავისი საზღვრების გაფართოების მიზანსწრაფული

გეგმა ჰქონდა, საქართველოსაც თავის მომავალ მინა-წყლად განიხილავდა (ისევე როგორც ნებისმიერ ქვეყანას, რომლის დაპყრობასაც შეძლებდა). ამით იყო გამონვეული ჯერ კიდევ 60-იან წლებში ტოტლებენის მოქმედება: „...რუსეთს არავითარი სურვილი არ ჰქონდა, რომ საქართველოს გულისათვის ოსმალეთს და სპარსეთს წასჩხუბებოდა, მშვიდობიანობა იყო და საქართველო მაშინ რუსეთს არ ესაჭიროებოდა, მაგრამ 16 წლის შემდეგ, 1768 წ-ს, როცა ოსმალეთმა რუსეთს ომი გამოუცხადა და რუსეთი უნებლიეთ უნდა ბრძოლაში ჩაბმულიყო, მაშინ მისთვის საქართველო, რასაკვირველია, ძალიან გამოსადეგი იქნებოდა და ამიტომ საქართველოს არსებობაც გაახსენდა, რუსეთის სამხედრო გეგმა ისე იყო შედგენილი, რომ ოსმალეთთან ომში ბერძნები, სლავები და საქართველოს სამეფოებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩართულნი, მაგრამ ქართველების გარდა სხვებმა ყველამ სიფრთხილე და წინდახედულება გამოიჩინეს და რუსეთის მთაფრობის დაგებულ ქსელში არ გაებნენ“⁶¹⁷.

რუსეთის მთაფრობამ შეძლო საქართველოს ჩაბმა ოსმალეთთან ომში. „სოლომონ I ომში ჩაება. ის ფიქრობდა რუსეთის ჯარის დახმარებით დაემორჩილებინა იმერეთის ურჩი მთაფრები და თავადები. დაებრუნებინა თურქების მიერ მიტაცებული ქართული მიწები და საბოლოოდ განედევნა საქართველოდან ოსმალე დამპყრობლები. ერეკლე მეორე იმედოვნებდა, რუსეთის დახმარებით დაებრუნებინა ოსმალთა მიერ მიტაცებული სამცხე-ჯავახეთი. დაემორჩილებინა ჭარბელექანი და ალექსევა ლეკთა თარეში“⁶¹⁸.

მაგრამ „საქართველოში რუსთა ჯარის ყოფნამ ერეკლეს სამეფოს სარგებლობა ვერ მოუტანა. ამ ჯარის გენერლები ქვეყნის მოღალატეებთან უფრო ახლოს იყვნენ, ვიდრე მეფეებთან“⁶¹⁹.

„ალდგომის“ საკუთარი გეგმის თანახმად, ერეკლეს მთავარ მიზანს მესხეთის დედსამშობლოსთან დაბრუნება წარმოადგენდა, რუსების მიზანიც თითქოსდა ოსმალთა დამარცხება იყო, მაგრამ როგორც საქმემ წარმოაჩინა, მთლად ასე როდი იყო. 1770 წლის 17 აპრილს ქართველებისა და რუსეთის ლაშქარი აწყურს მიადგა: „ერეკლე მეორის გეგმით ლაშქარი ახალციხის მიმართულებით უნდა წასულიყო და მესხეთის განთავისუფლება დაენყო. ერეკლეს უნდა დაესწრო ახალციხის ფაშისათვის, ვიდრე ის დამხმარე ლაშქარს მიიღებდა. ამავე დროს საქართველოში უნდა ჩამოსულიყო რუსთა დამხმარე ჯარის დანარჩენი ნაწილები. ტოტლებენი კი აწყურის ციხის ალებას კატეგორიულად მოითხოვდა... 19 აპრილს ტოტლებენმა მოულოდნელად შეწყვიტა ბრძოლა და აწყურს გაეცალა. ერეკლესა და მოურავოვის თხოვნამ ტოტლებენზე არ გასჭრა... გენერალმა ტოტლებენმა მალე გამოამჟღავნა ფარული გეგმები. მან იცოდა, რომ ზოგიერთი ქართველი თავადი მეფეს ოპოზიციაში ედგა და მათი დახმარებით გადატრიალების მონყობა გადანწყვიტა. ტოტლებენს ეგონა, რომ ქართლის ხელში ჩაგდებასა და ერეკლეს დამხობას ადვილად მოახერხებდა. მან დაიწყო ქართლის ციხე-ქალაქების დაკავება და მოსახლეობას რუსეთის იმპერატორის ერთგულებაზე ძალით აფიცებდა“⁶²⁰.

ერეკლე ორმხრივი მტრით გარშემორტყმული აღმოჩნდა, რუსეთის გენერლობა ოსმალეთის ნაცვლად ფაქტობრივად მასთან ომობდა და ამავე დროს „რუსეთისავე წყალობით და რუსთა გულისათვის ოსმალეთთან ომში ჩათრეული აღმოჩნდა. საქართველო რუსთა ჯარის სარდლის მიერვე მრავალრიცხოვანი მტრის წინაშე მუხანათურად მარტოდმარტო იყო დატოვებული. საშინელი მდგომარეობა შეიქმნა, მაგრამ ამ უაღრეს განსაცდელის დროსაც ერეკლე მეფის დიდებულმა სამხედრო ნიჭმა იხსნა ჩვენი ერი და სამშობლო სხვაფრივ აუცილებელი განადგურებისაგან: მცირე ლაშქრითურთ მან სამხედრო გეგმისა და ხერხის წყალობით რუსთა მოქმედებით გათამამებული ოსმალთა მრავალრიცხოვანი ჯარი ჯერ ადგილობრივ, შემდეგ ს. ასპინძასთან საშინლად დაამარცხა და მთლად მოსპო^ა.

ერეკლეს მიერ ოსმალთა დამარცხებით ისარგებლა სოლომონ მეფემ და თურქეთისაგან გაათავისუფლა ცუცხვათისა და შორაპნის ციხეები, დაიკავა ქალაქი ქუთაისი და მის ციხეს ალყა შემოარტყა. ივლისში სოლომონი და ტოტლებენი ბაღდადის ციხეს შემოეწყვენ და ქუთაისის ციხეს შეუტყის; თურქი მეციხოვნეები გაიპარნენ. „მალე ტოტლებენსა და სოლომონს შორისაც გამწვავდა ურთიერთობა. ჯიუტი გენერალი მეფის გონიერ წინადადებებს არ იღებდა^ა. ამას ისიც დაერთო, რომ რუსეთის წარმომადგენელნი ერეკლეს ოსმალეთის საწინააღმდეგოდ ალაშქრებდნენ, მაგრამ გამარჯვებით მოპოვებულის გამოყენებას უკრძალავდნენ. მაგალითად, 1771 წელს ერეკლე ახალციხის საფაშოს შეესია და ხერთვისის ციხე და ქალაქი აიღო, მაგრამ როდესაც ციხეში თავისი მეციხოვნენი ჩააყენა, რუსეთის წარმომადგენლებმა ამას წინააღმდეგობა გაუწიეს, ერეკლეს ჯარები გააყვანინეს, ხოლო შემდგომ, კერძოდ 1772 წელს, კიდევ იმდენი მოახერხეს, რომ ერეკლე მეფეს ჩააგონეს, „ერთხელ კიდევ დაჰკარ ხვანთქარის მამულსაო“ და მანაც სოლომონ მეფეც მოიძრო და შეერთებულის ლაშქრით... მოარბიეს ახალციხის, არტაანისა და ჯავახეთის ოლქები^ა. 1772 წელსვე რუსეთმა თავისი ჯარები გაიყვანა საქართველოდან: „ადვილი წარმოსადგენია, რა მდგომარეობაში უნდა ჩავარდნილიყო რუსეთის წყალობით ოსმალეთთან ომში ჩაბმული საქართველო, როდესაც ეკატერინე II-ის ბრძანებით რუსეთის მცირერიცხოვანმა ჯარმაც კი საქართველო მიატოვა. თვით ხონთქარი ხომ, რასაკვირველია, საქართველოზე განრისხებული იყო და რაკი „გამძვინდა მეფის ირაკლის ზედა“, არც ფული, არც ჯარები დაუზოგავს, რომ ჩვენი ქვეყნისათვის ომში ჩარევისათვის სამაგიერო გადაეხადა. ოსმალებმა ფულით ლეკებიც საქართველოზე ამხედრეს და ჩრდილოაღმოსავლეთიდან დაღესტნელები, სამხრეთ-დასავლეთითგან ოსმალები ქვეყანას მოსვენებას არ აძლევდნენ და აოხრებდნენ... როდესაც სპარსეთის შაჰის მოადგილემ ქერიძანმა „სცნა მეფის ირაკლისაგან რუსეთის იმპერიასა საფარველსა ქვეშე შესვლა, განძვინდა ამოსათვის“ და საქართველოს წინააღმდეგ ჯარითურთ წამოვიდა. აი, რა მდგომარეობაში ჩააგდო რუსეთის მთავრობამ საქართველო თავისი სამხედრო გამარჯვების გულოსათვის“³²⁴.

საქართველოსათვის ამ მანვე კამპანიას კიდევ უფრო სერიოზული შედეგი მოჰყვა – თურქეთმა მიიტაცა და ოსმალეთის იმპერიას უშუალოდ მიუერთა ქართული მიწა-წყალი – „ქვემო გურია“ – ქობულეთის მხარე. 1772 წლისათვის „საქართველოდან რუსეთის ჯარის გასვლას თურქთაგან გურიის სამთავროს ერთი ნაწილის – ქობულეთის მხარის მიტაცება მოჰყვა“⁴⁵⁵. ეს იყო რუსეთის ფოთზე წარუმატებელი შეტევისა და გურიის საშინაო საქმეებში რუსი გენერლების უხეში ჩარევის შედეგი. ზღვისპირეთში თავიანთი პოზიციების კიდევ უფრო განმტკიცების მიზნით თურქები გურიის დაპყრობას შეუდგნენ: „თურქები ქობულეთის მხარეში ციხისძირიდან შემოიჭრნენ. იმავე დროს გამაჰმადიანებულმა აჭარელმა ფეოდალებმა აჭარა-გურიის ქედი გადმოლახეს და ხინოს მხარე დაიკავეს. ხინონმინდელი ეპისკოპოსი იოანე ნუნუნავა იძულებული გახდა სამწყსო მიეტოვებინა და საჯავახოში გადასულიყო. მალე თურქებმა ქობულეთის მხარე დაიკავეს, დაარბიეს, ეკლესიების მეტი ნაწილი ააოხრეს და ამ მხარეში გაბატონდნენ... მაქსიმე თავდგირიძე გაამაჰმადიანეს, სულიემანი უწოდეს და მოგვიანებით ქობულეთის მხარის გამგებლად (ბეგად) დანიშნეს... დამპყრობლებმა მაშინვე დაიწყეს ისლამის გავრცელება, ანუ, როგორც მაშინ ამბობდნენ, „გათარება“, მაგრამ მოსახლეობის ძლიერ წინააღმდეგობას ნააწყდნენ... ქვემო გურია თურქებმა საბოლოოდ მხოლოდ XIX ს-ის პირველ ნახევარში დაიმორჩილეს. მანამდე ეს მხარე, სადაც ძალაუფლება გამაჰმადიანებულ ადგილობრივ ფეოდალთა ხელში დარჩა, არსებითად „უბატონო თემს“ წარმოადგენდა... ქობულეთის მხარის რამდენიმე სოფელი დიდხანს, XIX ს-ის 30-იან წლებამდე, ქრისტიანობას იცავდა და გურიის მთავრის ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა. მიწისმფლობელობის ქართული წესების მოშლა ქვემო გურიაში დამპყრობლებმა ვერ შეძლეს. მრავალი მოსახლე ფარულად ქრისტიანდებოდა“⁴⁵⁶.

ერეკლეს მიზანს ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმისას მესხეთის შემოერთება და საქართველოს ისტორიულ საზღვრებში აღდგენა წარმოადგენდა, ამიტომაც რუსეთის გამო სასტიკად დაზარალებული ერეკლე ოსმალეთთან ხელშეკრულების დადებისას რუსეთის მთავრობას სთხოვდა, ხელშეკრულებაში ამ ტერიტორიის შესახებაც ყოფილიყო ნათქვამი, ამისათვის ელჩობაც გაგზავნა რუსეთში, მაგრამ 1774 წელს იმედგაცრუებული ელჩები უკან დაბრუნდნენ.

ქართველ მეფეს ისლა დარჩენოდა, შემოჯარულ მტრებს თვითონ გამკლავებოდა თავისი ძალებით. ამიტომაც მან 1773 წლისათვის „მორიგე ჯარი“ შექმნა, რომლის მეოხებითა და „დიდი დიპლომატიური ნიჭის წყალობით“ მტრები დაამშვიდა. მისი სამეფო გაძლიერდა, ისევე როგორც იმერეთის სამეფო, რომელსაც „ქრისტესათვის მრავალგზის სისხლდათხეული“ მეფე სოლომონ I მართავდა.

სოლომონი არ შეურიგდა თურქთა მიერ ქვემო გურიის მიტაცებას და მის გასათავისუფლებლად გაილაშქრა: „იმერეთ-გურიის ლაშქარმა ადვილად დაიკავა ქობულეთის მხარე, აიღო სიმაგრე და დაანგრია იგი. მეფის ბრძანებით, ქობულეთში ჩასახლე-

ბული უცხოელები გაუღიტეს, ნაქალაქარი გადახნეს და იქ მარილი დათესეს, რომ ოს-მალთა ეს საყრდენი ბუდე აღარ გაცოცხლებულიყო. ამის შემდეგ სოლომონ I-ის ლაშქარმა აღმოსავლეთიდან გვერდი აუარა ციხისძირის ძლიერ სიმაგრეს, ჩაქვის მხარეში შეიჭრა, იქიდან თურქები გარეკა და შემდეგ ბათომამდე მიალნია³²⁷. სამწუხაროდ, მტერმა უკან მობრუნებულ სოლომონს ციხისძირთან მწარე დამარცხება აგემა. ქვემო გურია კვლავ თურქებმა დაიკავეს და „გურიის ქრისტიანულ ნაწილსაც შეუტოვეს. ამის შემდეგ, 1878 წლამდე, ქვემო გურია ოსმალთა ბატონობის ქვეშ გმინავდა“³²⁸. თუ რაოდენ დამღუპველი იყო ქართველთათვის ეროვნული სახელმწიფოებრიობის მოშლა, ეს ქვემო გურიის მაგალითიდანაც ჩანს. მიუხედავად იმისა, რომ ის სულ რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში იმყოფებოდა თურქთა ბატონობის ქვეშ, ამ მხარეში მაჰმადიანობა დამკვიდრდა და ძველი, მამაპაპეული სარწმუნოების, ქრისტიანობის აღდგენა დღემდე ვერ მოხერხდა. გამაჰმადიანების შემდეგ ქვემო გურულებს მეზობელი მაჰმადიანური მხარის სახელწოდების მიხედვით და იმის გამოც, რომ მას აჭარელი წარმოშობის ბეგები მართავდნენ, აჭარლები უწოდეს.

სოლომონის გაძლიერებას ხელს უშლიდნენ დასავლეთ საქართველოს სეპარატისტი მთავრები, – განსაკუთრებით კი დადიანი. „იმერეთ-სამეგრელოს მორიგებას დიდად შეუშალა ხელი ტოტლებენმა, რომელმაც ერთმანეთს ნაჰკიდა მეფე-მთავრები“³²⁹. მაგრამ 1776 წლისათვის დადიანსა და მეფეს შორის მორიგება მოხდა. „სოლომონის მოთხოვნით დადიანმა აკრძალა ტყვის ყიდვა და ხელი აიღო იმერეთის კათალიკოსისადმი ურჩობაზე“³³⁰. ასევე მოიქცა გურიელიც. „1776 წელს კვლავ გამთავრებულმა გიორგი V-მ საეკლესიო საქმეები მოაწესრიგა და ტყვის ყიდვა აკრძალა“³³¹.

დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანულ ეკლესიას დიდი გავლენა ჰქონდა. თუკი აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეები და გავლენიანი პოლიტიკური მოღვაწეები იძულების გამო ზოგჯერ ტოვებდნენ ქრისტიანობას და მუსულმანდებოდნენ, დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავართაგან თითქმის არავინ გამაჰმადიანებულა (აფხაზეთის მთავრის გამოკლებით) – ისინი მტკიცე ქრისტიანები იყვნენ. „მიუხედავად იმისა, რომ მთავრები XVIII ს-ის 70-იან წლებამდე (და ზოგ შემთხვევაში შემდეგაც) თავს სულთანის ვასალებად აღიარებდნენ, არც ერთი მთავარი, გარდა აფხაზეთის მთავრისა, არ გამაჰმადიანებულა. სულთანი იძულებული ხდებოდა ქართველთაგან აღებული ხარკით დაკმაყოფილებულიყო...“³³².

საერთოდ კი, მეფის ხელისუფლების გაძლიერებისათვის ეკლესია დიდად ზრუნავდა: „დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის უზენაესი საჭეთმყრობელი – იმერეთის კათალიკოსი მეფის გვერდით იმყოფებოდა და რელიგიური თუ წმინდა ეკონომიკური მოსაზრებით მეფის მხარეზე იყო“³³³. ეს ასე იყო საზოგადოდ, რამდენადმე გამოონაკლესია მაგალითი ბესარიონ კათალიკოსისა, რომელიც თავის ძმას, რაჭის ერისთავს, როსტომს, მიემხრო და ხელს უწყობდა მას მეფესთან ომისას. სოლომონმა ორივეს დამარცხება შეძლო. კათალიკოსი ბესარიონი ბიძა იყო დადიანისა, რომელმაც იგი შეიფარა

და „სამეგრელოს კათალიკოსად“ გამოაცხადა. მაგრამ საბედნიეროდ მდგომარეობა ბესარიონის გარდაცვალებისთანავე გამოსწორდა.

სოლომონის უმთავრეს დამსახურებად ქრისტიესათვის სამსახური ითვლებოდა. მას „ქვეყანას ჩვენთა უსჯულოთა მაჰმადიანთა ძირითურთ აღმომფხვრელი და ქრისტიესათვის მრავალგზის სისხლდათხეული, იმერთა მეორე აღმაშენებელი“ ეწოდა სოლომონ II-ის მიერ. სოლომონ I-მა თავის სამეფოდან განდევნა „ბილნი მაჰმადიანნი და ინვადა ხმალი მისი ძლიერი ზურგთა მათ ზედა და შელება მინა საძაგითა სისხლითა მათითა და გარდაადგო ტყვეთა სყიდვა... განაშვენა სამღვდელონი, აღაყვავა ეკლესიანი ყოველნი“³³⁴.

რადგანაც „აღდგომის“ პროგრამის განხორციელება (ისტორიული საზღვრის აღდგენა – სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნება) ერეკლემ რუსეთის დახმარებით ვერ შეძლო, შეეცადა ოსმალეთის მფარველობის აღიარებით განეხორციელებინა ის. 1776 წელს ერეკლეს წარმომადგენელი სტამბოლში ჩასულა: „ერეკლე ახლა ოსმალეთის მფარველობის აღიარების გზით ფიქრობდა სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნებას... ახალციხელი ფაშა მაშინ ერეკლესადმი მორჩილების გზით ფიქრობდა სულთანის ყმობისაგან განთავისუფლებას. რაც შეეხება თურქეთს, იგი სიამოვნებით შეხვედრია ერეკლეს ინიციატივას...“³³⁵. მართალია, ეს გეგმა არ განხორციელდა, მაგრამ, როგორც აქედან ჩანს, ქართველი პოლიტიკოსებისათვის ამ პერიოდში უმთავრესი ზრუნვის საგანს საქართველოს ისტორიულ საზღვრებში აღდგენა წარმოადგენდა... ეს მიზანი იყო განმსაზღვრელი საგარეო პოლიტიკის ორიენტაციისა.

1776-79 წლებში ერეკლეს სახელმწიფომ დიდ წარმატებას მიაღწია, მისი გავლენის საზღვარი, როგორც აღინიშნა, არაქსზე გადაიოდა. „XIX ს-ის თურქეთის ოფიციალური ისტორიოგრაფია თვლიდა, რომ ქართველმა მეფემ 1783 წ-ს რუსეთის მფარველობის მიღებით „დაანგრია საკუთარი ხელისუფლების საფუძველი“. რუსეთმა ერეკლე მოატყუა და ქართლ-კახეთის სრული დაპყრობისათვის ემზადებოდა“... ძლიერმა რუსეთმა კავკასიონის მთაგრეხილი უომრად გადმოლახა, უშუალოდ დაუმეზობლდა სულთანის სამფლობელოებს და მას საქართველოდან „მეორე ფრონტი“ გაუხსნა...“³³⁶.

„ტრაქტატის“ დადებისას ქართველ პოლიტიკოსთა მიზანი უპირველესად საქართველოს „აღდგომა“ და მიღწეული წარმატებების განმტკიცება იყო. ხოლო რუსეთის საბოლოო მიზანს საქართველოს გავლით კონსტანტინეპოლისა და სრუტეების აღება და სპარსეთის დამორჩილება წარმოადგენდა. „...იმპერიის დიპლომატები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიიდან ირანელთა განდევნაზე ფიქრობდნენ და ემზადებოდნენ იმისათვის, რომ თურქეთის წინააღმდეგაც გადამწყვეტი შეტევა დაეწყოთ – დაეპყროთ კონსტანტინეპოლი და სრუტეები“³³⁷. მეორე მხრივ, „რუსეთს უკვე 1778 წლითგან მოყოლებული საიდუმლო გეგმა ჰქონდა სპარსეთის შესახებ და ამის სამზადისში იყო“³³⁸.

ქართული სახელმწიფოს მდგომარეობა დღითიდღე უარესდებოდა. რუსთა ორი

ბატალიონის დახმარება ვერაფრით ამსუბუქებდა მის მდგომარეობას... ქართლ-კახეთს უკვე ლეკოსმალთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯარი უტევდა. მათ წინააღმდეგ ახლა ქართველები და რუსები ერთად გამოდიოდნენ, ერთობლივი ბრძოლა 1784-1785 წლებში მეტ-ნაკლებად წარმატებით მიმდინარეობდა. ქართლ-კახეთის მსხვერპლი კი ამ ბრძოლაში განუზომელი იყო³³⁹.

„XVIII ს-ის 40-იანი წლებიდან ვიდრე დღემდე (1785 წ. ნოემბერი) ამისთანა განსაცდელში საქართველო არ ყოფილა“, – სწერდა გარსევან ჭავჭავაძე გ. პოტიომკინს... „საქართველო უკიდურესად ნადგურდება – წერდა ბურნაშოვი – იმის გამო, რომ გზებზე გამოსვლა საშიშია, ვაჭრობა მთლად შეწყდა, პურის მოყვანა შეფერხებულია, რადგან მოსახლეობას სახელმწიფო თუ სამხედრო სამსახურში ინვევენ და სოფლები დაცარიელებულია...“³⁴⁰.

ქვეყნის უბედურების წყაროდ მიიჩნეოდა ტრაქტატი და რუსთა ჯარის ყოფნა საქართველოში. ერეკლესაც ასევე მიაჩნდა. ის ელჩს წერდა: „ნუ ათქმევინებ ვისმე ამა-სა... რუსეთის შეერთების მიზეზით მოუშველებლობით დაიქცა საქართველო“³⁴¹.

რუსეთმა გაიყვანა თავისი ჯარი საქართველოდან, მოხდა გასაოცარი რამ, ქართული სახელმწიფო უფრო გაძლიერდა, ერეკლემ განჯის სახანოზე ბატონობა აღიდგინა და სამხრეთ აზერბაიჯანის დასამორჩილებლად იწყო ქმედება. ქართულმა სახელმწიფომ ძველი მდგომარეობა აღიდგინა და 1790 წლისათვის საქართველოს მეფე-მთავართა შორის კავშირიც დაიდო. ქვეყნის გაერთიანება „აღდგომის“ პროგრამის უმთავრესი ნაწილი იყო. ამ დროისათვის ირანში ალა-მაჰმად-ხანი გაძლიერდა. მან 1791 წელს აზერბაიჯანი დაიმორჩილა. „ჯერი შემდეგ ყარაბაღისა და ერევნის ხანებზე მიდგა. ორთავემ ალა-მაჰმად-ხანის მოთხოვნილება უარყო. ერევნის ხანმა იბრაჰიმმა თანაც შეუთვალა, რომ ის საქართველოს მეფის, ერეკლე II-ის, სრულს მორჩილებაშია და სწორედ ამიტომ, არ შეუძლია ალა-მაჰმად-ხანის მოთხოვნილება შეასრულოს. ამ უკანასკნელს გადანყვეტილი ჰქონდა, ორივე ხანი ძალით დაემორჩილებინა. ასეთ მდგომარეობაში სრულებით ბუნებრივი იყო, რომ ერეკლე მეფეს ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის მოლოდინი ჰქონოდა. რუსეთის მთავრობამ ყველა ეს ამბავი მშვენივრად იცოდა, მაგრამ არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა იმ საფრთხეს, რომელიც მის ერთგულს მოკავშირეს, პატარა საქართველოს სპარსეთისაგან მოელოდა“³⁴².

ერეკლემ მრავალგზის შეახსენა 1783 წლის ტრაქტატი, მაგრამ რუსეთისაგან არათუ დახმარება მიიღო, არამედ ჩრდილო კავკასიაში განლაგებული რუსთა ჯარის სარდალმა ნებსით თუ უნებლიეთ შაჰს შეატყობინა, რომ რუსეთი საქართველოს დასაცავად ჯარის გაგზავნას არ აპირებდა. ამით ხელგახსნილი და დაიმედებული შაჰი 1795 წელს საქართველოს შემოესია. „ერეკლე მეორის შვილისშვილების ცნობით, ალა-მაჰმად-ხანი წინა კავკასიაში განლაგებულ რუსთა ჯარის სარდალს გენერალ გუდოვიჩს დიდძალ საჩუქრებს უგზავნიდა და ამიტომ მას რუსთა მაშველი ჯარი არ გამოუგზავნაო... გუდოვიჩის უტაქტობა და ფულხარბობა საქართველოსათვის იმ საბედისწერო

მომენტში ხელს უწყობდა ალა-მაჰმად ხანს ადვილად დარწმუნებულნი იმაში, რომ რუსთა მაშველ ჯარს არ აგზავნიდნენ⁶⁴³.

1795 წლის სექტემბერში რუსთა უმოქმედობით დაიმედებული შაჰი თბილისისკენ დაიძრა. „ალა-მაჰმად-ხანის მხარეზე გადავიდნენ ერეკლეთი უკმაყოფილო ყარაბაღელი სომეხი მელიქები – მეჯღუმი და ჰაბოვი, მალე ერევნის ხანმაც ქედი მოუხარა დამპყრობელს, ხოლო სომეხთა კათალიკოსმა დიდძალი თანხის გაღებით (100.000 მან.) „იყო და“ მშვიდობა.

მტერმა თბილისის მისადგომებთან ერეკლე დაამარცხა, ორი დღის შემდეგ დედაქალაქი აიღო, გაძარცვა და გადაწვა. „ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევამ ისე გაანადგურა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო, რომ 61.000 კომლიდან, რომელიც შემოსევამდე, მაგალითად, თუნდაც 1783 წელს იყო, 1795 წლის შემოსევის შემდეგ 35.000 კომლი ძლივს დაიხსნებოდა დარჩენილი. სიბერის დროს ძლიერი „მფარველ“ მოკავშირის მიერ მოტყუებული, ამ პირველ თავზე დამტყდარ საშინელი უბედურებით გულგატეხილი, ოთხმოცი წლის მოხუცი მეფე იძულებული იყო მწუხარებით და სასონარკვეთილებით აღსავსე ანანურის მონასტერში შეხიზნულიყო“⁶⁴⁴.

ამის შემდეგ სპარსეთის შაჰმა ერეკლეს შეატყობინა, რომ თუ რუსეთის მოკავშირეობაზე ხელს აიღებდა და მოკავშირეობის ხელშეკრულებას სპარსეთთან დადებდა, მის ყველა უფლებას სცნობდა, ტყვეებს გაათავისუფლებდა და თბილისსაც აღადგენდა, მაგრამ ერეკლემ ეს არ იჩინა. თავის მხრივ ოსმალეთმაც ერთი მილიონი მანეთი შესთავაზა სეხსის სახით მეფე ერეკლეს, მაგრამ კავშირის დამყარება მან არც ოსმალეთთან მოისურვა.

1796 წელს რუსეთმა სპარსეთს ომი გამოუცხადა და საქართველოს დასაცავად ჯარი შემოიყვანა, რომელიც იმავე წელს უკან დააბრუნა. საქართველო კი სპარსეთთან ომის მდგომარეობაში მიატოვა. ძნელი წარმოსადგენი არ უნდა იყოს, თუ რაწინაირად თავზარდაცემული უნდა ყოფილიყო საქართველო და ერეკლე მეფე, სხვა ხანებიც, რომელნიც სპარსეთის ამ ლაშქრობაში რუსეთთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ, როდესაც რუსეთის მთავრობის უპირობამ ამ შემთხვევაშიც თავი იჩინა. ალა-მაჰმად-ხანი კი სიხარულით ცას ეწეოდა...⁶⁴⁵. მალე მან საქართველოსაკენაც დაძრა თავისი ჯარი, მაგრამ საბედნიეროდ შუშაში მოკლეს. ამ განსაცდელშიც კი, 1797 წლისათვის, რუსეთმა საქართველოდან თავისი ისედაც მცირერიცხოვანი ჯარის უკანასკნელი ნაწილიც კი გაიყვანა, საქართველოს სახელმწიფოს მდგომარეობა სასტიკად გაუარესდა. 1798 წელს გარდაცვლილი ერეკლეს ნაცვლად ტახტზე ასულ ვადადმყოფ გიორგი XIII-ს რუსეთის წარმომადგენლებმა აუხსნეს, რომ რუსეთი თავის ჯარს მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიაშველებდა, თუკი ის „შეერთების“ თხოვნას ხელს მოაწერდა.

1799 წელს საქართველოში რუსეთის ჯარი შემოვიდა, რომელიც საქართველოდან 1918 წლამდე აღარ გასულა. ქართველთა წადილი „უფრო ძლიერი და მტკიცე საქართველოს“ შესაქმნელად ორიათასწლეულიანი ქართული სახელმწიფოებრიობის მოსაპოვებლად დასრულდა.

სული ერთობისა

1490 წელს ქართლის მეფის კარზე მონვეულმა დიდებულთა დარბაზობამ უკვე არსებული ფაქტი ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს სამ სამეფოდ და სამთავროებად დაშლისა იურიდიულად აღიარა. სწორედ 300 წლის თავზე 1790 წელს, მეფის კარზე კვლავ შედგა დიდებულთა დარბაზობა, რომელმაც ქართველთა ერთიანობის საკითხი სრულიად სხვაგვარად გადაწყვიტა.

ის ყოვლისმომცველი დამშლელი სული, რომელიც საქართველოში XVI-XVII საუკუნეებში ბატონობდა, XVIII საუკუნეში თანდათან დაიშრიტა და ადგილს ეროვნული ერთობის სულს უთმობდა. სხვა საბუთებთან ერთად ამაზე მეტყველებს 1790 წლის „ერთობის ტრაქტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართა“. სრული სახელით – „ტრაქტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული საზოგადოებისათვის შეერთებისა ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისა, აღწერილი სამეფუფოსა ქალაქსა თფილისს 1790 წელსა“.

თუ აქამდე, თითქმის მთელი 300 წლის მანძილზე ქართული სამეფო-სამთავროები, რბილად რომ ვთქვათ, არა „ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიის შეერთებისათვის“, არამედ ქვეყნის დაქუცმაცებისა და კუთხურ-ადმინისტრაციული სუვერენიტეტის განმტკიცებისათვის იღვწოდნენ, 1790 წლისათვის ვითარება კარდინალურად შეიცვალა და უპირველეს პრობლემად „შეერთების“ საკითხი იქცა.

მაინც რატომ უნდა შეერთებულიყვნენ იმაჟამად სუვერენული სამეფოები და სამთავროები, რა ჰქონდათ საერთო? ტრაქტატის პრეამბულა სწორედ ამ კითხვას სცემს პასუხს: ყველა სახელმწიფოებრივ ერთეულში – ქართლში, კახეთში, იმერეთში, ოდიშსა თუ გურიაში ცხოვრობს ერთი ერი – ქართველი ანუ ივერიელი ხალხი. ამ ივერიელებს, მცხოვრებთ, ზემოთ აღნიშნულ ქვეყნებში, ეთნიკურ-ეროვნული ერთობის გარდა აქვთ აგრეთვე სარწმუნოებრივი ერთობა, რაც იმით გამოიხატება, რომ ერთი (ე.ი. ქართული) ეკლესიის წევრნი არიან. გარდა ამისა, სხვადასხვა სახელმწიფოებრივ ერთეულში მცხოვრებ ივერიელებს აქვთ ენობრივი ერთობა და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია – სისხლით ნათესაობა, ერთმანეთთან კავშირის ისტორიული გამოცდილება: „ვინაითგან ყოველთავე ივერიელთა, მსახლობელთა სამეფოსა შინა ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისათა, აქვთ ერთმორწმუნება, არიან ძენი ერთისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ენისა მქონებელნი, აქვთ მავასხელობითცა სიყვარული, ვითარცა სისხლით ნათესავთა მოყვრობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის. ამისათვის ჩვენ, ზემოხსენებულთა ქვეყანათა ივერიისათა მეფენი და მთავარნი, დამამტკიცებელნი საუკუნოსა ამის პირობისა, სახელითა ყოვლად ძლიერისა ღმერთისათა, აღუვსტქვამთ მტკიცესა ამას ერთობასა“³⁴⁶.

მაშასადამე, საქართველოს სხვადასხვა ადმინისტრაციულ-სახელმწიფოებრივ ერთეულის ერთობას საფუძვლად ეროვნული ერთობა უნდა დასდებოდა. ეს დოკუმენტი

საქართველოს ორ გეოგრაფიულ ნაწილად ჰყოფს – ზემო და ქვემო ივერიებად. „ზემო ივერიაში“ შედის ქართლ-კახეთის სამეფო, ხოლო „ქვემო ივერიაში“ – იმერთა სამეფო, ოდიშისა და გურიის სამთავროები.

სახელი „ივერიის“ გაცოცხლება გამოიწვია აღნიშნული დროისათვის ტერმინ „საქართველოს“ ერთგვარმა დაკნინებამ. ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, როგორც ცნობილია, „ქართველი“ ზოგჯერ მხოლოდ პროვინციული სადაურობის შინაარსით, „ქართლელის“ გაგებით იხმარებოდა, ხოლო „კახელი“, „იმერელი“, „მეგრელი“, „სვანი“ თუ სხვა, ქართული პროვინციებისა და თემების მკვიდრ ქართველთა სადაურობის აღმნიშვნელი სახელები იყო. ამ დროს გაჩნდა ტენდენცია ასეთი კუთხურ-თემობრივი სახელების გვერდით ისეთი სახელი დამკვიდრებულიყო, რომელიც მათი საერთო სამშობლოს გამომხატველი იქნებოდა. ასეთ სახელად „საქართველოს“ და „ქართველის“ გვერდით „ივერია“ და „ივერიელი“ გაჩნდა³⁴⁷.

ქართველთა ეროვნული ერთობის აღმნიშვნელმა ტერმინმა „ივერიელმა“ ხელახალი სიცოცხლე XVIII საუკუნის დასაწყისში შეიძინა. ამ დროს დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას – ქვემო ივერიელებს, აღმოსავლეთისას კი – ზემო ივერიელებს უწოდებდნენ. ზოგიერთ საბუთში მცხეთელი მამამთავარი თავს „ზემო-ივერიის კათალიკოს-პატრიარქად“ მოიხსენიებდა. ასევე ერთ საბუთში აფხაზეთის კათალიკოსი თავის თავს „ქვემო ივერიის პატრიარქს“ უწოდებს.

როგორც აღინიშნა, ამ დროისათვის საქართველო ფაქტობრივად დანაწევრებულ ქვეყანას წარმოადგენდა და სხვადასხვა ადმინისტრაციულ ერთეულში მცხოვრებ ქართველებს ეროვნული თვითშემეცნება უღარესად დაკნინებული ჰქონდათ. ისინი ხშირად თავიანთ ეროვნულ წარმომავლობას იმის მიხედვით საზღვრავდნენ, თუ რომელ კუთხეში ცხოვრობდნენ. იმერეთში იმერლობა ყალიბდებოდა, კახეთში – კახელობა, გურიაში – გურულობა და ა.შ. ეროვნული თვითშემეცნება იქამდე იყო დაკნინებული, რომ სრულიად საქართველოს მომცველი სახელმწიფოს არსებობა საეჭვოდ იყო ქცეული, ხალხის ყურადღება სრულიად სხვა საგანზე იყო გადატანილი. ჩვენს დიდ ისტორიკოსს, ვახუშტი ბაგრატიონს საგანგებო მსჯელობა დასჭირდა იმისათვის, რომ ერთიანი ქართული სახელმწიფოს არსებობის ისტორიული რეალობა დაემტკიცებინა, „გარნა ერთმეფობასა წარმოაჩინებს ანცა სამნი ხილულნი ესენი, ვინაითგან იყო ყოველი ივერია ქართლის მეფისა ქვეშე პყრობასა: პირველი უკეთუ ჰკითხო ვინმე ქართველსა ან იმერსა, მესხსა და ჰერ-კახსა – რა რჯული ხარ? ნამს მოგიგებს: „ქართველი“. მეორედ არს ამათ ყოველთა წიგნი და ენა ერთი-იგივე ფარნაოზ პირველსა მეფისაგან ქმნული. და ჰკითხო რა წინთქმულთა მათ კაცთა: „რა ენა და წიგნი უნყი“, მოგიგებს მყს – „ქართული“. რამეთუ არა იტყვის, არცა რჯულსა, ენასა და წიგნსა იმერთასა, ანუ მესხთა და ჰერ-კახთასა, არამედ ქართულსა“³⁴⁸.

აქედან ჩანს, რომ ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლასთან ერთად, ქართველი ხალხიც თემებად და ტომებად იშლებოდა. მაგრამ ეს პროცესი ტოტალური არ

ყოფილა. კუთხურ სახელმწიფოებრივ ერთეულებში მცხოვრებმა მოსახლეობამ ძველი, ეროვნული თვითშემეცნების დამახასიათებელი ნიშნები შეინარჩუნა. ვახუშტის თანახმად, ეს ნიშნები ყოფილა „ქართული რჯული“, „ქართული ენა“, „ქართული ნიგნი“ და სხვა. ტერმინი „რჯულის“ ქვეშ ვახუშტი არა მარტო სარწმუნოებრივ აღმსარებლობას, არამედ ეთნიკურ კუთვნილებასაც გულისხმობდა. საერთოდ, ქართულ ხალხურ მეტყველებაში „რჯული“ უფრო ეთნიკური კუთვნილების აღსანიშნავად გამოიყენებოდა, ვიდრე სარწმუნოებისა. ეს ალბათ შუა საუკუნეებში შექმნილი მდგომარეობის ანარეკლია, როცა ადამიანის ეროვნებას მისი სარწმუნოებრივი მრწამსი განსაზღვრავდა. მაგალითად, პასუხი კითხვაზე: „რა რჯული ხარ?“ – „ქართველი“ ეთნიკურ წარმოშობას გულისხმობდა. ეთნიკური და ნაციონალური თვითშემეცნების დაქვეითების დროს სახელმწიფოებრივ და ეკლესიურ ერთიანობას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ეს კარგად ესმოდათ ჩვენს საეკლესიო მოღვაწეებს და მარადჟამს ეთნიკური თვითშეგნების აღორძინებისათვის იღვწოდნენ. მაგალითად, მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ პერიოდში ქართული ეკლესია ორად იყო გაყოფილი, ძალზე ხშირად ეკლესიის მესაჭენი ტიტულატურაში თავიანთ თავს მოიხსენიებდნენ სრულიად საქართველოს მამამთავრებად.

ქართული ეკლესიის მეთაურის სახელი იმ დროს, როგორც წესი, ქვეყნის ყოველ მხარეში მოიხსენიებოდა, რადგან წირვა-ლოცვის დროს კათალიკოს-პატრიარქის ხსენება ყველა ეკლესიაში სავალდებულო იყო. ხოლო მისი სრული ტიტულატურით მოხსენიება ყოველი კუთხის მცხოვრებ ქართველს საერთო სამშობლოს, საქართველოს, არსებობას შეახსენებდა.

ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ „საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი“ არა მარტო მცხეთელ მამამთავარს, არამედ ბიჭვინთელ (გელათელ) მამამთავარსაც ეწოდებოდა. მაგალითად, 1712 წლის საბუთში ბიჭვინთისადმი შეწირულების წიგნს კათალიკოსი ასე აწერს ხელს – „გრიგოლ მწყემსი ქრისტეს მიერ ყოვლისა საქართველოსისა კათალიკოსი“⁴⁴⁹.

სიტყვა „საქართველო“ დასავლეთ საქართველოში ქვეყნის უკიდურესი დაშლის დროსაც კი ცოცხლობდა. საქართველოს ამ ნაწილის მოსახლეობას „ქართველებს“ უწოდებდნენ, მაგალითად, 1733 წლის ბიჭვინთისადმი შეწირულების წიგნში გრიგოლ აფხაზეთის კათალიკოსი წერს: „ანდრიას მოცა ჩრდილოეთისა ქვეყანა... რამეთუ ჩვენ ქართველნი მისნი წილ-ხთომილნი ვართ“⁴⁵⁰. ჩვენი ეკლესიის მესაჭეთა ასეთი განცხადებები დიდად უწყობდა ხელს დასავლელ ქართველთა ეროვნულ თვითშემეცნებაში გარკვევას და ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებას, მით უმეტეს, რომ დასავლეთ საქართველოში მრავალი ქართული თემი და ტომი ცხოვრობდა.

საბედნიეროდ, XVIII საუკუნეში გაღვივებული „ერთობის სული“ იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ თემობრივი პარტიკულარიზმი სძლია. საზოგადოდ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში მცხოვრებთა ეროვნული ერთიანობის შესახებ იმდროინდელი

მოღვაწენი ყოველთვის, განსაკუთრებით აშლილობის დროსაც კი წერდნენ. მაგალითად, XVII საუკუნის შუა წლებში, განსაკუთრებით გაძლიერებული ოდიშის მთავარი უსასტიკესად არბევდა იმერეთს, ამის გამო ვახუშტი წერს – „არამედ იმერთა უყოფდა ესრეთ თანამონათესავეთა, ერთსჯულთა და მეფესა თვისსა...“³⁵¹. როგორც მოყვანილი წინადადებიდან ჩანს, ოდიშარნი და იმერელნი – „თანამონათესავენი“, ანუ ერთი ერის შვილები არიან და ეს თვით უსასტიკესი ურთიერთუღელტის დროსაც კი იციან.

უძველესი ქართული საისტორიო წყაროდან „მოქცევაჲ ქართლისაჲდან“ ჩანს, რომ ქართველი ხალხი, რომელსაც საკუთარი სახელმწიფო ჰქონდა, ერად ჯერ კიდევ ქრისტეს შობამდე დიდი ხნით ადრე ჩამოყალიბდა. „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, IV–III საუკუნეებში უკვე ერთიანი სახელმწიფო გვექონდა, რომლის პირველმა მეფე ფარნავაზმა ქართულ ენას სახელმწიფო სტატუსი მიანიჭა. პირველი ერთიანი ქართული სახელმწიფოს საზღვრები დასავლეთით შავ ზღვასა და მდინარე ეგრისწყალზე გადიოდა. V საუკუნისათვის ეს საზღვრები ჩრდილოეთით იქნა გადაწეული. „მოქცევაჲს“ თანახმადაც „არიან – ქართლიდან“ გადმოსახლებული ქართველების განსახლების უკიდურესი დასავლეთის საზღვარი მდინარე ეგრისწყალსა და შავ ზღვაზე გადიოდა.

VIII-X საუკუნეებში საქართველოს სახელმწიფოს კვლავ გაერთიანებამ და ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს კვლავ აღდგენამ XI საუკუნის შემდგომ კიდევ უფრო განამტკიცა ქართველი ერის ერთობა, მაგრამ XV-XVI საუკუნეებში ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლამ ერის თემებად დაშლა გამოიწვია. ნარმოიშვა მცირე ქართული სახელმწიფოები. ამ სახელმწიფოებში მცხოვრებ ქართველობას უვითარდებოდა კუთხურობა, ყალიბდებოდა თემობრიობა, საზოგადოდ ზოგჯერ ერსა და სახელმწიფოს სინონიმური მნიშვნელობითაც კი იყენებდნენ³⁵². ცხადია, ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეულების, სამეფოებისა და სამთავროების არსებობა ხელს უწყობდა ქართველი ერის დაშლასა და კუთხურობა-თემობრიობის აღორძინებას.

საბედნიეროდ, კუთხურობამ ვერ დასძლია ეროვნული თვითშემეცნება, მიზეზი უთუოდ ის იყო, რომ ქართველ ერს ორიათასწლოვანი და კიდევ მეტი ისტორია ჰქონდა. საერთო „რჯული“ და „ნიგნი“ (მნიგნობრობა, სარწმუნოება, კულტურა), თანახმად ვახუშტისა, კვლავ აერთიანებდა ქართველობას. ხოლო XVIII საუკუნეში მოღვაწე მამულიშვილთა საყოველთაო მიზანმა, რომელიც გადმოიცემოდა სიტყვით „აღდგომა“ და საქართველოს ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანებას გულისხმობდა, ეროვნული ერთიანობისაკენ სწრაფვა უფრო გააძლიერა. საქართველოში მუდამ იბრძოდნენ და იღვწოდნენ გაერთიანებისათვის, „ოდინდელი საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მისი დაშლის პირველი დღიდანვე დაიწყო და ის არც სახელმწიფოებრიობის დაკარგვის შემდეგ შეწყვეტილა. გაერთიანების იდეა ცოცხლობდა ყოველთვის და ყოველგვარ პირობებში. ეროვნული შეგნების ასეთი დიდი სიცოცხლისუნარიანობა ეჭვი არაა, უკვე მიღწეული (XII-XIII სს-ში) ეთნიკური და კულტურული კონსოლიდაციის უაღრუ-

სად მალალი დონის შედეგი იყო, რის გამოც ეროვნული ერთიანობის იდეის ბოლომდე აღმოფხვრა ფაქტობრივად შეუძლებელი გახდა⁵⁵³.

ქართულ სამეფო-სამთავროთა მესვეურები ზოგჯერ თვით უდიდესი დაშლის დროსაც კი ერთიანდებოდნენ. თეიმურაზმა XVII ს-ის 30-იან წლებში „სამივე სამეფოს ლაშქარი“ გააერთიანა და „მთელი საქართველოს ლაშქრით“ განჯა-ყარაბაღზე გაილაშქრა.

მეფე როსტომ ხანს პატივისცემის ნიშნად ამ საუკუნის მიწურულს სპარსელებმა დატყვევებული „საქართველოს კაცნი-იმერელნი, ქართველნი და კახნი“ გამოუგზავნეს. XVII ს-ის ბოლოსათვის, ახალი საუკუნის მიჯნაზე, ვახტანგ V-ის (შაჰნავაზის) მეფობის დროს ტენდენცია საქართველოს გაერთიანებისა განსაკუთრებით გამოიკვეთა, ასე იყო არჩილის კახეთში და იმერეთში მეფობისას. თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის დროს ქართლ-კახეთის სამეფოები გაერთიანდა. XVIII საუკუნის შუა წლებში სრულიად საქართველოს სახელმწიფოთა შორის შეთანხმებაც მოხდა. „50-60-იან წლებში ერეკლეს პოლიტიკური გავლენა დასავლეთ საქართველოზე უცილობელი იყო, რამდენადმე კიდევ ხორციელდებოდა სამხედრო კავშირი ამიერ და იმიერ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის. 1753 წლიდან ერეკლესა და სოლომონს შორის სამხედრო კავშირიც გაფორმდა. 1770 წელს იგი მხოლოდ დროებით შეწყდა და 1773 წლიდან ისევ განახლდა“⁵⁵⁴. გაერთიანებისაკენ მიიღტვოდნენ 80-იან წლებშიც. „ზემო“ და „ქვემო“ ივერიის შერწყმისათვის პირობები მნიფდებოდა⁵⁵⁵.

ქართული ენა და ქართული მნიგნობრობა-კულტურა ქართველებს მუდამ აერთიანებდა. „ენისა და მწერლობის ეს დიდი მნიშვნელობა კიდევ უფრო იზრდებოდა ქართველი ერის ისტორიის შავბნელ პერიოდში, კერძოდ, ერთიანი საქართველოს დაქუცმაცებისა და სამეფო-სამთავროების ურთიერთბრძოლის ვითარებაში, რაც გვიანი ფეოდალიზმის პერიოდისათვის იყო დამახასიათებელი. ქართული ენა და ლიტერატურა წარმოადგენდა იმ დულაბს, რასაც ჯერ კიდევ შესწევდა ძალა ერთიანობის გრძნობა და მისდამი მისწრაფება შეენარჩუნებინა ქართულ სამეფო-სამთავროების მესვეურთა და ტომთა შორის, ამასთან ერთად უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ გარემოებას, რომ ქველი სამწერლო ქართული ენა და ქართული ლიტერატურა არც ენობრივ-სტილისტურად, არც იდეურ-პოლიტიკურად და საერთოდ, შინაარსობრივად, ძირითადად არ ამჟღავნებს ტომობრივ-გეოგრაფიულ განკერძოებულებას, არ არსებობს აღმოსავლეთ-ქართული, სამხრეთ-ქართული და დასავლეთ-ქართული ლიტერატურული მიმართულებანი, არამედ მთელი ჩვენი მწერლობა არსებითად ერთიანი ქართულია, ჩვენი სამშობლოს რომელ კუთხეშიც არ უნდა იყოს შექმნილი ესა თუ ის ნაწარმოები და რომელი ქართული ტომის წარმომადგენელიც არ უნდა იყოს მისი ავტორი. ეს მოვლენა ლიტერატურის ისტორიაში საყოველთაო ხასიათისა არ არის, ვინაიდან, მსოფლიოს ბევრი მონინავე ლიტერატურის ისტორია ტომობრივ-კუთხური მიმართულებებით ვითარდებოდა და ეს მიმართულებანი ღრმა კვალს ტოვებდნენ საერთო-ეროვნული

ლიტერატურის განვითარებაზე. ამგვარად, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული მწერლობის ძეგლები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოში შეიქმნა, საერთო – ქართული მწერლობის ძეგლებია, როგორც თავისი ფორმით, ისე შინაარსით...⁴⁵⁶.

საქართველოში კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის უმთავრესი და უმნიშვნელოვანესი კერები, როგორც წესი – ეკლესია-მონასტრები იყვნენ, რომელნიც საერთოდ არ სცნობდნენ კუთხოვრიობასა და თემობრიობას და ქართველ ერს ერთიან სხეულად განიხილავდნენ.

„ქართულ სამეფო-სამთავროებში მიმდინარე კულტურულ-შემოქმედებითი პროცესი საერთო-ეროვნული, ქართული კულტურის განვითარების პროცესი იყო. ეს არ იყო ქართლური, კახური, იმერული თუ მეგრულ-გურულ-სვანური კულტურა. პოლიტიკური გათიშულობის პირობებშიც ქართული ენის საფუძველზე შექმნილი კულტურული ერთობა, რომელიც შინაგანი იდეოლოგიური ანტაგონიზმით ხასიათდებოდა, არასოდეს დანაწევრებულა ცალკეული ქართული ეთნიკური ერთეულების კულტურად“⁴⁵⁷.

ქართული ეკლესია არა მხოლოდ იდეოლოგიურად ქმნიდა ქართულ ეთნიკურ ერთეულთა შორის ერთობის სულიერ საფუძვლებს, არამედ პრაქტიკული საქმიანობითაც. ჩვენი ეკლესიის სტრუქტურა ისე იყო მოწყობილი, რომ ის ყოველთვის, თავისდაუნებლიეთაც კი, ერთიანობას უწყობდა ხელს. ეს კარგად შეუმჩნევიათ ჩვენს მეფეებს სამთავროთა, სათავადოთა და საერო ფეოდალთა მიერ ქვეყნის დაქუცმაცებისას. ამიტომაც, მაგალითად, იმერეთის მეფე „ბაგრატ მესამემ სცადა ეკლესიის წინა პლანზე წამოწევა. ეკლესია დიდი ყმა-მამულის მფლობელი იყო. საერო ფეოდალებს მისი მამულის დატაცებაზე ეჭირათ თვალი. მეფე ეკლესიის მიწებს იცავდა, ეპისკოპოსი მეფის მიერ ინიშნებოდა, ამიტომ მეფის ერთგული იყო. საეპისკოპოსოების დაარსებით მეფე თავის ერთგულ ფეოდალთა დასს ქმნიდა, რომელიც მისი დასაყრდენი იქნებოდა“⁴⁵⁸.

ერთიანობის სული, რომელსაც ეკლესია ამკვიდრებდა, განსაკუთრებით დასაფასებელი იმ დიდი შინაგანი აშლილობის დროს იყო, რომელმაც საქართველო XVI-XVIII საუკუნეებში მოიცვა. თუმცა, საქართველო სამეფოებად და სამთავროებად იყო დაშლილი, მაგრამ მათ შორის გაუვალი, ყრუ კედელი, ანდა დღევანდელი გაგებით საზღვარი არ არსებობდა. ხალხი ერთიანი იყო. ხშირად საქართველოს ერთ კუთხეში ნათქვამი ჭორიც კი მეორე უკიდურესად დაშორებულ კუთხესაც სასწრაფოდ გადაეცემოდა, რაც საქართველოში ინფორმაციული კავშირის ცხოველმყოფლობაზე მეტყველებს. ქვეყნის ერთიანობას ესეც უწყობდა ხელს. მრავალ მაგალითთა შორის საინტერესოა ერთ-ერთი, რომელიც გვიჩვენებს, თვით წვრილმანი ინფორმაციაც კი რა სისწრაფით ვრცელდებოდა. 1539 წელს საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ქრონიკებში აღნიშნავდნენ – „1539 – აქა სომეხნი შეიშალნეს (იკორთის ძლისპირი), 1539 – აქ სომეხნი შეიშალნეს და თევდორობის კვირა ჭამეს (ქვათახევის გულანი), 1539 – აქა სომეხნი

შეიშალნეს და თევდორობის კვირა ჭამეს (ყანჩაეთის გულანი), 1539 – აქა შეიდ გზის... სომეხნი შეიშალნენ (შემოქმედის გულანი), 1539 – სომეხნი შეიშალნენ აღესებისაგან (კახ. ქრ.), 1539 – აქა სომეხნი შეიშალნენ და თევდორობის კვირა ჭამეს (ნმ. ნიკოლოზ ქრ.)³⁵⁹. ე.ი. ამ ნელს მიუჩნევიათ, რომ სომხურ ეკლესიაში ვერ გამოუთვლიათ, როდის მოუწევდა აღდგომის დღესასწაული (შეშლიათ), და ამიტომაც დიდი მარხვაც გაუტეხიათ. ეს ამბავი მაშინვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეს მოედო. აქედანაც ჩანს, თუ როგორი მჭიდრო ურთიერთკავშირი არსებობდა სხვადასხვა კუთხეს შორის.

შემთხვევითი არ იყო, რომ საქართველოს ერთმანეთისაგან პოლიტიკურად დაშორებულ კუთხეებს ჩვენი წინაპრები „საქართველოებს“ უწოდებდნენ. „ამ თვალსაზრისით უდავოდ საყურადღებო იყო XVIII საუკუნის დამდეგის ისტორიკოსის ბერი ეგნატაშვილის მიერ ნახმარი სახელი „საქართველონი“, რითაც მას ალბათ იმის თქმა სურდა, რომ საქართველო რაღაც უცხო ნაწილებად კი არა „საქართველოებად“ დაიშალა და მისი მთლიანობის აღდგენა აუცილებელი შეიქმნა“³⁶⁰.

XVIII ს-ის II ნახევარში დადგა დრო საქართველოს „აღდგომისა“ ანუ ერთხელმნიშვნელობის ქვეშ გაერთიანებისა. „ქართლ-კახეთის პროგრესული მოღვაწეები XVIII საუკუნის 60-80-იან წლებში ხედავდნენ, რომ ამ დროს საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას უკეთესი პერსპექტივები ჰქონდა. მათი აზრით, სწორედ ერეკლე იყო ერთადერთი კანდიდატი, რომელიც „სრულიად საქართველოს“ ხელმწიფე უნდა გამხდარიყო“³⁶¹. ქართული ეკლესია და მისი მესაჭე ანტონ კათალიკოსი დიდად ილწვოდნენ ამისათვის.

საერთოდ, აქამდე საქართველოს გაერთიანებას ოსმალეთსა და სპარსეთს შორის დადებული საზავო ხელშეკრულებანი უშლიდა ხელს, რომელთა ძალითაც საქართველოს ისინი ერთმანეთს შორის იყოფდნენ. ახლა პოლიტიკური ვითარება ძალზე შეცვლილი იყო. ოსმალეთი ისე დასუსტდა, რომ ქართლ-კახეთის მეფესთან შეთანხმების გზებს ეძებდა, ხოლო სპარსეთს ხელსაც კი აძლევდა ქართლ-კახეთის სამეფოს გაძლიერება.

„ოსმალეთის მთავრობა ამ დროს, როგორც ზემოთ ითქვა, ქართლ-კახეთის სამეფოსთან კავშირით დაინტერესებული იყო. ერეკლეს სახელმწიფოს ნეიტრალური პოზიცია ანყობდა სუსტ ოსმალეთს, რომელსაც ამ დროს რუსეთი მარტო ევროპის კონტინენტიდან როდი ემუქრებოდა... ირანის მხრიდან მაშინ იმერეთ-ამერეთის გაერთიანებას საფრთხე არ მოელოდა, პირიქით ირანის მომავალი შაჰი კმაყოფილიც კი იქნებოდა, თუ ერეკლე მის ფორმალურ ვასალობაზე ხელს არ აიღებდა და იმერეთს შემოიერთებდა“³⁶².

მიუხედავად ხელსაყრელი ვითარებისა, ერეკლე „...თავს იკავებდა, რათა რუსეთისაგან დამოუკიდებლად რაიმე გადამწყვეტი ღონისძიება მიეღო“³⁶³.

მაგრამ რუსეთს უკვე აღარ ანყობდა ამიერკავკასიაში ძლიერი სახელმწიფოს, მით უმეტეს, ერთიანი საქართველოს არსებობა – „70-80-იანი წლების ამბებთან დაკავშირებით, ჩვენ შევნიშნავდით, რომ მეფის რუსეთსა და ქართლ-კახეთის სამეფოს შო

რის, მიუხედავად მათი მჭიდრო კავშირისა, შენიღბული წინააღმდეგობა იყო... აკად. ნ. ბერძენიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, იმ ვითარებაში, როცა რუსეთის მეტოქეები ამიერკავკასიაში სუსტდებოდნენ, ხოლო რუსეთის ინტერესები ამ მხარისადმი იზრდებოდა, „ძლიერი და ერთიანი საქართველო მფარველისათვის (რუსეთისათვის) საჭირო აღარ იყო“⁶⁴.

ქვეყნის საშინაო მდგომარეობა კი ისეთი იყო, რომ ქართლ-კახეთთან გაერთიანებისათვის არა მარტო იმერეთის სამეფოს დიდებულები იღვწოდნენ, არამედ ერეკლეს მფარველობაში შესვლის წინააღმდეგი არც სამხრეთ საქართველო იყო. რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში წარმოშობილი აზრი იმის გამო ჩამოყალიბებულა, რომ „...სუსტი ოსმალეთი ომს აგებდა და ქართლ-კახეთ-იმერეთის გაერთიანებას ვერაფერს დააკლებდა. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი ჯაყელი – ახალციხის ფაშა – ხსენებული ომის პერიოდში საბოლოოდ გადაიხარა ქართულ-რუსული ორიენტაციისაკენ და მისდა უნებლიეთ ერეკლეს საფარველში უნდა შესულიყო“⁶⁵.

სოლომონ I-ის გარდაცვალების შემდეგ „იმერეთში ქართლ-კახეთთან შეერთებისათვის საკმაოდ ძლიერი მოძრაობა დაიწყო. იმერეთის უგამოჩინებულესი დიდებულები და აგრეთვე პირველი მღვდელმთავრები, დოსითეოს ქუთათელი და ექვთიმე გენათელი, ერეკლე მეფესთან გამოცხადდნენ და სთხოვეს: „...ინებოს და შეიერთოს თვისა და სამეფოდ იმერეთი, ვითარცა იყო ერთ მთავრობისა დროთა. დესპანნი იმერთა არწმუნებდნენ მეფესა, რომელ ყოვლადი სამეფო იმერეთისა მოელის სიხარულით და მხიარულებით საქმესა ამის დასრულებასა. თვით მთავართა გურიისას და ოდიშისას სურთ და სწყურიათ ესე. მცხოვრებთა გლეხთაც იციან ესე და უხარისთ ბატონობა თქვენი იმერეთსა, მტერთაგან ჯარისა გაოხრებულსა“. როგორც ვხედავთ, გაერთიანებას მოითხოვდნენ არა მარტო ზედაფენები, არამედ ფართო მასებიც, რომელნიც ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებით დაინტერესებულნი იყვნენ“⁶⁶.

ამ საკითხის განხილვისას სამეფო დარბაზობაზე ყველა დიდებული ევედრებოდა და უმტკიცებდა ერეკლეს ენებებინა საქართველოს გაერთიანება, მათ შორის ანტონ კათალიკოსიც, მაგრამ სამწუხაროდ ერეკლემ უარი განაცხადა. „ბევრს ეცადა სოლომონ (ლიონიძე) „რათა მოეყვანა ერთობასა მტკიცესა ერთნათესაობა ქართველთა, მეცადინეობდა შინაკავშირითა გაეუქმებინა გარეკავშირი“. ამოდ უხსნიდა იგი მეფემთავრებს, რომ „ერი, დაცული გარეთითა უცხოთა ნათესავთაგან მფარველობითა, არის მარადის დამდაბლებული“, მაგრამ ვერაფერი გააწყლო... იმერეთის შემოერთების საქმე ჩაიშალა, თუმცა ერეკლეს შვილიშვილის – დავით არჩილის ძის (რომელიც შემდგომ სოლომონ II-ის სახელითაა ცნობილი) გამეფება იმერეთში, რაც 1790 წელს ერეკლე II-ის მხედრობამ განახორციელა, გაერთიანებისათვის ბრძოლაში მოპოვებული ერთგვარი წარმატების მაჩვენებელი იყო. სოლომონ მეორე ბოლომდე დარჩა ერეკლეს ერთგული მოკავშირე და მის უპირატესობას ბოლომდე აღიარებდა, 1790 წ-ის ივნისში

სოლომონ ლიონიძის ინიციატივით გაფორმდა „ტრაქტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისა, აღწერილი სამეფოსა ქალაქსა თფილისს“. ამ ტრაქტატით დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრები ქართლ-კახეთის სამეფოსთან სამხედრო კავშირს ამყარებდნენ და 1783 წლის ტრაქტატს უერთდებოდნენ³⁸⁷.

სამწუხაროდ, საერთაშორისო ვითარება, როგორც ჩანს, 1790 წლის ერთობის ტრაქტატის დამტკიცებას რუსეთისა და ოსმალეთის სახელმწიფოების მხრიდანაც მოითხოვდა. სწორედ ეს იყო სათხოვარი რუსეთის კარზე მყოფი ერეკლეს ელჩებისა, რომელნიც ასევე მოითხოვდნენ, რომ ოსმალეთს მიტაცებული სამცხე-საათაბაგო დაებრუნებინა. გარდა ამისა, ისინი მოითხოვდნენ, რომ ოსმალეთს ხელი აეღო აზერბაიჯანზე³⁸⁸. აქედან ჩანს, რომ ქართველობის მიზანი ამ დროისათვის საქართველოს, ანუ ერთმეფობის დროინდელი სამეფოს „აღდგომა“ იყო, რომლის საზღვრები ზღვიდან-ზღვამდე იქნებოდა გადაჭიმული. მათ ამ საქმეში რუსეთის დახმარების იმედი ჰქონდათ. მართლაც, „რუსეთმა XIX საუკუნის განმავლობაში თავის შემადგენლობაში მყოფი საქართველო მის ისტორიულ საზღვრებში აღადგინა“³⁸⁹, თუმცა ამას შედეგად ქართული სახელმწიფოს გაუქმება მოჰყვა.

თავი III

საქართველოს ეკლესია XIX — XX საუკუნეებში

„წმიდაა იგი, ეისაც ელიზსა
მამულისათვის თავის დადება.“

ილია შატაღია

შესავალი

საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ათასწლოვანი ისტორიის ორი, შეიძლება ითქვას, ყველაზე დიდმნიშვნელოვანი მომენტი განეკუთვნება XIX-XX საუკუნეებს, ესაა ჩვენი ეკლესიის თავისთავადობა – ავტოკეფალიის გაუქმება რუსეთის საიმპერატორო კარის მიერ და მისი აღდგენა ქართველი ერისა და სამღვდელთა ძალისხმევით. XIX საუკუნეში, ქართული ეკლესიის სავალალო მდგომარეობის შესახებ, ავტოკეფალიის მომხრეთა მიერ გამოქვეყნებულ იქნა უამრავი მასალა. მათში დასურათებულია რუსეთის წმიდა სინოდის ქმედებანი საქართველოში, საზოგადოდ, რუსეთის მთავრობის და ეკლესიის დამოკიდებულება ქართული ეკლესიის მიმართ. არსებობს ორგვარი შეფასება: ერთი, უაღრესად უარყოფითი, მეორე, უაღრესად დადებითი (უმეტესად რუსული ოფიციალური ისტორიოგრაფიისა). ჩვენ შევეცდებით ორივეს წარმოჩენას.

მართლმადიდებლობა, ქართველთა ეროვნული სარწმუნოება, ცხადია, იყო რუსების კავკასიაში გამოჩენამდე. საქართველოში მოციქულთა მიერ დანერგილმა ამ სარწმუნოებამ, რომელსაც საქართველოს სამოციქულო ეკლესია წმიდად იცავდა, უაღრესი გაჭირვების უამს განსაკუთრებით, XVII-XVIII საუკუნეებში, გადაარჩინა ქართველი ერი და ქართველობა. ეს არ გახლავთ ლიტონი სიტყვები. რა სარწმუნოებრივი მიმართულებისაც არ უნდა იყოს ისტორიკოსი, შეუძლებელია არ აღიაროს, რომ მართლმადიდებლობა და ქართველობა აღნიშნულ საუკუნეებში გაერთმნიშვნელიანებული იყო და ერთის უარყოფა, ძირითადად, მეორის დაკარგვასაც იწვევდა. როგორც ცნობილია, პოლიტიკურ თუ სულიერ მიზეზთა გამო, გაგრიგორიანებული ქართველები გასომხდნენ, გაკათოლიკებული ქართველები ოსმალეთის იმპერიაში ჯერ „გაფრანგდნენ“ და შემდეგ გასომხდნენ, იქვე, გამაჰმადიანებულ ქართველებს ძლიერ შეერყათ ეროვნული ცნობიერება, ასევე, მთიანეთში განარმართველთაც. ამ სავალალო მდგომარეობას ხედავდა XVII-XVIII საუკუნეთა ქართველობა და მტკიცედ მიისწრაფოდა ერთმორწმუნე, მართლმადიდებლური რუსეთისაკენ. ქართველმა პოლიტიკოსებმა თავიანთი მწარე გამოცდილებით იცოდნენ, რომ აბოპოქრებულ მაჰმადიანურ ოკეანეში მყოფი საქართველოსადმი ინტერესს მხოლოდ მართლმადიდებლური რუსეთი იჩენდა. ევროპამ, თუმცა კი ქრისტიანულმა, ზურგი შეაქცია მას, ანდა ეროვნული სარწმუნოების (ე.ი. მართლმადიდებლობის) შეცვლას ითხოვდა დახმარების სანაცვლოდ. ქართველობამ კი, როგორც აღვნიშნეთ, იცოდა, რომ სწორი სარწმუნოების დაკარგვა ქართველთა ეროვნულ გადაგვარებასაც გამოიწვევდა, რადგან ქართველობა და მართლმადიდებლობა სინონიმებად იყო ქცეული ქართულ ცნობიერებაში.

ივანე ჯავახიშვილი წერს: „ქართველებს შორითგან გაგონილი ჰქონდა რუსთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა და ეჭვი არ ებადებოდათ, რომ რუსეთი ქართველთა სულსკვეთებას ადვილად გაიგებდა და მათს თავგანწირულ ბრძოლაში სპარსელთა

და ოსმალთა წინააღმდეგ წრფელის გულით ძლიერს დახმარებას გაუწევდა. რუსეთის მთავრობას და პოლიტიკოსებს არ გამოჰპარვიათ ქართველთა ამგვარი პოლიტიკური გულუბრყვილობა. მთელი მათი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, როდესაც კი რუსეთის სამხედრო თვალსაზრისით ქართველთა ძალის გამოყენება ოსმალეთის ან სპარსეთის წინააღმდეგ საჭიროდ მიაჩნდათ, სწორედ ქართველთა ამ სუსტ გრძნობასა და გულუბრყვილობაზე იყო ხოლმე დამყარებული. „ქართველებს მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა აქვთ და ამაზეა დამოკიდებული მათი გულმოდგინება სრულიად რუსეთის კარისადმი და კეთილად მოსურნეობა რუსი ხალხისადმი“, – ასე ამბობდნენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლები და ქართველთა ამ მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობის საშუალებით ცდილობდნენ და ახერხებდნენ კიდევ ქართველების იმდენად მოჯადოებას, რომ რუსეთის პოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინათ. როცა რუსეთისათვის საჭირო იყო, მაშინ მას აგონდებოდა, რომ ქართველები მხურვალე ქრისტიანები იყვნენ... ასე იყო ხოლმე, სანამ საქართველოს არ შეაცდნდა და თავის სამხედრო გეგმის მიხედვით ოსმალეთთან ან სპარსეთთან ომში, რომელსაც იგი განიზრახავდა, არ ჩარეოდა, მაგრამ რა წამს რუსეთს თავისი პირადი მიზანი მიუღწევლად მიაჩნდა, ან ომის გაგრძელებას თავისთვის ხელსაყრელად აღარ სთვლიდა, ის საქართველოს უყოყმანოდ მიატოვებდა ხოლმე და მაშინ მას ყველაფერი ავიწყდებოდა, ქართველთა ქრისტიანობაც და გაჭირვებაც. ასეთ შემთხვევაში ის იმაზე აღარ ფიქრობდა, რომ საქართველო სწორედ მისი წყალობითა და მისი მოქმედებით წინანდელზე უფრო უარესსა და უმწეო მდგომარეობაში ვარდებოდა ხოლმე“.

მართალია, საქართველოში ხედავდნენ, რომ რუსეთთან კავშირის დამყარების მცდელობა საუკუნეთა მანძილზე დადებით პოლიტიკურ შედეგს არ იძლეოდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, პოლიტიკური მოღვაწეების ლტოლვა ერთმორწმუნე მართლმადიდებლური ქვეყნისაკენ დიდი იყო.

რუსეთის სახელმწიფოს წიაღში არსებობისას, საქართველომ შეძლო როგორც ეროვნული, ისე პოლიტიკური გაერთიანება და იმპერიის რღვევის შემდგომ თითქმის ერთიანი სახით წარდგომა მსოფლიოს წინაშე. ეს მომენტი განსაკუთრებით ხაზგასმითაა აღსანიშნავი, რამეთუ, როგორც წინა თავებშიც აღინიშნა, XV-XVI საუკუნეებში დაშლილი საქართველო, მრავალგზის მცდელობის მიუხედავად, ვერ გაერთიანდა და XIX ს-ის კარიბჭესაც დაშლილ-დანანევრებული მიადგა.

მართალია, იმპერიის მიზანს საქართველოს გაერთიანება არ წარმოადგენდა, მაგრამ ჩვენი ქვეყანა რუსეთის წიაღში არსებულმა იმ თვისებრიობამ გააერთიანა, რაც უტყუარი ალლოთი გაისიგრძეგანეს ჩვენმა პოლიტიკურმა მოღვაწეებმა, როცა ისინი საუკუნეთა მანძილზე იმედგაცრუებათა მიუხედავად, ჩრდილოურ, ანუ მართლმადიდებლურ ორიენტაციას ერთგულებდნენ.

რუსეთის სახელმწიფოსთან მიერთებამ ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში მცხოვრები ქართველების მოშლილ-მორყეული ეროვნული ცნობიერება აღადგინა, ხოლო

კუთხური ცნობიერება შეამცირა. სწორედ გამძაფრებულმა კუთხურმა შემეცნებამ დასცა ეროვნული ცნობიერება, რაც საქართველოს დაშლის უმთავრეს მიზეზს წარმოადგენდა. საქართველო ვერ ერთიანდებოდა არა მხოლოდ არახელსაყრელი საგარეო ვითარების, არამედ შინაგანი დანაწევრების გამოც.

ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი, ფაქტობრივად სუვერენული სახელმწიფოებრივი ერთეულების არსებობამ (ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოები, სამეგრელოს, გურიის და სხვა სამთავროები) დაანანევრა ქართველობა. ხელი შეუწყო ერთმანეთისაგან განსხვავებული ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფების წარმოქმნას ბარში, ხოლო მთაში თითქმის ტომობრიობა ააღორძინა. XVI-XVIII საუკუნეებში, საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდგომ, იმერლობამ, ქართლელობამ, კახელობამ, მეგრელობამ, გურულობამ და ა. შ., გამოკვეთილად ჩამოყალიბებული სახე მიიღო. საქართველოს კუთხეებში გაჩნდა კუთხური წეს-ჩვეულებები, განმტკიცდა დიალექტები, ჩამოყალიბდა ერთმანეთისაგან განსხვავებული ეთნოგრაფიული თვისებები. ეროვნული ცნობიერება იქამდე დაეცა, რომ როგორც წმინდა ილია მართალი წერდა: „ქართველს გორის მაზრაში მცხოვრებს-ლა უწოდებენ“; კახელი – კახელობდა, იმერელი – იმერლობდა, მეგრელი – მეგრელობდა და ა. შ.

როგორც აღინიშნა, ქართველი ერის ეთნოგრაფიულ ჯგუფებად დაშლას კუთხური სახელმწიფოების არსებობა იწვევდა (იმ თვისების გამო, რომელიც სახელმწიფოს წიაღში მცხოვრებ მოსახლეობას ხანგრძლივი ისტორიული თანაცხოვრების შემდგომ საკუთარ ეთნიკურ სახეს უყალიბებს), ამიტომაც საქართველოს გაერთიანება, ანუ კუთხური სახელმწიფოებისა თუ სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების მოსპობა ქართველი ერის მთლიანობისათვის სასიცოცხლო აუცილებლობას წარმოადგენდა.

მართლაც, იმპერიამ მოსპო ქართული კუთხური სახელმწიფოებრივი ერთეულები, რითაც კუთხურ-ტომობრივ შეგნებას საფუძველი გამოეცალა. რუსეთის იმპერიის წიაღში, მე-19 საუკუნეში, განმტკიცდა წინა საუკუნეში შერყეული ეროვნული ცნობიერება, რაც შემდგომში, იმპერიის დანგრევისას, საფუძველი შეიქნა ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნისა, თუმცა კი „სული ერთობისა“ საქართველოს კუთხეთა შორის სრულიად არასოდეს ჩამკვდარა. მართლმადიდებლური ქვეყნისაკენ ქართველთა ლტოლვას საფუძველად ისტორიული გამოცდილება ედო – XV-XVIII საუკუნეებში მართლმადიდებლობა „ქართველობის“ საყრდენს წარმოადგენდა. ამ ეპოქაში ცხადი შეიქნა, რომ მართლმადიდებლობისაგან განშორებული ქართველები ეროვნებასაც კარგავდნენ, გრიგორიანი ქართველების არმენოფილური ცნობიერება, კათოლიკე ქართველების „ფრანგობა“ და მაჰმადიანი ქართველების „თათრობა“ ჩვენს მოსახლეობასა და პოლიტიკურ წრეებს არწმუნებდა, რომ ქართველობის ერთადერთ საყრდენს მართლმადიდებლობა წარმოადგენდა. ამიტომაც, ზოგადი მასშტაბით ქართველობის შენარჩუნებისათვის სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში, მაჰმადიანური თურქეთისა და სპარსეთისაგან განსხვავებით, რუსეთი, სურდა თუ არ სურდა, თავი

სი მართლმადიდებლობის გამო „ქართველობას“ საფუძველს არათუ ვერ გამოაცლიდა, არამედ განამტკიცებდა კიდევ. ეს მით უმეტეს დასაფასებელია, თუ გავიხსენებთ, რომ თურქეთმა ისტორიული საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი (მესხეთსა და ლაზეთში) გამაჰმადიანებითა და ეროვნული ცნობიერების წართმევით სწრაფად შთანთქა ქართველობა. ასევე დაკარგეს ეროვნება გამაჰმადიანების შემდგომ სპარსეთის გავლენის სფეროში მცხოვრებმა ქართველებმა ჭარბელაქანსა, შაქსა თუ ლორე-ტაშირში.

საქართველოსათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო რუსეთის მიერ ძლიერი და მრავალრიცხოვანი ჩრდილოკავკასიური მებრძოლი ტომების დამარცხება. ჩრდილოკავკასიელი ტომები – იმეამად, XVI-XIX სს-ში „ლექებად“ სახელდებული დაღესტნელები და „აფხაზებად“ სახელდებული ადიღე-ჩერქეზები ასწლეულთა მანძილზე ანადგურებდნენ საქართველოს, იპყრობდნენ მის კუთხეებსა და მკვიდრდებოდნენ იქ, რუსეთის წყალობით საქართველო ჩრდილოკავკასიელთაგანაც, ისევე როგორც სამხრეთელი მეზობლების შემოსევისაგან დაცული აღმოჩნდა.

რუსეთის წიაღში ფარულად განხორციელდა „აღდგომის“ იდეა. ამას ხელს ქართველი ერის საუკეთესო შვილებიც უწყობდნენ, რომელნიც მხარში ედგნენ რუსებს მუსლიმანთაგან საქართველოს კუთხეთა (აჭარის, მესხეთის, აფხაზეთის, შავი ზღვისპირეთის) გათავისუფლების დროს. საქართველოს შეუერთდა თავისი ისტორიული ტერიტორიები, ერი გაერთიანდა. მართალია, ყოველივე ეს მე-19 საუკუნეში მოხდა, მაგრამ მე-18 საუკუნეში, აღმოსავლეთის ქვეყნების ცბიერ სახელმწიფოებთან მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის გამოცდილებით დაბრძნებული ქართველი პოლიტიკოსები მართლმადიდებელ რუსეთთან ურთიერთობის შედეგს, მიუხედავად მისი მმართველი პოლიტიკური წრეების მხრიდან არაერთგზის ლალატიისა, წინასწარ ჭკრეტდნენ და ქართული სახელმწიფოებრიობის განმტკიცებას ამ ქვეყნის შემწეობით ესწრაფოდნენ. რომ არა რუსთა მიერ დედასამშობლოსათვის აჭარის დაბრუნება, აჭარლებიც დაკარგავდნენ ეროვნულ ცნობიერებას და შეერწყმებოდნენ გათურქებულ ქართველთა მასას ოსმალეთში. ამ დაბრუნების წყალობით შეინარჩუნეს აჭარელმა მუსლიმანებმა თავიანთი ქართველობა, თავის მხრივ, აჭარელთა წყალობით ოსმალს გამაჰმადიანებულმა ქართველობამ დედასამშობლოსაკენ მოიხედა, იგივე ითქმის მესხეთში მცხოვრებ ქართველ კათოლიკეებზეც. რომ არ შეეერთებინა რუსეთს სამცხე-ჯავახეთი დედასამშობლოსთან, მესხეთში მცხოვრები ქართველი კათოლიკეები, ისევე როგორც ოსმალეთში მცხოვრები მათი ქართველი თანამორწმუნენი, გასომხდებოდნენ, რადგან რომმა ისინი მიაკუთვნა სომხურ-კათოლიკური ეკლესიის სამწყსოს. ასე რომ, მხოლოდ რუსეთთან შეერთებამ შეუნარჩუნა ეროვნული ცნობიერება აჭარელ მუსლიმანებს და მესხეთის კათოლიკეებს. სამწუხაროდ, იმავე რუსეთის წყალობით უამრავი ქართველი მთიელი მიაწერა „ოსეთის სასულიერო კომისიაში“ ოსურ ეროვნებას, ასევე, ხელი შეუწყო ქართველთა ასიმილაციას აფხაზეთში, რაც განხილულია შესაბამის ად-

გილას, მეორე მხრივ კი, ხელი არ შეუწყო საინგილოში გამაჰმადიანებულ ქართველთა სრულ გაქრისტიანებას.

საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება

1811 წლიდან, ქართული ეკლესია, მართალი სარწმუნოების დამცველი მთელ კავკასიაში, რუსული ბიუროკრატიული სისტემის დანაშაულებად გადააქციეს. კათოლიკოს-პატრიარქმა კირიონმა ასე შეაფასა მე-19 საუკუნეში ჩვენი ეკლესიის ყოფა – „ასი წლის მონობის გამო შეირყა საქართველოს ეკლესიის მწყობრი სისტემა ერის გულთან შეთანხმებული. დაირღვა კავშირი, გაქრა სული ცხოველი“.

სამართლიანადაა მიჩნეული, რომ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია გაუქმდა იმპერატორისა და რუსეთის წმიდა სინოდის გადაწყვეტილებით, რისი უფლებაც მათ არ ჰქონდათ. მათი ქმედებით დაირღვა წმიდა მსოფლიო კრებათა და მოციქულთა კანონები, მაგრამ ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის, ისევე, როგორც ქართული სახელმწიფოს გაუქმება, ერთჯერადი აქტი არ ყოფილა. ჯერ კიდევ მიქაელ თამარაშვილმა აღნიშნა, რომ ქართული ეკლესიის თავისთავადობის შერყევა დაიწყო ერეკლე II-ის მეფობისას, კათალიკოს ანტონ I-ის დროს. „ანტონ კათალიკოსი პირველი შეეცადა რუსულ ეკლესიასთან დაახლოებასა და მისი ზოგიერთი წესის შემოღებას საქართველოში. ანტონ კათალიკოსი სინოდის წევრადაც კი იყო არჩეული“. არ შეიძლება რომელიმე ავტოკეფალური ეკლესიის მეთაური იყოს სხვა, უცხო ეკლესიის სინოდის წევრი, ამით, სხვა რომ არა ვთქვათ, ავტოკეფალური ეკლესიის ღირსება კნინდება. ანტონ I კი, 1783 წლიდან დანიშნული იყო რუსეთის წმიდა სინოდის წევრად. ამავე წელს, რუსეთსა და საქართველოს შორის დადებული ტრაქტატის ძალითაც, ქართული ეკლესიის თავისთავადობას სერიოზული საფრთხე დაემუქრა. გეორგიევსკის ტრაქტატის მერვე არტიკულში, კერძოდ, ჩანერილი იყო: „კათალიკოსსა, ანუ უმთავრესსა არქიეპისკოპოსსა მათსა აქუნდეს ადგილი რიცხვთა შორის რუსეთისა მღვდელმთავართასა მერვესა შინა ხარისხსა, ესე იგი არს შემდგომად ტობოლსკისა და ყოვლად უმონყალესობით მიუბოძებს მას ნიადაგ ტიტლოსა უწმინდესისა სინოდის ჩლენობისასა, ხოლო თუ ვითარ სათანადო არს რუსეთისა სინოდისადმი, ამოსათვის უკუე დაინერების სხვა არტიკული“. ჩვენ, ნაშრომში „საქართველოს ადგილობრივი საეკლესიო კრებები“ გამოკვლეული გვაქვს, რომ ქართული ეკლესიის შიგნით არსებულმა ქაოსმა და მტრულმა ურთიერთდამოკიდებულებამ სამღვდლოთა შორის ანტონ I აიძულა კათალიკოსობიდან გადაყენების შემდეგ სამართალი ეძია რუსეთში, სადაც იგი სრულებით გაამართლეს, ვითარცა ჭეშმარიტი მართლმადიდებელი, დანიშნეს ერთ-ერთი ცენტრალური ეპარქიის მმართველად არქიეპისკოპოსის ტიტულით. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ანტონი კვლავ ავიდა საკათალიკოსო ტახტზე და შეეცადა ქართული ეკლესია მოენესრიგებინა რუსულ ეკლესიაში არსებული წესების შესაბამისად, ყოველმხრივ დაეახლოებინა ქართული ეკლესია რუსულთან. ქართული ეკლესიის ავტოკეფალურობისათვის შეუსაბამო მუხლიც ტრაქტატში მისი განზრახვით უნდა შესულიყო. ქართული ეკლესიის თავისთავადობას ამცრობს, აგრეთვე,

1799-1800 წლებში შედგენილი „ტრაქტატი“, დაცული პლატონ იოსელიანის თხზულებაში „გიორგი XIII-ის ცხოვრება“¹. ამ ტრაქტატის ერთ-ერთი მუხლით, საქართველოს ეკლესიაში უნდა დარჩენილიყვნენ კათალიკოსი, ეპისკოპოსები და სამღვდლოება. სანაცვლოდ, თითქოსდა ქართველები ითხოვდნენ, ქართული ეკლესიის ზედამხედველობის მიზნით, რუსეთის წმ. სინოდს გამოეგზავნა „არხიმანდრიტი, ან ილუმენი, კაცი მდაბალი და მყუდრო“. ქართველები, აგრეთვე, ითხოვდნენ: „ვითხოვეთ რომელ ყოველივე იგი სამღვდლოთა წესნი იყვნენ შეწყნარებულ და პატივისცემულ ღირსებისამებრ რუსეთისა, ვინაითგან ქვეშემდომილ ქმნილი იგი სამეფო თვისითა ნებითა შეერთდა საიმპერატორისა“. როგორც ცნობილია, ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმება იმპერატორის მანიფესტით ამცნეს ქართველ ხალხს სიონის ტაძარში. რუსების სურვილი იყო ეს მძიმე საქმე ხალხში ავტორიტეტული ქართული ეკლესიის მეშვეობით აღესრულებინა. დიმიტრი ყიფიანი თავის „მემუარებში“² წერს: „მანიფესტი დანერვილი იყო ისეთი სიტყვებით, რომელნიც ცხადად გამოხატავდნენ კურთხეული ალექსანდრე იმპერატორის სრულს დიდსულოვანებასა და კეთილ განზრახვებს და, რასაკვირველია, დამამშვიდებელ შთაბეჭდილებას იქონიებდა იმ დროის ქართველებზე“, მაგრამ „დამშვიდების“ ნაცვლად, სიონში მისული ქართველები მანიფესტის მოსმენისას სასტიკად აღელვებულან, თუმცა კი, „სიონისაკენ მიმავალ ქუჩებში გამწყრივებული იყო ორ-წყება ჯარი“. მანიფესტი ქართულადაც კი არ უთარგმნიათ – „არ შეიძლებოდა ქართველების წინ ისეთი სიტყვების წარმოთქმა, რომელიც იმათთვის უდიდეს ცინიზმს გამოხატავს“, – წერს დ. ყიფიანი. ცნობილია, რომ რუსულმა ხელისუფლებამ კარგად გამოიყენა ის წინააღმდეგობანი და ურთიერთბრძოლა, რომელიც გაჩაღებული იყო ქართველ ბატონიშვილთა შორის ტახტის ხელში ჩასაგდებად. მსგავსი მდგომარეობა იყო ეკლესიაშიც. დ. ფურცელაძე წერს: „მანიფესტის ეკლესიაში წაკითხვის შემდეგ ანტონ II კათალიკოსმა პარაკლისი გადაიხადა და დააფიცა რუსეთის ერთგულებაზე ყველა მცხოვრები მის ხელქვეით ეპარქიებისა, მცხეთისა, სამთავროისა და ალავერდი-სა და როდესაც მეფის სახლობაში გაჩნდა უსიამოვნობა და ზოგიერთმა ბატონიშვილებმა მოინდომეს საქართველოს ტახტის დაჭერა, კათალიკოსი მიუბრუნდა მათ დარიგების სიტყვით და ურჩევდა, მშვიდობიანათ ეცხოვრათ და მადლობა მოეხსენებინათ რუსის ხელმწიფისათვის, რადგანაც ინება მან იმ სიკეთის ჩადენა, საქართველო მიიღო თავის მფარველობის ქვეშ, თუმცა არეულ-დარეულობა იყო ჩვენს ქვეყანაში, მაგრამ ანტონ კათალიკოსი მაინც არ იშლიდა ზრუნვას იმაზე, რომ ეკლესია ხელშეუხებელი ყოფილიყო, და აგრეთვე იმაზე, რომ ეკლესიისაგან დანესებული რიგი არავის მოეშალა“³. მან, მოთხოვნის შესაბამისად, რუსულ მთავრობას წარუდგინა აღწერა მონასტრებისა, ეკლესიებისა და სამღვდლოებისა, გადმოსცა მათი „სამწუხარო მდგომარეობა“, უაქტიურესი მონაწილეობა მიიღო წმიდა ნინოს ცხოველმყოფელი ჯვრის გადმოსვენებაში, რომელიც რუსეთმა დაუბრუნა საქართველოს, მაგრამ მაინც „რუსის მთავრობა ეჭვით უყურებდა ანტონ კათალიკოსის მოქმედებას“, ცილად სწამებდნენ

ანტირუსულ თათბირებში მონაწილეობას, თითქოსდა „დარეჯან დედოფლის განზრახვებს“ ემხრობოდა, ეკლესიებში თითქოსდა იმპერატორის ნაცვლად, იხსენიებდნენ მეფედ მის ძმას, იულონს. ანტონმა თავი იმართლა. ხელისუფლება კათალიკოსს უყურადღებოდ ეკიდებოდა. 1810 წელს „მიტროპოლიტის ვარლამის ჩაგონებით, ანტონ კათალიკოსის და თფილელ მიტროპოლიტის არსენის შორის უსიამოვნება ჩამოვარდა, იმით გათავდა იგი, რომ 1811 წელს ანტონი გამოეთხოვა თავის სამწყსოს და გაემგზავრა პეტერბურგს“. იმპერატორმა პატივისცემით მიიღო და დანიშნა წმიდა სინოდის წევრად. იგი გარდაიცვალა ნიჟნი-ნოვგოროდში, 1827 წელს. ანტონ II-ის საქართველოში ყოფნისას, როგორც აღინიშნა, ეკლესიის უმთავრეს იერარქთა შორის გაჩაღებული კინკლაობის გამო ქაოსი სუფევდა, თითქოსდა ისევ ქართული ეკლესიის დასამშვიდებლად – „იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა 1811 წლის 10 ივნისს წერილი მისწერა ანტონ კათალიკოსს, დაჰპირდა მისი ღირსების შეულახაობას წმ. სინოდის ავტორიტეტის მეშვეობით და მიიპატიჟა რუსეთში, სადაც მისი საკადრისი პატივით იცხოვრებდა, მიიღებდა პენსიას და ამასთანავე დაიკავებდა მეხუთე ადგილს წმ. სინოდში“.

საქართველოს ეკლესია ამ დროისათვის ფლობდა დიდძალ ქონებას, სახნავ-სათეს მიწებს, ტყეებს, სხვადასხვა ქარხანას, სათევზაო ადგილებს, ნისქვილებს, შენობებსა და სხვა ქონებას. იგი იყო ეკონომიკურად დამოუკიდებელი ერთეული, ამით იგი მკვეთრად განსხვავდებოდა რუსული ეკლესიისაგან, რომელიც იმ დროისათვის რუსეთის ხელისუფლების მიერ სახელმწიფოს ნაწილად იყო გადაქცეული და საერო ხელისუფლებისადმი დამორჩილებული. საქართველოში კი პირიქით – სახელმწიფო ხელისუფლება არ იყოფოდა საეროდ და სასულიეროდ. ქვეყნის ხელისუფლების სათავესთან იდგნენ ეკლესიის უმაღლესი იერარქები, მაგალითად, სწორედ განსახილველი დროისათვის, იმერეთის სამეფოში მართალია, მეფე უზენაესი ხელისუფალი იყო, მაგრამ „იმერეთის სამეფოს საქმეებს იგი წარმართავდა „საბჭოს“ დახმარებით, რომლის წევრებიც არა მარტო რჩევებში იღებდნენ მონაწილეობას, არამედ დიდმნიშვნელოვან თანამდებობებსაც ფლობდნენ... საბჭოში მონაწილეობდა ოთხი ეპისკოპოსი: 1. ქუთათელი მიტროპოლიტი დოსითეოსი, 2. გელათელი მიტროპოლიტი ექვთიმე, 3. ნიკორწმინდელი მიტროპოლიტი სოფრონიოსი და 4. მთავარეპისკოპოსი ანტონი. ჩამოთვლილი მღვდელმთავრები საბჭოში დიდი უფლებებით სარგებლობდნენ, მათ შეხედულებებსა და მოსაზრებებს მეფე ყოველთვის გულმოდგინედ ისმენდა და დიდ ანგარიშს უწევდა“⁶, მღვდელმთავართა გარდა, „საბჭოში“ კიდევ 30-მდე თავადი მონაწილეობდა. ქვეყნის მართვის აღნიშნული წესი მოგვაგონებს დავით აღმაშენებლისა და გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა მიერ დადგენილ წესს, როცა ქვეყნის მმართველობის საქმეს მეთაურობდა „ოთხი ბერისა“ და ვეზირებისაგან შექმნილი დარბაზის კარი. „ოთხი ბერის“ ჯგუფში შედიოდნენ ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსები, ჭყონდიდელი და მოძღვართმოძღვარი. რუსეთში კი ქვეყნის სამმართველო საქმეთაგან არათუ

ჩამოშორებული იყო ეკლესია, არამედ თვით ეკლესიასაც კი 1722 წლიდან ობერპროკურორი ხელმძღვანელობდა, რომელიც წმ. სინოდს ედგა სათავეში. იგი საერო პირი იყო და დიდი უფლებები ჰქონდა. რუსეთში საერო ხელისუფლებისადმი ეკლესიის დამორჩილების საქმე, რომელიც 1721 წელს პატრიარქის თანამდებობის გაუქმებით წამოიწყო პეტრე დიდმა, 1784 წელს დაასრულა ეკატერინე მეორემ. ასეთი მდგომარეობის გამო რუსეთი, ცხადია, ვერ მოითმენდა საქართველოში ეკლესიის როგორც ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას, ისე მის უდიდეს გავლენას საერო ხელისუფლებაზე. რუსეთმა მიზნად დაისახა საქართველოს ეკლესიის რეორგანიზაცია. თავდაპირველად, ანტონ II-ის გამოყენებაც სცადეს. საქართველოში საეკლესიო რეფორმის დროულად გატარებას მთავრობა სახელმწიფო მნიშვნელობას ანიჭებდა. რეფორმა ითვალისწინებდა საეკლესიო დიკასტერიის შექმნას, რომლის მეშვეობით უნდა დაწყებულიყო ქართლ-კახეთის ეკლესიის მონესრიგება. დიკასტერიას უნდა აღენერა ეკლესია-მონასტრების ქონება და დაეზუსტებინა შემოსავალი, დაედგინა სასულიერო პირთა რაოდენობა, მოენესრიგებინა სამრევლოები, საბოლოოდ კი უნდა მოსპობილიყო ეკლესიის ეკონომიკური დამოუკიდებლობა და იგი სრულიად დამორჩილებოდა რუსეთის სახელმწიფოს. ანტონ II-ის მოსაყდრედ დანიშნეს ვარლამ ერისთავი, მტრულად განწყობილი საქართველოს სამეფო კარის მიმართ, რუსეთში აღზრდილი და რუსული საეკლესიო ცხოვრების კარგი მცოდნე. ამ პერიოდში (ე.ი. 1811 წლამდე) ქართულ ეკლესიას ქართლსა და კახეთში ეკუთვნოდა 1850 კომლი გლეხი, მისი წლიური შემოსავალი შეადგენდა დაახლოებით 40000 მანეთს. ეკლესიას ამ პროვინციებში ჰქონდა 13 ეპარქია⁹. მართალია, ანტონ II, ვითარცა რუსეთის წმიდა სინოდის წევრი, ჯერ კიდევ ეკატერინეს დროიდან (1793 წლიდან), ცდილობდა რუსების მითითებათა თანახმად ემართა ქართული ეკლესია, მაგრამ მითითება დიკასტერიის შექმნის შესახებ დროულად ვერ აღასრულა, ამასთანავე, იგი განაწყენებული იყო იმ ღონისძიებებით, რომლებიც მთავრობამ გაატარა საქართველოში. რუსეთის ხელისუფლება რუსული ეკლესიის დანამატად განიხილავდა ქართულ ეკლესიას ჯერ კიდევ ანტონ II-ის საქართველოში ყოფნისას. მაგალითად, 1809 წელს სინოდის ობერპროკურორის მიეთითა, შეექმნა საქართველოში დიკასტერია ანტონის მეთაურობით და წმიდა სინოდის წევრის, ვარლამის მონაწილეობით. ამასთან, სამღვდელოებას დიკასტერიაში შესაყვანად უნდა აერჩია სამი წევრი, მდივანი, თარჯიმანი, გადამწერები, მრჩეველი და თბილისის კეთილშობილ თავადაზნაურთა სასწავლებლის დირექტორი. ანტონ II-ს იმავე წელს დაევალა ამ საქმის აღსრულება, მაგრამ საკითხის გადაწყვეტა ძალზე გაჭიანურდა. 1810 წლის 3 მარტს კათალიკოსი ანტონ II თითქმის ძალით გაიწვიეს პეტერბურგს. ერთი წლის შემდეგ მოვიდა გოლიცინის ცნობა, რომელშიც კათალიკოსის დაგვიანება ახსნილი იყო მისი ავადმყოფობით. ანტონ II-ის განვევის შემდეგ, დიკასტერიის მეთაურად დანიშნულ იქნა ვარლამ ერისთავი და მას საქართველოს ეგზარქოსის ტიტული ებოძა. მასვე დაავალეს, შეემუშაებინა სასულიერო დიკასტერიის მოწყობის პროექტი

ტი. ტორმასოვმა მისწერა ვარლამს: „სინოდის ობერპროკურორი მაცნობებს, რომ ხელმწიფე იმპერატორის სურვილით საქართველოს ეკლესიის მართვა-გამგეობა ისე უნდა მოაწყოს, რომ იგი დამოკიდებული იქნეს წმიდა სინოდზე“. საქართველოს ეკლესიის რეორგანიზაციის პროექტი, ვარლამ ერისთავის მიერ შედგენილი 1809-1811 წლებში, წარედგინა მთავარმართებელ ტორმასოვს. რომელიც დაამტკიცა წმიდა სინოდმა 1811 წლის 30 ივნისს. ამ პროექტის თანახმად, შეიქმნა დიკასტერია და საქართველოს ეკლესიამ დაკარგა ავტოკეფალია.

ავტოკეფალიის გაუქმების დროისათვის ქართლ-კახეთში იყო 13 ეპარქია (თბილისის, მცხეთის, სამთავროს, რუისის, ურბნისის, წილკნის, სამთავისის, ნიქოზის, ალავერდის, ნინოწმინდის, რუსთავის, ნეკრესის, ბოდბის). მთავარმართებელ ტორმასოვის ცნობით, იყო 799 ეკლესია, 746 მღვდელი, 146 დიაკვანი და სხვა დანარჩენი 661 სასულიერო პირი. არქიეპისკოპოს ვარლამ ერისთავის პროექტით, კახეთის 5 საეპისკოპოსო უნდა გაერთიანებულიყო ერთ – ალავერდის ეპარქიად, ხოლო ქართლის 8 საეპისკოპოსო ერთ – მცხეთის ეპარქიად. მისი შემოსავალი დაახლოებით ტოლი იყო 16960 მანეთისა, კახეთის ეპარქიისა კი – 9500 მანეთის. არსებული 9 საარქიმანდრიტოს ნაცვლად, ვარლამის პროექტით უნდა დარჩენილიყო 5 (ბოდბის, ქვათახევე-მღვიმის, კახეთის, დავით-გარეჯის და იოანე ნათლისმცემლის). „ეს პროექტი წმ. სინოდმა დაამტკიცა და დაადგინა: 1. გაუქმდეს 13 ეპარქია და დარჩეს 2, ხოლო 9 არქიმანდრიტის ნაცვლად 5; 2. საქართველოს ეკლესიას სათავეში ჩაუდგეს მცხეთა-ქართლის მიტროპოლიტი ვარლამ ერისთავი და მიენიჭოს მას მუდმივი ეგზარქოსის წოდება, ამავე დროს იგი იყოს წმიდა სინოდის წევრი; 3. საქართველოში გაუქმდეს ეკლესიის დამოუკიდებლობა და ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას სათავეში ჩაუდგეს წმიდა სინოდის განყოფილება – დიკასტერია, რომელიც ყველაფერში დაემორჩილება წმიდა სინოდის გადაწყვეტილებებს. ეს დადგენილება წმიდა სინოდმა განიხილა 1811 წლის 24 ივნისს, ხოლო ძალაში შევიდა 30 ივნისს. ესაა დღე, როდესაც ქართულმა მართლმადიდებლურმა ეკლესიამ დაჰკარგა ავტოკეფალობა და დაიწყო უმძიმესი პერიოდი მის შემდგომ მოღვაწეობაში“. ეპარქიების შემცირებას რუსული ხელისუფლება ადრეც მიმართავდა. ციციანოვმა (1802-1806) ქართლში 6 ეპარქიიდან დატოვა 3. ეს ხდებოდა მთავრობისათვის არასასურველი პირების კათედრიდან ჩამოსაშორებლად.

იმერეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ, მთავრობამ გადანაცვლა დასავლეთ საქართველოს ეკლესია ემართა საქართველოს დიკასტერიის მეშვეობით. 1815 წლის 30 აგვისტოს დიკასტერია გადაკეთდა „საქართველო-იმერეთის სინოდალურ კანტორად“. რუსულმა მთავრობამ მას დაუმორჩილა ჯერ კიდევ ავტონომიური სამთავროების, გურია-სამეგრელოს ეკლესიებიც. ამან სულიერი თვალსაზრისით ერთიანი ქართული ეკლესია ადმინისტრაციულადაც გააერთიანა, მაგრამ უცხო ეკლესიის ფრთათა ქვეშ. ასე რომ, არქიეპისკოპოსი ეგზარქოსი ვარლამ ერისთავი დასავლეთ საქართველოს ეკლესიასაც მართავდა. „უწერგიულად იღვწოდა ეკლესია-მონასტრების აღსარიცხა-

ვად, რასაც მთავრობა უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა, მაგრამ მაინც ზემდგომებმა არ ინებეს ამ თანამდებობაზე ქართველი კაცის დატოვება და 1817 წელს იგი პეტერბურგში გაიწვიეს. ამავე წლიდან ეგზარქოსად დაინიშნა რიაზანელი არქიეპისკოპოსი თეოფილაქტე რუსანოვი (1817-1821). მის შემდეგ მხოლოდ რუსი ეროვნების ეპისკოპოსები მართავდნენ საქართველოს საეგზარქოსოს. თეოფილაქტეს პროექტის თანახმად, რომელიც დაამტკიცა მინისტრთა კომიტეტმა, უნდა გარკვეულიყო საეგზარქოსოში ეკლესია-მონასტრების, სასულიერო პირებისა და მრევლის რაოდენობა, შემცირებინათ სამღვდელთა რიცხვი და აღარ ეკურთხებინათ არავინ მღვდლად სათანადო განკარგულებამდე. მან 1819 წელს შეამცირა იმერეთის საეპისკოპოსოები მათი ერთ ეპარქიად გაერთიანების გზით, თითო-თითო ეპარქია დატოვა გურიასა და სამეგრელოში. ამრიგად, დასავლეთ საქართველოს 12 ეპარქიიდან დარჩა 3 ეპარქია. ამის გარდა, ეგზარქოსი ამცირებდა მოქმედი ეკლესიების რაოდენობას, მღვდლები რჩებოდნენ შტატგარეშე⁸.

სახალხო აჯანყება ავტოკეფალიის დასაცავად

რუსეთის მთავრობის მიერ საქართველოს ეკლესია განიხილებოდა, როგორც სახელმწიფო შემოსავლის გაზრდის ერთ-ერთი წყარო. მთავრობა ფიქრობდა, რომ სასულიერო პირთა რაოდენობისა და სხვადასხვა საეკლესიო ხარჯის მკვეთრი შემცირებით, ხელს შეუწყობდა ხაზინაში ეკლესიიდან შესული შემოსავლების გაზრდას. „საეკლესიო რეფორმა მიზნად ისახავდა სახაზინო შემოსავლის გაზრდას არა მარტო საეკლესიო ქონება-შემოსავლის ხაზინაში გადარიცხვით, არამედ ყმა-გლეხების საეკლესიო გადასახადის გაზრდითაც“⁹. 1819 წელს ეგზარქოსი თეოფილაქტე გადავიდა დასავლეთ საქართველოში და შეუდგა მთავრობის დავალების შესრულებას, ე.ი. ეკლესიათა დახურვას, საეკლესიო ქონების აღწერას და მომზადებას მისი ხაზინისათვის გადასაცემად, ამასთანავე, საეკლესიო გლეხებისაგან საეკლესიო გადასახადის გაზრდას. მთავრობა იმედოვნებდა, რომ ამ გზით სახაზინო შემოსავალს გაზრდიდა 700.000 მანეთამდე, ნაცვლად იქამდე შემავალი 18-20 ათასი მანეთისა.

ამ დროისათვის რუსეთის მიერ დაპყრობილი იმერეთის მოსახლეობა სანახევროდ განადგურებული იყო და დიდ გაჭირვებაში იმყოფებოდა. იმერეთიდან მეფე სოლომონ II-ის გაქვების შემდეგ, „1811-1812 წლებში სამეფოში მძვინვარებდა შავი ჭირი და შიმშილი, რამაც მოსახლეობის ნახევარი გაანადგურა“¹⁰. 1817 წლისათვის, ე.ი. დაახლოებით თეოფილაქტეს ჩამოსვლის დროს, იმერეთში 12.730 კომლი (85.000) სული იქნებოდა¹⁰, აქედან 2.124 იყო საეკლესიო კომლი, 1.994 კომლი საეკლესიო გლეხი და 130 ოჯახი საეკლესიო აზნაური¹⁰, ე.ი. თითქმის ყოველი მეექვსე კომლი იყო საეკლესიო, ანუ მოსახლეობის 20%-მდე საეკლესიო კუთვნილებას შეადგენდა და ეკლესიას უზბოდა გადასახადს. „შემოსავალი მათგან ფულზე გადაყვანით შეადგენდა 11.482 მანეთ ვერცხლის ფულს, მაშინ, როცა 1.817 წელს ხაზინის შემოსავალი მთელი იმერეთიდან შეადგენდა მხოლოდ 16.745 მანეთს“¹¹.

თეოფილაქტე იმერეთში მოურიდებლად იქცეოდა, რითაც კიდევ უფრო გაანანყნა მოსახლეობა. ხალხი აღშფოთდა, რაც თავდაპირველად იმით გამოიხატა, რომ ხელისუფალთ „არ დაანებეს საეკლესიო ქონების აღწერა, რადგანაც აღწერას ქონების ჩამორთმევა მოჰყვებოდა“. ხალხს განსაკუთრებით აშფოთებდა და აოცებდა რუსების მიერ ასეულობით ეკლესიის დახურვა. ხალხმა დახმარებისათვის ხელისუფლებას მიმართა წერილით: „ჩვენ დიდი ხნის განმავლობაში ბილნი აგარიანელების ხელში ვიყავით, ბევრი ტანჯვა-წამება გადავიტანეთ, მაგრამ ისინი ჩვენს სასულიერო საქმეებს არ შეხებია. ჩვენ ის ხალხი ვართ, სარწმუნოება თითქმის ქრისტეს ჯვარცმის დროიდან რომ შევინარჩუნეთ... ჩვენს მწუხარებას საზღვარი არა აქვს, როდესაც ვხედავთ, როგორ ხურავენ ჩვენს წმიდა ეკლესიებს, როგორ გვაშორებენ ჩვენი სულის გადარჩენაზე მზრუნველ ღვთისმშობიშ მღვდლებს, როგორ გვართმევენ სახალხო ქონებით შემკულ ჯვრებს და ხატებს და ახხვისებენ საეკლესიო ქონებას, რომელიც საუკუნეების

მანძილზე სისხლითაა შეძენილი ან ჩვენი უწინდელი მეფეების მიერაა საჩუქრად გადმოცემული¹². ამგვარმა მიმართებამ ხელისუფლებაზე არ იმოქმედა. საეკლესიო აღწერა გაგრძელდა, ამას მოჰყვა ჯერ „ვაკე“ იმერეთის, შემდგომ კი მთელი ქვეყნის აჯანყება. 1818 წლის ივლისში, საეკლესიო აღწერის დაწყებიდან ერთი თვის შემდეგ, მთელი რაჭა, გურია, სამეგრელო და იმერეთი ფეხზე დადგა. აჯანყებულებს ებრძოდა რუსეთის რეგულარული არმია. მშობლიური ეკლესიის დასაცავად აღმდგარმა მოჯანყებებმა წამოაყენეს ლოზუნგი „სამშობლოს გათავისუფლება“, მოსახლეობის ყველა ფენა მონაწილეობდა ბრძოლაში არტილერიით შეიარაღებული პოლკებისა და ბატალიონების წინააღმდეგ. იმის გამო, რომ იმერეთში აღარ იმყოფებოდა ტახტის მემკვიდრე, ბაგრატიონთა ლეგიტიმური შთამომავალი, აჯანყებულებმა მეფედ გამოაცხადეს სოლომონ II-ის შვილიშვილი ქალის მხრიდან ივანე აბაშიძე. გენერალ-ლეიტენანტმა ველიამინოვმა გამოაცხადა, რომ წყვეტდა საეკლესიო რეფორმას. შეშინებული ეგზარქოსი თეოფილაქტე 300 ჯარისკაცისა და არტილერიის დაცვით ქუთაისიდან თბილისში გაგზავნეს¹³. რუსეთის ხელისუფლება, ცხადია, ვერ შეურიგდებოდა იმერეთში თავის დამარცხებას, ამიტომაც აგრძელებდა ზომების მიღებას, რამაც 1819 წელს კიდევ უფრო გააფართოვა აჯანყება. მთავრობამ მოჯანყეთა წინააღმდეგ მოაგროვა დიდძალი ჯარი, შეუდგა მოქმედებას. 1820 წელს დააპატიმრეს მიტროპოლიტები დოსითეოს ქუთათელი და ექვთიმე გელათელი, სხვა გავლენიანი პირები, რამაც კიდევ უფრო გააძლიერა აჯანყება, განსაკუთრებით, გურიასა და რაჭაში. მას თანაუგრძნობდა გურია-სამეგრელოს მოსახლეობა. დოსითეოს ქუთათელი (წერეთელი) დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს ფაქტობრივ გამგებელს წარმოადგენდა 1792-1815 წლებში. 1814 წლის 30 აგვისტოს ბრძანებულებით იმერეთის (აფხაზეთის, ე.ი. დასავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსო შედიოდა საქართველოს საეგზარქოსოს განკარგულებაში, მაგრამ 1820 წლამდე, დაპატიმრებამდე, იგი ეკლესიის ფაქტობრივ პირველ იერარქს წარმოადგენდა (დოსითეოსამდე იმერეთის კათალიკოსმა 1783 წელს დატოვა საქართველო და უცხოეთში გარდაიცვალა, ახალი კათალიკოსი არ აურჩევიათ). დოსითეოსი დიდად იღვწოდა საკათალიკოსოს ეკონომიკური აღორძინებისათვის, მხარს უჭერდა ქვეყნის ხელისუფლებას. როგორც ცნობილია, დაპატიმრებული მოხუცი მიტროპოლიტი დოსითეოსი ტომარაში ჩაუსვამთ და რუსეთისაკენ წაუყვანიათ. იგი ტომარაშივე ცემით მოუკლავთ გორთან ახლოს. მეორე მიტროპოლიტი ექვთიმე გელათელი (შერვაშიძე, 1776-1820) ხელისუფლებამ დაიჭირა, როგორც აჯანყების ერთერთი მოთავე. ექვთიმე ადრე უჯუმათელი ეპისკოპოსი იყო. მან აღადგინა მრავალი გაპარტახებული ადგილი, დაასახლა გლეხებით, ააშენა სოფელი, რომელსაც ეკლესიაც აუგო, იღვწოდა ქვეყნის გაერთიანებისათვის, მეფის ხელისუფლების გაძლიერებისათვის. ხალხის აზრით, მიტროპოლიტები და, საერთოდ, ეპისკოპოსები ხელშეუხებელნი იყვნენ და მათ მაჰმადიანებიც კი პატივს სცემდნენ. რუსთა ქმედებამ გურიას, იმერეთთან და რაჭასთან ერთად ააჯანყა სამეგრელოს მოსახლეობაც. რუსთა ჯარმა სამკვდროსა-

სიცოცხლო ბრძოლის შემდეგ გაჭირვებით გაიმარჯვა უდიდესი დანაკარგებით, მოარბიეს და გადაწვეს რაჭა, არტილერიით მიწასთან გაასწორეს შემოქმედის ციხე გურიასში. სოფლები გადაწვეს, ზოგი მოჯანყე ჩამოახრჩვეს, მრავალი რუსეთში გადაასახლეს, მათი ქონება ხაზინას გადასცეს. ერმოლოვი წერდა: „სოფლები გავანადგურეთ და გადავბუგეთ, ბალ-ვენახები ძირებამდე ავჩეხეთ, ველარასოდეს აღიდგენენ მოლალატენი პირვანდელ მდგომარეობას“¹⁴.

რაჭაში სოფელი ფუტიეთი ეკუთვნოდა გელათის მონასტერს. ექვთიმე გელათელის დაპატიმრებამ, ცხადია, ალაშფოთა სოფელი. რუსთა ჯარს სოფელმა გაუმართა უსასტიკესი ბრძოლა 1820 წლის 21 მაისს. სარწმუნოებისა და თავისუფლებისათვის მებრძოლმა ორი ათასმა ქართველმა დადო თავი. მათ შორის იყვნენ მებრძოლი მღვდლები, ბერები და სასულიერო პირები. საბოლოოდ, აჯანყების დამთავრების შემდეგ, საეკლესიო აღწერის ტემპები შენელდა და ათწლეულობით გაგრძელდა. ქართული ეკლესიის თავისუფლებისათვის თავგანწირულმა ბრძოლამ დასავლეთ საქართველოში ბევრი თანამოაზრე და მხარდამჭერი გაიჩინა.

ეპარქიათა გაუქმებით გამოწვეული მძიმე სარწმუნოებრივი შედეგები

ქართულ ეკლესიას ისტორიულად ათეულობით საეპისკოპოსო, ანუ ეპარქია ჰქონდა აღმოსავლეთ, დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოში. მესხეთის 14 საეპისკოპოსო ოსმალო დამპყრობლებმა მოსპეს. სამნუხაროდ, როგორც აღინიშნა, მუსლიმანთაგან გადარჩენილი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საეპისკოპოსოების უმეტესი ნაწილი რუსულმა ხელისუფლებამ გააუქმა. მათ ქართული ეკლესიის გავლენის შესუსტება სურდათ ქართველ ქრისტიანთა შორის, ამასთანავე, ეკონომიკური ინტერესებიც ამოძრავებდათ, მაგრამ შედეგი რუსეთის ხელისუფლებისათვის ალბათ მოულოდნელი აღმოჩნდა. როგორც შემდგომ ავტოკეფალისტები აღნიშნავდნენ, საეპისკოპოსოთა მოსპობით დაეცა ქრისტიანული სარწმუნოება ქართველთა შორის. საეპისკოპოსოთა გაუქმებით ქრისტიანობა რომ ზარალდება, კარგად იცოდნენ ქართველმა სულიერმა მამებმა, რაც კარგად ჩანს ერთი XVIII ს-ის სიგელიდან, რომელიც მცხეთიდან საათაბაგოში გაუგზავნიან: „რა რომ საათაბაგო სჯულზე მიდრკა და ეპისკოპოსნი მოიშალნენ, მას აქეთ თქვენს ქვეყანაში ეპისკოპოსი აღარ შემოსულა და რომელ ადგილშიც ეპისკოპოსი არ შევა და იმისი მადლი და კურთხევა არ მივა, ან მისი მამამთავარი და მოძღვარი არ ასწავლის და არ ჰმწყის, ის ქვეყანა და იქ მახლობელნი ქრისტიანენი არ იქნებიან და არც მართლმადიდებლობაში აღირიცხვიან“¹⁵. აქედან ჩანს, რომ ქართლ-კახეთ-იმერეთ-გურია-სამეგრელოში საეპისკოპოსოების გაუქმებით ქრისტიანები მოაკლდნენ ეპისკოპოსის მიერ გაცემულ საღმრთო მადლსა და კურთხევას, გარდა ამისა, „25 სამღვდელმთავრო კათედრის დახურვამ ეპისკოპოსებს წაართვა სამღვდელოებაზე ზედამხედველობისა და ხელმძღვანელობის საშუალება“, მეორე მხრივ, იმ ეპარქიებშიც კი, რომლებიც არსებობდნენ, ეპისკოპოსის ხელმძღვანელობა ეგზარქოსს იმდენად შეუზღუდავს, რომ ეპისკოპოსს არ ჰქონდა საშუალება სამღვდელოების რეალური ხელმძღვანელობისა. მღვდლები ამ ნაქეზების გამო ეპისკოპოსს აღარ ემორჩილებოდნენ და ამიტომაც მრევლზე ნაკლებ ზრუნავდნენ, რუსეთის საეკლესიო ხელისუფლებას სურდა თბილისიდან, ეპარქიების მონაწილეობის გარეშე, ემართა მთელი ეკლესია, რამაც სავალალო შედეგი გამოიღო.

ქართველობა სარწმუნოების გადარჩენისათვის გამუდმებით ითხოვდა გაუქმებული ეპარქიების აღდგენას, კერძოდ, ითხოვდნენ ურბნისის, ალავერდის, ბოდბისა და სხვა გაუქმებული კათედრების აღდგენას. 1841 წელს ეგზარქოს ევგენის მიმართეს თხოვნით: „გურიაში მღვდელმთავართა კათედრის დახურვის შემდეგ რელიგიურობამ დაქვეითება იწყო, გურულები, მცხოვრებნი მაჰმადიანური თურქეთის საზღვარზე, საჭიროებდნენ მღვდელმთავრის მიერ დამოძღვრას“. კათედრა აღადგინეს, მაგრამ 1885 წელს ეგზარქოსმა პავლემ გურიაში დახურა ჯუმათის, ხოლო სამეგრელოში ჭყონდიდის კათედრები. 1821 წელს იმერეთის ოთხი ეპარქიის გაერთიანებით შეიქმნა მხოლოდ

ერთი, სამეგრელოს სამი (ჭყონდიდის, ცაგერის და ცაიშის) გაერთიანებით შეიქმნა ერთი, სამეგრელოს ეპარქია 1829 წლიდან. 1833 წელს გურიის ერთადერთი ჯუმათის ეპარქია შეუერთეს იმერეთის ეპარქიას, ალაღგინეს 1844 წელს (ცენტრი ჯუმათში), მაგრამ 1885 წელს შეუერთეს სამეგრელოს ეპარქიას. 1851 წელს ალაღგინეს აფხაზეთის ეპარქია, 1869 წელს შეუერთეს იმერეთისას, 1885 წელს კვლავ ალაღგინეს (ცენტრი სოხუმში). ჩრდილო ოსეთი 1811 წლამდე შედიოდა ნილკნის საეპისკოპოსოში, 1870 წლიდან შეუერთეს მოზდოკის ეპარქიას. 1875 წელს შეიქმნა ვლადიკავკაზის საეპისკოპოსო, რომელიც შედიოდა საქართველოს საეგზარქოსოში 1885 წლამდე.

საეგზარქოსოს პოლიტიკა, საბოლოო ჯამში, იწვევდა მრევლის სარწმუნოებრივ ინდიფერენტიზმს, უკარგავდა ქართულ ეკლესიას ეროვნულ სახეს. ხალხს განსაკუთრებით ალაშფოთებდა ქართული ენის ნაწილობრივი აკრძალვა ეკლესიებსა და სასწავლებლებში. სასულიერო სემინარიები ჩვენში არსებობდნენ XIX საუკუნემდეც. ისინი ხელისუფლებამ გააუქმა. თელავის სემინარიის უკანასკნელი რექტორი დავითი წერდა: „მას ჟამსა რუსნი მოვიდეს და სკოლა შეურაცხვეს და სადაც სახელი ღვთისა იქა დაგებოდა, ჰყვეს ქვაბ ავაზაკთა, ხოლო მე პირად-პირადნი განსაცდელნი შემამთხვივნეს და მრავალი ბოროტი მოანიეს ჩემ ზედა“¹⁶. XIX საუკუნის მანძილზე დაარსებულ იქნა მრავალი, მათ შორის, სასულიერო (1817 წლიდან) სასწავლებელი, მაგრამ ისინი უკვე არა ქართულენოვანი, არამედ რუსულენოვანი იყვნენ. კათალიკოს-პატრიარქ ლეონიდეს თქმით, ეს მომენტი იწვევდა მომავალ სამღვდელოთა გაუნათლებლობას (ენის უცოდინარობის გამო საგნებს ვერ სწავლობდნენ): „გაუნათლებელ, თუმცა კი სემინარია დამთავრებულ ქართველ მღვდლებს არ შეეძლოთ გაენათლებინათ თავიანთი მრევლი.“ თანდათანობით სემინარია დამთავრებული ქართველი ახალგაზრდების ნაწილი გაუუცხოვდა ქართულს, დაენაფნენ რუსულ და ევროპულ იდეებს სოციალიზმისას, ათეიზმისა და ანარქიზმისა. XIX ს-ში „დაიხურა 15 მონასტერი და 800-ზე მეტი ეკლესია. რუსეთის ხაზინამ ქართული ეკლესიის 150 მილიონი მანეთის ღირებულების ქონება მიითვისა, საიდანაც ჯამაგირის სახით ეკლესიას ყოველწლიურად შეიდასი ათასი მანეთი გამოუყო, აქედან 150 ათასი მანეთი რუსულ და ბერძნულ ეკლესიებს ხმარდებოდა“¹⁷. ნ. დურნოვოს აზრით, რუსეთის ხაზინას ქართული ეკლესიისათვის ჩამოურთმევია 323.000 დესეტინა მიწა¹⁸. ეს გადაანგარიშებით შეადგენს 460.000 ჰა-მდე მიწას. ეკლესიებიდან და მონასტრებიდან დაიკარგა საუკუნეთა მანძილზე ნაგროვები უძვირფასესი ქონება, ოქრო-ვერცხლითა და ძვირფასი ქვებით შემკული სასულიერო ნივთები. ასეთი ვითარების დროს არაა გასაკვირი ქართველი სასულიერო პირების აქტიური მონაწილეობა საქართველოს გასათავისუფლებლად მოწყობილ აჯანყებებში 1804, 1812 და სხვა წლებში. 1832 წლის აჯანყების ერთ-ერთი იდეური წარმმართველი იყო არქიმანდრიტი ფილადელფოს კიკნაძე, „კახეთის შეთქმულთა საზოგადოების ორგანიზატორი და სულისჩამდგმელი, რომელმაც რელიგიურ კონცეფციამდე აიყვანა შეთქმულების საქმე“¹⁹. მის მიერ საიდუმლო ანბანის გამოყენებით შედგენილი „აქტი

გონიური“ აჯანყების წესდებას წარმოადგენდა, მას რუსული გამოძიება საგანგებო მნიშვნელობის, მეტად მკვეთრი დანიშნულების დოკუმენტს უწოდებდა. ამ „აქტი გონიურის“ შედგენაში, თავის დროზე, მონაწილეობა მიუღია სასულიერო მოღვაწეს იოანე ხელაშვილს²⁰.

ყოველივეს მიუხედავად, შეუძლებელია არ აღინიშნოს ეგზარქოსების მოღვაწეობის შედეგები, მაგალითად, თეოფილაქტი რუსანოვის (1817-1821) გაუხსნია სასულიერო სასწავლებელი თბილისში, გორში, თელავსა და სიღნაღში, მოსწავლეებს მშობლიურ ენასაც ასწავლიდნენ. საქართველოს მეორე რუს ეგზარქოსს, იოანე ვასილევსკის (1821-1832) გაუხსნია ვლადიკავკაზსა და ალაგირში სასწავლებლები, ეგზარქოსი მოსე ბოგდანოვ-პლატონოვი (1832-1834) ყოფილა განათლებული პიროვნება, ეგზარქოს ვეგენი ბაჟანოვის (1834-1844) შეუძენია ახალი შენობა თბილისის სასულიერო სემინარიისათვის, შეუკეთებია სვეტიცხოველი გარემხრიდან, რაზეც 30 ათასი მანეთი დაუხარჯავს. სამწუხაროდ, ამ დროს ტაძარს აღდგენის ნაცვლად, აფეთქების საშუალებით, მოაცილეს ნახევრად დანგრეული სტოები, ეგზარქოსი ისიდორე ნიკოლსკი (1844-1858) ჭკვიანი და დინჯი პიროვნება ყოფილა. მას სურდა, წესრიგში მოეყვანა ქართული ეკლესიები. ფრესკები ჩამოცვენილი ანდა გახუნებული იყო. ამიტომაც უბრძანებია, კირით შეეღებათ ეკლესიები, რამაც მოსპო ქართული ფერწერა. ეგზარქოსი ვესევი ილინსკი (1858-1877) ხელს უწყობდა სასულიერო სასწავლებლების კეთილმონაცობას, მაგრამ მის დროს ეკლესიებიდან დაკარგულა 2 მილიონი მანეთის საეკლესიო განძი²¹. ეგზარქოს იოანიკე რუდნევის (1877-1882) დროს დაარსებულა სანთლის ქარხანა, ქალთა ეპარქიული სასწავლებელი, სასწავლებლებში დაარსდა კათედრა ქართული საეკლესიო ენისა.

ეგზარქოს პავლე ლებედევის (1882-1887) დროს 1886 წელს სემინარიიდან გარიცხულმა იოსებ ლალიაშვილმა მოკლა სემინარიის რექტორი დეკანოზი ჩუდევცი. მის დასაფლავებაზე წარმოთქმულ სიტყვაში, როგორც მიიჩნეოდა, ეგზარქოსს დაუწყევლია მკვლელის „წარმომშობი ხალხი“. აღშფოთებული ქართველების აზრი გამოხატა დიმიტრი ყიფიანმა, მან მოუწოდა ეგზარქოსს, თუ მართალი იყო ხალხში გავრცელებული ხმა, მაშინ „შემჩვენებელი განიდევნოს შეჩვენებული ქვეყნიდან“. დიმიტრი ყიფიანი ამისათვის დასაჯეს გადასახლებით, სადაც 1887 წელს მოკლეს.

ეგზარქოსი პალადი რაევი (1887-1892) დიპლომატი, ლოიალური ადამიანი ყოფილა. ცდილობდა ქართულ ოჯახებთან დაახლოებას. ეგზარქოსი ვლადიმირ ბოგოიაველენსკი (1892-1898) შეცვალა ფლავიანე გოროდეციკიმ (1898-1901), მის შემდეგ ყოველ ერთ-ერთ წელიწადში, ვიდრე 1915 წლამდე, შეიცვალნენ ეგზარქოსები – ალექსი ოპოცკი 1901-1905, ნიკოლოზ ნალიმოვი, ნიკონ სოფიისკი 1906-1908, ინოკენტი ბელიაევი 1909-1913, ალექსი მოლჩანოვი, პიტირიმე ოკნოვი. საქართველოს უკანასკნელი ეგზარქოსი იყო პლატონ როჟდესტვენსკი (1915-1917).

ავტოკეფალური მოძრაობის დაწყება

ქართული ეკლესიის დასაცავად ხმა აღიმალღეს თვით რუსი ერის საუკეთესო შვილებმა. მათ აზრს ანგარიშს უწევდნენ პეტერბურგსა და მოსკოვში და დიდი გავლენაც იქონიეს საერთოდ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის პროცესზე. ერთ-ერთი ასეთი იყო ცნობილი სწავლული, სლავოფილი ნიკოლოზ დურნოვო, რომლის აქტიურ ღვაწლს ქვემოთ შევხებით, მანამდე კი უნდა აღინიშნოს ეროვნებით ქართველი მიქაელ-გობრონ საბინინის როლი. მართალია, მას ავტოკეფალური მოძრაობის პროცესში უშუალო მონაწილეობა არ მიუღია, მაგრამ პირველმა გამოაქვეყნა პეტერბურგსა და თბილისში ქართული ეკლესიის ავტორიტეტის ამაღლებისათვის დიდმნიშვნელოვანი თხზულებები, რომელთაც წარმოაჩინეს იმ დროისათვის უკვე თითქმის დავიწყებას მიცემული ქართული ეკლესიის წარსული ბრწყინვალეობა და სიღიადე (70-იან-80-იან წლებში), უფრო ადრე ქართული კულტურის მოამაგემ და მოსიყვარულემ გრ. გაგარინმა აღადგინა ქართული ფრესკები სიონში, მოხატა ცარიელი კედლები ეკლესიისა, შეადგინა ალბომები ქართული ყოფა-ცხოვრებისა და სიძველისა.

სამწუხაროდ, XIX საუკუნეში საქართველოში არათუ გაძლიერდა მართლმადიდებლობა, არამედ პირიქით, განელდა ქართველთა მხურვალე სარწმუნოება. კერძო პირების მიერ მოწოდებული ცნობებიდან და ოფიციალური ანგარიშებიდანაც კი ჩანს, რომ ქართველები აღარ დადიოდნენ ეკლესიებში ისე, როგორც ძველად, ნაკლებად ამბობდნენ აღსარებას, არ ეზიარებოდნენ, ქვეყანა დაადგა ზნეობრივი გადაგვარების გზას, XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან დაიწყო ეკლესიების ძარცვა ყაჩაღთა ჯგუფების მიერ. ამის მიზეზად მიიჩნიეს ის, რომ რუსეთის წმიდა სინოდმა ვერ შეძლო ქართველი ერის სარწმუნოებრივი პატრონობა, წარმოიშვა იდეა, რომ მხოლოდ ეროვნული ეკლესიის აღდგენით იქნებოდა შესაძლებელი მდგომარეობის გამოსწორება. ეკლესია დაიწყო ორ მებრძოლ ფრთად, ერთნი, ავტოკეფალიის მომხრენი — მიიჩნევდნენ, რომ რუსეთის იმპერია საქართველოში ეგზარქოსებად ისეთ პირებს ნიშნავდა, რომელთაც განსაკუთრებული სიძულვილი ჰქონდათ ყოველივე ქართულის მიმართ, რომ მათ მოშალეს კათედრები და დახურეს ეკლესია-მონასტრები, ქართული სასულიერო და საერო სასწავლებლები, მათ დროს გაიძარცვა ასობით ეკლესია, გაიბნა ძვირფასი არქეოლოგიური მასალა, რომ ისინი შეურაცხყოფდნენ და აბუჩად იგდებდნენ ქართულ ღვთისმსახურებას, გალობას, ხალხის ზნე-ჩვეულებებს, დევნიდნენ მონინაალმდეგეებს, ისინი და მათი სამღვდელოება არ ფლობდნენ ხალხის ენას (ე. ი. ქართულს), შემოიღეს რუსულენოვანი წირვა-ლოცვა და სხვ.

მეორე ჯგუფი მხარს უჭერდა არსებულ მდგომარეობას. მათი აზრით, XIX ს-ში მონესრიგდა იქამდე ეკლესიაში არსებული ქაოსური მდგომარეობა, დაწყარდა წესრიგი, სამღვდელოებას მიეცა სარჩო, ხელფასი, პენსიები. გათავისუფლდა მაჰმადიანთა ბატონობის ქვეშ მყოფი მხარეები, სადაც აღდგა ან განმტკიცდა ქრისტიანობა, გა-

იხსნა უამრავი სასულიერო და საერო სასწავლებელი, აღდგენილ-გამშვენიერებულ იქნა ეკლესიები და მონასტრები. მთის რეგიონებში – ოსეთსა და სხვაგან, კომისიების დახმარებით აღორძინდა და განმტკიცდა შერყეული მართლმადიდებლობა, მოინათლა გამაჰმადიანება-განარმართების პირას მისული მთიელი ტომები და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე ქართული ეკლესია რუსეთის იმპერიაში არსებული უმძიმესი ვითარების მსხვერპლს წარმოადგენდა, კერძოდ, თუ XIX ს-ის დასაწყისში იგი ზენოლას განიცდიდა იმპერიის კავკასიის მხრისაკენ გაფართოების გამო, XX საუკუნეში ეკლესია რყევას განიცდიდა იმპერიის დაშლილ საკენ მიდრეკილების გამო.

XX ს-ის დასაწყისშივე აშკარად გამოიკვეთა ნიშნები იმპერიის რღვევისა. კავკასია, რომლის დაპყრობასაც რუსეთმა თითქმის ასი წელი მონადგომა, გათავისუფლებილ საკენ მიიღტვოდა, ასეთ დროს ეკლესიას დააკისრეს მძიმე მოვალეობა. იმპერიის სასულიერო უწყება აღნიშნავდა: „კავკასია უნდა დავიპყროთ ხელმეორედ და ამ შემთხვევაში სრულიად სხვა იარაღით. ამ სულიერი გამარჯვების გარეშე არ იქნება მყარი ფიზიკური დაპყრობა. ასეთი გამარჯვება არის სარწმუნოებრივი გამარჯვება. დადგა დრო, როდესაც ჩვენ ღონე უნდა ვიხმაროთ, რომ შემოვირიგოთ ადგილობრივი ტომები, შევირწყოთ ისინი, მოვიკედლოთ, დავიპყროთ მათი სული და გული“²².

იმპერიის განსამტკიცებლად საჭირო იყო იმპერიაში ეცხოვრა ერთ ენაზე მოლაპარაკე, ერთი სარწმუნოების მქონე, ქვეყნისადმი ერთგულ მოსახლეობას. დღის წესრიგში დადგა ქართველების, ისე, როგორც სხვა ხალხების, რუსებში ასიმილაცია-შერწყმის საკითხი. გაძლიერდა ქართული ენის წინააღმდეგ ბრძოლა საეგზარქოსოს მხრიდან „რუსეთთან ერთ ეროვნებად შერწყმის მიზნით“, რომელიც ჯერ კიდევ XIX ს-ის ბოლოდან დაიწყო სამეგრელოსა და სვანეთში ქართული ენის აკრძალვით სასწავლებლებსა და ლეთისმსახურებაში. ზოგიერთი რუსი რეაქციულად განწყობილი სასულიერო პირი, მაგ. ვოსტოროგოვი, პირდაპირ აცხადებდა, რომ იმპერიის ინტერესებისათვის საჭირო იყო ქართველების გარუსება ეკლესიის დახმარებით. უფრო ადრე მსგავს პირებს ებრძოდა წმიდა ეპისკოპოსი გაბრიელ ქიქოძე.

ეკლესიის ერთმა ფრთამ, რომელიც ქართული ეკლესიის თავისუფლების აღდგენაზე ოცნებობდა, შესაბამისად უპასუხა მთავრობასთან დაახლოებულთა მეორე ფრთის ამ ქმედებას. ეს კარგად ჩანს კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს მემუარებიდან. ეგზარქოს პავლეს დროს რექტორ ჩუდეცკის მკვლელობამ დაძაბა ურთიერთობა, „ქართველები იყურებიან ბოროტად, ყველა ქართველი უნდა დავითხოვოთ, თუ არ გვინდა სემინარიის სრული დემორალიზაცია“, – წერდა პეტერბურგიდან ჩამოსული სემინარიის რევიზორი²³. კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე წერს, რომ სემინარიაში სწავლისას სტუდენტებმა უკვე იცოდნენ, რომ ეგზარქოსების მიზანი იყო „მრევლის გარუსება“²⁴. ახალ ეგზარქოსებს ეშინოდათ საქართველოში ჩამოსვლა, რადგანაც ფიქრობდნენ, რომ მათ დახოცავდნენ²⁵. მართლაც, XX ს-ის დასაწყისში, 1908 წელს, მოკლეს ეგზარქო

სი ნიკონი. რუსულ იერარქიაში საქართველოს უკვე უწოდებდნენ „ველურ და სასტიკ მზარეს“, რომლის ქართველი იერარქების „იდუმალი და ფარული გულისნადები“ იყო ქართული ეკლესიის გამოხსნა²⁸.

წმიდა ილია მართლისა და ქართველი მღვდელმთავრების ბრძოლა ავტოკეფალიის აღსადგენად

ახალ, XX საუკუნეს საქართველოს საეგზარქოსო, იმპერიული თვალსაზრისით, წელგამართული შეხვდა: „1901 წლისათვის საქართველოს საეგზარქოსოს ფარგლებში მოქმედებდა 485 საეკლესიო სამრევლო სკოლა, სასულიერო სემინარია, 200 ცოდნის სკოლა, რომლებშიც 26.763 ბავშვი სწავლობდა... თუ რა ყურადღებას უთმობდა მეფის მთავრობა განათლების საქმეს და, კერძოდ, სასულიერო განათლების საქმეს, ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ 1898 წელს მთავრობამ საქართველოს ეკლესიების შესაკეთებლად გაიღო 11.645 მანეთი, ხოლო სასულიერო სასწავლებლების შეკეთებაზე დაიხარჯა 750 მან. ამავე დროს მოსახლეობის რელიგიურ აღზრდას საქართველოს საეგზარქოსოში, რომელიც აერთიანებდა 1.167.751 მართლმადიდებელს (აქ ნაჩვენები მოსახლეობის უმეტესობა საქართველოში ცხოვრობდა), ემსახურებოდა 34 მონასტერი (აქედან, 5 ქალთა), 24 საკრებულო ტაძარი, 1.629 სამრევლოშტატიანი და 720 მინერილი ეკლესია. გარდა აღნიშნულისა, სკოლებთან არსებობდა 18 ეკლესია, ხოლო სასაფლაოებზე – 58, სულ საქართველოს საეგზარქოსოში იყო 2.486 ეკლესია და მონასტერი, რომელშიც საქმიანობდა 3.954 უმაღლესი და დაბალი წოდების სასულიერო პირი“²⁷.

როგორც ვხედავთ, ციფრები შთამბეჭდავია, მაგრამ მიუხედავად ამ გარეგნული წესრიგისა, ეკლესიის ქართველი მამები და იერარქები უაღრეს უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ. მართალია, რუსეთმა შეძლო მოენესრიგებინა საუკუნის დასაწყისში ქაოსურ მდგომარეობაში მყოფი ეკლესია, მაგრამ დაიკარგა მთავარი, რისთვისაც საერთოდ არსებობს იგი, – ხალხში განელდა სარწმუნოება, უფრო მეტიც, ხალხმა თითქმის ზურგი შეაქცია ეკლესიას. ის, რაც აქამდე ხალხის სულიერი ყოფის აუცილებელ ნაწილს შეადგენდა – ეკლესიურობა, ახლა უფრო ფორმალურ მხარედ იქცა. ეკლესია არა სულიერი მოთხოვნების დასაკმაყოფილებელ, არამედ საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ელემენტად იქცა. მართალია, XIX ს-ის დასაწყისში, ავტოკეფალიის გაუქმების დროს, საქართველოში შეიძლება არ იცოდნენ ეკლესია-მონასტრების თუ სამღვდლო პირების ზუსტი რაოდენობა, მათი შემოსავალ-გასავალი, მაგრამ სასულიერო წოდება შესაბამის სიმაღლეზე იდგა, მოვალეობის აღსრულება ღირსებისა და თავდადების საგანს შეადგენდა, ქართველი კაცი მზად იყო სიცოცხლე დაეთმო სარწმუნოებისათვის, მისი დაცვა-შენახვისათვის. ერთი საუკუნის შემდეგ კი სარწმუნოებას მხოლოდ ფორმალური, გარეგნული დანიშნულება მიენიჭა. ფორმამ შეინირა შინაარსი.

კიდევ უფრო უარესი და სარწმუნოებისათვის დამლუპველი იყო ის, რომ რუსეთის იმპერია ცდილობდა, მართლმადიდებლობა გამოეყენებინა იარაღად ქართველების რუს ერში ასიმილაცია-გათქეფვისათვის. ეს მიუტყვევებელი შეცდომა იყო. თუ ქართველი ერისთვის ათასწლეულთა მანძილზე მართლმადიდებლობასა და ქართველო-

ბას ერთი მნიშვნელობა ჰქონდა, ეროვნების შენარჩუნება-დაცვას სწორედ მართლმადიდებლობით ახერხებდა, ახლა უკვე რუსეთის იმპერიაში ცხოვრებისას მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა. ქართული ეკლესიის მამები და ერის საუკეთესო შვილები მიხვდნენ, რომ სარწმუნოების გადასარჩენად საჭირო იყო ეკლესიის განშორება რუსული იმპერიული მანქანისაგან, საჭირო იყო აღდგენა ძველი საეკლესიო წყობისა – ავტოკეფალიისა.

ცნობილია, საქართველოს ეკლესია იმის გამო, რომ იგი XIX ს-ში რუსეთის ეკლესიის ნაწილად იქცა, უკვე აღარ იწოდებოდა ქართულად. ამის გამო, ავტოკეფალიის მოთხოვნის ოფიციალურად წარმოჩენამდე ქართველმა მღვდელმთავრებმა დაისახეს ორი მიზნის შესრულება: 1. როგორმე წმ. სინოდის საიმპერატორო კარისა და პირადად იმპერატორისათვის მიენოდებინათ ცნობები ქართული ეკლესიის ძველი დიდებისა და ავტორიტეტის შესახებ; 2. როგორმე საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ცოდნა გადაეცათ მომავალი თაობებისათვის. ჩვენმა იერარქიამ ისარგებლა 1901 წელს მონყობილი დიდი ზემოთ, რომელიც აღინიშნა საქართველოს რუსეთთან „შეერთების“ 100 წლისთავის აღსანიშნავად და წმ. სინოდს გაუგზავნა სწორედ აღნიშნული შინაარსის შემცველი თხოვნა. ამ ვრცელ დოკუმენტს, რომელშიც გამოწველილვითაა გადმოცემული ისტორიული სიმართლე ქართული ეკლესიის ათასწლოვანი ისტორიიდან, მისი უდიდესი გავლენა ქართველთა სულიერ და საერო ყოფაზე, ერთვის თხოვნა წმიდა სინოდისადმი, რათა მან „პეტერბურგის თეოლოგიის აკადემიაში დააარსოს ქართული საეკლესიო ისტორიის დამოუკიდებელი კათედრა, სადაც შეისწავლიან ხელნაწერებს, საეკლესიო არქიტექტურულ ძეგლებსა და ყველაფერს, რაც კი ქართულ ეკლესიას ეხება. ეს ნაშრომები ახალი ცნობებით გაამდიდრებენ თეოლოგიურ და საეკლესიო ლიტერატურას და ნათელს მოჰფენენ მსოფლიო მართლმადიდებლური ეკლესიის ჯერ კიდევ ნაკლებად შესწავლილ ფურცლებს“²⁸. რუსეთის იმპერიაში რევოლუციური პროცესების დაწყებამაც დააჩქარა უკვე ოფიციალურ დონეზე ავტოკეფალიის მოთხოვნის წამოწყება. ამ მოთხოვნებით მრავალჯერ მიმართეს იმპერატორსა და წმიდა სინოდს.

1905 წლის 11 ოქტომბერს ქართველმა დიდებულებმა მიმართეს კავკასიის მეფისნაცვალს და გადასცეს წერილობითი დოკუმენტი, რათა იმპერატორისათვის მიერთმია. წმიდა ილია მართლის არქივში დაცული ხელნაწერის ტექსტი (ხელნაწერთა ინსტ. ი. ქავჭ. ფონდი, საქმე №202) წარმოადგენს ილიას მიერ წარმოთქმული მოხსენების ნაწილს საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აუცილებლობის შესახებ. როგორც ჩანს, ეს სიტყვა ილიამ წაიკითხა ევრონცოვ-დაშკოვთან აუდიენციისას. გაზეთ „ცნობის ფურცელს“ გამოუქვეყნებია იმპერატორისათვის გადასაცემი დოკუმენტის ნაწილი: „თქვენო ბრწყინვალეზავ, 16 საუკუნეა ივერიის ხალხი თაყვანსა სცემს წმიდა ჯვარს უფლისას. ბევრი, ბევრი მძიმე განსაცდელი და უბედურება გამოიარა ამ ხალხმა სარწმუნოების გულისათვის, მთელი საუკუნეების განმავლობაში ქართველობა აღმოსაფ-

ლეთ ქვეყნების მპყრობელთა უღმობელი უღლის ქვეშ კვნესოდა. ითმენდა სისასტიკეს, მაგრამ ივერიის ეკლესია მაინც შეურყეველი და ცხოველი იყო. ძლიერი იყო სული და უძლეველი ძალა მისი, დამყარებული მწყემსთა და სამწყსოთა შორის მტკიცე ერთობაზე, დიდებულია და ქებული ნამებულთა სისხლით მორწყული ის გზა, რომელზედაც შეუდრეკლად მიჰყავდა, ამხნევებდა, ანუგეშებდა და უთითებდა ქრისტიანობის საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების მიზნისა და იდეალებისაკენ. მაგრამ გავიდა უკანასკნელი 100 წელი, როდესაც ქართული ეკლესიის ბედობა გაანაგებდნენ რუსი ეგზარქოსები და რასა ვხედავთ ახლა? სარწმუნოება მოკლულია ქართველ ხალხში, ინდიფერენტიზმმა მოიცვა ყველა ნაწილი მცხოვრებთა, რომელმაც დაიბუდა თვით მორწმუნეთა გულშიაც. ეკლესიები ცარიელია დიდ საუფლო დღესასწაულებშიაც კი; ეკლესიები თითქმის ყოველდღე იძარცვებიან, რაც წარსულ საუკუნეებში არ ნახულა და არ გაგონილა. მრევლი უარს უცხადებს მღვდელს და აღარ უხდის არაფერს საეკლესიო საღმრთო წესის შესრულებისათვის და ზოგიერთს ადგილებში სრულიადაც უარყოფს მას. საქართველოს სამღვდლოება უკიდურეს მდგომარეობაშია ჩაყენებული, წერილობით თუ დეპუტატების პირით, საქართველოს ეგზარქოსს უცხადებს, რომ შიმშილით სიკვდილი მოელის და თუ მთავრობამ არ უზრუნველყო იგი, იძულებული იქნება უარყოს მწყემსთმსახურება და დაუბრუნდეს ერის კაცობას და საერისკაცო საქმით გამონახონ თვით არსებობისათვის საჭირო საზრდო. ერთი სიტყვით, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია ამჟამად საშინელ სულთმობძრავის მდგომარეობაშია. ესა ხდება მაშინ, როდესაც ეკლესიის სხვა ხალხს სარწმუნოება მტკიცედ აქვს დაცული და სამღვდლოებაც უზრუნველყოფილი. რა არის მიზეზი საქართველოს ეკლესიის ასე დაცემისა? რა არის მიზეზი სარწმუნოების განქრობისა საქართველოში, იმ ქართველებში, რომელზედაც ბიზანტიის შესანიშნავი ისტორიკოსი პროკოფი კესარიისა ამბობს: „ივერიელი ყველა ხალხებზე უკეთ ინახავენ წესს ქრისტიანობრივ სარწმუნოებისას“. მიზეზი ის არის, რომ ივერიის ეკლესიას წაერთვა ყოველივე ის, რითაც ცოცხლობდა, ძლიერი იყო იგი და რითაც სცოცხლობდნენ კავკასიის სხვა ერების ეკლესიები. შენწყდა სიცოცხლის ძარღვი. განაქრა ეკლესიასა და მის მეთაურებს შორის კავშირი, რომელიც მტკიცედ დამყარებული იყო შთამომავლობისა, ენისა, გადმოცემათა და სულიერ მშობლიურ ერთობაზე, წაერთვა თვითმმართველობა, გაუქმდა საეროვნო წესი, რომელიც ქვაკუთხედი იყო ორგანიზაციისა, ამჟამად საქართველოს ეკლესიას აღარ ჰყავს მეთაური, აღარ აქვს კანონიერი ავტოკეფალია. ეხლანდელი მეთაურნი უცხონი არიან ივერიის ეკლესიისათვის; უცხონი არიან ეხლანდელი მწყემსნიც, აღზრდილები ხალხის წინააღმდეგ მიმართულებაში. ესენი მოკლებულნი არიან ნიჭს სიტყვიერებისას მშობლიურ ენაზე და ხალხის თვალში წარმოადგენენ მხოლოდ სასულიერო უწყებების მოხელეთ. ამგვარ პირობებში ეკლესია უნდა დაცემულიყო და აკი მართლაც დაეცა. საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიის სახსნელად საჭიროა მიეცეს თავისუფალი სიცოცხლე, დაუბრუნდეს ძველი კანონი-

რი მართვა-გამგეობა, სრულად დაუბრუნდეს ხალხის მიერ არჩეული კათალიკოსი სრულის უფლებებითა და ვალდებულებებით, ივერიის ეკლესიის გამოსაბრუნებლად სხვა გზა არ არის. ესეთი რეფორმა შესძლებს მხოლოდ, შეასწოროს 100 წლის უსამართლობა და ამასთანავე ხელს შეუწყობს საქართველოსა და რუსეთის პოლიტიკური ერთობის განმტკიცებას, რადგან ეს ერთობა ისე ძლიერად არაფრით არ სუსტდება, როგორც იმით, რომ ქართველი ხალხი მოკლებულია იმ დიდ უფლებას, რომლითაც სავსებით სარგებლობენ მეზობელი ხალხები.

თქვენო ბრწყინვალეებავ! განზრახული ავტონომია კავკასიის ეკლესიისა მიტროპოლიტის მეთაურობით ვერ დააკმაყოფილებს ქართველ ერს, რომელიც გულმოკლულად მიეგება ამ ამბავს და სცნო, რომ ამ ცვლილებებით მოესპობა საქართველოს ეკლესიას მრავალსაუკუნოვანი არსებობის უკანასკნელი კვალი; არა, საჭიროა აღდგენილ იქნეს საქართველოში საკათალიკოსო უფლებანი და აი, ამიტომ ჩვენ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან შეკრებილნი, ნევრნი საქართველოს ეკლესიისანი ვთხოვთ თქვენს ბრწყინვალეებს, აღმოუჩინოთ ძლიერი დახმარება ამ შუამდგომლობას, რომელიც აღძრა ამერიიკურეთის სამღვდელთაგან მის იმპერატორობით უდიდებულესობისა და უნმინდესი სინოდის წინაშე, რომ აღდგენილ იქნას ივერიის ეკლესიის ავტოკეფალური უფლებანი, ამორჩეული კათალიკოსის მეთაურობით. ჩვენ ღრმად გვენამს, რომ თქვენი ავტორიტეტული და სამართლიანი გამოქომაგება შეწყნარებული იქნება ხელმწიფე იმპერატორის მიერ და დაუბრუნდება საქართველოს ეკლესიას ავტოკეფალია, ისე, როგორც მხოლოდ თქვენი შუამდგომლობითვე დაუბრუნდა სომეხთა ავტოკეფალურ ეკლესიას მამულები და ნაციონალური საეკლესიო სამრევლო სკოლები. განახლება საქართველოს ავტოკეფალური ეკლესიისა სხვა რეფორმებთან ერთად, რომელთაც მოულოდნელად მოეღის ხალხი, ჩვენ ქვეყანას წაიყვანს მშვიდობიანობისაკენ^ა.

ამ დოკუმენტის გადაცემის წინ, ჩანს, ილიას წარმოუთქვამს სიტყვა, რომლის ტექსტიც ილიას პირად საარქივო ფონდშია დაცული: „თქვენო ბრწყინვალეებავ, რუსეთის ფარგლებში ყველა არარუსს (ინოროდცეს) სარწმუნოებრივი მართვის საქმეში დამოუკიდებლობა აქვს. სომხები, მუსულმანები, ებრაელები და ა.შ. თავიანთი აღმსარებლობის მმართველობაში თავისთავადნი არიან. მათ აქვთ საკუთარი სასულიერო სასწავლებლები, სადაც სწავლა მშობლიურ ენაზეა და ყოველდღე მშობლიურის სწავლებას დათმობილი აქვს ფართო ადგილი. მათ დამოუკიდებლად მართავს საკუთარი სამღვდელთა. უცნაურია, რომ ამ სიკეთეს მოკლებულნი არიან მხოლოდ მართლმადიდებელნი ქართველები, თითქოსდა სასჯელად მათი მართლმადიდებლობის გამო.

მარტოოდენ მართლმადიდებელი ქართველების უფლებობამ შეიძლება წარმოშვას აზრი, რომ არარუსებისათვის ეროვნული გაგებით მართლმადიდებლურ რუსეთში მომგებიანი არაა მართლმადიდებლური სარწმუნოების აღმსარებლობა. საქმის ასეთი ვითარება შეიძლება აიხსნას მხოლოდ რაღაც გაუგებრობით, რომელსაც ამდენი ხანია მხოლოდ ზიანი მოაქვს მართლმადიდებლობისათვის.

ამგვარი არაგონივრული ვითარების შემდგომი შენარჩუნება, ჩვენი აზრით, მიჩნეული უნდა იქნეს უდიდეს სახელმწიფოებრივ და რელიგიურ შეცდომად.

ამიტომაც განსახილველად წარმოგიდგინებ შუამდგომლობას ქართული ეკლესიისათვის მის წიაღში უძველესი დროიდან არსებული ავტოკეფალიის დაბრუნების შესახებ: ვიმედოვნებთ, რომ ამით ვასრულებთ ჩვენს მოქალაქეობრივ ვალს და ვსასობებთ, რომ ამ თხოვნით თქვენი ბრწყინვალეების მხარდაჭერა დაიმსახუროს⁴⁰.

1905 წელს მეფისნაცვლისადმი მხოლოდ მოთხოვნის წარდგენით არ დაკმაყოფილებულა ილია. პეტერბურგში საქმის განხილვამდე თავად საგანგებოდ ეახლა წმიდა სინოდის ობერპროკურორს ა. დ. ობოლენსკის, რომელსაც დანვრილებით განუმარტა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის არსი, რომ ამ საკითხის მოუგვარებლობა მომტანი იყო მრავალი უბედურებისა⁴¹. როგორც ჩანს, პეტერბურგში გაზგზავრებამდე ილია საგანგებოდ ემზადებოდა სინოდის ობერპროკურორთან შესახვედრად, იღრმავებდა ცოდნას ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ. ამას მიუთითებს ილიას მონაწილეობა 1905 წლის თბილისის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის სასწავლებლის შენობაში გამართულ ყრილობაში, რომელიც მიეძღვნა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხს. ყრილობაზე გამოსული ორატორები მოითხოვდნენ საქართველოს ეკლესიას ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ დაბრუნებოდა ჩამორთმეული მიწები⁴².

ზემოაღნიშნულ შეხვედრაზე მეფისნაცვალ ვორონცოვ-დაშკოვს არ გამოუთქვამს სურვილი ავტოკეფალიის აღდგენისა, მას განუცხადებია: დამარწმუნეთ, რომ ეგ ავტოკეფალია სასარგებლო იქნება საქართველოსათვისაც და რუსეთისათვისაც და მაშინ დაგიჭერთ მხარსო, თანაც ყურადღება მიუპყრია იმ საკითხისათვის, რომ კანონიკური თვალსაზრისით, ერთ სახელმწიფოში ერთი ეკლესიის არსებობაა ნებადართული. მაშასადამე, ერთ რუსეთის იმპერიაში ორი ავტოკეფალური (საქართველოსა და რუსეთის) ეკლესიის არსებობა უხერხულობას შექმნიდა. ილიას შემდგომ კონსულტაციები მიუღია ამ საკითხზე ქართველ სასულიერო პირთაგან. ექვთიმე თაყაიშვილი აღწერს იმ დროის ვითარებას: „ბოლოს და ბოლოს გადაწყვიტეთ დიდი დემონსტრაცია მოგვეწყო და ავტოკეფალია მოგვეთხოვა, თან უნდა წაგველო ბაირალები და პლაკატები წარწერებით: „აღგვიდგინეთ ავტოკეფალია“ და სხვა. წამოიჭრა საკითხი: ვინ უნდა გაძლოლოდა წინ ამ არაჩვეულებრივ დემონსტრაციას? ილიამ გვითხრა: „თუ საქროა, მე წაგიძლეებითო!“⁴³.

ავტოკეფალიის მოთხოვნა, წამოყენებული ქართველი მღვდელმთავრების მიერ, წამდვილ სახალხო მოძრაობად იქცა. ყველას ამხნეებდა ილიას თანადგომა. წმიდა ილია მართლის ბინაზე იკრიბებოდა საზოგადოება ამ საკითხზე მსჯელობისათვის, შეკრებებს ესწრებოდნენ აკაკი წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, იაკობ გოგებაშვილი და სხვ. ილიას უფრო გამოწველივით გააცნეს მისთვის საინტერესო საკითხები და იგი, უკვე მომზადებული, გაემგზავრა პეტერბურგში. ალ. ცაგარელთან ერთად ეახლა პეტერბურ-

გის მიტროპოლიტ ანტონის. „ორივე ქართველი ხანგრძლივად ებაასა სინოდის თავმჯდომარეს ქართველთა ეკლესიის თავისუფლებაზე. ამ ვიზიტის შემდეგ ილია უფრო არკვევდა საჭირო მასალებს, რასაკვირველია, მოხსენებისათვის“³⁴.

რუსეთის მთავრობამ მართლაც განიხილა ქართველთა მიერ დაყენებული საკითხი და იგი გადასანყვეტად მიანდო რუსეთის მომავალ საეკლესიო კრებას. ამ კრების მოსამზადებელ თათბირებზე, 1906-1907 წლებში, იყო მსჯელობა ამ საკითხზეც. მასში მონაწილეობდნენ ეპისკოპოსები კირიონ საძაგლიშვილი, ლეონიდე ოქროპირიძე და ექვთიმე ელიაშვილი. ეს უკანასკნელი თითქოსდა მხარს არ უჭერდა ავტოკეფალიას. კირიონი და ლეონიდე კი არათუ მხარდამჭერნი, არამედ ნამომნყებნი იყვნენ ავტოკეფალურობის იდეისა. თათბირში მონაწილეობდნენ პროფესორები: ალექსანდრე ცაგარელი, ალექსანდრე ხახანაშვილი, ნიკო მარი. ყველა მათგანმა სხდომებზე წაიკითხა მოხსენება. ეპ. კირიონმა ოთხი მოხსენება წაიკითხა. პირველში ნაჩვენები იყო, თუ რომელ საუკუნეში მიიღო ქართულმა ეკლესიამ ავტოკეფალია და მისი გაუქმებით რომელი კანონები დაირღვა (მოციქულთა 30-ე და 35-ე, ანტიოქიის კრების 22-ე კანონი). მეორე მოხსენება ეხებოდა მძიმე სარწმუნოებრივ ყოფას საქართველოში და მის გამოსასწორებლად ავტოკეფალიის აღდგენის საჭიროებას. მესამე მოხსენებაში ნაჩვენები იყო, რომ სხვადასხვა წყაროს ცნობები XI ს-ში იბერიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭების შესახებ, სინამდვილეში გულისხმობდა ტაო-კლარჯეთის ივერიას. მცხეთის ეკლესია მაშინ უკვე ავტოკეფალური იყო. მეოთხე შეეხებოდა ეკლესიათა მონაწილის ეროვნულ პრინციპს. დიდმნიშვნელოვანი იყო პროფ. ცაგარელის, პროფ. ალ. ხახანაშვილის ვრცელი მოხსენებანი. მათთან ერთად ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიას იცავდა ორი რუსი მეცნიერი: პეტერბურგის სასულიერო აკადემიის პროფესორი ივანე სოკოლოვი, მოსკოვის აკადემიის პროფესორი ზაოზერსკი, მაგრამ თათბირის მონაწილეთა უმეტესობამ საკითხი საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ აღიარა უსაფუძვლოდ. მათ შორის აქტიურობდნენ მტრები ქართული ეკლესიის თავისთავადობისა: პროფ. გლუბოკოვსკი, ოსტროუშოვი, ეპისკ. სტეფანე, დეკანოზი ვოსტორგოვი, ბუტკევიჩი და სხვები³⁵. 20 ვაცისაგან შემდგარმა სინოდის კომისიამ უგულვებელყო საკითხი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისა. წმ. სინოდმა დაუსჯელად არ დატოვა არც ერთი სასულიერო პირი, რომელნიც აღნიშნულ საკითხს აყენებდნენ. საქართველოდან გააძევა ეპისკოპოსი კირიონი. კირიონს დააბრალეს 1908 წლის 28 მაისს საქართველოს ეგზარქოს ნიკონის მკვლელობაში მონაწილეობა. ამ ცილისნამებამ უკიდურესად ალაშქოთა მორწმუნენი.

ილიას მოკვლისა და იმპერიაში რეაქციის გამარჯვების შემდეგ, ქართველმა ავტოკეფალისტებმა გადაწყვიტეს თავიანთი იდეის ხალხის გულამდე მიტანა წიგნების გამოცემით. ამ პერიოდში დაიბეჭდა მრავალი შრომა, მიძღვნილი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიისადმი. პირველი მსოფლიო ომის ბოლო პერიოდში, რუსეთის იმპერიის პოლიტიკური რყევის დაწყებისას მოძრაობა კვლავ აღორძინდა. სამღვდელეობამ მთე-

ლი სიმძაფრით წამოაყენა ავტოკეფალიის აღდგენის საკითხი. 1916 წლიდან საქართველოს სხვადასხვა ეპარქიაში მოწვეული კრებები იღებდნენ გადაწყვეტილებებს თვითმწყობის აღდგენის შესახებ. ეკლესიის თავისუფლება მიაჩნდათ სანინდრად საქართველოს მომავალი გათავისუფლებისა, რის იმედსაც ომში რუსეთის იმპერიის დამარცხება აღძრავდა. წმ. სინოდი იძულებული შეიქნა, მიეღო ისეთი ღონისძიებანი, რაც ჩაახშობდა ავტოკეფალისტთა მოძრაობას, ამასთან დაკავშირებით წმ. სინოდმა განიხილა სამი ღონისძიება:

1. დაეარსებინათ კავკასიის სამიტროპოლიტო (მას უნდა ჩაეხშო საქართველოს ავტოკეფალიის მოთხოვნა);
2. სოხუმის ეპარქიის პროექტი (მას საქართველოს საეგზარქოსოდან უნდა მოეწყვიტა აფხაზეთის რეგიონი);
3. დახურულიყო საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორა (საქართველოს ავტოკეფალური ეკლესია სწორედ მის ბაზაზე უნდა წარმოქმნილიყო, მისი გაუქმებით ავტოკეფალიის მოთხოვნას საფუძველი გამოეცლებოდა).

1916 წელს მართლაც დაარსებულა „კავკასიის სამიტროპოლიტო“. მისი შექმნის საკითხს სინოდი ათი წლით ადრეც იხილავდა. საქართველოს საეგზარქოსოდან გამოიყო სოხუმის ეპარქია და საქართველოს საეგზარქოსოს ეწოდა კავკასიის სამიტროპოლიტო ოლქი.

რუსეთის იმპერიაში 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ქართველმა სამღვდელთაგანმა გადაწყვიტა უსწრაფესად ესარგებლა შექმნილი მომენტი და გამოეცხადებინა ავტოკეფალიის აღდგენა. 1917 წლის 12 მარტს მცხეთაში შეიკრიბა ათიათასობით მორწმუნე. სწორედ მღვდელმთავრებმა ლეონიდემ, გიორგიმ, ანტონმა და პიროსიმ. აქ იყვნენ საქართველოს ეპარქიათა წარმომადგენლები, საგუბერნიო და სამაზრო მარშლები. სვეტიცხოველში წირვისას „განიცადეზე“ სიტყვით გამოვიდა ეპისკოპოსი ლეონიდე და გამოაცხადა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალური მართვა-გამგეობის აღდგენა. მიულოცა ისტორიული დღე მთელ ქართველ ხალხს. წირვის დამთავრების შემდეგ „მრავალყამიერი“ უგალობეს სინოდის მიერ დასჯილ ეპისკოპოსებს კირიონს და დავითს, არქიმანდრიტ ამბროსი ხელაიას, გადასახლებულთ.

ამბიონიდან გამოცხადდა, რომ 1. 1917 წლის 12 მარტიდან გრძელდება საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია; 2. დროებით, კათალიკოსის არჩევამდე, ეკლესიის გამგედ ინიშნება გურია-ოდიშის ეპისკოპოსი ლეონიდე; 3. ხოლო ეკლესიის მმართველობა ევალება აღმასრულებელ კომიტეტს, რომელშიც შედიან სასულიერო და საერო პირები. იმავე დღეს იქვე შედგა ოქმი, იმავე, ოღონდ უფრო განმარტებითი შინაარსისა, რომელსაც დაემატა ერთი მუხლი, რომ ეს დადგენილება უნდა მოხსენებოდა რუსეთის ახალი მთავრობის თავმჯდომარეს, მინისტრთა საბჭოს, სინოდის ობერპროკურორს ბ. ლვოვს და თბილისის კავკასიის კომისარიატს. მას მღვდელმთავართა და სასულიერო პირებთან ერთად ხელი მოაწერეს თავადაზნაურებმა და ხალხმა³⁶. გადაწყდა, ქართველ

სამღვდელოებას შეენწყვიტა კავშირი ყოფილ ეგზარქოსსა და საეგზარქოსოსთან. თხოვნები და მოხსენებები უნდა გაეგზავნათ ლეონიდესა და ეკლესიის დროებით მმართველობასთან, ქართულ ენაზე უნდა შედგენილიყო დოკუმენტები; წირვისას სინოდის ნაცვლად კათალიკოსის მოსაყდრე უნდა მოეხსენებინათ.

მეორე დღეს, 13 მარტს, ეპისკოპოსმა ლეონიდემ ოფიციალურად განუცხადა ეგზარქოს პლატონს, რომ იგი მცხეთის კრების დადგენილებით გადაყენებულია თანამდებობიდან და მოვალეა ეკლესიის ყოველი საქმე და ქონება გადასცეს კათალიკოსის მოსაყდრეს³⁷.

14 მარტს თბილისში მონვეულმა კრებამ დაადგინა სიონში რუსულის ნაცვლად ღვთისმსახურების ქართულ ენაზე ჩატარება. ამასობაში რუსეთის დროებითმა მთავრობამ განიხილა 1917 წლის 12 მარტის აქტი და დაადგინა: „მიეცეს საქართველოს ეკლესიას ავტოკეფალია არა ტერიტორიული, არამედ ეროვნული ნიშნის მიხედვით. მართლმადიდებელი რუსებისა და არაქართველების ეკლესიები დარჩნენ რუსეთის სინოდის გამგეობის ქვეშ. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღიარება საბოლოოდ ეკუთვნის რუსეთის დამფუძნებელ კრებას“³⁸.

ეს დადგენილება მიიღეს 27 მარტს, 29 მარტს კი შედგა ქართველთა საეკლესიო კრება, რომელმაც დაადგინა, რომ საქართველოს ეკლესიის ეროვნული ნიშნით ავტოკეფალია ენიანალმდებება საეკლესიო კანონებს. ამით ერთმანეთს დაუპირისპირდება რუს-ქართველ მორწმუნეთა ინტერესები. ამიტომაც საქართველოს უნდა მიეცეს ტერიტორიული ავტოკეფალია.

1917 წლის აპრილში რუსეთის მთავრობამ საეკლესიო საკითხის შესასწავლად გამოაგზავნა პროფ. ბენეშევიჩი რუსთა ინტერესების დასაცავად.

1917 წლის 15 აგვისტოს საქართველოს ეკლესიის მმართველობამ აღადგინა თბილისის ქართული სამიტროპოლიტო კათედრა. ეს მომენტი უდიდეს მოვლენად მიიჩნეოდა, რადგანაც რუსი ეპისკოპოსი თბილისის მიტროპოლიტად აცხადებდა თავს და ცდილობდა რუსი მრევლის დამწყვას. კათედრა თავის ხელში აიღო ეპისკოპოსმა ლეონიდემ.

23 აგვისტოს ქართველმა სამღვდელოებამ დაიკავა ეგზარქოსის სახლი.

ამასობაში დროებითმა მთავრობამ დაამტკიცა დებულება „რუსეთის სახელმწიფოში საქართველოს ეკლესიის უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ“. რუსეთი ცნობდა საქართველოს ეკლესიის ტერიტორიულ ავტოკეფალიას, ანიჭებდა მას რუსეთის ეკლესიის თანაბარ იურიდიულ მდგომარეობას, ეძლეოდა ხაზინიდან შესანახი თანხები. ასე რომ, საქართველოს საეგზარქოსოს იურიდიულ მემკვიდრედ გამოცხადდა საქართველოს ეკლესია³⁹.

ყოფილმა ეგზარქოსმა იჩივლა მოსკოვის საეკლესიო კრებაზე და განაცხადა, რომ საქართველო ჩამოშორდა მართლმადიდებლობას ავტოკეფალიის აღდგენით.

ასე რომ, მხოლოდ დროებითი მთავრობის დადგენილება არ იყო საკმარისი ეკლე-

სიის მდგომარეობის განსამტკიცებლად. 1917 წლის 3-12 აგვისტოს სხდომებზე გადამწყდა, მონეუულიყო საქართველოს საეკლესიო კრება და მთელი საქართველოდან შეკრებილიყვნენ დელეგატები.

1917 წლის 8 სექტემბერს სიონის ტაძარში საეკლესიო კრებაზე შეიკრიბა 600 დელეგატი. აქ იყვნენ თბილისის მიტროპოლიტი ლეონიდე ოქროპირიძე, ეპისკოპოსები: პიროს ოქროპირიძე, ანტონ გიორგაძე, გიორგი ალადაშვილი, არქიმანდრიტები, ბერ-მონაზვნები, საერონი. ეპისკოპოსი კირიონი კრების პირველ სხდომებს არ დასწრებია. კრებას თავმჯდომარეობდა ლეონიდე. პრეზიდიუმის წევრები იყვნენ გიორგი ყურული, ტრიფონ ჯაფარიძე და სპირიდონ კეღია. კრებამ განიხილა ეკლესიის სხვადასხვა საშინაო საკითხი, მათ შორის უმთავრესი იყო ეპარქიებისა და საკათალიკოსო საბჭოს შექმნის საკითხი. 17 სექტემბერს დაინიშნა კათალიკოს-პატრიარქის არჩევნები. კენჭი ეყარა ორ კანდიდატს – ეპისკოპოს კირიონსა და მიტროპოლიტ ლეონიდეს. არჩევნებში მონაწილეობდა 440 კაცი. ფარული კენჭისყრით ლეონიდემ მიიღო 230 ხმა, კირიონმა – 241. 11 ხმის უპირატესობით კათალიკოსად გამოცხადდა კირიონი. მას უგალბეს „აქსიოს“. იმავე დღეს, საღამოს, ამოირჩიეს ეპისკოპოსები: ქუთათელ მიტროპოლიტად ანტონ გიორგაძე, ჭყონდიდელ მიტროპოლიტად ამბროსი ხელაია, ურბნელ ეპისკოპოსად დავით კვაჭხიძე, ალავერდის ეპისკოპოსად პიროს ოქროპირიძე⁴⁰.

კათალიკოს-პატრიარქმა კირიონმა „გუჯარით“ მიმართა „დიდებულსა და ღვთივდაცულ ივერიას“, რომელშიც, კერძოდ, ნათქვამი იყო: „განმტკიცება ახლად აღდგენილ ეკლესიისა მის ისტორიულ უფლებებში – აი, პირველი საზრუნავი. დღეს ვალად აძევს ჩვენს ეკლესიას ემსახუროს იმავე იდეას და მედგრად გაახსენოს კაცობრიობას სახელი ქართველი ერისა. მან ხელი უნდა შეუწყოს ჩვენს განმტკიცება-გაერთიანებას, რათა კაცობრიობის ფერხულში ჩვენც ვპოვოთ შესაფერი და დამსახურებული ადგილი. აი, მეორე საზრუნავი ჩვენი!“⁴¹.

კირიონმა ეპისტოლებით მიმართა „ალმოსავლეთის პატრიარქებს“, რომის პაპს, სომხეთა კათალიკოს-პატრიარქს, ამცნო მათ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა.

კათალიკოს-პატრიარქის ტახტზე ასვლა კირიონს პირველმა მიულოცა თბილელმა მიტროპოლიტმა ლეონიდემ: „მე მიორკეცდება ძალ-ღონე, რომ მარტო არა ვარ და მეგულებით ჩვენი ეკლესიის უმაღლეს ხელმძღვანელად. ფიცს ვდებ, მთელი ჩემი არსებით დაგებმართო ტვირთის ზიდვაში, ჩვენი ეკლესიის საქმის გაძლოლაში“⁴².

მიტროპოლიტი ლეონიდე იყო ერთ-ერთი უდიდესი შემოქმედი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიისა კირიონთან ერთად, რომლის ღვაწლი დიდად დააფასა საეკლესიო კრებამ.

კირიონის მოღვაწეობის სურათი კარგადაა გადმოცემული მისავე სიტყვაში, რომელიც წარმოთქვა 1917 წლის 21 სექტემბერს თედო ყორღანისას საფლავზე: „ექვსი წელი ვსწავლობდით სემინარიაში ერთად და შემდეგ აკადემიის დამთავრებისა სხვადას-

ხვა ასპარეზზე მოგვიხდა სამსახური. შენ საყვარელ სამშობლოში, მე კი უცხოეთში. აქედან იწყება ჩვენი მოღვაწეობა სამშობლო ეკლესიის აღსადგენად. ისეთი ძნელი დრო იყო მაშინ, რომ ავტოკეფალიაზე მხოლოდ ჩურჩულით ლაპარაკი შეგვეძლო. გამოჩნდა რუსეთში ლეთისნიერი და პატიოსანი ადამიანი ნ. ნ. დურნოვო, რომელიც ქადაგებდა უშიშრად ჩვენი ეკლესიის ავტოკეფალიაზედ. ჩვენც ამოვუდევით მას მხარში და შევუდევით საქმეს. არავის ეგონა, რომ დურნოვო რუსი იყო. ფიქრობდნენ, რომ ჩემი გვარი (საძაგლიშვილი) რუსულად გადავთარგმნე და მე მანერდნენ ამის ცხელ-ცხელ სტატიებს. 32-33 წელიწადი ვიღვანეთ ერთად და აი, ველირსენით იმას, რასაც მოუთმენლად მოელოდნენ ჩვენი წინაპარნი. ჩამოგძახებ საფლავში: გიხაროდეს ერთგულო მუშაკო... ჩვენი დიდი ხნის ნატვრა ასრულდა, აღსდგა კვლავ საქართველო, აუნყე ჩვენს წინაპართ, რომ ვსუნთქავთ თავისუფალ ეკლესიაში...“ (ეპისკოპოს კირიონის ფონდი 11245). კირიონი თავდადებით შეუდგა ეკლესიის აღორძინების საქმეს, 1918 წლის 26 იანვარს, წმიდა დავით აღმაშენებლის ხსენების დღეს, აკურთხა თბილისის ახალდაარსებული უნივერსიტეტი. 1918 წლის 27 მაისს თავისუფლების მოედანზე პარაკლისისას სიტყვით მიმართა საზოგადოებას. 1918 წლის 27 ივნისს მარტყოფის მონასტერში, რეზიდენციაში, კათალიკოს-პატრიარქი კირიონი ტყვეით განგმირული იხილეს. მაშინ იგი ყოფილა 68 წლისა, დამბლისაგან ხელი ჰქონდა დაკავებული. კირიონ II დაკრძალეს 7 ივლისს სიონის ტაძარში.

საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობა მიმდევარი იყო სოციალისტური მიმართულებისა და ამიტომაც ეკლესიის მიმართ გულგრილად იყო განწყობილი. „მენშევიკებად“ სახელდებულმა ათეისტური მრწამსის მქონე ხელისუფლებამ, რომელსაც მსოფლიო დემოკრატიის ბურჟუად წარმოედგინა თავისი თავი, ვერ შეძლო აღექვა ქართული ეკლესიის ისტორიული დამსახურება და მისი მომავალი მნიშვნელობა ქართველი ერისათვის და ამიტომაც ქართული ეკლესიის მიმართ გულგრილად იყო განწყობილი. საერთოდ, აღსანიშნავია, რომ ისინი (მენშევიკები) ათეული წლების მანძილზე პოლიტიკური ცხოვრების პირველ პლანზე აყენებდნენ არა ქართველი ერის თავისუფლებასა და სახელმწიფოებრიობას, არამედ ჩაგრული სოციალური ფენის – მუშათა კლასის ინტერესებს. მხოლოდ ხელსაყრელმა ისტორიულმა ვითარებამ – I მსოფლიო ომში რუსეთის დამარცხებამ, რუსული არმიის გასვლამ ამიერკავკასიის ფრონტებიდან და უცხო სახელმწიფოთა კატეგორიულმა მოთხოვნებმა, ფაქტობრივად, აიძულა ქართველი სოციალისტები, გამოეცხადებინათ საქართველოს დამოუკიდებლობა. ცხადია, მათთვის ეკლესიის პრობლემები მეორეხარისხოვანი იყო⁴³. ყოველივე ეს იწვევდა კათალიკოს-პატრიარქ ლეონიდეს (1918-1921) აღშფოთებას. მენშევიკებმა პოლიტიკური უსუსურობის გამო ვერ გაითვალისწინეს ის საფრთხე, რომელიც მოელოდა თავისუფალ საქართველოს „სოციალისტური“ რუსეთისაგან, ყური არ დაუგდეს კათალიკოს-პატრიარქ კირიონის წინასწარმეტყველებას „მდულარე რუსეთიდან“ მოსალოდნელი საფრთხის შესახებ.

1920 წლის 27 ივნისს თბილისში შედგა მეორე საეკლესიო კრება, გაარჩიეს ეკლესიის სახელმწიფოსაგან გამოყოფის, სასულიერო სასწავლებლების სამინისტროსადმი გადაცემის, ეკლესიის ბიუჯეტის, სამღვდულოების საყოფაცხოვრებო და მცხეთა-თბილისის ეპარქიების გაერთიანების საკითხები. კრებამ კათალიკოს-პატრიარქად დაამტკიცა მიტროპოლიტი ლეონიდე (ოქროპირიძე).

ბოლშევიკური რუსეთის მიერ საქართველოს ანექსიის შემდეგ, სახელმწიფომ გაატარა საგანგებო მეთოდური ღონისძიებანი, რათა საერთოდ მოესპო ეკლესია, მაგრამ ვერ გაითვალისწინა ერთი რამ, რომ საღ კლდეზე ქრისტეს მიერ დაფუძნებულ ეკლესიას „ბჭენი ჯოჯოხეთისანი ვერ მოერევიან“. ბოლშევიკებმა, ცხადია, ეკლესია საბოლოოდ გამოყვეს სახელმწიფოსაგან, ე.ი. სამღვდულოება უღუკმაპუროდ დატოვეს.

1921 წლის 1-5 სექტემბერს, ლეონიდეს გარდაცვალების შემდეგ, გელათში შემდგარმა მესამე საეკლესიო კრებამ კათალიკოს-პატრიარქად აირჩია ამბროსი ხელაია. ბოლშევიკებმა მალევე დახურეს გელათის ეკლესია. იგი შემთხვევით გადაურჩა მათგან დანგრევას.

„კომუნისტებად“ სახელდებული ბოლშევიკები ენეოდნენ ხალხის უმაგალითო ექსპლუატაციას. მოსახლეობა საბოლოოდ დაუმორჩილეს სახელმწიფო ძალაუფლებას. ადამიანთა ინტიერესებზე მალლა აყენებდნენ სახელმწიფოს, რომლის გაძლიერება კვლავ ადამიანთა დასამორჩილებლად ესაჭიროებოდათ. მათ მიერ ფაქტობრივად აღდგენილ რუსეთის იმპერიაში, ე.წ. სსრკ-ში, ბოლშევიკების საბოლოო მიზნის თანახმად, უნდა ჩამოყალიბებულიყო ერთი რუსული ენის მქონე ხალხი, ერთი ბოლშევიკურ-კომუნისტური ფსიქიკის მატარებელი.

ქართველი ერის ასეთი მძიმე გასაჭირის ფაშს, ცხადია, ეკლესია, რომელიც წმიდა ილია მართლის თანახმად, „ყოველთვის თავდადებით პატრონობდა ჩვენს ერს“⁴⁴, განზე ვერ დადგებოდა, პოლიტიკაში ჩარევისაგან თავს ვერ შეიკავებდა. ამიტომაც, საკათალიკოსო საბჭოს დასტურით პატრიარქმა ამბროსი ხელაიამ მემორანდუმით მიმართა მთელი მსოფლიოს მთავრობებს, კერძოდ კი გენუის კონფერენციას.

ეკლესია ათეისტების ბატონობის დროს

ქრისტიანებმა მრავალი დევნა განიცადეს საუკუნეთა მანძილზე. პირველი დევნა, როგორც ცნობილია, იმპერატორ ნერონის დროს მოეწყო. დაპატიმრება, გადასახლება, ტანჯვა-წამება, საჯაროდ აბუჩად აგდება და გაუსამართლებლად დახოცვა ღვთისმორწმუნე ადამიანებისა და განსაკუთრებით კი ღვთისმსახურებისა. ამ მხრივ, ალბათ, ვერაფერი შეედრება კომუნისტ-ბოლშევიკების მიერ მოწყობილ დევნა-შევიწროებას. ეკლესიის ეზოში შეყრილ მორწმუნეებს, მოხუცებს, ქალებს და ბავშვებს უგინებდნენ სინმინდევებს, რომელთაც ისინი ცხოვრების მანძილზე სასოობდნენ, ამსხვერვდნენ წმიდა ხატებსა და ჯვრებს, ბილწავდნენ წმიდათანმიდა საკურთხეველებს. წვერებით ათრევდნენ მოხუც მღვდლებს, გუმბათებსა და სამრეკლოებიდან ყრიდნენ ჯვრებს და ზარებს, ძარცვავდნენ და აწანაგებდნენ საუკუნეთა მანძილზე ნაგროვებ სასულიერო განძს. დიოდა უდანაშაულო ადამიანთა სისხლი, საგანგებოდ და მიზანმიმართულად ფეხქვეშ ითელებოდა სარწმუნოებრივი გრძნობა ღვთის მოსიყვარულე ადამიანებისა, მაგრამ იმის გამო, რომ ქრისტიანობა საქართველოში წარმოადგენდა არა მხოლოდ რელიგიურ მიმართულებას, არამედ ეროვნულ სარწმუნოებას, ბოლშევიკ-კომუნისტები მასთან ერთად ქართველი ხალხის ეროვნულ გრძნობებსაც ბილწავდნენ. მაგალითად, ჭეშმარიტად ხალხის მოძულე კომუნისტებმა იკადრეს და გახსნეს არგვეთის წმიდა მთავრების, საქართველოსათვის თავდადებული წმიდა დავითისა და წმიდა კონსტანტინეს უხრწნელი ნეშტები, რომელთა სასწაულებრივ ძალას ხალხი თაყვანს სცემდა არაბთა შემდგომ VIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე. დაშალეს წმიდა ნეშტები, ცალკეულ ძვლებს თოკებით ათრევდნენ ხალხის წინ, იმ ხალხისა, რომელიც ამ დროს ტიროდა და გოდებდა. ეს აქტი მიუთითებს, რომ საქართველოს არც ერთი მტერი, არაბების შემდგომ, არ იყო ქართველი ხალხისათვის უფრო საშიში და ვერაგი, ვიდრე რუსულ-ბოლშევიკური ხელისუფლება. ვერც თურქ-სულჯუკებმა, ვერც მონღოლებმა, ვერც ოსმალ-სპარსელებმა ვერ შეძლეს ქართველი ხალხისათვის შეეგინებინათ წმიდა დავითის, წმიდა კონსტანტინეს, წმიდა შიოს, სხვა წმიდანების ნაწილები. ბოლშევიკები ანგრევდნენ ეკლესიებს, ღვთისმსახურებს აწამებდნენ, როგორც ფიზიკურად, ისე სულიერად, ხალხის წინ აიძულებდნენ უარეყოთ წმიდა სარწმუნოება. ყველა ვერ უძლებდა ზენოლას. მოძღვართა ბედს მორწმუნეებიც იზიარებდნენ იმით, რომ კომკავშირელები ზნეობრივად აბუჩად იგდებდნენ მათ გრძნობებს, ე.წ. „კომკავშირული შობით“, „კომკავშირული აღდგომით“, „სამოქალაქო ქორწინებით და ნათლობით“.

საქართველოს ეკლესიებში იმ დროისათვის, XX ს-ის 20-იანი წლების დასაწყისში, დიდძალი ქონება, საეკლესიო განძი იყო დაცული. XIX ს-ის ბოლოს გაბრიელ ეპისკოპოსის ერთი უცხოელი სტუმარი გააოცა იმერეთის ეკლესიებში დაცულმა მასიური ოქროსაგან გაკეთებულმა საეკლესიო ნივთებმა, ასევე იყო საქართველოს სხვა რაიონ-

ნებშიც. ეს განძი ახლა უკვე კომუნისტ-ბოლშევიკების გულს ახარებდა. ეკლესია-მონასტრები დანგრევა-დახურვის წინ, საგულდაგულოდ იძარცვებოდა. საგანძურის მცირედი ნაწილი მუზეუმებს გადაეცა, ხოლო უდიდესი – „არაისტორიული მნიშვნელობის“ განძი – ადგილობრივ ხელისუფლებას, „კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობისათვის“, სინამდვილეში კი, ცხადია, ეკლესიის მიერ საუკუნეთა მანძილზე ნაგროვები ოქრო-ვერცხლი და ძვირფასი ქვები დაიტაცეს.

XX ს-ის 20-იან წლებში დახურეს ათასზე მეტი ეკლესია, გააუქმეს ღვთისმსახურება. ზოგიერთი ცნობით, ამ დრომდე საქართველოში ყოფილა 1.350 ეკლესია, 1.700 მღვდელი, 1.527 ბერი, 280 მონაზონი (1924 წლამდე), მათი რიცხვი რამდენიმე ათეულამდე შემცირდა.

სწორედ ამ ნგრევა-განადგურების დროს სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა წმიდა ამბროსი ხელაია მჭეშარიტად თავი და სული დადო ქართველი ერისათვის, გაუგზავნა გენუის კონფერენციას მიმართვა, რომლითაც მსოფლიოს ამცნო ქართველი ერის უბედურების შესახებ.

1922 წლის აპრილ-მაისში გენუაში ჩატარდა საერთაშორისო კონფერენცია, რომელშიც მონაწილეობდა 29 სახელმწიფო. რუსეთს სურდა გასვლა საერთაშორისო იზოლაციიდან, ამიტომაც ცდილობდა როგორმე კარგი სახით წარმდგარიყო ფორუმზე. ამ დროს მისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მსოფლიოს სახელმწიფოთა მხრიდან კეთილგანწყობას, რუსეთი ცდილობდა მიეჩქმალა ის უბედურებანი, რაც მისმა მტაცებლობამ მოუტანა პატარა ერებს 1917-1921 წლებში. წმიდა ამბროსიმ გენუის კონფერენციის ყურადღება მიაპყრო არა ეკლესიის, არამედ ქართველი ერის უმძიმეს ხვედრს, რომელშიც იგი ჩავარდა 1921 წლის შემდეგ: „...ჩემი სამშობლო 117 წელი რუსეთის ბიუროკრატიისაგან განიცდიდა მხოლოდ მწვავე დესპოტიზმს და აუტანელ შევიწროებას, ამიტომ 1917 წელს დაირღვა თუ არა რუსეთის იმპერიის ხელოვნური მთლიანობა, ქართველმა ერმა გამოაცხადა დამოუკიდებლობა... რასაკვირველია, ამას ვერ შეურიგდებოდა მისი ყოფილი ბატონი, მცირე ერთა მზავრელი რუსეთი, მან დასძრა საქართველოს საზღვრებისაკენ საოკუპაციო არმია და 1921 წლის 25 თებერვალს პატარა უსწორო ბრძოლაში სისხლისაგან დაცლილ საქართველოს ხელმეორედ დაადგა კისერზე ისეთი მძიმე და სამარცხვინო მონობის უღელი, რომლის მსგავსი მას არ განუცდია მრავალ საუკუნეთა ისტორიაში.

ოკუპანტები, მართალია, ლამობენ შინ და გარეთ ყველანი დაარწმუნონ, რომ მათ გაათავისუფლეს და გააბედნიერეს ქართველები, მაგრამ რამდენად ბედნიერად გრძნობს თავს ქართველი ერი, ეს ყველაზე უკეთ ვუნცი მე, მისმა სულიერმა მამამ და დღეს დღეობით ერის ნამდვილმა მოძღვარმა, რომლის ხელშია ამ ერის გულიდან გამოშავალი იდუმალი ძაფები და რომელსაც უშუალოდ ესმის მისი კვნესა და ვაება. თამამად და გაუზვიადებლად ვამბობ, რომ ის ყოვლად შეუფერებელი ექსპერიმენტები, რომელსაც ამ უკანასკნელ წლებში ახდენენ ქართველი ერის ზურგზე, აუცილებ

ლად მიიყვანს მას ფიზიკურად გადაშენებისა და სულიერად გავლურების და გახრწნის კარამდე.

ერს ართმევენ მამა-პაპათაგან სისხლით და ძვლებით გაპოხიერებულ მინა-წყალს, რომელსაც უცხოეთიდან შემოხიზნულთ ურიგებენ, მათი წყალობით ისედაც გალატაკებულ ერს პირიდან ჰგლეჯენ მისის სისხლითა და ოფლით მორწყულ სარჩოს და გაუგებარის სიჩქარით იმავე უცხოეთში მიეზიდებიან. ერს უგმობენ და ართმევენ მშობლიურ ენას, მას უბილწავენ მამა-პაპურ ეროვნულ კულტურას. დასასრულ, მას უბლაღავენ ნმიდათა-წმიდას – სარწმუნოებრივ გრძნობას და სინდისის თავისუფლების დროშის ქვეშ არ აძლევენ საშუალებას თავისუფლად დაიკმაყოფილოს რელიგიური მოთხოვნილება.

მისი სამღვდლოება უკიდურესად დევნილია. მისი ეკლესია, ეს ძველისძველადვე ფაქტორი საქართველოს ეროვნულ სახელმწიფოებრივი ამალგებისა და ძლიერებისა, დღეს უფლება აყრილია იმდენად, რომ ნებაც კი არა აქვს თავისი შრომით, გარჯილობით და უნარით მოიპოვოს მუდმივი სახსარი არსებობისა.

ერთი სიტყვით, ერი კვნესის, ერი გმინავს, მაგრამ საშუალება კი არა აქვს ხმის ამოღებისა.

ამ პირობებში ჩემს მწყემსმთავრულ მოვალეობად ვრაცხ, კულტურული კაცობრიობის გასაგონად ვსთქვა:

1. დაუყოვნებლივ გაყვანილ იქნეს საქართველოდან რუსეთის საოკუპაციო ჯარი და უზრუნველყოფილ იქნეს მისი მინა-წყალი უცხოელთა თარეშისა და მძლავრობა-შეტაცებისაგან.

2. საშუალება მიეცეს ქართველ ერს, სხვათა ძალდაუტანებლად და უკარნახოდ მოაწყოს ისეთი ფორმები სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრებისა, როგორც მის ფსიქიკას, სულისკვეთებას, ზნე-ჩვეულებებს და ეროვნულ კულტურას შეესაბამება.

სრული იმედი მაქვს, რომ მალალ პატივცემული კონფერენცია არ უგულვებელყოფს პატარა საქართველოს ელემენტარულ მოთხოვნებს, დღეს ჩემი პირით წარმოთქმულს და დაიხსნის მას ძალმომრეობისა და სამარცხვინო მონობის კლანჭებიდან...“

რუსეთის მთავრობა დიდად გაანაწყენა კონფერენციისადმი საქართველოს პატრიარქის მიმართვამ. ამიტომაც ნმიდა ამბროსი ხელაია და მისი ახლო თანამშრომლები, ქუთაისის მიტროპოლიტი ნმიდა ნაზარი ლეუავა, არქიმანდრიტი პავლე ჯაფარიძე, ქაშუეთის ეკლესიის დეკანოზი კალისტრატე ცინცაძე, დიაკონი დიმიტრი (ლაზარიშვილი) და სხვები, საკათალიკოსო საბჭოს წევრი ი. კიკნაძე, მოქალაქენი ნ. არჯევანიძე და ნ. თავდგირიძე დააპატიმრეს. შემდგომ მოუწყეს გასამართლება. გამოძიების პროცესში ცდილობდნენ ნმიდა პატრიარქის სულიერ გატეხას. ცდილობდნენ პატრიარქს უარეყო მის მიერ გენუის კონფერენციისადმი წაყენებული მოთხოვნები, მიანიშნებდნენ, ისე წარმოედგინა საქმე, თითქოსდა იგი მსხვერპლი იყო რალაც შეთქმულებისა და სხვა პირებმა აიძულეს ხელი მოეწერა მიმართვაზე. მოღწეული დოკუმენტური მასალიდან

ჩანს, რომ წმ. ამბროსიმ მტკიცედ და ერთმნიშვნელოვნად აღიარა, რომ მიმართვის ყოველი სიტყვა მის მიერ იყო დანერვილი და მხოლოდ იგი იყო პასუხისმგებელი, რომ არავითარ გავლენას და ძალდატანებას მიმართვის შედეგის დროს იგი არ განიცდიდა.

ყოველივე ეს წმიდა ამბროსიმ დაადასტურა სასამართლოზეც თავისი ვრცელი საბოლოო სიტყვით. ამ სასამართლოზე წმიდა ამბროსი, ფაქტობრივად, ბრალმძებლად გამოვიდა არსებული წყობილებისა. სიტყვის უმთავრესი ნაწილი დაუთმო ქართველი ერის დაცვას, კერძოდ, განაცხადა, რომ თითოეულ ერს თავისი საქმეების მონყობის უფლება უნდა ჰქონდეს. კერძოდ, „მართვა-გამგეობა დამყარებული უნდა იყოს ხალხის ნება-სურვილზე და თვითგამორკვევაზე“, რომ ქართველი კომუნისტები თუ არ არიან საქართველოს თავისუფლების მონინალმდგენი, მათ უნდა მიეცეთ საქართველოს რესპუბლიკის სუვერენული მართვის საშუალება (ე.ი. საქართველო არ იმართებოდეს მოსკოვიდან), საქართველოს ჯარი უნდა იყოს „უსათუოდ ეროვნული“. წმიდა ამბროსიმ სასამართლოს მოაგონა, რომ საუკეთესო მღვდელმთავრები ეროვნენ საქვეყნო პოლიტიკის საქმეში, „მაშინ, როდესაც ვხედავთ უსამართლობას, გარეშე ძალების მოძალეობას, ხალხის შევიწროებას, ერისათვის საზიანო შეცდომებს, საზოგადოდ უნდა ვიტყვირთოთ ხალხის სამსახური, მისი ინტერესების დაცვა და მისი მწუხარების საგანი ვამცნოთ ქვეყანას. ყველა ამას ქრისტიანული მოძღვრება არ გვიკრძალავს. ქრისტეს ებრალებოდა ერი, მას ემსახურებოდა და მასზე ზრუნავდა, ამბობდა ხშირად „მენყალის ერი ესეო“ (მარ. 8, 2). „ნუ დაიდუმებთ ერისთვისაო“, – გვეუბნება ჩვენი მოძღვრება და ამის აღსრულებას პირადად მისდევდა სამღვდელეობა. გადაათვალიერეთ ისტორია და თქვენ იქ დაინახავთ ამის აუარებელ მაგალითს. მოიგონეთ ბასილი დიდი, გრიგოლ ღვთისმეტყველი, იოანე ოქროპირი და მათი გამოსარჩლება ხალხის კეთილდღეობისათვის... მოიგონეთ ამბროსი მედიოლანელი, რომელმაც მრისხანე იმპერატორი თეოდოსი არ შეუშვა ეკლესიაში... განსაკუთრებით აღსანიშნავია რუსების დასავლეთ საქართველოში დამკვიდრების ხანა მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში. ამ დროს ეკლესიის და ერის თავისუფლების დამცველად გამოდიან ქუთათელი და გელათელი და ხალხის აჯანყებას სათავეში უდგებიან. ორივე გააგზავნეს რუსეთისაკენ, მაგრამ მხოლოდ გელათელმა ექვთიმემ ჩააღწია ნოვოროდში, სადაც ის უნდა დაებინავებინათ. იმპერატორმა ალექსანდრე პირველმა მოისურვა მისი ნახვა. პეტერბურგში იმპერატორმა დიდი ზეიმით და პატივით მიიღო, მაგრამ ექვთიმე არ მოერიდა ემხილებინა რუსეთის იმპერატორი საქართველოს ეკლესიის და ერის თავისუფლების წართმევისათვის და სამშობლოს დამცველების ნაშებისათვის. იმპერატორ ალექსანდრეს უწოდა ახალი ნერონი. ეს იყო მიზეზი, რომ ის გააგზავნეს სვირის მონასტერში ოლნეცკის გუბერნიაში, სადაც განისვენა და დასაფლავებულია“.

წმიდა ამბროსიმ განაცხადა, რომ ეკლესიას უფლება აქვს განაცხადოს ეროვნული თავისუფლების შესახებაც, რადგანაც „ღვთის მსგავსება აღბეჭდილია მის სული-

ერ თვისებებში, რომელთა შორის უმთავრესი თვისებაა თავისუფლება. პავლე მოციქული გვეუბნება, რომ ჩვენ წოდებული ვართ თავისუფლებისათვის, ქრისტემ მოგვანიჭა ეს თავისუფლება და მტკიცედ უნდა შევინახოთ იგი.“

წმიდა ამბროსის სიტყვის დიდი ნაწილი მიეძღვნა ქართული ენის დაცვას, რადგანაც იმ დროს უსასტიკესად იღვევებოდა ქართული ენა და ყოფა-ცხოვრებაში მტკიცედ ინერგებოდა რუსული ენა. ისაუბრა იმის შესახებაც, რომ საქართველო დაეყვანა ავტონომიებად, განაცხადა: „რა საჭირო იყო ოსეთის და აჭარის რესპუბლიკების დაარსება!“ უფრო ადრე გენუის კონფერენციას მისწერა, რომ საქართველოს ჩამოართვეს ქართველი ხალხის სისხლით და ოფლით მორწყული პროვინციები, გულისხმობდა საინგილოს, ლორე-ახტალასა და სხვა კუთხეებს.

რუსეთის მთავრობა და ადგილობრივი ხელისუფლება საჯაროდ ამტკიცებდნენ, თითქოსდა იმჟამად საქართველო დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო. წმიდა ამბროსიმ კრებაზე განაცხადა, რომ საქართველოს სინამდვილეში აქვს მხოლოდ კულტურული ავტონომია, ისიც უაღრესად შეზღუდული. პოლიტიკურად კი იგი ოკუპირებული ქვეყანაა, რამდენჯერმე თავის სიტყვაში მოითხოვა რუსეთის ჯარის გაყვანა საქართველოდან. განაცხადა, რომ „საქართველოში არ არსებობს ეროვნული თავისუფლება“ და არსებობს „საშიშროება ქართველი ერის ეროვნულად განადგურებისა“.

წმიდა ამბროსი ხელაია თავის სიტყვაში, ცხადია, შეეხო ქართული ეკლესიის საკითხსაც. განაცხადა, რომ წითელი რუსეთის იმპერიის არც ერთ კუთხეში ეკლესია ისე სასტიკად არ იღვევებოდა, როგორც საქართველოში. „რუსეთის ეკლესია გაცილებით უფრო კარგ პირობებშია, ვიდრე საქართველოსი“, „არც სომხების რესპუბლიკაში დაკეტილა არამც თუ ამდენი ეკლესიები, რამდენიც საქართველოში, არამედ მისი მესამედიც“, აზერბაიჯანში დევნა არ ყოფილა, „ამიტომაც განაცხადა: „ბედნიერი მუსლიმანი მორწმუნენი, მათში არ ყოფილა დევნა სარწმუნოებისა“.

წმიდა ამბროსიმ განაცხადა, რომ რუსეთის ცენტრალურ მთავრობას სურს ეკლესიის თავის მმართველობაში მოქცევა, ამიტომაც ასუსტებს არსებულ ოფიციალურ ეკლესიას და მის ნაცვლად მხარს უჭერს ოპოზიციურად განწყობილ, ე.წ. „ცხოველ ეკლესიას“. მოსკოვს სურს საქართველოში შექმნას „ცხოველი ეკლესია“, რომელსაც შემდეგ უშუალოდ დაუმორჩილებს რუსეთის „ცხოველ ეკლესიას“, ე.ი. ცდილობს მოსპოს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია. არ დევნის და არ აპატიმრებს საქართველოს „ცხოველი ეკლესიის“ წევრებს. ეს უკანასკნელნი თითქოსდა აპირებდნენ ცოცხალი, სახალხო, ხალხთან ახლოს მდგომი ეკლესიის შექმნას და ოპოზიციაში ედგნენ საკათალიკოსო საბჭოსა და საქართველოს ეკლესიას.

„მე შევასრულე ჩემი მოვალეობა... ჩემთვის ტკბილი იქნება ის სასჯელი, რომელსაც მომისჯის უზენაესი სასამართლო მშობლიურ ეკლესიის და ერის თავისუფლების დაცვის მიზნით ხმის ამოღებისათვის“, – ასე დაასრულა წმიდა ამბროსიმ თავისი სიტყვა⁴⁵.

როგორც თავის სიტყვაში თქვა, წმიდა ამბროსიმ „37 წლის სამსახური მონადობა გარუსების პოლიტიკასთან ბრძოლას“, რისთვისაც ორჯერ გადაასახლეს რუსეთში (1905-07 წწ.). ჩამორთმეული ჰქონდა ღვთისმსახურების უფლება, არ ჰქონდა ნება სამშობლოში დაბრუნებისა, ვიდრე 1917 წლამდე. ეკლესიის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ის, რომ იგი ბერად აღკვეცისა და ყაზანის სასულიერო აკადემიის დამთავრების შემდეგ დაინიშნა ქელიშის მონასტრის არქიმანდრიტად, სადაც აღმოაჩინა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. წმიდა ამბროსის მიუსაჯეს 7 წლის პატიმრობა, სასჯელის ვადა დაავადებულ პატრიარქს შეუმცირეს, გარდაიცვალა 66 წლის ასაკში 1927 წლის 28 მარტს.

დეენილ საქართველოს ეკლესიას არათუ მხარს უჭერდნენ მსოფლიო ეკლესიის ცენტრები, არამედ არც კი მიიწვიეს მისი წარმომადგენლები 1926 წლისათვის დანიშნულ მერვე მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე, რომელიც ვერ შედგა. მიზეზი ის იყო, რომ მართლმადიდებლური საპატრიარქოები, და მათ შორის რუსეთისაც, იმ დროისათვის არ ცნობდნენ საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიას და კვლავ მიიჩნევდნენ მას რუსული ეკლესიის ნაწილად. ამის გამო საკათალიკოსო საბჭომ 1926 წელს მიმართა კონსტანტინოპოლის ყოველად უწმიდეს პატრიარქს ეპისტოლეთი. მისი ტექსტი შეუდგენია მიტროპოლიტ კალისტრატე ცინცაძეს.

ასეთ დროს, როცა ეკლესია დევნას განიცდიდა, მის დამოუკიდებლობას არ ცნობდნენ უცხოეთში და თვით ეკლესიის შიგნით სამღვდელთა და მღვდელმთავართა შორის წინააღმდეგობანი არსებობდა, საჭირო იყო გარკვეულ დამობობებზე წასვლა, ისეთი პირის გამოძებნა ეკლესიის მეთაურად, რომელსაც გარკვეული მხარდაჭერა ექნებოდა.

1927 წლის 21-27 ივნისს IV საეკლესიო კრებამ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქად აირჩია მიტროპოლიტი ქრისტეფორე ციციქიშვილი. მიიჩნევა, რომ აქედან იწყება ხელისუფლებასთან ქართული ეკლესიის ურთიერთობის მოგვარება. თავის მხრივ, ეკლესიაც გარკვეულ დამობობაზე წასვლა, კერძოდ, 1927 წლის საეკლესიო კრებამ აღიარა სახელმწიფოსაგან ეკლესიის და ეკლესიისაგან სკოლის გამოყოფის პრინციპი საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის კონსტიტუციის შესაბამისი მუხლების თანახმად⁴⁶.

წმიდა ამბროსი თავის მემკვიდრედ საკათალიკოსო ტახტზე აღიარებდა მიტროპოლიტ კალისტრატე ცინცაძეს, რომელიც მოსაყდრედაც დანიშნა, მაგრამ ეკლესიაში მის წინააღმდეგ წარმოქმნილი განწყობილების გამო, კალისტრატეს მიზანშეწონილად მიუჩნევია მოსაყდრის ტახტიდან გადადგომა და ხელი არ შეუშლია ახალი პატრიარქის აღზევებისათვის, რომლის გარდაცვალების შემდგომაც VI საეკლესიო კრებამ, 1932 წელს, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქად აირჩია მიტროპოლიტი კალისტრატე. 20 ხანგრძლივი წელიწადი ედგა წმიდა პატრიარქი სათავეში ქართულ ეკლესიას (1952 წლამდე).

საბჭოთა ხელისუფლების დროს ქართული ეკლესიის ხვედრს და ყოფას განსაზ-

ღვრავდა საბჭოთა მთავრობის დამოკიდებულება საზოგადოდ ეკლესიის მიმართ. ეს პერიოდი შეიძლება სამ ეტაპად დავყოთ: 1943 წლამდე ეკლესიის დევნა-შევიწროება ძველებურად გრძელდებოდა. გერმანიასთან ომის დროს საბჭოთა მთავრობამ მოწყალების თვალთ გადამოხედა ეკლესიას, აღიარა რუსეთის ეკლესიის თავისთავადობა, მისცა პატრიარქის არჩევის ნება (იქამდე არ იძლეოდა უფლებას საეკლესიო კრების მოწვევისა, რომელსაც პატრიარქი უნდა აერჩია). ამის შემდგომ სტალინის სიცოცხლის დროს რუსული ეკლესიის მდგომარეობა მკვეთრად გაუმჯობესდა, გაიხსნა ეკლესია-მონასტრები, დაარსდა სასულიერო სემინარიები და აკადემიები, რუსული ეკლესია მსოფლიო მართლმადიდებლურ ეკლესიათა ოჯახში კვლავ გადაიქცა უძლიერეს და უმდიდრეს ეკლესიად, რომელმაც თავისი ეპარქიები აღიდგინა დედამიწის უდიდეს ნაწილზე. მის იურისდიქციაში იმ დროს შედიოდა ჩრდილო ამერიკის მართლმადიდებელთა დიდი ნაწილი, ასევე ევროპაში ფინეთის, პოლონეთის, ჩეხოსლოვაკიისა და სხვა საეკლესიო ერთეულები, რომელთაც მოსკოვის საპატრიარქომ, ვითარცა დედა ეკლესიამ, ავტოკეფალია მიანიჭა. მან 1943 წელს ცნო ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია, საპატრიარქო ღირსება და VI ადგილი დიპტიქში. ქართულმა ეკლესიამაც შედარებით გაიუმჯობესა ამ დროს თავისი მდგომარეობა. კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე აქტიურად მონაწილეობდა როგორც ქვეყნის თავდაცვის, ისე ომის შემდგომ მშვიდობის შენარჩუნებისათვის წარმოებულ საქმიანობაში. მას პირადი წერილობითი ურთიერთობა ჰქონდა სტალინთან, რომელიც საქართველოს პატრიარქს პატივს სცემდა. ამ დროს კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს მიეცა საშუალება აეშენებინა საპატრიარქო რეზიდენცია, რაც უდიდესი მოვლენა იყო ეკლესიის გაუგონარი დევნის შემდეგ. კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე იყო დიდი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე, ერი და საზოგადოება მას დიდ პატივს სცემდა. კათალიკოს-პატრიარქ ამბროსის სიტყვით, კალისტრატე იყო დღიდან საკათალიკოსო საბჭოს გახსნისა მისი მუდმივი, სამივე კრების მიერ არჩეული წევრი და უმთავრესი პასუხისმგებელი მუშაკი.⁴⁷ გარდაიცვალა 1952 წლის 3 თებერვალს.

სტალინის გარდაცვალების შემდეგ ეკლესიის მდგომარეობა კვლავ გაუარესდა, განსაკუთრებით ნ. ხრუშჩოვის დროს. რუსულ ეკლესიას დაუხუტრეს ზოგიერთი სემინარია-აკადემია, მით უმეტეს, გაჩაღდა დევნა ქართული ეკლესიისა. კათალიკოს-პატრიარქ მელქისედეკის შემდეგ (გარდაიცვალა 1960 წ. 10. I), რომელიც მკაცრ და ძლიერ პიროვნებად მიიჩნევა, არჩეული ახალი კათალიკოს-პატრიარქი ეფრემ II დევნის ობიექტს წარმოადგენდა. ეფრემ II-მ დაამთავრა უნივერსიტეტი, მინიჭებული ჰქონდა ღვთისმეტყველების დოქტორის წოდება. 1944 წლიდან იყო ქუთაისის მიტროპოლიტი, 1960 წლიდან კი – ბათუმის მიტროპოლიტი. სწორედ მისი დრო უნდა მივიჩნიოთ სტალინის შემდგომი ეკლესიისადმი „აცივების“ ხანად. როგორც ცნობილია, ნ. ხრუშჩოვის დროს გატარებული ე. წ. „დემოკრატიული დათბობა“ არ იქნა განვრცობილი ეკლესიის მიმართ. ამ დროს, ისევე როგორც შემდგომ, მართალია, ხე-

ლისუფლება საეკლესიო შენობებს თითქოსდა აღარ ანგრევდა, მაგრამ სამაგიეროდ საგანგებო სახელმწიფოებრივი ორგანოები სახელს უტეხდნენ საუკეთესო სასულიერო მოღვაწეებს, მათ წინააღმდეგ აქეზებდნენ ზოგიერთ სამღვდელო პირს. ასეთი ზნეობრივი დევნის ობიექტი იყო ეფრემ II. მიუხედავად ამისა, მან პირველად ათეულობით წლის შემდეგ, გამოსცა „ახალი აღთქმა“ და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, საფუძველი ჩაუყარა მცხეთის სასულიერო სემინარიას (კურსებს). როგორც ითქვა, ეს იყო დრო, როცა რუსეთში ზოგიერთი სემინარია დახურეს. ეკლესიის ზნეობრივი დევნა გრძელდებოდა კათალიკოს-პატრიარქ დავით V-ის და აგრეთვე კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის ზეობის პირველ ხანებში, ვიდრე 1985 წლამდე, როცა მოსკოვის მთავრობამ („პოლიტიბურო“) კვლავ შემწყნარებელი თვალთ გადამოხედა ეკლესიას. აქამდე, როგორც ითქვა, სახელმწიფო საგანგებო გასაიდუმლოებული ორგანოები ეკლესიის ყველაზე საუკეთესო მოღვაწეების ავტორიტეტს ბლაღვდნენ საზოგადოებაზე ზემოქმედების სხვადასხვა საშუალებით, ძირითადად, ცილისწამებით; არ აძლევდნენ ეკლესიას იმის ნებას, რომ მას თავისი ეკონომიკური მდგომარეობა გაეუმჯობესებინა, ყველანაირად ხელს უშლიდნენ მორწმუნეებს, რომ მათ ეკლესიების გახსნა-ამოქმედება მოეთხოვათ. კანონის მიხედვით, რომელსაც, ცხადია, ხელისუფლება არ იცავდა, ეკლესიის გახსნის უფლება ჰქონდა 20-კაციან მორწმუნეთა ჯგუფს. სინამდვილეში კი ასეთი განცხადების დაწერის შემდეგ აღმასკომებში იბარებდნენ ხელის მომწერლებს, აშინებდნენ მათ სამსახურებიდან მოხსნით. მაგალითად, საფარაში, სადაც ამ დროს, ცხადია, საეკლესიო მსახურება გაუქმებული იყო, ეკლესიის გახსნა მოითხოვეს იქვე, ახლოს მდებარე სოფლის, ანდრიანშიდის მოსახლეებმა. მონმე ვარ იმისა, რომ განცხადების მიღების შემდეგ ახალციხის აღმასკომის იმჟამინდელი თავმჯდომარე და მილიციის უფროსი ავიდნენ ახალგაზრდებისაგან დაცლილ ამ სოფელში, დაიბარეს ხელის მომწერლები (მოხუცები) და ციმბირში გადასახლებით დაემუქრნენ. შემდეგ ახალციხეში მომუშავე ზოგიერთი პირი დაიბარეს, რომელთა მშობლებმაც ხელი მოაწერეს ეკლესიის გახსნის თხოვნას და სამუშაოდან მოხსნით დაემუქრნენ. მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, თანდათანობით, 1985 წლის შემდეგ, შესაძლებელი გახდა ეკლესიათა გახსნა. ყოველი ეკლესიის გახსნის ნებართვას, ადგილობრივი აღმასკომის თანხმობის შემდეგ, გასცემდა მოსკოვში მინისტრთა კაბინეტთან არსებული რელიგიურ საქმეთა სამმართველო. ასე რომ, განცხადებები და ხელის მოწერები ეკლესიათა გახსნის შესახებ მოსკოვში იგზავნებოდა. შემდეგ თბილისში ბრუნდებოდა იმავე სამმართველოს რესპუბლიკური რწმუნებულის აპარატში. მიუხედავად ამისა, მორწმუნეები ათეული წლის მანძილზე თხოვდნენ ეკლესიათა გახსნას. ამ დროს ისინი აღმასკომებისა და რაიკომების მუშაკთა მხრიდან ნამდვილ ტანჯვას განიცდიდნენ, ხალხი წამებულები და თავდადებული იყო. რაც შეეხება სამღვდელოებას, მას მკაცრად ეკრძალებოდა ეკლესიის გახსნის მოთხოვნა. არ ჰქონდა უფლება ქადაგებისა და გადაადგილებისა. მაგალითად, იტუქ

სებოდნენ ის მღვდლები, რომლებიც ეკლესიის ოცეულის (მრევლის) ფარგლებს გარეთ სხვა უბნის, ანდა სხვა რაიონის მორწმუნეებს მოემსახურებოდნენ, არადა მთელ რაიონებსა და რეგიონებში ერთადერთი მღვდელი მსახურებდა. მაშასადამე, მისი მოქმედება დაფარული უნდა ყოფილიყო. პრესა, რადიო, თეატრი, დრამატურგია, განსაკუთრებით კი კინომრწველობა ემსახურებოდა სამთავრობო დაკვეთას, რათა სასაცილოდ და აბუჩად ასაგდებად წარმოედგინათ ღვთისმსახური, ხალხის თვალში სასულიერო პირად ყოფნა მიმზიდველი აღარ იყო.

როგორც ითქვა, 1985-86 წლიდან მდგომარეობა მკვეთრად გაუმჯობესდა, მაგრამ 70-წლიანი ბატონობის დროს კომუნისტებმა მთელი თაობები გაზარდეს ეკლესიისა და სასულიერო პირთა მიმართ უარყოფითი დამოკიდებულებით. ამ ბარიერის დაძლევა ხალხისათვის ადვილი აღარ იყო. მმართველობის ბოლო წლებში საბჭოთა ხელისუფლება აღარ კრძალავდა წმიდა წერილის (ბიბლიის) ბეჭდვა-გავრცელებას, მის საგაზეთო პუბლიკაციებს. ამ ფონზე, როცა ბიბლიის ავტორიტეტი კვლავ გაიზარდა, ხოლო ეკლესიისა და სასულიერო პირთა ავტორიტეტი კი ხალხის თვალში დაცემული იყო, მყარი საფუძველი მიეცა სექტანტობის გავრცელებას. ბაპტიზმს, იეღოველობას და სხვა სექტებს მოქმედების ასპარეზი გაეხსნათ, რადგან ისინიც წმიდა ბიბლიის ავტორიტეტს აღიარებდნენ, ხოლო სამღვდელოებას კი არ ცნობდნენ.

საზოგადოება აღმოჩნდა რეალური ფაქტის წინაშე – ბევრი რაიონი, ათასობით სოფელი უეკლესიოდ და უმღვდლოდ იყო დარჩენილი, ხოლო ხალხის მოთხოვნილების დონე წმიდა წერილის მიმართ პრესით და ინფორმაციის სხვა საშუალებებით თითქოსდა დაკმაყოფილებული იყო. ასეთი სულიერი კრიზისის დროს ქართულ ეკლესიას ესაჭიროებოდა მოქმედების გააქტიურება. მართლაც, კათალიკოს-პატრიარქმა ილია II-მ უდიდესი ავტორიტეტით, დიდი ძალისხმევით, შეძლო აღედგინა და აემოქმედებინა ასეულობით ეკლესია, აკურთხა და აკურთხებინა ასეულობით ახალი სასულიერო პირი – დიაკვნები, მღვდლები და ეპისკოპოსები, გააფართოვა მცხეთის სასულიერო სემინარია და თბილისში გადმოტანის შემდგომ აკურთხა საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში უმნიშვნელოვანესი თბილისის სასულიერო აკადემია. ჯერ კიდევ ადრევე, 1985 წლამდე ეკლესიის დევნის დროს, შეძლო უმღვდელმთავროდ დარჩენილი ეპარქიების შევსება ახალი ეპისკოპოსებით, ხოლო შემდგომ ეპარქიათა რიცხვის მკვეთრი გაზრდით საქართველოს უამრავ რეგიონს მიეცა სამღვდელმთავრო მადლის მიღების საშუალება. მის დროს გამოიცა იქამდე არნახული რაოდენობის სასულიერო წიგნი, რაც უმთავრესია, ითარგმნა და გამოიცა ბიბლია, წმიდანთა ცხოვრებანი, დაარსებულ იქნა საეკლესიო ჟურნალ-გაზეთები.

უნშიდესი და უნეტარესი კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის დროს ეკლესიამ მიიღო ჭეშმარიტი ახალი სასიცოცხლო ძალა, ახალი სუნთქვა, ქართული ეკლესია, თითქმის გაქრობამდე მისული, მნიშვნელოვნად გაიზარდა და მსოფლიოს მართლმადიდებელ ეკლესიათა რიგში დაიჭირა ღირსეული ადგილი. ეკლესიის შინაგანი მოწყობის

სახე დაადგინა XIII გაფართოებულმა საეკლესიო კრებამ, რომელიც მცხეთაში იქნა მოწვეული 1995 წელს.

იქამდე, მიუხედავად დევნილობისა, ქართველმა საზოგადოებამ შეძლო მოეწვია თორმეტი საეკლესიო კრება, 1917-1978 წლებში. 1917 წლის 12 (25) მარტს სვეტიცხოველში, ავტოკეფალიის აღდგენის გამოცხადების შემდეგ, როგორც აღინიშნა, პირველი საეკლესიო კრება შედგა 1917 წლის 9-17 სექტემბერს, დაადგინეს ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულება, პირველ კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს კირიონ II (საბაგლიშვილი); მეორე საეკლესიო კრება შედგა 1920 წლის 27 ივნისს თბილისში, აირჩიეს კათალიკოს-პატრიარქად ლეონიდე (ოქროპირიძე); მესამე საეკლესიო კრება შედგა გელათში, 1921 წლის 1-5 სექტემბერს, კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს ამბროსი (ხელაია); 1926 წლის 26-27 სექტემბერს შედგა, ე.წ. ქუთაისის საეკლესიო კრება. იმ დროისათვის ეკლესიაში ძალზე რთული პერიოდი იყო. გარე დანოლის შემდგომ ეკლესიის შიგნით ურთიერთდაპირისპირებული ბანაკები შეიქმნა (ქართული ეკლესიის ისტორია 1927 წლამდე გადმოცემულია კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს ხელნაწერში)⁴⁸. ამ მოძრაობის შედეგად საკათალიკოსო ტახტზე ქრისტეფორე ციციქიშვილი 1927 წელს 21-27 ივნისს შემდგარმა IV საეკლესიო კრებამ აიყვანა; მეხუთე საეკლესიო კრება შედგა 1929 წლის 8 ივლისს, კრებამ განიხილა სამღვდელობის იურიდიული ყოფის საკითხები; მეექვსე საეკლესიო კრება შედგა 1932 წლის 21-22 ივნისს, თბილისში, აირჩიეს კათალიკოს-პატრიარქად კალისტრატე (ცინცაძე); მეშვიდე საეკლესიო კრება შედგა 1934 წლის 31 მაისს. 1937 წელს, თბილისში, წმიდა სინოდის რეორგანიზაციის შემდეგ შემოღებულ იქნა კათალიკოს-პატრიარქის სახით ერთპიროვნული მართვა-გამგეობა, სინოდს ეწოდა კათალიკოსის თანა სინოდი. ომის შემდეგ, 1948 წლისათვის, საქართველოში მოქმედებდა 52 ეკლესია, 166 მღვდელმსახურით, 4 მღვდელმთავრით. ეს რიცხვები, როგორც ჩანს, მთავრობამ მიზანშეწონილად მიიჩნია და იგი არ იცვლებოდა ათეულობით წლის მანძილზე; მეცხრე საეკლესიო კრება შედგა 1952 წლის 5 აპრილს, თბილისში, კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს ურბნელი მიტროპოლიტი მელქისედეკ III (ფხალაძე); მეთხუთმეტი საეკლესიო კრება შედგა 1960 წლის 20 თებერვალს, თბილისში, აირჩიეს კათალიკოს-პატრიარქად ჭყონდიდელ-ბათუმ-შემოქმედელი მიტროპოლიტი ეფრემი II (სიღამონიძე); მეთერთმეტე საეკლესიო კრება შედგა 1972 წლის 1-ელ ივლისს, თბილისში, კათალიკოს-პატრიარქად აირჩიეს ურბნელი მიტროპოლიტი დავით V (დევდარიანი); მეთორმეტე საეკლესიო კრება შედგა 1977 წლის 23 დეკემბერს, თბილისში, კათალიკოს-პატრიარქად არჩეულ იქნა ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტი ილია II (შიოლაშვილი-ლუდუშაური).

1995 წლის 18-19 სექტემბერს სვეტიცხოველში შედგა საქართველოს გაფართოებული საეკლესიო კრება, რომელმაც მიიღო ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულება. მასში ქართული ეკლესია გამოცხადებულია ადგილობრივ ავტოკეფალურ (დამოუკიდებელ) მართლმადიდებელ ეკლესიად, რომელსაც აქვს 27 ეპარქია. საეკლესიო მმარ-

თველობის და ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა საეკლესიო კრება – საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდი. კრებებს შორის პერიოდში კი – კათალიკოს-პატრიარქი (თავი I, §7), საეკლესიო სასამართლოს უფლება აქვს სინოდს, კათალიკოს-პატრიარქს და ეპარქიის მმართველ მღვდელმთავარს. იურიდიული პირის უფლება აქვთ საპატრიარქოს განყოფილება-დანესებულებებს, ეპარქიებს, სამრევლოებს, მონასტრებს, სასწავლებლებს. წმიდა სინოდის წევრია ყველა მმართველი მღვდელმთავარი, თავმჯდომარეობს კათალიკოს-პატრიარქი. წმიდა სინოდის დადგენილება სავალდებულოა ეკლესიის ყოველი წევრისათვის. ძველის შემდეგ ახალ პატრიარქს ირჩევს გაფართოებული საეკლესიო კრება მონაწილე მღვდელმთავრების ხმების ნახევარზე მეტით. ეპარქიები შედგება ოლქებში გაერთიანებული სამრევლოებისაგან და ეპარქიაში მყოფი მონასტრებისაგან (გარდა სტავროპოლიალებისა), მართავს მღვდელმთავარი, რომელსაც ირჩევს წმიდა სინოდი. ის პატრიარქთან შეთანხმებით ასრულებს სასულიერო პირების ხელდასმას. შეუძლია თავის ეპარქიიდან სხვა ეპარქიაში გაუშვას სასულიერო პირი, თუ მიეცემა მას „განტყვევის სიგელი“. ეპარქიის ყველა ტაძარში ღვთისმსახურების დროს აღევლინება მმართველი მღვდელმთავრის სახელი, წარუდგენს პატრიარქს ყოველწლიურ ანგარიშს ეპარქიის ცხოვრებისა და მისი მოღვაწეობის შესახებ; აკონტროლებს ეპარქიის სამრევლოებს პირადად ან თავისი წარმომადგენლის მეშვეობით; ვალდებულია პქონდეს ეპარქიის სასულიერო პირთა სრული სია და მონაცემები; იღებს მათგან ანგარიშებს. მღვდელმთავარი თავის ეპარქიაში სასამართლო ხელისუფალია; უფლებამოსილია მისცეს შენიშვნა, საყვედური, გადააყენოს თანამდებობიდან ანდა დაადოს ეპიტიმია, აუკრძალოს მღვდელმოქმედება სასულიერო პირებს; ჰყავს საეპარქიო საბჭო, იგია საეპარქიო ქონების უმაღლესი ზედამხედველი. საეპარქიო საბჭო შედგება მღვდელმთავრის, ოთხი სასულიერო და ორი საერო პირისაგან, მათ ნიშნავს და ათავისუფლებს მღვდელმთავარი. იხილავს სასულიერო პირთა და ერისკაცთა მიერ სარწმუნოებრივ, საეკლესიო და ზნეობრივი კანონების დარღვევას. ეპარქიის ოლქის ზედამხედველი – მთავარხუცესი ინიშნება მღვდელმთავრის მიერ, მის მოვალეობაში შედის საეკლესიო მართლწესრიგის დაცვა. ეპარქიის სამღვდლოება თავის მიერვე არჩეულ და მღვდელმთავრის მიერ დამტკიცებულ მოძღვართმოდვარს აბარებს აღსარებას. სამრევლო ეპარქიის ნაწილია, მას ხელმძღვანელობს მღვდელმთავრის მიერ დანიშნული მოძღვარი. ამ საქმეში მას ეხმარება სამრევლო საბჭო. სამრევლოში სამღვდლო პირს ნიშნავს და ათავისუფლებს ეპარქიის მმართველი. წინამძღვარმა ზუსტად უნდა შეასრულოს მღვდელმთავრის განკარგულებანი და მითითებანი, აღასრულოს ღვთისმსახურება. ყველა საკითხის გადანყვეტისას მღვდელმთავარს უნდა წარუდგინოს ყოველწლიური ანგარიში. სამრევლო საბჭო საერო პირთაგან ირჩევს მწეს, რომელიც აღრიცხავს ეკლესიის შემოსავალ-გასავალს სპეციალურ წიგნში. დარღვევათა შემთხვევაში მას სასჯელს მღვდელმთავარი ადებს.

სტავროპოლიალური და საეპარქიო მონასტრები იმართებიან საგანგებო „დებუ-

ლებს“ შესაბამისად. ეკლესია თავის მოთხოვნებებს უზრუნველყოფს თვითდაფინანსებით. საპატრიარქო ბიუჯეტი იქმნება ეპარქიების, მონასტრებისა და საეკლესიო დაწესებულებების მიერ გადარიცხული სახსრებით. ეპარქიის ბიუჯეტიც იქმნება სამრევლოების, მონასტრებისა და დაწესებულებების შემოსავლებიდან პროცენტული გადარიცხვით. თავის მხრივ, სამრევლოების ფულადი სახსრები იქმნება სანთლისა და ლიტერატურის რეალიზაციით მიღებული შემოსავლებისაგან, რომელთაც შემონორულობები ემატება⁴⁹.

ავტოკეფალური მოძრაობის დაგვირგვინება

მართალია, 1917 წლის 12 (25) მარტს გამოცხადებულ იქნა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა და ხელსაყრელი პოლიტიკური ვითარების გამოყენებით ჩვენი ეკლესია შეუდგა დამოუკიდებელ, თავისთავად ცხოვრებას, მაგრამ მისი ავტოკეფალიის უფლება იმ დროისათვის არ ცნო არც რუსულმა ეკლესიამ, რომლის ნიაღსაც დააღწია თავი ჩვენმა ეკლესიამ, არც მსოფლიოს სხვა საპატრიარქოებმა და ადგილობრივმა ეკლესიებმა. ათწლეულების მანძილზე მუდმივად არსებობდა შიში იმისა, რომ რუსეთის წითელ იმპერიას შეეძლო, ქართული ეკლესია კვლავ რუსულისათვის დაექვემდებარებინა.

იმის გამო, რომ მსოფლიო (კონსტანტინოპოლის) საპატრიარქო არ ცნობდა ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობას, მათმა მეთაურებმა არ უპასუხეს კირიონის, ლეონიდეს და ამბროსის მოკითხვის ბარათებს, როგორც ეს კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს 1926 წლისათვის დანიშნული მეორე მსოფლიო კრებისადმი (რომელიც ვერ შედგა) მიმართვიდან ჩანს. ყოველივე ეს ახალისებდა, „კადნიერყოფდა მძულვარებასა და ძმათა ურთიერთზე ამხედრების მოყვარულებს“ ქართული ეკლესიის შიგნით. მეორე მხრივ, ზოგიერთი რუსი სასულიერო პირი არ უშვებდა ხელსაყრელ მომენტს ქართული ეკლესიის უკვე არსებული ავტოკეფალია „სეპარატიზმად“ და „ნაციონალიზმად“ გამოეცხადებინა. ქართველი მღვდელმთავრები იღვწოდნენ, რათა ეკლესია გამოსულიყო შექმნილი მდგომარეობიდან.

რუსულ ეკლესიასთან ურთიერთობის მოგვარებას უპირველესი მნიშვნელობა ჰქონდა. უცხოეთის სხვა ადგილობრივი ეკლესიები ქართულ ეკლესიას განიხილავდნენ არა როგორც უძველეს ეკლესიას, არამედ ვითარცა რუსეთის ეკლესიის ნაწილს, რომელმაც ისარგებლა რევოლუციური მდგომარეობით და დამოუკიდებლობა გამოაცხადა⁵⁰.

ასეთ დროს რუსული ეკლესიის მმართველობაში აღმოჩნდნენ პირები, რომელთაც ქართული ეკლესიის უკვე არსებული ავტოკეფალია კანონიერ აქტად მიიჩნიეს, პატივისცემით მოეკიდნენ ძველი ივერიის ეკლესიის ადგილს მართლმადიდებელთა ოჯახში.

გერმანიასთან II მსოფლიო ომის დროს ქართველი ხალხის მტკიცედ დგომამ რუსეთის გვერდით, ჩანს, საფუძველი მისცა რუსული ეკლესიის ხელმძღვანელობას, ეცნო ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია, მათ გადაწყვიტეს აღედგინათ ძმური ურთიერთობა ქართულ და რუსულ ეკლესიათა შორის. რუსეთის წმიდა სინოდმა თავისი ამ გადაწყვეტილების აღსრულება მიანდო სტავროპოლისა და პიატიგორსკის მთავარეპისკოპოსს ანტონს. იგი 1943 წლის 28 ოქტომბერს ჩამოვიდა თბილისში, ვითარცა ოფიციალური წარმომადგენელი სრულიად რუსეთის პატრიარქ სერგისა, 1943 წლის 28 ოქტომბერს ერთობლივი წირვის შემდეგ ამცნეს მრევლს სიონის ამბიონიდან, რომ რუ-

სეთის ეკლესიამ ოფიციალურად და კანონიერად ცნო საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია და ამის შესახებ აცნობა მსოფლიოს მართლმადიდებელ მღვდელმთავრებს. ეს იყო უდიდესი მოვლენა ქართული ეკლესიის ისტორიაში.

აღსანიშნავია, რომ რუსეთის ეკლესიამ 1943 წელს ცნო არა მხოლოდ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია, მან აგრეთვე ცნო სხვა მნიშვნელოვანი უფლებანი ქართული ეკლესიისა, კერძოდ, აღიარა მისი საპატრიარქო ღირსება და VI ადგილი მსოფლიო ეკლესიის მართლმადიდებლურ დიპტიქში. მაშასადამე, მართლმადიდებელთა ოჯახში რუსეთის ეკლესიამ ქართული ეკლესია და მისი მეთაური დააყენა ისეთი უდიდესი ეკლესიების წინ, როგორებიც არიან სერბეთის, რუმინეთის, ბულგარეთის, ელადის და სხვა ეკლესიები. აღსანიშნავია, რომ ქართული ეკლესიის VI ადგილი მართლმადიდებლურ დიპტიქში ჯერაც არ უცვნია მსოფლიოს მრავალ ეკლესიას და ისინი უფრო უკანა ადგილზე აყენებენ მას.

1943 წელს რუსეთის ეკლესიის მიერ ქართული ეკლესიის საბი უფლებების (ავტოკეფალია, საპატრიარქო ღირსება, ადგილი დიპტიქში) აღიარება გვაფიქრებინებს, რომ ეს მოხდა საბჭოთა სახელმწიფოს ქართველი მეთაურის (იგულისხმება ი. ბ. სტალინი) ნებართვით, რომელმაც სწორედ იმ დროს ცნო რუსეთის ეკლესიის უფლებები, მისცა პატრიარქის არჩევის ნება. რუსეთის ეკლესიამ ცნო ქართული ეკლესიის იურისდიქცია საქართველოს სსრ-ის ტერიტორიაზე, გარდა ამისა, დროებით იურისდიქციაში გადასცა სომხეთის სსრ-ის მართლმადიდებელი მოსახლეობა.

ამის შემდეგ თითქმის კიდევ 50 წელი დასჭირდა იმას, რომ მსოფლიო მართლმადიდებლურ ცენტრებს, კონსტანტინოპოლსა და სხვებს ეცნოთ ქართული ეკლესიის უფლებანი. კერძოდ, 1990 წლის 25 იანვარს კონსტანტინოპოლის მსოფლიო პატრიარქმა გამოსცა სიგელი ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის ცნობის შესახებ, იმავე წლის 3 მარტს კი მანვე გამოსცა განჩინება საქართველოს ეკლესიის საპატრიარქო ღირსების ცნობის შესახებ, აქედან გამომდინარეობდა ეკლესიის მეთაურის (პატრიარქის) ტიტულის ცნობა.

ქართული ეკლესიის ისტორიის მცოდნეთათვის კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს მიერ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის და საპატრიარქოს ღირსების ცნობა უცნაურად გამოიყურება, რადგანაც ქართულ ეკლესიას ავტოკეფალია ისტორიულად საუკუნეთა სიღრმეში ჰქონდა მოპოვებული. საქმე ისაა, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ XX ს-დან წამოაყენა თეორია, რომლის მიხედვითაც ნებისმიერი ადგილობრივი ეკლესია ავტოკეფალიას იღებს მხოლოდ და მხოლოდ კონსტანტინოპოლისაგან, მაშასადამე, ნებისმიერი ეკლესიის დედა ეკლესია უნდა იყოს კონსტანტინოპოლი (ამ შემთხვევაში „დედა ეკლესია“ ეწოდება ისეთ ეკლესიას, რომლის ნიალიდანაც გამოდის ახალი ავტოკეფალური ეკლესია და რომელსაც დედა ეკლესია ანიჭებს ავტოკეფალიას). ამიტომაც, კონსტანტინოპოლი დიდხანს არ ცნობდა ჩეხოსლოვაკიის, ფინეთის, პოლონეთის, ამერიკის მართლმადიდებლური ეკლესიების ავტოკეფალიას. ეს ეკ

ლესიები გამოვიდნენ რუსული ეკლესიის ნიალიდან და მათ ავტოკეფალია XX ს-ის 50-იან წლებში მიანიჭა რუსულმა ეკლესიამ. კონსტანტინოპოლს მიაჩნდა, რომ რუსულ ეკლესიას არ ჰქონდა უფლება, ავტოკეფალია მიენიჭებინა რომელიმე ეკლესიოსათვის, არამედ ეს უფლება მხოლოდ და მხოლოდ კონსტანტინოპოლის ფუნქციაა. ამიტომაც, დაახლოებით 20-30 წლის შემდეგ კონსტანტინოპოლმა კვლავ მიანიჭა ავტოკეფალია ზემოჩამოთვლილ ეკლესიებს (ამერიკის ეკლესიის გამოკლებით). მსოფლიო მართლმადიდებელთა შორის ავტორიტეტის ამაღლებისათვის გამიზნულ კონსტანტინოპოლის ქმედებებს, რუსული და სხვა ეკლესიათა მხრიდან მოჰყვა შესაბამისი რეაქცია 50-60-იან წლებში. ცნობილი კანონისტი, პროფესორი ს. ტროიცკი და სხვები დოკუმენტების მეშვეობით ამტკიცებდნენ, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ისტორიულად არასოდეს გააჩნდა ადმინისტრაციული ზედამხედველობის უფლება მთელი მსოფლიოს ეკლესიათა მიმართ¹. მაგრამ, ფაქტობრივად იმის გამო, რომ XX ს-ის ზემოაღნიშნულ წლებში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო არ ცნობდა ახლად ავტოკეფალიამიღებული ეკლესიების არსებობას და მათ თავისი იურისდიქციის ქვეშ მყოფებად მიიჩნევდა, ცხადია, ამ ახალ ეკლესიებს დიდი დაბრკოლებანი ექმნებოდათ საერთაშორისო ასპარეზზე. ეს უკანასკნელნი იღვწოდნენ, რათა ისინი მიეღოთ მსოფლიო მართლმადიდებლურ ოჯახში ღირსეულ წევრებად. როგორც ითქვა, ეს პრობლემები გადაიჭრა, გარდა ქართული და კიდევ სხვა რამდენიმე ეკლესიის გამოკლებით. ქართული ეკლესიის მიმართ კონსტანტინოპოლს ისეთივე პრეტენზიები ჰქონდა, როგორც სხვა ეკლესიათა მიმართ, კერძოდ, თუ, ვთქვათ, რომელიმე ეკლესიამ თავის ნიაღში შემაჯალი საეკლესიო ერთეული გაათავისუფლა, იგი უნდა შევიდეს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში, ანდა მისი ავტოკეფალია უნდა ცნოს კონსტანტინოპოლმა. თავის თეორიას კონსტანტინოპოლი საფუძვლად უდებდა იმ აზრს, თითქოსდა ყველა ეკლესიას, თავის დროზე, კონსტანტინოპოლმა მიანიჭა ავტოკეფალია (იგულისხმება ე.წ. ახალი ეკლესიები, რომელნიც მოციქულთა მიერ არ იყვნენ დაარსებულნი, ასეთები იყვნენ: რუსეთის, სერბეთის, რუმინეთის, ბულგარეთის, ელადის და სხვა ეკლესიები). მათ მართლაც, თავის დროზე, კონსტანტინოპოლმა უბოძა თავისუფლება. რუს კანონისტებს კონსტანტინოპოლთან თავიანთი კამათის დროს მაგალითად მოჰყავდათ ქართული ეკლესია, რომელიც ოდითგანვე ავტოკეფალური იყო, მაგრამ მას ავტოკეფალია მიანიჭა არა კონსტანტინოპოლის, არამედ ანტიოქიის საპატრიარქომ. აღიარება იმისა, რომ საქართველოს ეკლესიას ანტიოქიამ მიანიჭა ავტოკეფალია, არ ეთანადებოდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში XIX-XX სს-ში ჩამოყალიბებულ ზემოაღნიშნულ თეორიას, ამიტომაც მათთვის მიუღებელი იყო. ეს ნარმოადგენდა ერთ-ერთ უმთავრეს მიზეზს იმისა, რომ კონსტანტინოპოლს დიდხანს არ სურდა ცნობა ქართული ეკლესიის ძველი ავტოკეფალიისა. თავისი უარის საბაზად კი იყენებდა აზრს იმის შესახებ, რომ, საეკლესიო კანონების თანახმად, არ შეიძლება ერთ სახელმწიფოში ერთდროულად ორი მართლმადიდებელი ეკლესიის არსე-

ბობა, ე.ი. საბჭოთა კავშირში ერთდროულად ორი (რუსეთის და საქართველოს) მართლმადიდებლური ეკლესიის აღიარებით თითქოსდა დაირღვეოდა საეკლესიო კანონები. უარის საბაზად, აგრეთვე გამოიყენებოდა ის, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსათვის უცნობი იყო ისტორიული დოკუმენტები, რომლითაც დასტურდებოდა ქართული ეკლესიის ძველი ავტოკეფალია.

ასეთი ურთულესი საერთაშორისო საეკლესიო ვითარების მოგვარება შეძლო საქართველოს უწმინდესმა კათალიკოს-პატრიარქმა ილია II-მ ძალზე დახვეწილი დიპლომატიური ხელოვნებით, უაღრესად დაძაბული შრომის შედეგად. მან გამარჯვებით დააგვირგვინა ჯერ კიდევ XIX ს-ის ბოლოს ქართულ ეკლესიაში დანყბული ავტოკეფალური მოძრაობა. მიაღწია იმას, რომ კონსტანტინოპოლმა ცნო ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობა (ჯერ კიდევ საბჭოთა კავშირის არსებობის დროს), რითაც საბოლოოდ ამოიწურა სადავო საკითხი.

სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა, მისმა უწმინდესობამ და უნეტარესობამ ილია II-მ სასულიერო განათლება მიიღო მოსკოვის სასულიერო სემინარიისა (დაასრულა 1956 წ.) და აკადემიაში (დაასრულა 1960 წელს), 1957 წლის 16 აპრილს სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ მელქისედეკის ლოცვა-კურთხევით თბილისის ალექსანდრე ნეველის ტაძარში აღიკვეცა ბერად და ეწოდა სახელად ილია, ორი დღის შემდეგ იგი სიონის საპატრიარქო ტაძარში იეროდიაკვნად აკურთხა კათალიკოს-პატრიარქმა მელქისედეკმა, ორი წლის შემდეგ 1959 წლის 10 მაისს, მოსკოვის სასულიერო აკადემიის სტუდენტობისას მღვდელ-მონაზვნად აკურთხა რუსეთის პატრიარქმა სერგიმ, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის მელქისედეკის წერილობითი თხოვნის საფუძველზე. აკადემიაში მიენიჭა ღვთისმეტყველის კანდიდატის ხარისხი შრომისათვის „ათონის ივერთა მონასტრის ისტორია“. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ უწმინდესმა პატრიარქმა ეფრემ II-მ განამწესა ღვთისმსახურად ბათუმის საკათედრო ტაძარში, 1960 წლის 19 დეკემბერს მიენიჭა ილუმენის, 1961 წლის 16 სექტემბერს არქიმანდრიტის ხარისხი, 1963 წელს კათალიკოს-პატრიარქ ეფრემ II-ისა და მღვდელმთავართა ხელდასხმით აყვანილ იქნა ეპისკოპოსის პატივში, სამართველოდ გადაეცა ბათუმ-შემოქმედის ეპარქია, დაინიშნა პატრიარქის ქორეპისკოპოსად, 1967 წელს გადაყვანილ იქნა ცხუმ-აფხაზეთის ეპარქიის მმართველად, 1969 წელს მიენიჭა მიტროპოლიტის ხარისხი, ამავე დროს, 1963-1972 წლებში გახლდათ პირველი რექტორი მცხეთის სასულიერო სემინარიისა, 1977 წლის 23 დეკემბერს საქართველოს მეთორმეტე საეკლესიო კრებამ ქართული ეკლესიის ნინაშე დამსახურებისათვის აირჩია სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქად (25.XII – ინტრონიზაცია). მისი საპატრიარქო მოღვაწეობის სრულ აღწერას მომავალში მიეძღვნება ვრცელი მონოგრაფიები და გამოკვლევები, მაგრამ, როგორც ითქვა, ერთ-ერთ უმთავრეს მიღწევას მისი უწმინდესობის მოღვაწეობისა წარმოადგენს თითქმის ერთსაუკუნოვანი ქართული ავტოკეფალური მოძრაობის წარმატებით დაგვირგვინება. აქვე, ალბათ,

შესაძლებელია იმის თქმაც, რომ სწორედ მისი უწმინდესობის ღვანლით ქართველ და წმიდა სინოდის გადაწყვეტილებით სხვადასხვა წელს კანონიზებულ იქნენ წმიდანებად – წმიდა ილია მართალი (ხსენება 2 აგვისტოს), ღირსი მღვდელ-მონაზონი ალექსი (შუშანია, ხსენება 18 (31) იანვარს), წმიდა ამბროსი აღმსარებელი (ხსენება 16 (29) მარტს), ღირსნი ზაბულონი და სოსანა (ხს. 2 ივნისს), წმიდა მღვდელმონამე ნაზარი კრებულთ (მღვდელი გერმანე ჯაჯანიძე, მღვდელი იეროთეოს ნიკოლაძე, მღვდელი სიმონ მჭედლიძე, დიაკონი ბესარიონ კუხიანიძე), დახვრეტილნი 1924 წელს ათეისტთა მიერ (ხსენება 14 (27) აგვისტო), წმიდა მღვდელმთავრები ალექსანდრე ოქროპირიძე (ხს. 9 ნოემბერს) და გაბრიელი (ქიქოძე, ხს. 13 (26) დეკემბერს), წმიდა მღვდელმონამე გრიგოლი (ფერაძე, ხს. 6 დეკემბერი), აჭარაში თურქთაგან XVIII ს-ში წამებული მამანი და დედანი (ხს. სულთმოფენობას). ლაზარეს შაბათს დადგინდა დღესასწაული „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“.

ქართული ეკლესიის ზემოაღნიშნული მდგომარეობა, როცა უძველეს და ღირსეულ საქართველოს სამოციქულო ეკლესიას საერთაშორისო ასპარეზზე არ აყენებდნენ ავტოკეფალურ ეკლესიათა რიგში, უფრო მეტიც, ზოგჯერ ავტონომიურ ეკლესიათა შორისაც კი მოიხსენიებდნენ, ინვევდა მრავალ უხერხულობასა და დაძაბულობას. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანდა საერთაშორისო შეხვედრებისას, მართლმადიდებელ ეკლესიათა თათბირების დროს. ამ დროს ეკლესიათა მეთაურები, მღვდელმთავრები და სამღვდლოება, როგორც წირვა-ლოცვების, ისე შეხვედრების დროს დგებოდნენ, ან ისხდნენ დიპტიქის წესის შესაბამისად. ქართული ეკლესიის წარმომადგენელს ეკუთვნოდა მისთვის კანონიერი მეექვსე ადგილი, მაგრამ მისი ადგილის განსაზღვრა სადავო ხდებოდა, ზოგჯერ უხერხულიც კი. მის უწმინდესობას ილია II-ს 1963 წელს კუნძულ როდოსზე (საბერძნეთი) კამათი ჰქონდა მსოფლიო პატრიარქსა და სხვა მართლმადიდებელ ეკლესიათა წარმომადგენლებთან საქართველოს ეკლესიის სტატუსისა და ქართული ეკლესიის მამამთავრის ტიტულის შესახებ, საკითხი მწვავედ იდგა, ამიტომაც აღსაყდრების შემდეგ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში ოფიციალური ვიზიტისას 1979 წლის მაისში წმიდა სინოდის წინაშე ილია II-მ დააყენა სამი საკითხი: აღიარებული ყოფილიყო საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია, აღიარებული ყოფილიყო მისი მეთაურის პატრიარქის ტიტული, მიკუთვნებოდა ქართულ ეკლესიას კუთვნილი VI ადგილი მართლმადიდებლურ დიპტიქში. „ჩემი აზრით, – განაცხადა ილია II-მ, – კონსტანტინოპოლის მსოფლიო საპატრიარქომ არ უნდა დაუშვას, რომ უძველესი ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია დააყენოს ახალი ეკლესიების გვერდით, ჩვენ გვინდა აღვადგინოთ წინანდელი მდგომარეობა, რომელიც სამწუხაროდ დავკარგეთ 1811 წელს.“

კონსტანტინოპოლის ეკლესიამ ისტორიული დოკუმენტები მოითხოვა საამისოდ. ქალკედონის მიტროპოლიტმა მელიტონმა განაცხადა: „ჩვენი ეკლესიის სინოდი ამ საკითხს დადებითად გადაჭრის, მხოლოდ ჩვენ გვჭირდება დასაბუთებული ისტორიული

მასალები საქართველოს ეკლესიის შესახებ, რომ ეს საკითხები გადაიჭრას უმოკლეს ხანში⁴². უწმიდესი საქართველოში ჩამოსვლის შემდგომ წლების მანძილზე მუშაობდა ქართული ეკლესიის ისტორიული საბუთების მოსაპოვებლად, დაგვავალა ჩვენ, ნში-და სინოდის წევრებს, ქართველ მეცნიერებს, მოღვაწეებს, მუშაკებს, ყველას, ვისაც კი შეეხება ჰქონდა აღნიშნულ საკითხთან, წვლილი შეეტანა ამ საკითხში. შეიკრიბა დოკუმენტები, ითარგმნა უცხო ენაზე. 1982 წლის 3 ივლისს მისმა უწმინდესობამ ოფიციალური წერილებით მიმართა ყველა მართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაურს წმიდა სინოდის სახელით, მათში გადმოცემული იყო ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია დოკუმენტების დართვით, რომლიდანაც აშკარა იყო ქართული ეკლესიის უძველესი ავტოკეფალია, მისი მეთაურის საპატრიარქო ტიტული და VI ადგილი დიპტიქში. 1987 წელს საქართველოს ეკლესიას ეწვია კონსტანტინოპოლის მსოფლიო პატრიარქი დიმიტრიოს I. მას და კონსტანტინოპოლის ეკლესიის დელეგაციას აღნიშნულ საკითხებზე რამდენჯერმე შეეხვდით წმიდა სინოდის წევრები. გადანყდა, რომ უმოკლეს დროში გადანყვეტილიყო ქართული ეკლესიის საკითხი. მართლაც, მალე, 1988 წლის თებერვალში, ჩვენს ეკლესიას ეწვია კონსტანტინოპოლის წარმომადგენლობითი დელეგაცია მიტროპოლიტ ქრიზოსტომოსის მეთაურობით. მიტროპოლიტმა ქრიზოსტომოსმა განაცხადა, რომ დოკუმენტებზე მუშაობა კვლავაც გაგრძელდებოდა და ისინი უფრო დაიხვეწებოდა სამომავლოდ. იგი მიტროპოლიტ დამასკინოსთან ერთად კვლავ ეწვია საქართველოს, ტექსტის სრულყოფა გაგრძელდა. 1990 წლის 7 იანვარს, შობის დღესასწაულზე, კვლავ ჩამობრძანებულმა მიტროპოლიტმა ქრიზოსტომოსმა წირვის შემდეგ სიონის მრევლს ამცნო, რომ მსოფლიო საპატრიარქომ აღიარა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია და მისი მეთაურის საპატრიარქო ტიტული. შეხვედრისას საბოლოო ვარიანტი კვლავ შესწორდა და დაიხვეწა. ტექსტის მისაღებად სტამბოლში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში ჩაბრძანდა უწმიდესი პატრიარქი ილია II წმიდა სინოდის წევრებთან ერთად. 1990 წლის 4 მარტს, მართლმადიდებლობის დღესასწაულზე, ქართულმა ეკლესიამ მიიღო მისთვის სასურველი ორი სიგელი. ერთი ადასტურებდა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიას, მეორე – მისი მეთაურის პატრიარქის ტიტულს. ავტორს ბედნიერება ჰქონდა მისი უწმიდესობის ლოცვა-კურთხევით, საქართველოს წმიდა სინოდის საგანგებო კრებაზე წაეკითხა „საქართველოს უწმიდესი მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის ცნობისა და მტკიცების სიგელი“ უწმიდესის თბილისში ჩამობრძანების შემდეგ. სიგელში, კერძოდ, ნათქვამია: „დიმიტრიოსი, ნყალობითა ღვთისაითა მთავარეპისკოპოსი კონსტანტინოპოლისა, ახლისა რომისა და მსოფლიო პატრიარქი... კავკასიის კურთხეულ მინაზე, ამჟამად საქართველოს რესპუბლიკის საზღვრებში შემავალი წმიდა და მართლმადიდებელი ეკლესია, რომელმაც უძველესი დროიდან მიიღო თვითმმართველი და თავისუფალი განმგებლობა და შესაბამისად საეკლესიო მმართველობითი ორგანიზაციაც... მიმართავს ყოველი ხელსაყრელი შემთხვევისას ჩვენს ეკუმენურ საპატრიარქო ტახტს და ითხოვს

კურთხევასა და მტკიცებას თავისი თვითმმართველობითი სტრუქტურისა... ჩვენი უმდაბლესობა და ჩვენი კურთხეული მიტროპოლიტები... განიმსჭვალა აზრით... ცნოს და დაამტკიცოს საქართველოს წმიდა ეკლესიის ავტოკეფალია და დამოუკიდებელი სტრუქტურა... სინოდის გადანყვეტილებითა და სულწმიდით განათლებულნი ვაცხადებთ საქართველოს უწმიდეს ეკლესიას იმავე თვითმმართველი სტრუქტურითა და ორგანიზაციით, რაც უძველესი დროიდან გააჩნდა და რაც დამონმებულია აგრეთვე ბალსამონის მიერ, რომელიც წერს „...ამბობენ რომ დღესა მათ შინა უწმიდესისა პატრიარქისა ღვთაებრივი ქალაქისა დიდისა ანტიოქიისა უფალი პეტრესი, გამოტანილ იქნა სინოდური დადგენილება, რომ იქმნეს თავისუფალი და ავტოკეფალური ეკლესია ივერიისა“, მივიჩნევთ, რომ იგი არის ძმურ მართლმადიდებელ ეკლესიათა პლეადაში და ვადასტურებთ აგრეთვე იმას, რომ იგი სახელდებულია; როგორც „წმიდა ავტოკეფალური ეკლესია სრულიად საქართველოსა“... შეუბღალავად დაიცავს მართლმადიდებლურ სარწმუნოებასა და ღვთისმოსაობას და ამასთანავე მართლმადიდებელი ეკლესიის საღმრთო და წმიდა კანონებსა და წესებს. რიგის მიხედვით მოიხსენიებს წმიდა დიპტიქში სახელს ყოველი მსოფლიო პატრიარქისა და სხვა უწმიდეს პატრიარქთა და წმიდა მართლმადიდებელი ავტოკეფალური ეკლესიების უნეტარეს გამგებელთა, რაც შეეხება წმიდა მირონის საკითხს, დაცული იქნება ამასთან დაკავშირებით დადგენილი საეკლესიო წესი... წელსა 1990, თვესა იანვარსა (25)“.

მეორე სიგელი ქართული ეკლესიის საპატრიარქო ღირსების აღიარებას შეეხება: „საქართველოს უწმიდესი ეკლესიის მეთაურისათვის საპატრიარქო ტიტულის ცნობის და ბოძების საპატრიარქო სინოდური განჩინება“. დიმიტრიოსი, წყალობითა ღმრთისათა მთავარეპისკოპოსი კონსტანტინოპოლისა ახლისა რომისა და მსოფლიო პატრიარქი... საქართველოს უწმიდესი ეკლესია პატივდებული იქნება საპატრიარქო ღირსებითა და ადგილით, როგორც ადრიდანვე იხსენიებოდა უძველეს ქრონიკებსა და სხვა საეკლესიო წყაროებში მისი ტიტული – „მთავარეპისკოპოსი მცხეთა-თბილისისა და კათალიკოს-პატრიარქი სრულიად საქართველოსა“, ასევე იხსენიებოდეს ამიერიდანაც მართლმადიდებლურ საღმრთო და წმიდა განგებებში...“

სამწუხაროდ, ამ დროისათვის არ იქნა განხილული ქართული ეკლესიის ადგილის საკითხი მართლმადიდებლურ დიპტიქში. დიპტიქის საკითხი არის ურთულესი და ეხება ეკლესიათა ღირსებას. მაგალითად, სერბეთის, რუმინეთისა და ბულგარეთის ეკლესიებს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს მიერ ადრე მიენიჭა ავტოკეფალია და საპატრიარქო ღირსება, ამიტომაც კონსტანტინოპოლის დიპტიქში ისინი იხსენიებიან საპატრიარქო ეკლესიათა რიგში რუსეთის ეკლესიის შემდეგ, შესაბამისად, VI, VII და VIII ადგილებზე. რადგანაც ქართული ეკლესიის უფლება შემდგომში იქნა ცნობილი, იგი უნდა ჩადგეს მათ უკან, ე.ი. IX ადგილზე, რაც, ცხადია, მიუღებელია ჩვენთვის. ასე რომ, საკითხი სადავოა. ამ საკითხის გადაჭრას საეკლესიო საბუთების მეშვეობით ცდილობენ მსოფლიოს ეკლესიები. მსოფლიო მართლმადიდებელი ეკლესიე-

ბი ემზადებიან ახალი მსოფლიო საეკლესიო კრების ჩასატარებლად. ცნობილია, რომ ბოლო მსოფლიო კრება ჩატარდა ათასზე მეტი წლის წინ. ამის შემდეგ მსოფლიო მართლმადიდებლობას დაუგროვდა მრავალი საკითხი, რომლის გადაჭრაცაა საჭირო. გადაწყდა – მსოფლიო კრების წინ ჩატარდეს წინა მოსამზადებელი თათბირები. უკვე ჩატარდა რამდენიმე თათბირი, მათზე გადაწყდა, რომ მომავალი მსოფლიო კრების დღის წესრიგში შეიტანონ სულ 10 საკითხი, მათ შორის ისეთებისა, როგორცაა დიპტიქის, ავტოკეფალიის, დიასპორის და სხვა საკითხები. მსოფლიო მართლმადიდებლურ ეკლესიებს სურთ, კრებამდე განიხილონ და შეისწავლონ ყველა საკითხი, მიაღწიონ სრულ თანხმობას, რადგან თუკი შეუთანხმებელ საკითხებს გაიტანენ მსოფლიო კრებაზე განსახილველად, შეიძლება ამან გამოიწვიოს კამათი და უთანხმოება, მაშინ მსოფლიო კრება იქცევა არა ერთობის, არამედ განყოფის კრებად, რაც დაუშვებელია. აქედან გამომდინარე, დიპტიქის საკითხი, რომელიც დაუდგენელია ქართული ეკლესიის მიმართ, წარმოადგენს მსოფლიო ეკლესიათა შესწავლის ობიექტს. ამ საკითხზე თავიანთი აზრი გამოთქვას რუსეთის, ელადის, კონსტანტინოპოლის და სხვა ეკლესიებმა თავიანთ „თემებში დიპტიქის შესახებ“. მათზე დაყრდნობითა და სხვა წყაროების მონაცემების გამოყენებით, ჩემ მიერ მომზადებული თემა „მართლმადიდებლურ დიპტიქში ქართული ეკლესიის ადგილის შესახებ“ გამოქვეყნებულია – ქვემდებარე ნაშრომის II ტომში.

ეროვნული სახელმწიფოსა და ეროვნული ეკლესიის ურთიერთობა

უფალი ღმერთის უმოწყალესი მადლით, კვლავ აღდგა საქართველოს სახელმწიფოებრიობა, ქართველმა ერმა და საქართველოს მოსახლეობამ შექმნა თავისი დამოუკიდებელი სახელმწიფო, რისთვისაც მარად ლოცულობდნენ ჩვენი წმიდა მამები და პატრიარქები. როგორი უნდა იყოს ეროვნული ეკლესიისა და ეროვნული სახელმწიფოს ურთიერთობა?

კირიონ კათალიკოსმა ადრევე განაცხადა, ბოლშევიკათების ბატონობის დასაწყისისას – „გაუზვიადებლად ვამბობ, რომ ის ყოველად შეუფერებელი ექსპერიმენტები, რომელსაც ამ უკანასკნელ წლებში ახდენენ ქართველი ერის ზურგზე, აუცილებლად მიიყვანს მას ფიზიკურად გადაშენების და სულიერი გავლეურების და გახრწნის კარამდე“. გავიდა ბოლშევიკათების ხელისუფლების ბატონობის უმძიმესი 70 წელი. ღვთის შეწევნით ერი გადაურჩა ფიზიკურად გადაშენებას, მაგრამ „სულიერ გავლეურებას და სულიერ გახრწნას“, ჩანს, თავი ვერ აარიდა. ეს გამოჩნდა სამოქალაქო ომისას, 1992-1993 წლებში, როცა საქართველომ დროებით დაკარგა ძირძველი მინა-წყალი აფხაზეთსა და სხვაგან. ეს ჩანს, აგრეთვე, მისი მაცოცხლებელი სულის – ეკლესიისადმი დამოკიდებულებაშიც. ის გარემოებაც, რომელშიც ჩააყენეს ჩვენი წმიდა ეკლესია კომუნისტებმა, ფაქტობრივად, არ შეცვლილა. ეკლესია მათი ბატონობიდან გამოვიდა ეკონომიკურად გაჩანაგებული, უსახსრო, ყოველგვარი მუდმივი საარსებო წყაროს გარეშე. ლაპარაკიც ზედმეტია იმის შესახებ, რომ ღვთისმსახურს არა აქვს ხელფასი, პენსია, არ ეძლევა საცხოვრებელი ფართობი და არა აქვს საზოგადოებაში ის ღირსეული ადგილი, რომელიც ტრადიციულია მისთვის. ღვთისმსახურთა მსგავსი მდგომარეობის გამო სულიერად შეძრული წმიდა ილია მართალი ადრევე ღალადებდა:

„ჩვენს ერს მღვდელი არა ჰყავს, ის მღვდლები, რომელნიც არიან, იმისთანა ყოფაში არიან, რომ მარტო ლუკმა პურის ძებნაში აღამებენ თავიანთ დღესა და ერის სასულიერო საქმისათვის ველარ იცლიან“⁶³.

შეიძლება ვინმემ თქვას, რომ ილიას დროს საქართველოში სამღვდლოება საკმაოდ იყო. ცხადია, იყვნენ და გაცილებით უფრო მეტი რაოდენობისა, ვიდრე დღეს არის. მათი მატერიალური მდგომარეობაც ახლანდელზე უმჯობესი იყო, მაგრამ როცა წმიდა ილია ბრძანებს: „ჩვენს ერს მღვდელი არა ჰყავს“, იქვე განმარტავს, რომ მღვდელი თუ თავისი უშუალო მოვალეობისათვის, „ერის სასულიერო საქმისათვის“ ვერ იცლის იმის გამო, რომ „ლუკმა-პურის ძიებაში აღამებს თავის დღეს“, მღვდლად არ ითვლება.

ოსმალთა ხანგრძლივი 500-წლოვანი ბატონობის შემდეგ, როდესაც ბერძენმა ხალხმა თავისი ეროვნული სახელმწიფო აღადგინა, XIX საუკუნეში უპირველეს მიზნად დაისახა, აღედგინა თითოეული მოქალაქის ეროვნული ცნობიერება, ანუ „ბერძნობა“.

რომელიც შეირყა მტრის ბატონობისას. ამისათვის, უპირველეს ყოვლისა, აღადგინეს ნაციონალურ თვისებათა დერიტა – ბერძნული ეკლესია, სახელმწიფომ ბერძნული ეკლესია გამოაცხადა ეროვნულ ეკლესიად, მაშასადამე, სახელმწიფომ თავის თავზე აიღო ბერძნული ეკლესიის ყოველგვარი სოციალურ-ეკონომიკური საკითხის გადაჭრა, სამღვდელეობას დაენიშნა ხელფასი I კატეგორიის სახელმწიფო მოხელეთა თანაბრად. ბიუჯეტმა გაითვალისწინა სახსრები სამღვდელეობის უზრუნველყოფის, ბინების, პენსიებისათვის, სხვა საჭიროებისათვის. მხოლოდ ერთი საქმე დაეკისრა სამღვდელეობას – თავისი სულიერი მოვალეობის შესრულება – ახალი თაობის აღზრდა, ერის ზნეობრივი გაჯანსაღება.

ჩვენი ეკლესიის წმიდანებს პქონდათ შეხედულება იმის შესახებ, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ. წმიდანის ყოველი სიტყვა ჩვენთვის წმიდაა და მათი აღსრულება მხოლოდ სიკეთის მომტანი. წმიდა ალექსი (შუშანია) საქართველოს სიღრმეში, პროვინციაში მოღვაწეობდა, ხალხის შუაგულში ტრიალებდა, მისი მაშინდელი ნუსხილი კარგად ეთანხმებოდა ჩვენს დღევანდელს. იგი წერდა: „დღეს დაგვიდგა საჭირობოროტო საქმე სახელმწიფოსაგან გამოყოფისა და სამღვდელეობას მოუსპეს საერთო ჯამიდან ლუკმა და ამბობენ: მორწმუნეთა ოჯახმა არჩინოსო. საკვირველია სწორედ, რომ სამღვდელეობა, რომელიც ერის რწმენას ემსახურება, უნაწილოდ ყვეს ერის საზიარო ხაზინიდან, რომელიც შეადგენს არა ვისიმე კუთვნილებას, არამედ ქონებას იმ ერისას, რომელთა რიცხვში ცხრა-მეთედს მორწმუნეთა ოჯახი შეადგენს და ამათგან გადასახადის ნაოფლარით დაუნჯებული ხაზინა, განა მწარე უსამართლობა არ არის, რომ იმავე ოჯახთა რწმენას არ მოხმარდეს... რა დააშავა მღვდელმა, რომ გამოდევნეთ ერის ქონებისაგან?“⁶⁴.

წმიდა ალექსი ბერის მოსაზრება, ფაქტობრივად, გახლავთ გაგრძელება ილია მართლის ნუსხილისა.

ეკლესიისადმი ჩვენი სახელმწიფოს დამოკიდებულების ისტორია მეორდება. ცნობილია, რომ I მსოფლიო ომში დამარცხების შემდეგ რუსეთის იმპერია დაიშალა, საქართველომ ამის გამო მისთვის მოულოდნელად მოიპოვა დამოუკიდებლობა, ხელისუფლების სათავეში აღმოჩნდნენ სოციალისტ-მენშევიკები, ესე იგი ის პარტია, რომელიც წლების მანძილზე იღვწოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის წინააღმდეგ. „დამოუკიდებელი საქართველოს მესვეურნი ათეისტური მსოფლმხედველობისანი აღმოჩნდნენ. მათ ეკლესია – ქართველი ხალხის სულიერი ძლიერების სიმბოლო – სახელმწიფოსაგან გამოჰყვეს, სკოლა ეკლესიისაგან და რა სავალალო შედეგებიც აქედან მივიღეთ, ეს დღეს ყველასათვის ცნობილია“, – წერს ს. ვარდოსანიძე⁶⁵.

ჩვენი ეკლესიის უდიდესი მოღვაწის, შემდგომში კათალიკოს-პატრიარქ ლეონიდეს აზრით, ეს გადანყვეტილება არასწორი იყო. ამის დასასაბუთებლად ლეონიდეს მოჰყავდა შემდეგი არგუმენტები: 1. რელიგიური გრძნობა ადამიანისათვის ისევე აუცილებელია, როგორც სხვა გრძნობები. სახელმწიფო ვალდებულია, იზრუნოს ამ გრძნო-

ბის დაკმაყოფილებისათვის; 2. წარმოუდგენელია ერის განვითარება რელიგიური რწმენის გარეშე, ქართველი ერის განვითარება ქრისტიანობის გარეშე, რადგან სწორედ ქრისტიანობამ გადაარჩინა იგი, მისი კულტურა, ქრისტიანობამ შეუნარჩუნა მას ეროვნული სახე; 3. ადამიანები ვერ იქნებიან მორალურად წმიდანნი, თუ მათი სამოქმედო რიტუალები: ქორწინება, დაბადება და სხვა საეკლესიო წესებით არ იქნება ნაკურთხი. კათალიკოს-პატრიარქი ლეონიდე წერდა:

„ეკლესიის განადგურებით, ვერც კულტურულად მოიგებს ჩვენი სახელმწიფო, ის სოციალიზმი, რომლითაც ქვეყნის გაბედნიერებას ლამობენ, მმართველ პარტიას ჯერ ვერ დაუმყარებია ჩვენში, სხვა ღირებულება კი, რომელსაც ქრისტიანობის მაგივრობა შეეძლოს ჩვენი ხალხისათვის, ვერც მორალური და ვერც გონებრივი მას ვერ შეუქმნია“ (ლეონიდეს პირადი არქივი, ცენტრარქივი).

1918-21 წლებში დემოკრატიული საქართველოს მესვეურებს მსოფლიოში ყველაზე უფრო დიდ სოციალისტებად წარმოედგინათ თავიანთი თავი. როგორც ჩანს, ამჟამად ჩვენშიც ცდილობენ მსოფლიოში ყველაზე დემოკრატიული საზოგადოების შექმნას. წარმოდგენა ისეთია, თითქოსდა დემოკრატიულ ქვეყნებში სახელმწიფო აღარ ზრუნავს ეროვნული ეკლესიისათვის და მას არ უნყობს ხელს, სინამდვილეში კი მსოფლიოს ყველაზე უფრო დემოკრატიულ ქვეყნებში არსებობენ სახელმწიფო ეკლესიები. სამღვდელოება და საეკლესიო დანესებულებანი, რომლებიც სახელმწიფოსაგან იღებენ ხელფასს, თანხებს. ეკლესია არ არის გამოყოფილი ახალგაზრდობისა და მოსახლეობის სულიერი აღზრდის საქმისგან, ე. ი. სასკოლო სისტემიდან, არ არის აკრძალული სკოლებში სასულიერო ხასიათის საგნების შესწავლა და სხვა. ესე იგი ყველაზე დემოკრატიულ ქვეყნებში ეკლესიისა და სახელმწიფოს ურთიერთობა სწორედ ისეა დაყენებული, როგორსაც ითხოვდნენ წმიდა ილია მართალი, ალექსი შუშანია, კათალიკოს-პატრიარქი ლეონიდე და სხვა მამები. მაგალითად, დიდ ბრიტანეთში არის ორი სახელმწიფო ეკლესია: ინგლისში ანგლიკანური ეკლესია, ხოლო შოტლანდიაში – პრესვიტერიანული. ანგლიკანური ეკლესიის სამღვდელოების დიდი ნაწილი ლორდთა პალატის წევრია. სამღვდელოება უზრუნველყოფილია სახელმწიფოს მიერ, სახელმწიფოსაგან იღებს ხელფასებს, პენსიებს, სოცდახმარებას, საეკლესიო გასაჯალ თანხებს ანაზღაურებს სახელმწიფო. ასევეა შეეციაში, სადაც სახელმწიფო ეკლესიის სტატუსი აქვს ევანგელიკურ-ლუთერანულს, იტალიაში სახელმწიფო ეკლესია კათოლიკურია, თუმცა კი ქვეყანაში სინდისის თავისუფლებაა გამოცხადებული. ასევეა ირლანდიაში, აქ ეკლესია აკონტროლებს განათლებისა და ჯანმრთელობის დაცვის სექტორებს, ასევეა ბელგიაში, საბერძნეთში, ავსტრიაში, პორტუგალიაში, გერმანიაში, დანიაში, ისლანდიაში, ნორვეგიაში, ფინეთში, ესპანეთში, ყველგან არსებობს სახელმწიფო ეკლესია – მისგან გამომდინარე ყველა შედეგით. მსოფლიოს სახელმწიფოთა უმრავლესობის კონსტიტუციაში შეტანილია მუხლი სახელმწიფო ეკლესიის შესახებ. მათ „ეროვნულ“, ან „სახალხო“ ეკლესიებს უწოდებენ.

დღესდღეობით, როგორც აღინიშნა, ჩვენი სამღვდელობა ყოველდღიურ ზრუნვა-სა და ჯაფაშია, რომ როგორმე მოიპოვოს საარსებო სახსარი ოჯახის გამოსაკვებად, ქველი საქმის აღსასრულებლად, სხვათა დასახმარებლად, საქვეყნო ვალის მოსახდე-ლად. ამ სახსრებს კი თავისი პირადი შრომით მოიპოვებს – ნათლობითა და სხვა წესე-ბის შესრულებით. საბედნიეროდ, მიუხედავად ასეთი ჯაფისა, ჩვენს სამღვდელოებას კიდევ ყოფნის ენერგია, რომ აქტიური მონაწილეობა მიიღოს მრევლის სულიერი აღ-ზრდისა და უცხო სექტების სანინაალმდეგო ღვაწლში. ქართული ეკლესია საქართვე-ლოში სხვა რელიგიებსა და სექტებთან შედარებით არათანაბარ პირობებშია ჩაყენე-ბული. ყველა უცხო რელიგიას, რომელიც არ უნდა იყოს იგი, დიდი მხარდაჭერა და დაფინანსება აქვს უცხოეთის სასულიერო ცენტრებიდან, უცხო სახელმწიფოებიდან ისინი იღებენ სახსრებს, საუკეთესოდ ნაბეჭდ იაფ ლიტერატურას, დახმარებას. მაშინ, როცა ჩვენი სამღვდელოება და ეკლესიები მხოლოდ საქართველოს გაღატაკებული მრევლის მომსახურებით არსებობენ. ჩვენს მრევლსა და ქართულ ეკლესიას XIX ს-ში 150 მილიონი ოქროს მანეთი ქონება და ნახევარ მილიონამდე ჰექტარი მიწა ჩამოარ-თვეს. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ აღდგენილი ქართული სახელმწიფო აღადგენს თა-ვის სულიერ საფუძველს – საქართველოს ეკლესიას. ვლოცულობთ, რათა აღდგეს ჩვენი ერისა და საქართველოს წმიდა ეკლესიის სულიერი კავშირი ისეთივე სახით, როგო-რითაც იყო წინა საუკუნეებში საქართველოს თავისუფლების დროს. ამინ.

თბილისი

22.10.1997 წ.

P.S. საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდმა და პარლამენტმა 2002 წლის 14 ოქ-ტომბერს სვეტიცხოვლის წმიდა ტაძარში დაამტკიცეს უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ისა და საქართველოს პრე-ზიდენტის მიერ ხელმოწერილი „კონსტიტუციური შეთანხმება საქართველოს სახელ-მწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალურ მართლმადიდებელ ეკლესი-ას შორის“, რაც დიდ იმედებს აღძრავს. უფალმა ღმერთმა ინებოს აღორძინება ჩვენი ქვეყნისა და ეკლესიისა, ამინ.

თავი IV

**საქართველოს ეკლესიის
ისტორიის პერიოდიზაცია**

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პერიოდიზაცია

ქრისტიანული ეკლესიის ისტორია, როგორც დისციპლინა, შეისწავლის საეკლესიო ცხოვრებას წარსულში და გადმოგვცემს მას ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით. საქართველოს ეკლესია წარმოადგენს მსოფლიო (საყოველთაო) ეკლესიის განუყოფელ ნაწილს, ამიტომაც მისი ისტორია მსოფლიო ეკლესიის ისტორიისაგან მოუნყვებლად განიხილება. IV საუკუნეში ეპისკოპოსმა ევსევი კესარიელმა იმ დროისათვის ახალი მეცნიერების საგანი განსაზღვრა და მას „ეკლესიის ისტორია“ უწოდა. ეკლესია წარმოადგენს მთელ დედამიწაზე მცხოვრებ ქრისტიანთა ერთობას, რომელიც განიხილება როგორც სულიერი სხეული, რომლის თავიც ქრისტეა და ერთი სულით სულდგმულობს: „ერთი სხეული და ერთი სული, ერთი უფალი, ერთი – რწმენა, ერთი ნათლობა, ერთი – ღმერთი და მამა ყოველთა“ (ეფეს. 4, 4-6), ამიტომაც ეკლესიის განყოფა და ნაწილებად დაშლა არ შეიძლება (მისგან გამოყოფა მხოლოდ მწვალებლებს შეუძლიათ).

სხვადასხვა ადგილობრივი ეკლესიის არსებობა, როგორცაა კონსტანტინოპოლის, ალექსანდრიის, იერუსალიმის, საქართველოსა და სხვებისა, არ არღვევს ეკლესიის ერთობას, რადგანაც ისინი ერთი სხეულის – ქრისტეს საყოველთაო ეკლესიის წევრები არიან.

ეკლესიის ისტორიკოსთა განმარტებით, ქრისტიანული ეკლესიის ისტორია საღვთისმეტყველო მეცნიერებათა ჯგუფში შედის, თუმცა მეორე მხრივ, იგი საერო მეცნიერებაცაა, რადგანაც კაცობრიობის ისტორიის შესწავლას ემსახურება. საქართველოს ეკლესიის ისტორიაც ასევე ქართველი ერის ისტორიის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს. ქართული ეკლესია წარსულში მუდამ წარმმართველი ძალა იყო ქართველი ერის სულიერი ცხოვრებისა, წმიდა ილია მართლის (ჭავჭავაძის) თვალსაზრისით: „საქართველოს ეკლესია ყოველთვის თავდადებით ჰმატრონობდა ჩვენს ერს და არასდროს დიდებას ერისას დავინწყებას არ აძლევდა“¹. წმ. ილია განსაკუთრებით აფასებდა ქართველ ღვთისმსახურთა ღვაწლს: „ჩვენმა სამღვდლოებამ კარგად იცოდა, რომ მამული და ეროვნება რჯულთან ერთად შეერთებული, რჯულთან შეხორცთვისებული უძლეველი ხმალი და შეუღწეული ფარია მტრის წინაშე“². „მამული და ეროვნება მიაშველა სამღვდლოებამ რჯულს, რჯული – მამულსა და ეროვნებას და ეგრეთ მომძღაფრებულმა ერმა ეს სამება წაიმძღვარა წინ, ათას ხუთასი წელიწადი ომითა და სისხლის ღვრით გამოიარა და ქართველს ბინაც შეუნახა და ქართველობაცა“.

საერო ისტორიისაგან განსხვავებით, რომელიც ხალხის მინიერ, პოლიტიკურ, კულტურულ განვითარებას ასახავს, ეკლესიის ისტორია ხალხის სულიერი გადარჩენისათვის განუღწეველ ღვაწლს წარმოაჩენს. ეკლესიის ისტორიკოსს ევალება შეკრიბოს საჭირო ფაქტები და ისტორიული მონაცემები, კრიტიკულად შეისწავლოს ისინი, დაადგინოს მათი ნამდვილობა, უკუაგდოს ნაყალბევი, აჩვენოს საეჭვო, ამის შემდეგ კი ყველა მოპოვებული მასალა მკაცრი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით გადმოსცეს.

ღვთისმეტყველება ოთხ დარგად იყოფა: 1. ეგზეგეტიკური, 2. ისტორიული, 3. სისტემატური, 4. პრაქტიკული. ბიბლიური და ეკლესიის ისტორია ღვთისმეტყველების ისტორიულ ნაწილს განეკუთვნება. ისტორიული ღვთისმეტყველების კერძო დისციპლინებია: დოგმატების ისტორია, პატროლოგია, სიმბოლიკა, ქრისტიანული ლიტურატიურის ისტორია, საეკლესიო არქეოლოგია, ღვთისმსახურების ისტორია და ქრისტიანული ხელოვნების ისტორია. მათი მაკავშირებელი ძირითადი სამეცნიერო ღერძია ეკლესიის ისტორია, როგორც ამას მსოფლიო ისტორიის ცნობილი მკვლევარები განმარტავენ.

მსოფლიო ეკლესიის ისტორიას სამ ნაწილად ყოფენ: ძველი, შუა და ახალი. მსოფლიო ეკლესიის ისტორიის ძველ და შუა პერიოდთა შორის საზღვრის ჩვენება სადავოდაა მიჩნეული, ერთნი მიჯნად VI ს-ის დასასრულს, ხოლო მეორენი VII ს-ის დასასრულს მიიჩნევენ, როცა VI მსოფლიო კრებაზე მონოფიზიტებთან კამათი დასრულდა და მსოფლიო ეკლესიას განშორდა მონოფიზიტური თემები (ასეთ დაყოფას ემხრობა პროფ. ბოლოტოვი). პროფ. პოსნოვის აზრით, მიჯნას ძველსა და შუა პერიოდებს შორის წარმოადგენს XI ს. კერძოდ 1054 წელი, როცა გაიყო მსოფლიო ეკლესია, თუმცა მიიჩნევენ, რომ იმდროინდელი ქრისტიანებისათვის ამ მომენტს არ ჰქონია ისეთი მნიშვნელობა, როგორც მან შემდეგში მიიღო (იგულისხმება მსოფლიო მართლმადიდებლობისაგან ე.წ. „კათოლიკეთა“ გასვლა).

შუა და ახალ პერიოდებს შორის საზღვრად მიღებულია 1453 წელს კონსტანტინოპოლის დაცემა, დასავლეთის ეკლესიისათვის ამ პერიოდთა შორის საზღვრად XVI საუკუნეში რეფორმაციითა დაწყებას მიიჩნევენ.

რამდენადაც ცნობილია, საქართველოს ეკლესიის ისტორია პერიოდებად დაყოფილი არ ყოფილა, მიზეზი ამისა უნდა იყოს ის, რომ იგი თითქმის ოცსაუკუნოვან დიდძალ საეკლესიო-ისტორიულ მასალას მოიცავს, ამასთან ქართული ეკლესიის ისტორიის განმაზოგადებელი თხრობა მხოლოდ რამდენიმე ისტორიკოსს აქვს გადმოცემული,³ მაგრამ ისიც პერიოდიზაციის გარეშე.

მსოფლიო ეკლესიის მსგავსად, ქართული ეკლესიის ისტორიაც შეიძლება სამ პერიოდად დაიყოს. ესენია – ძველი, შუა და ახალი. ძველი პერიოდი მოიცავს ხანას პირველი საუკუნიდან ვიდრე XII ს-ის დასაწყისამდე (რუის-ურბნისის კრებამდე, 1103-1105 წწ.), შუა პერიოდი მოიცავს ხანას XII საუკუნიდან მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისამდე, ავტოკეფალიის გაუქმებამდე (1811 წ.). ახალი პერიოდი მოიცავს ხანას მეცხრამეტე საუკუნის 10-იანი წლებიდან ვიდრე დღემდე.

პირველი საუკუნიდან ჩვენი ეკლესიის ისტორიის პერიოდიზაციის დაწყებას თავისი საფუძველი აქვს. ჩვენი ძველი ისტორიკოსები (ეპისკოპოსი ლეონტი მროველი, არსენ ბერი, იოანე საბანის ძე, გიორგი მთანმინდელი, ქართლის ცხოვრების ჩანართების ავტორები და სხვები) მიიჩნევენ, რომ ქრისტიანობა საქართველოში უკვე I–III საუკუნეებიდანაა ცნობილი. წმიდა გიორგი მთანმინდელი ანტიოქიის საპატრიარქო კარ-

ზე აცხადებდა, რომ ქრისტიანობის პირველი მქადაგებლები საქართველოში თვით ქრისტეს მოციქულები: ანდრია პირველწოდებული და სიმონ კანანელი იყვნენ, რუისურბნისის საეკლესიო კრებამ თავის ძეგლისწერაში ეს მომენტი ხაზგასმით წარმოაჩინა. ახალი არქეოლოგიური მონაცემები ფაქტობრივად ამტკიცებენ მეზ საუკუნის ავტორის, იოანე საბანის ძის ცნობას ქართველთა შორის ქრისტიანობის ხუთასწლოვანი არსებობის შესახებ. კერძოდ, არქეოლოგთა მიერ გამოვლენილი სამარხების შესწავლით ირკვევა, რომ ჩვენში ქრისტიანობა მის სახელმწიფო სარწმუნოებად აღიარებამდეც ცნობილი იყო, ამიტომაც II-III სს-ში მიცვალებულების ერთ ნაწილს ქრისტიანული წესით მარხავდნენ.⁴

ქართლის ცხოვრების ჩანართის თანახმად, ანდრია პირველწოდებულმა საქართველოში პირველი საეპისკოპოსო კათედრა ქალაქ ანჟურში დააარსა და მას ეპისკოპოსი და სამღვდლოება დაუდგინა. მ. თამარაშვილის მიერ მოძიებული ცნობის თანახმად, პირველ საუკუნეებში იმპერატორ მაქსიმილიანეს ჯარში ქრისტიანი ქართველი მეომრებიც მსახურობდნენ, რომლებიც კოლხეთში გადასახლეს; ხოლო ლათინი ავტორის ირინეოსის ცნობით, ეპისკოპოსმა პალმოსმა და მისმა მეგობრებმა კოლხი დაში სამოცდაათი ეკლესია ააშენეს. ანტონ კათალიკოსმა პირველ-მეორე საუკუნეებში მცხოვრები ქართველი წმიდანების, ეგრეთ წოდებული წმინდა მესუკაველთა ცხოვრება აღწერა. ისინი წარმოშობით აღმოსავლეთ საქართველოდან (პერეთაღბანეთიდან) ყოფილან, ხოლო მონაშობის გვირგვინი სამხრეთ საქართველოში მიუღიათ. III ს-ში, ქართლის ცხოვრების თანახმად, მეფე რეე მართალს ქრისტიანული სულიკვეთების რეფორმა გაუტარებია, სახელდობრ, კერპებისათვის ყრმათა შეწირვა აუკრძალავს. ბერძნული წყაროების ცნობით, IV საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ 325 წელს ბიჭვინთელი და ტრაპეზუნტელი ეპისკოპოსები პირველ მსოფლიო კრებაში მონაწილეობდნენ. აღნიშნული და სხვა მონაცემები იმის საფუძველს გვაძლევს, რომ ჩვენი ეკლესიის პერიოდიზაცია პირველი საუკუნიდან დავიწყით, ხოლო I-III საუკუნეები ჩვენი ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის ერთ ნაწილად მივიჩნით (შეიძლება მას უძველესი ხანა ვუწოდოთ).

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის შემდგომი ხანა IV საუკუნის 20-30-იანი წლებიდან იწყება, როდესაც წმიდა ნინოს ქადაგებათა შედეგად მოციქულთასწორმა მეფე-დედოფალმა მირიანმა და ნანამ ქრისტიანობა საქართველოში სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოაცხადეს. ამ ხანებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო საქართველოს ეკლესია ორგანიზაციულადაც.

IV-V სს-ში ქართული ეკლესია გაძლიერდა, განმტკიცდა. ქართულ ენაზე ითარგმნა წმიდა წერილი, ხოლო V ს-ში, ვახტანგ გორგასლის დროს, ჩამოყალიბდა საქართველოს საკათალიკოსო. იგი მოიცავდა თანამედროვე საქართველოს თითქმის მთელ ტერიტორიას, რადგანაც ამ მეფის წყალობით საქართველოს საკათალიკოსოს იურისდიქციის საზღვრები ქართლის სამეფოს სახელმწიფოებრივ საზღვრებს დაემთხვევა,

ქართლის სამეფოში კი იმ დროს როგორც აღმოსავლეთი, ასევე დასავლეთ საქართველოც შედიოდა.

შემდგომი ხანა ქართული ეკლესიის ძველი პერიოდისა იწყება VI საუკუნიდან და რუის-ურბნისის კრებამდე ე.ი. XII ს-ის დასაწყისამდე გაგრძელდა. ამ დროს ეკლესიის ბედს ჩვენი სახელმწიფოს მდგომარეობა განსაზღვრავდა. როგორც ცნობილია, VI საუკუნეში გაუქმდა მეფობა, რამაც საბოლოო ჯამში „ყოველი ქართლის“ ცალკეულ ქვეყნებად დაშლა გამოიწვია. ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის („ქართველთა“), აფხაზთა, პერთა და კახთა სამეფოები (სამთავროები).

უნდა ითქვას, რომ VI ს-დან ძველი პერიოდის მესამე ხანის დაწყებას საფუძვლად დაედო ჩვენს ქვეყანასა და ეკლესიაში ამ ეპოქაში მომხდარი მოვლენები. ს. ჯანაშიას აზრით, „VI საუკუნე ნამდვილი ისტორიული მოსაბრუნია ჩვენი ქვეყნის განვითარების თვალსაზრისით ძველ ხანაში“⁵. ბერძენიშვილი VI-X სს-ს ადრეფეოდალურ ხანად მიიჩნევდა, VI ს-ში გაიმარჯვა ახალმა პოლიტიკურმა წყობამ. „მოაკლდა მეფობა შვილთა გორგასლისათა, მით ჟამითგან ეპყრა უფლება ქართლის აზნაურთა“⁶. ერისთავებმა მიისაკუთრეს სამართავად მიღებული მხარეები. საქართველოში ვიდრე, ე.წ. სკანდა-შორაპნამდე სპარსელები გაბატონდნენ. ისინი ლაშქრობდნენ ეგრისსა და ზღვისპირეთშიც, სპარსელები დევნიდნენ ქართულ ქალკედონურ ეკლესიას და ყოველი ღონისძიებით ცდილობდნენ, რომ ამიერკავკასიის (ალბანურ და ქართულ) ეკლესიებზე სომხური ეკლესია გაეგატონებინათ. მართალია VI ს-ის სომხურ და სხვა წყაროთა თანახმად, ქართლის კათოლიკოსის იურისდიქციაში კვლავინდებურად შედიოდა დასავლეთ საქართველო, მაგრამ VII ს-ის 20-იანი წლებიდან საქართველოში პერაკლე კეისრის ლაშქრობის შემდეგ ბიზანტიამ დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი უშუალოდ თავის შემადგენლობაში შეიყვანა. მაშასადამე დას. საქართველოს ეკლესია გამოიყვანა ქართული ეკლესიის იურისდიქციიდან და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში შეიყვანა. ამიტომაც, აქ დაარსდა ბერძნულენოვანი საეპისკოპოსოები. VIII ს-ში ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეულის, აფხაზეთის სამეფოს, წარმოქმნის შედეგად დასავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა ახალი ქართული საეკლესიო ერთეული, აფხაზეთის საკათალიკოსო. X ს-ის ბოლოსა XI ს-ის დასაწყისში საქართველოს გაერთიანებამ საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს საპატრიარქოს წარმოქმნას, რომელშიც აფხაზეთისა და ქართლის საკათალიკოსოები გაერთიანდნენ. VI-XI სს-ში ქართულ ეკლესიაში მიმდინარე პროცესი მთლიან ხანას წარმოადგენს თავისი დასაწყისითა და დასასრულით.

მაშასადამე, ქართული ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდი I-XI საუკუნეებს მოიცავს და იგი სამ ხანად იყოფა. პირველი ხანა მოიცავს I-III საუკუნეებს, მეორე IV-V საუკუნეებს, ხოლო მესამე VI-XI საუკუნეებს.

შუა პერიოდი ქართული ეკლესიის ისტორიისა მოიცავს XII-XVIII საუკუნეებს, იგი XII საუკუნიდან XIV ს-მდე საქართველოს სახელმწიფოს ე.წ. ოქროს ხანას ემთხვევა. ამ დროს საქართველოს საპატრიარქოს სიძლიერე ზენიტს აღწევს.

შუა პერიოდის შემდეგი ხანა XIV–XVIII საუკუნეებს მოიცავს. საქართველოს სახელმწიფოებრივმა უიმედობამ, ქვეყანაში ცენტრიდანულმა მიდრეკილებებმა, ქვეყნის სამეფოს სამთავროებად დაშლამ ზეგავლენა საეკლესიო ცხოვრებაზეც იქონია.

აფხაზეთისა და მცხეთის საკათალიკოსოებმა ერთმანეთის მიმართ მეტი ადმინისტრაციული დამოუკიდებლობა მიიღეს. მიუხედავად ამისა, ეს ქართული საეკლესიო ერთეულები სულიერ ერთიანობას, ერთ საეკლესიო ენას, საეკლესიო ჩვევებსა და ტრადიციებს ინარჩუნებდნენ (ერთიან ქართულ ეკლესიაში საკათალიკოსოები ისევე არსებობდნენ, როგორც ბერძნულ ეკლესიაში სამიტროპოლიტოები).

ქართული ეკლესიის ისტორიის ახალ პერიოდში შეიძლება ცალკე გამოვყოთ XIX საუკუნე, ესაა ავტოკეფალიის გაუქმების ხანა, უახლესი ხანა კი ავტოკეფალიის აღდგენიდან (25(12) III.1917) იწყება. ამრიგად:

1. ძველი პერიოდი გრძელდება I ს-დან XII ს-ის დასაწყისამდე (რუის-ურბნისის კრებამდე), იყოფა სამ ხანად;
2. შუა პერიოდი, XII ს-ის დასაწყისიდან ავტოკეფალიის გაუქმებამდე (1811);
3. ახალი პერიოდი მოიცავს XIX-XX სს.

საეკლესიო ისტორიოგრაფია. I პერიოდი (I-XI სს) (წმიდა მოციქულებიდან რუის-ურბნისის კრებამდე)

ისტორიოგრაფიის ქვეშ იგულისხმება საისტორიო წყაროებსა და თვითმხილველთა ცნობებზე დაყრდნობით საეკლესიო ცხოვრების გადმოცემა.

ქართული ეკლესიის ისტორიის შესახებ ცნობებს მსოფლიო ეკლესიის ისტორიის პირველი მამები გვანჯდიან. როგორც ცნობილია, ევსევი კესარიელმა (გარდ. 338) ოთხი საისტორიო თხზულება შეადგინა 1. ქრონიკა, ორ წიგნად, მსოფლიო ისტორია და ბადებიდან მის დრომდე; 2. საეკლესიო ისტორია ათ წიგნად, ქრისტიანობის დასაწყისიდან 324 წლამდე; 3. კონსტანტინე დიდის ცხოვრება 4 წიგნად და 4. „ძველ მარტვილიათა კრებული“. ევსევი კესარიელის მემკვიდრენი და მისი შრომის გამგრძელებელნი იყვნენ – სოკრატი, კონსტანტინოპოლელი ადვოკატი (სქოლასტიკოსი), დანერა საეკლესიო ისტორია შვიდ წიგნად (305-439); ერმია სოზომენი, აგრეთვე ადვოკატი, გადმოსცა ეკლესიის ისტორია ცხრა წიგნად (324-423); ეპისკოპოსი თეოდორიტი კვირელი, დანერა ეკლესიის ისტორია 5 წიგნად (320-428). თავიანთ თხზულებებში ისინი ქართული ეკლესიის სახელმწიფოებრივი დაფუძნების ისტორიასაც ეხებიან.⁷ ქართული ეკლესიის შესახებ ცნობას მსოფლიო ეკლესიის პირველ ისტორიოგრაფთაგან აგრეთვე ლათინი პრესვიტერი რუფინუსიც იძლევა, რომელმაც ევსევი კესარიელის ისტორია თარგმნა და იგი 395 წლამდე გააგრძელა (რუფინუსი, X, 10).

ქართული ეკლესიის ისტორიის უძველეს უცხოურ წყაროებთან დაკავშირებით ნ. ჯანაშია წერს: „უძველესი წყარო, რომელშიც მოხსენებული ყოფილა ქართველთა მოქცევის ამბავი, არის IV ს-ის ბერძენი ისტორიკოსის (გარდ. 395) გელასი კესარიელის „საეკლესიო ისტორია“, სამწუხაროდ, ეს თხზულება დღესდღეობით დაკარგულად ითვლება და ჩვენთვის ცნობილი არ არის. მაგრამ მერმინდელ ავტორებს შემოუნახავთ თავიანთ შრომებში მისი ცნობები. მათ შორის უძველესია რომაელი საეკლესიო ისტორიკოსი რუფინუსი, რუფინუსი გელასი კესარიელის უმცროსი თანამედროვე იყო (გარდ. 410). მას უთარგმნია და თავის თხზულებაში შეუტანია გელასი კესარიელის ცნობა ქართველთა მოქცევის შესახებ... რუფინუსზე დაყრდნობით მოთხრობილი აქვს იბერთა გაქრისტიანების ამბავი V ს-ის ბერძენ ისტორიკოსს სოკრატეს (დაბ. 380) „...იბერთა გაქრისტიანების ამბავი გადმოცემული აქვს V ს-ის მეორე ბერძენ ისტორიკოსს თეოდორიტი კვირელს (დაბ. 390)... სოზომენს, რომელსაც თავისი წიგნი დაუნერია 444 წლის მახლობლად და უშუალოდ რუფინუსით უსარგებლია. V ს-ის ბერძენი ისტორიკოსი გელასი კვიზიკელიც გელასი კესარიელით სარგებლობდა“.⁸

მეორე მხრივ, ქართული ეკლესიის ისტორია თითქმის I საუკუნიდან (მცხეთელეების ჩასვლა მაცხოვრის ჯვარცმაზე დასასწრებლად, კვართის ჩამოსვენება საქართველოში და სხვა), აღნერილია უძველეს ქართულ საისტორიო წყაროში, რომელსაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ეწოდება.⁹ მასში მოთავსებული „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ ე.წ. ვრცე-

ლი რედაქციის ავტორად დასახელებულია სალომე უჯარმელი (IV ს.). მისი თხრობა წმიდა ნინოს მოღვაწეობისა და პირველი ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესახებ ეთანადება გელასი კესარიელისა და სხვა ზემოაღნიშნულ ბერძენ-ლათინი ისტორიკოსების ცნობებს. უცხოელი ავტორები წმიდა ნინოს აღნიშნული ცხოვრების რამდენადმე შემოკლებულ შინაარსს გადმოგვცემენ. ისტორიკოსი მ. ჩხარტიშვილი, რომელმაც საგანგებოდ, მონოგრაფიულად გამოიკვლია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ სალომე უჯარმელის შვილიშვილმა ბაკურმა გელასი კესარიელს თავისი ბებულის მიერ დანერილი წმიდა ნინოს ცხოვრების შემოკლებული შინაარსი გადასცა.¹⁰

სალომე უჯარმელი პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის, მირიანის ძის ცოლი იყო, იგი მასპინძლობდა ბოდბეში მომაკვდავ ნინოს. მისგან ჩაუნერია ქართლის მოქცევის ისტორია, მას შეუკრებია აგრეთვე ებრაელი ქალის სიდონიას, მამამისის აბიათარის, საბერძნეთიდან ჩამოსული მღვდლის იაკობის, მეფე მირიანის მოგონებები, თავისი თხზულებისათვის „წმიდა ნინოს ცხოვრება“ უწოდებია და მისთვის დაურთავს შესავალი. სალომე უჯარმელის თხზულებაში, როგორც წესი, ყველა ფაქტს თავისი მხილველი და მთხრობელი ჰყავს. სალომე უჯარმელის ეს თხზულება შესულია ქართულ წყაროთა კრებულში, რომელსაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ეწოდება. მ. ჩხარტიშვილი სალომე უჯარმელს IV საუკუნის ავტორად მიიჩნევს და აკრიტიკებს ნ. მარს, ივ. ჯავახიშვილსა და კ. კეკელიძეს, რომელნიც წმიდა ნინოს ცხოვრების აღნიშნულ რედაქციას გვიანი ხანით ათარიღებდნენ. მ. ჩხარტიშვილი ამ საკითხთან დაკავშირებით წერს, რომ 1897 წელს ნ. მარმა გამოთქვა ვარაუდი, რომლის მიხედვითაც აღნიშნული რედაქცია IX ს-ზე ადრინდელი არ უნდა იყოს. ეს მოსაზრება ივ. ჯავახიშვილმაც გაიზიარა, კ. კეკელიძე ამ ძეგლს IX საუკუნით იმის საფუძველზე ათარიღებდა, რომ მასში ნახმარია მარტის წელიწადი, რომელიც მისი მითითებით ჩვენში სწორედ ამ დროისათვის შემოსულა. კ. კეკელიძის სხვა ნაშრომიდან კი ვიგებთ, რომ თურმე მას ჩვენში მარტის წელიწადის დამკვიდრების თარიღი „ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციით დაუდგენია, რომელსაც IX საუკუნეში შექნილ ძეგლად მიიჩნევდა. ზემოთ თქმულიც აშკარად ხდის, რომ ქართული წყაროების მიმართ ჰიპერკრიტიკული დამოკიდებულების პირობებშიც კი „ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციის გვიანი საუკუნეებით დათარიღება ფაქტებზე ძალდატანებით ხდებოდა. მსგავსად ამისა, არც ნ. მარსი, ივ. ჯავახიშვილის, კ. კეკელიძის მტკიცებანი არ შეიძლება მიღებულ იქნას არგუმენტებად განსახილველი ძეგლის თარიღის გარკვევისას. ამგვარად, არა გვაქვს არაერთი საფუძველი, არ დავუჯეროთ თხზულებისავე მითითებას იმის შესახებ, რომ იგი IV ს-ის ძეგლია. აქედან გამომდინარე, სალომე უჯარმელის ავტორობასაც არაფერი არ ელოდება ნინ. წყაროთმცოდნეობაში მიღებული წყაროს „უდანაშაულობის პრეზუმფციის“ პრინციპის თანახმად, ჩვენი ძიება აქ უნდა შეწყდეს. წყაროს „არ ევალება“ გვიმტკიცოს, რომ სწორია. თუ ვერ ვამჩნევთ, რომ მისი მონაცემები ყალბია, მაშასადამე, იგი მიღებულ უნდა იქ

ნას, როგორც ჭეშმარიტი“, – წერს მ. ჩხარტიშვილი.¹¹ მან დაადგინა, რომ პირველი ქართველი საეკლესიო ისტორიკოსი IV ს-ის ავტორი სალომე უჯარმელია.

საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ ძველად საქართველოში სამოქალაქოს გვერდით საეკლესიო ისტორიოგრაფიაც არსებობდა. უფრო მეტიც, ნამყვანი სწორედ ეს უკანასკნელი იყო. დიდი ივანე ჯავახიშვილი საეკლესიო ისტორიკოსებს უფრო ენდობოდა, ვიდრე სამოქალაქოს. ამიტომაც იგი „ქართლის ცხოვრების“ კრებულზე უფრო მეტად (ვითარცა საისტორიო წყაროებს) საეკლესიო ისტორიკოსების – იაკობ ხუცესის (ცურტაველის, V ს.), ევსტათი მცხეთელის (VI ს.), იოანე საბანის ძის (VIII), გიორგი მერჩულისა და სხვათა თხზულებებს ეყრდნობოდა.¹²

ისტორიკოსები აღნიშნავენ, რომ შუა საუკუნეების მსოფლიოში საეკლესიო ისტორიოგრაფიამ დაქვეითება განიცადა, ეკლესიის ისტორიისადმი მიძღვნილი სპეციალური შრომები აღარ შექმნილა და იგი საყოველთაო ისტორიას შეუერთდა. ასეთეზბია ბიზანტიასა და ყოფილი რომის იმპერიაში შედგენილი ქრონიკები (თეოფანეს ქრონიკა 285 წლიდან 813 წლამდე, გიორგი ამარტოლის, გიორგი სვინკელოსის, პატრიარქ ნიკიფორეს, ლეონ დიაკონის (X ს.), ანა კომნენის, ზონარას, კედრენეს და XI–XII სს-ის ავტორთა სხვა ქრონიკები. შემდეგი დროის ნიკიფორე ხონიატის (XIII ს.), ნიკიფორე გრიგორის (XIV ს.), იოანე კანტაკუზენის და ნიკიფორე კალისტას ქრონიკები). საქართველოშიც მსგავს სურათს ვხედავთ. ეკლესიის ისტორიისადმი საგანგებოდ მიძღვნილი შრომა სალომე უჯარმელის „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ შემდეგ აღარ დანერილა.

ეს ისტორია შემდეგში ქართულ ქრონიკათა კრებულს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიუერთეს, როგორც ეს აღვნიშნეთ.

ქართულ საისტორიო თხზულებათაგან უძველესად მიჩნეულია ქრონიკა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელიც მოკლედ გადმოსცემს საქართველოს ისტორიას უძველესი დროიდან და შეიცავს მნიშვნელოვან ცნობებს.¹³

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ფაქტობრივად ორი ნაწილისაგან შედგენილ კრებულს წარმოადგენს. I ნაწილი ჩანს, წარმოადგენს ძველ-ქართულ საისტორიო ქრონიკას, მასში საქართველოს ისტორია მოკლედაა მიმოხილული უძველესი დროიდან (აღუქსანდრე მაკედონელის ქართლში მოსვლა) VII ს-ის 40-იან წლებამდე, რასაც თან ერთვის ისტორია ამ ეპოქიდან IX ს-ის ბოლომდე, აშოტ კურაპალატის შვილის გურამის დრომდე (გარდ. 882 წ.) და ქართლის მეფეთა, ერისთავთა და კათალიკოსთა სია. კრებულის II ნაწილი წარმოადგენს ქართული ეკლესიის უძველეს ისტორიას. მასში შესულია სხვადასხვა პირის მიერ ვრცლად მოთხრობილი ამბავი წმ. ნინოს საქართველოში მოსვლისა და მის მიერ ქვეყნის გაქრისტიანების შესახებ.

ეს ქრონიკა პ. ინგოროყვას VII ს-ში შედგენილად მიაჩნდა, მისი საბოლოო რედაქცია IX ს-სა უნდა იყოს, რადგანაც VII ს-ის მეორე ნახევრიდან თითქმის IX ს-ის დასასრულამდე ქრონიკაში საისტორიო მოვლენების მოკლე გადმოცემა შეწყვეტილია და მხოლოდ მეფე-ერისთავების სიაა დართული.¹⁴

გ. მელიქიშვილის აზრით, ამ ქრონიკის შემდგენელი უძველესი მასალით სარგებლობს. ქრონიკა შეიცავს ქართლის მეფეთა (ხოლო შემდგომ ერისთავთა და კათოლიკოსთა) სიას აზო – ფარნავაზის ხანიდან (ძვ.წ.აღ-ის IV-III სს.) IX ს-მდე. „მიუხედავად ცალკეული ხარვეზებისა, ჩვენს წინაშეა ქართლის მმართველთა ძირითადად უწყვეტი და სანდო სია საუკუნეთა მანძილზე, რაც, უჭეველად, გულისხმობს ადგილობრივი (ამასთანავე წერილობითი) საისტორიო ტრადიციის არსებობას, რომელმაც თავისი ასახვა „მოქცევაჲს“ ისტორიულ ქრონიკაში პოვა.¹⁵

აღსანიშნავია, რომ „მოქცევაჲს“ ტექსტში დაცულია წყაროებზე მითითება. მცხეთის ჯვრის აღმართვასთან დაკავშირებით (კრებულის I ნაწილში) დამონმებულია გრიგოლ დიაკონის თხზულება: „ვითარცა სწერია, მცირესა მას მოკლედ აღწერილსა მას წიგნსა ქართლის მოქცევისასა გრიგოლ დიაკონის მიერ აღწერილსა“. VI ს-ის ამბების მოტანისას კი ქრონიკაში ნათქვამია, რომ „ესე აღწერილი გამოკრებილად არს“, ე.ი. იგი უფრო ვრცელ მატრიანზე მიუთითებს.

ქართული ეკლესიის ისტორიის უმთავრესი წყაროა „ქართლის ცხოვრების“ კრებული, რომელიც საერთოდ, წარმოადგენს საქართველოს ძველი ისტორიის წყაროს. მასში გადმოცემულია ჩვენი ქვეყნის ისტორია თანმიმდევრული თხრობით უძველესი დროიდან. „ქართლის ცხოვრება“ სხვადასხვა საისტორიო თხზულებისაგან შედგება. ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, მისი დასაწყისი ნაწილი ვახტანგ გორგასლამდე დაწერილია ლეონტი მროველის მიერ,¹⁶ ხოლო კ. კეკელიძის აზრით, – ვახტანგ გორგასლის ისტორიის ჩათვლით.¹⁷ საზოგადოდ, ლეონტი მროველის თხზულებაში შესული ნაკვეთი „წმიდა ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“, ჩვენი ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის უმთავრესი წყაროა.¹⁸

ისტორიკოსი ჯუანშერ ჯუანშერიანი თავის ნაშრომში ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებას“ V ს-ის შუა წლებიდან VIII ს-ის 40-50-იან წლებამდე აგრძელებს. ჯუანშერის თხზულებაში თხრობა არჩილ მეფემდე აღწევს, იქვე ჩართული „არჩილის წამება“ ლეონტი მროველის თხზულებად არის მიჩნეული.

VIII ს-ის შუა წლებიდან XI ს-ის 80-იან წლებამდე „ქართლის ცხოვრებაში“ თხრობას აგრძელებს უცნობი ისტორიკოსი, რომლის ნაშრომს „მატიანე ქართლისას“ უწოდებენ. „მატიანე ქართლისა“ უმთავრეს წყაროს წარმოადგენს ჩვენს მიერ განსახილველი ეკლესიის ისტორიის ხანისას. მასში გაბნეულია ცნობები, რომლებიც ეკლესიის ისტორიისადაც გადმოგვცემენ. ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „მატიანე ქართლისა“ აღსაყვება აუარებელი ისტორიული ცნობით. იგი სანდო ისტორიული თხზულება და პირველხარისხოვანი წყაროა. ჯუანშერის თხზულების შესახებ ამ წყაროში ნათქვამია: „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისამდე აღწერიებოდა უამითი უამად, ხოლო ვახტანგ მეფისთაგან ვიდრე აქამომდე (ე.ი. არჩილ მეფემდე, VIII ს.) აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან წმიდისა არჩილისმან, ნათესავმან რევისმან, მირიანის ძისამან. მიერითგან შემდგომთა მომავალთა ნათესავთა აღ-

ნერონ, ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან ჟამმან უწყებად მისცეს გონებასა მათსა ღვთივ განბრძობილსა“;¹⁹ ეს მინანერი უძველეს (XIII ს.) ხელნაწერში (ძველი სომხური თარგმანი) მოიპოვება. „ქართლის ცხოვრებაში“ ავტორთა შესახებ სხვა მინანერიცაა, რომლიდანაც შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „მეფეთა ცხოვრება“, „წმიდა ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“ და „არჩილის წამება“ „ლეონტი მროველმან აღწერა“.²⁰ აღსანიშნავია, რომ ამ ბოლო მინანერს უძველესი სომხური თარგმანი ქართლის ცხოვრებისა არ იცნობს, მაშინ როცა მასში არის ზემოაღნიშნული ცნობა ჯუანშერის შესახებ. „ერთადერთი გამოსავალი ამ წინააღმდეგობიდან ის არის, როგორც ფიქრობდა თედო ჟორდანიანი, რომ ლეონტი მროველი მივიჩნიოთ არა ავტორად, არამედ გადამწერად ანდა რედაქტორ-გადამწერად“.²¹

გ. მელიქიშვილის აზრით, ჯუანშერს (VIII ს.) ხელთ ჰქონია ქართლის ცხოვრების საისტორიო კრებული, შედგენილი „უამითი-ჟამად“ დაწერილი თხზულებებისაგან, უძველესი დროიდან ვიდრე ვახტანგ გორგასლამდე. გ. მელიქიშვილი წერს: „აჰკარაა, რომ ვახტანგ გორგასლის თხზულება ცალკე ნაწარმოებს უნდა წარმოადგენდეს“. ჩვენი აზრით, ჯუანშერს კრებულისათვის მიუმატებია ვახტანგ გორგასლის შემდგომი ამბები არჩილ მეფემდე, ხოლო რედაქტორს მასში „არჩილის წამების“ მოკლე მოთხრობაც შეუტანია.

გ. მელიქიშვილი თავის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისში შესული თხზულებები (ისევე, როგორც მათი კრებულის სახით შეკვრა) VIII-IX საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს, ასაბუთებს ამ კრებულის დასაწყისში გამოხატულ არმენოფილურ ტენდენციებს, რაც მისი აზრით, „კარგად ეგუება VIII-IX სს. ვითარებას“.²²

აღნიშნული თხზულების VIII ს-ის შუა წლებამდე არსებობას ისიც გვახარაუდებინებს, რომ, როგორც ეს პავლე ინგოროყვამ აღნიშნა, მასში არ გვხვდება სიტყვა „აფხაზეთი“, რაც წარმოდგენილია VIII ს-ის შემდგომ, მით უმეტეს XI საუკუნეში შექმნილ ვითარებაში. ივ. ჯავახიშვილი და კ. კეკელიძე ფიქრობდნენ, რომ ეს თხზულება XI საუკუნეშია დაწერილი.²³

გ. მელიქიშვილი „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისში არსებულ არმენოფილურ ტენდენციებს ქართლში VIII-IX საუკუნეებში არსებული პოლიტიკური ვითარების ანარეკლად მიიჩნევდა. VI ს-სა და VII საუკუნის დასაწყისში სპარსეთის იმპერიის მხარდაჭერით გაძლიერებული სომხური ეკლესია ამიერკავკასიის ეკლესიებზე ჰეგემონობის მოპოვებას ცდილობდა, რამაც თავისი კვალი დაამჩნია იმ დროს ჩვენს საეკლესიო ცხოვრებას. მ. თარხნიშვილი „ქართლის ცხოვრებაში“ არსებულ არმენოფილურ ტენდენციებს ქართლში VI-VII საუკუნეებში არსებული ვითარების გამოვლინებად თვლიდა და ამიტომაც ქართლის ცხოვრების კრებულს VI-VII საუკუნეებში ჩამოყალიბებულ ძეგლად აღიარებდა.²⁴

განსახილველი წყაროს არმენოფილურ ტენდენციებთან და ზოგიერთ კონცეფცი-

ასთან დაკავშირებით გ. მელიქიშვილი აღნიშნავს, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შესავალ და სხვა ნაწილებში ძლიერად იგრძნობა სომხური საისტორიო ტრადიციის გავლენა, რაც შთაგონებულია მოსე ხორენელის თხზულებით, ანდა დამოკიდებულია იმ სომხურ წერილობით თუ ზედაპირ ტრადიციებზე, რამაც მოსესთან იჩინა თავი. „მთელ ამ ამბებს აშკარა არმენოფილური დალი აზის... ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ ამ ამბების თხრობისას, „ქართლის ცხოვრების ინფორმაციის წყაროს სომხური ტრადიცია წარმოადგენს“.²⁵

ქვემოთ განხილულია სხვადასხვა მოსაზრება, თუ რა იყო მიზეზი ქართული წმინდა წერილისა თუ უკვე არსებული საისტორიო წყაროების სომხური დედნების მიხედვით, ანდა არმენოფილური ტენდენციებით რედაქტირებისა VI–VII საუკუნეებში, რომელიც შემდგომში შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ ქართველ და ბერძენ საეკლესიო მოღვაწეებს. VIII საუკუნიდან დაიწყო და XI საუკუნის შუა წლებამდე გაგრძელდა, გიორგი მცირის სიტყვით რომ ვთქვათ, „მათგან თარგმნილი“ წმიდა წერილის რედაქტირება ახლა უკვე ბერძნული დედნების მიხედვით (გამოყენებით).

შემდგომ წყაროს საქართველოს ეკლესიის ისტორიისა (VI ს-დან XI ს-მდე) წარმოადგენს ისტორიკოს სუმბატ დავითის ძის თხზულება „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“, რომელიც მოიცავს აღნიშნულ ხანას, კერძოდ, VI ს-დან XI ს-ის 40-იან წლებამდე. XI ს-ის ავტორის ეს თხზულება ბაგრატიონების სამეფო სახლის მატთანა და საქართველოს ისტორიის ცალკეულ პერიოდებს წარმოადგენს. სუმბატ დავითის ძის მიერ გადმოცემული ცნობების სიმართლე პარალელური ქართული თუ უცხოური წყაროებითაც დასტურდება.²⁶

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პირველი პერიოდის შესწავლისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანია ამავე ხანის ქართული საეკლესიო მწერლობის ძეგლები.

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ძველი პერიოდის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყაროა V საუკუნის მეორე ნახევრის საეკლესიო მოღვაწის იაკობ ხუცესის (ცურტაველის) თხზულება „ნამება წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისა?“. ესაა ძეგლი, რომელშიც მკაფიოდ ჩანს, თუ როგორი თავდადებით იცავდნენ საქართველოში ქრისტიანულ სარწმუნოებას ქვეყნის საუკეთესო შვილები. ისინი მზად იყვნენ ამქვეყნიური სიცოცხლე დაეთმოთ საუკუნის დამკვიდრებისათვის. იაკობ ხუცესი ვარსკენ პიტიახშის კარის მღვდელი და წმიდა შუშანიკის მოძღვარი, მისი მონამეობრივი ღვაწლის თვითმხილველი და პირუთენელი აღმწერი იყო. ეს თხზულება მას 476–483 წლებში დაუნერია, წმიდა შუშანიკის აღსასრულის შემდეგ და წმიდა მეფის, ვახტანგ გორგასლის მიერ ვარსკენის სიკვდილით დასჯამდე, ამ თხზულებაში აღწერილია მეხუთე საუკუნის ქართლის ყოფა-ცხოვრება, ქვეყნის პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობა, საეკლესიო ორგანიზაცია, ხალხის ზნე-ჩვეულებები, ამიტომაც იგი შესანიშნავ ისტორიულ წყაროდ ითვლება.

VI ს-ის ქართლში გაბატონებული ირანელების მიერ ქართული ეკლესიის სამწყსოს

(კერძოდ, გაქრისტიანებული სპარსელების) დევნა აღწერილია „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში“, რომელიც VI ს-ში დაინერა უცნობი ავტორის, მარტვილობის თვით-მხილველის მიერ.²⁷

VIII ს-ის მეორე ნახევარში იოანე საბანის ძე აღწერს ქართული ეკლესიის წევრის, გაქრისტიანებული არაბის (ჰაბოს) წამებას არაბთა ბატონობისას ქართლში, არაბთა სარწმუნოებრივ პოლიტიკას, მიმართულს ქართული ეკლესიის წინააღმდეგ, აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანთა და საერთოდ, ქართველთა ყოფას. მისი თხზულებიდან ჩანს, რომ ამ დროისათვის ქრისტიანული სარწმუნოება ქართველთა ეროვნული თავისთავადობისა და თვითშენახვა-გადარჩენის საშუალებას წარმოადგენდა.

IX ს-ის უცნობი ავტორი თხზულებაში „ცხოვრება და წამება კონსტანტისი ქართველისა“ მოკლედ აღწერს არაბთა სარდლის ბულა თურქის ლაშქრობას საქართველოში (853) და ქართველთა ბრძოლას თავისი ეროვნული სარწმუნოების დასაცავად. ქრისტიანული სარწმუნოების დაცვისათვის ყუელის ციხისათვის გობრონის (მიქაელის) წამებას აღწერს X ს-ის ავტორი სტეფანე მტბევეარი თხზულებაში „წამება გობრონისი“. აქ მოთხრობილია აბულ კასიმის 914 წლის ლაშქრობის შესახებ სამხრეთ საქართველოში.

სასულიერო პირთა მოღვაწეობა, ანუ „მოქალაქეობა“ აღწერილია ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“, რომელსაც ზოგი VII ს-ში, ზოგი კი IX ს-ში დანერვილად მიიჩნევს.

განსაკუთრებული მნიშვნელობის ძეგლია 951 წელს დანერვილი თხზულება გიორგი მერჩულისა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“. მასში აღწერილია VIII-IX საუკუნეებში ტაო-კლარჯეთში ქართველ საეკლესიო პირთა თავდადებული ეროვნულ-სარწმუნოებრივი მოღვაწეობა, საეკლესიო აღმშენებლობა.

ქართული ეკლესიის ყოფა, სასულიერო პირთა ღვაწლი გადმოცემულია „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“, ასურელ მამათა ცხოვრებაში („ცხოვრება იოანე ზედაზნელისა“, „ცხოვრება შიოსა და ევაგრესი“, „ცხოვრება დავით გარეჯელისა“, „მოქალაქეობა აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსისა“ და სხვა). ქრისტიანობის განმტკიცებას მთიან მხარეში ასახავს თხზულება „წამება ყრმათა რიცხვით ცხრათა“.²⁸

საქართველოს ეკლესიის ყოფას VI-VII საუკუნეებში გადმოსცემს არსენ კათალიკოსის თხზულება „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“, რომელიც ფურცლებად შლილი და დაულაგებელი სახით ხელთ ჩავარდნია გვიანი დროის რედაქტორს. ჩვენ იმდენად მნიშვნელოვან წყაროდ მივიჩნიეთ ეს თხზულება, რომ გადავწყვიტეთ, დაგველაგებინა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით და აღგვედგინა თავდაპირველი სახე თხრობისა. ჩვენი ეს ცდა მოთავსებულია ნაშრომში „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“, I, 1996.

ეკლესიის ისტორიისათვის, როგორც აღვნიშნეთ, დიდი მნიშვნელობა აქვთ და სა-

ისტორიო თხზულებათა მონაცემებს ავსებენ პაგიოგრაფიული ლიტერატურისა და სხვა წყაროთა მონაცემები.

ივანე ჯავახიშვილს გამორკვეული აქვს, რომ ქართული სამოქალაქო საისტორიო დარგი ქართულ საეკლესიო მწერლობისაგან განვითარდა და წარმოიშვა. „ამის გამო ვისაც ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლა სურს, არც შეუძლია და არც უფლება აქვს ქართულ საეკლესიო საისტორიო ძეგლებს, ქართველ მარტვილთა და წმიდანთა ცხოვრებებს, გვერდი აუხვიოს და განუხილველი დატოვოს“.²⁸

ქართული საისტორიო მწერლობის ერთერთ ნაკლად მკვლევარს ის გარემოება მიაჩნდა, რომ „...შეუსწავლელი იყო ისეთი საყურადღებო შინაარსიანი და დიდმნიშვნელოვანი დარგი, როგორც არის ქართველ მარტვილთა და წმიდანთა ცხოვრებანი. ამის გამოვე სრულებით უყურადღებოდ იყო მიტოვებული ქართული საეკლესიო ისტორია“...²⁹

ქართული ეკლესიის ისტორიის ჩვენს მიერ განსახილველი პერიოდის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს გიორგი მთაწმინდელის „ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთვიმესი და უწყებამ ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისამ აღწერილი გლახაკისა გიორგის მიერ ხუცეს მონაზონისა“.³⁰

ივანე ჯავახიშვილი გიორგი მთაწმინდელს უწოდებს „გამოჩენილ ისტორიკოსს“ და დასძენს: „გიორგი მთაწმინდელი ქართულ საისტორიო მწერლობაში შესანიშნავ მეცნიერ ისტორიკოსად უნდა ჩაითვალოს... თითოეული მისი ცნობა დამყარებულია უტყუარ საბუთებზე და ახლაც მათი ჭეშმარიტების დამტკიცება შეიძლება“. ამიტომაც, მეცნიერს მისი თხზულება უაღრესი ნდობის ღირს, შინაარსიან, ღრმა, მაღალ საზოგადოებრივ და ეროვნული აზრებით გამსჭვალულ ნაწარმოებად მიაჩნდა.³¹

ჩვენი ეკლესიის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ქართულ-ბერძნული საეკლესიო ურთიერთობანი X-XI სს-ში და მათი მოგვარების შემდეგ საქართველოს საპატრიარქოს უფლებათა აღიარება. ბერძნულ-ქართულ საეკლესიო ურთიერთობათა შესახებ უპირველეს წყაროდ, როგორც აღინიშნა, გიორგი მთაწმინდელის დასახლებული შრომა უნდა ჩაითვალოს. განსახილველ ხანაში ბერძენმა ბერებმა ყოველი ღონე იხმარეს, რათა ქართველები დაემციერებინათ, ათონიდან განედევნათ და მათი დიდებული ლავრა-მამულები ჩაეგდოთ ხელში. ათონზე ანუ „წმინდა მთაზე“ ოცზე მეტი მონასტერი არსებობდა. ყველა ისინი, გიორგი მთაწმინდელის სიტყვით, ბერძენმა საეკლესიო მოღვაწეებმა თავიანთი ბოროტი განზრახვის განხორციელებაში დაიხმარეს. „მთა ყოველი თანაშეინიეს და საბერძნეთისა დიდებულნი და პალატისა წარჩინებულნი ყოველნი მიდრიკნეს და მრავალი შრომა და ჭირი და რუღუნება ჩუენზედა მოანიეს“. აქედან ჩანს, რომ ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებს არა მხოლოდ „ყოველი მთა“, ანუ ათონის მონასტრები, არამედ ბიზანტიის საიმპერატორო კარი და მთავრობა, „საბერძნეთისა დიდებულნი და პალატისა წარჩინებულნი“ დევნიდნენ.

გიორგი მთაწმინდელის მიზანი ყოფილა აღენერა ყოველივე, „რათა ესევეთარი

ბოროტი, რომელი მოანიეს ჩვენზედა ბერძენთა არა დავინყებული იქნას და კუალად შემდგომად ჩუენსა მომავალნი ესევიტარსავე ჭირსა არა შთაცვივდნენ“.

ეს თხზულება მარტო იოვანესა და ეფთვიმეს მოღვაწეობას კი არ შეიცავს, არამედ აგრეთვე ათონის ივერთა მონასტრის თავგადასავალსაც მოგვითხრობს მისი და-არსების დღიდან.

მაინც რა იყო ზოგადი მიზეზი ბერძენ და ქართველ საეკლესიო მოღვაწეთა შორის ნინაალმდეგობისა, რატომ დევნიდნენ ქართველებს არა მარტო ბერძენი ბერები, არამედ მათთან ერთად ბიზანტიის საიმპერატორო კარი და მთავრობა?

ამ კითხვას უთუოდ უნდა გაეცეს პასუხი. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია XI საუკუნის მეორე საეკლესიო ისტორიკოსის, გიორგი მცირეს ანუ ხუცესმონაზონის შრომა, რომელშიც მან თავისი მოძღვრის, გიორგი მთანმინდელის ცხოვრება აღწერა.³²

თ. პაპუაშვილი აღნიშნული დროის ბერძენ საეკლესიო მოღვაწეთა შესახებ წერს: „მათ ეჭვი შეჰქონდათ ქართველების მართლმადიდებლობაში და აბრალებდნენ მწვალებლობას. სურდათ დაემტკიცებინათ ქართველთა ეკლესიის დამოუკიდებლობის უკანონობა, ავიწროებდნენ უცხოეთში მოღვაწე ქართველებს, აწიოკებდნენ ქართულ მონასტრებს და სხვა. ამის შესახებ კარგად მოგვითხრობს გიორგი მცირე (ხუცესმონაზონი) თავის თხზულებაში „ცხოვრებამ და მოქალაქეობამ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთანმინდელისა“.³³

გიორგი მცირეს გიორგი მთანმინდელის ცხოვრება და მოღვაწეობა გიორგი შავეთელის დავალებით 1066-1067 წლებში აღუწერია. იგი იყო გიორგი მთანმინდელის „თუალით მხილველი და ხელით მსახურ და ყურით მომსმენელი...“

გიორგი მცირეს შრომიდან ჩანს, რომ ქართველი ბერები იღვენებოდნენ არა მხოლოდ ათონზე, არამედ ანტიოქიასა და საერთოდ, მთელ ბიზანტიის იმპერიაში. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ დევნის მიზეზს წარმოადგენდა არა სუბიექტური ნინაალმდეგობანი თუ კონფლიქტები ბერძენ და ქართველ ბერებს შორის, არამედ იმდროინდელი საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ძლიერება, რაც „რა თქმა უნდა, სასურველი არ იქნებოდა დაპყრობითი პოლიტიკის მატარებელი ისეთი ქვეყნისათვის, როგორც ბიზანტია იყო“.³⁴

აღნიშნულის გამო, საჭირო იყო ურთიერთობათა მოგვარება არა რომელიმე კონკრეტულ მონასტრებს შორის, არამედ სახელმწიფოებრივ დონეზე. ეგრძოდ კი, ორ მართლმადიდებლურ ეკლესიას შორის ურთიერთობათა მოგვარებისათვის საჭირო იყო მოლაპარაკებების გამართვა არა მხოლოდ კონსტანტინოპოლში საიმპერატორო კარზე, არამედ იმპერიის სხვა საპატრიარქოებშიც. როგორც გიორგი მცირეს შრომიდან ჩანს, ანტიოქიის საპატრიარქო კარზე სწორედ ასეთ მოლაპარაკებებს ანარმოებდნენ გიორგი მთანმინდელი და ცნობილი დიპლომატი ქალი, ბაგრატი IV-ის დედა მარიაში. აღსანიშნავია, რომ მარიაშიც საეკლესიო მოღვაწე იყო, რადგანაც იგი მონაზვნად აკურთხა თვით გიორგი მთანმინდელმა: „ეკურთხა მის მიერ სქემითა“.

ანტიოქიაში თვით გიორგი მთანმინდელის, მარიამ დედოფლის, ხოლო კონსტანტინოპოლში იმავე დროს (1054-1057 წლებში) ბაგრატ IV-ის ყოფნის (ე.ი. საიმპერატორო კარზე მოლაპარაკებების) შემდეგ შეწყდა მსოფლიო მართლმადიდებლობის ბურჯებს – ქართულსა და ბერძნულ ეკლესიათა შორის ნინაღმდებობა. ამის შემდეგ (XI ს-ის 60-70-იანი წლებიდან) შეწყდა ქართველი საეკლესიო მოღვაწეების, ბერების, მოქალაქეების არამართლმადიდებლებად გამოცხადება.

აღსანიშნავია, რომ გიორგი მცირე ანტიოქიისა და იერუსალიმის საპატრიარქო კარზე გიორგი მთანმინდელის მოღვაწეობას მთელი სისრულით არ აღწერს. ამის მიზეზი ის უნდა ყოფილიყო, რომ მას პირდაპირი დავალება ჰქონია მიცემული გიორგი შეყენებულის მიერ, აღწერა გიორგი მთანმინდელის ბიოგრაფია მისი ანტიოქიიდან გამგზავრების შემდეგ, უფრო კი მისი გარდაცვალება. გიორგი მთანმინდელის მოძღვარი, ცნობილი საეკლესიო ავტორიტეტი გიორგი დაყუდებული (შეყენებული) ანტიოქიაში მოღვაწეობდა და ამიტომაც კარგად იცოდა ანტიოქიაში თავისი მონაფის ღვანლის შესახებ. მას ორგზის წერილობით უთხოვია გიორგი მცირისათვის აღწერა მხოლოდ ზემოაღნიშნული პერიოდი გიორგი მთანმინდელის ცხოვრებისა, კერძოდ, მისი მოღვაწეობა ანტიოქიიდან ნასვლის შემდეგ.

ივანე ჯავახიშვილი წერს, „რასაკვირველია გიორგი მთანმინდელის შესახებ ავტორს ყველაფერი არ მოუთხრია. მან გაცილებით მეტი იცის და მხოლოდ ზოგიერთს გვიამბობს“.

„დავიდუმო სიმრავლისაგან... მარტივად და სულ მცირედ აღწერო... წარმოვთქუფრიად მოკლედ და სულ მცირედ...“, მიუხედავად ასეთი მიდგომისა, გიორგი მცირემ მაინც აღნიშნა ანტიოქიის საპატრიარქოში გიორგი მთანმინდელის ცნობილი პაექრობა. გიორგი მთანმინდელმა ყურადღება დაიმსახურა თვით ანტიოქიის პატრიარქებისა ცი, მაგალითად პეტრესი (1052-1057) და თეოდოსისა (1057-1060), უკანასკნელთან მას ქართველთა საეკლესიო დამოუკიდებლობის შესახებ ცხარე კამათიც კი ჰქონია 1057 წელს და დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია.

აღნიშნული ხანის ეკლესიის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საეკლესიო დოკუმენტურ წყაროებს, რომელთა გარეშეც შეუძლებელია ქართული ეკლესიის ისტორიის სრულფასოვანი ასახვა. განსაკუთრებით კათალიკოს-პატრიარქთა ტიტულატურის დაზუსტებისას, ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსთა შორის უხუცესობა-უმრწემესობის განსაზღვრისას, მსოფლიო მართლმადიდებლურ დიპტიქში ქართული ეკლესიის ადგილის განსაზღვრისას და სხვა.

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ჩვენს მიერ განსახილველ I პერიოდს, შეიძლება ითქვას, ამთავრებს ეფრემ მცირე თავისი თხზულებით, რომელიც გარკვეული თვალსაზრისით საქართველოს ეკლესიის მოკლე ისტორიას წარმოადგენს. ესაა „უნწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენების“ (თბ. 1959). აქ ავტორი ეხება ქართველთა მოქცევისა და მირონის კურთხევის საკითხს ბერ-

ძნულ წყაროებზე დაყრდნობით. ბერძნები უარყოფდნენ ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობას, იმიტომ რომ მათი აზრით, საქართველოში არ უქადაგია არც ერთ მოციქულს. ეფრემი ბერძნული წყაროების მოშველიებით აბათილებს ამ აზრს. ასევე არკვევს, რომ ქართველებს თვითნებურად არც კათალიკოსობის ინსტიტუტი შემოუღიათ და არც მირონის კურთხევის უფლება მიუთვისებიათ. ეს უფლება ყველა ეკლესიისათვის მიუცია ქალკედონის კრების გადაწყვეტილებას. კ. კეკელიძის აზრით, ეფრემის ცნობები ლეგენდარულია, „ვინაიდან ლეგენდარული იყო ის წყაროები, საიდანაც ეს ცნობები ამოულა მას“.³⁵

II პერიოდი (XII-XVIII სს.)

(რუის-ურბნისის კრებიდან ავტოკეფალიის გაუქმებამდე)

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესულია თხზულება „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“;³⁵ თხზულების ავტორი აღწერილი ამბების თანამედროვე და მეფესთან დაახლოებული პირია.³⁷ ზოგიერთი მკვლევარის თვალსაზრისით, ნაშრომის ავტორია არსენ ბერი. იგი ს. კაკაბაძისა და კ. კეკელიძის აზრით, დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე უნდა იყოს. არსენ ბერი XI ს-ის II ნახევრისა და XII ს-ის ნახევრის მოღვაწეა, დავით აღმაშენებლის სულიერი მოძღვარი. თ. ჟორდანიას, გ. ჭიჭინაძე, ა. ხახანაშვილი, ი. ლოლაშვილი არსენ ბერს არსენ იყალთოელად მიიჩნევენ. ჩვენთვის არსენ ბერი საინტერესოა იმით, რომ იგი საქართველოს ეკლესიის მოკლე ისტორიის ავტორია, უნდა ითქვას, რომ ჩვენი ეკლესიის II პერიოდის დასაწყისში ქართული ეკლესიის ისტორიის კვლევას არსენის ამ შრომით ჩაეყარა საფუძველი. არსენმა ჩვენი ეკლესიის მოკლე ისტორია წმიდა ნინოს ცხოვრებას დაურთო. როგორც ცნობილია, წმიდა ნინოს ცხოვრების უძველესი შატბერდულ-ჭელიშური რედაქციის თავისებური გადაკეთების შედეგად ლეონტი მროველმა მისი ახალი რედაქცია მოგვცა. არსენ ბერს მიაჩნდა, რომ ძველი რედაქციების ნაკლს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის უქონლობა წარმოადგენდა. მან გაითვალისწინა ეს და წმიდა ნინოს ცხოვრების ახალი, უკვე მეტაფრასული რედაქცია მოგვცა.³⁸ თუმცა შესაძლებელია ისიც, რომ არსენ ბერი არ იცნობდა ლეონტი მროველის რედაქციას და იგი მხოლოდ სხვა უძველეს რედაქციებს ეყრდნობოდა. არსენ ბერი წმიდა ნინოს ცხოვრებისათვის დართული ქართული ეკლესიის ისტორიის გადმოცემისას წყაროდ „ქართლის ცხოვრების“ წიგნს ასახელებს, ასევე წმ. ნინოს ცხოვრებისათვის მას გამოუყენებია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ჰამბავი მეფეთა“. არსენს, ჩანს, ასევე უსარგებლია ეფრემ მცირის თხზულებით „უნყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა“. მას გამოყენებული აქვს მთანმინდელთა გამონათქვამები ქართველთა უბინო სარწმუნოების შესახებ, ამასთანავე იგი აკრიტიკებს იმ ბერძენ საეკლესიო მოღვაწეებს, რომელთაც თავის დროზე პოლიტიკური ვითარების გამწვავების გამო ამაში ეჭვი შეჰქონდათ. აღსანიშნავია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შესავლისაგან განსხვავებით, რომელსაც როგორც ცნობილია, გარკვეული არმენოფილური ტენდენცია ახასიათებს, არსენ ბერის თხზულება ამ ნაკლისაგან სრულიად თავისუფალია. არსენი ყოფილა ეფრემ მცირეს მონაფე, როგორც აღინიშნა, ზოგიერთი ისტორიკოსი მას არსენ იყალთოელთან აიგივებს. არსენ იყალთოელმა (გარდაიცვალა XII ს-ის I მეოთხედში) თარგმნა გიორგი ამარტოლის „ბრონოგრაფი“, პატრიარქი ფოტიოსის „დიდი სჯულის კანონი“ და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, კრებული „დოგმატიკონი“, საღვთისმეტყველო-პოლემიკური თხზულება ანტიმონოფიზიტური ხასიათისა. უნდა ვიფიქროთ, რომ მისი მოღვაწეობის დროს იყალთოს აკადემიაში ქართული ეკლესიის ისტორიის შესწავლას სათანადო ყურადღება ექცეოდა ისევე, როგორც გელათის აკადემიაში.

XII–XIII სს. ისტორიკოსთა შრომებში საეკლესიო ისტორია ქვეყნისა და ერის ისტორიასთან ერთად გადმოიცემა. ამ დროსაც, როგორც წინა საუკუნეებში, ისტორიკოსთა და მწერალთა უმრავლესობა სასულიერო პირები იყვნენ. იმდროინდელ მწერალთათვის დამახასიათებელი იყო უაღრესად განვითარებული ეროვნული თვითშეგნება და ღვთისმოშიშება, მათი თვალსაზრისით, ომში დამარცხება, მტრის შემოსევა, ქვეყნის აოხრება და სხვა უბედურებანი ცოდვათა შედეგი იყო და უფლის მიერ ხალხის მოსაქცევად მოვლენილ სასჯელებს წარმოადგენდა.

თამარის ისტორიკოსთა ნაწარმოებები – „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ და ბასილი ეზოსმოძღვრის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, მსგავსი სულისკვეთებითაა დანერილი, ისინი შედიან „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში,³⁹ მათში საეკლესიო პირთა, იერარქთა და კათალიკოსთა მოღვაწეობა ცოცხალი თხრობითაა გადმოცემული. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შედის ასევე ლაშა გიორგისდროინდელი მემკვიდრის თხზულება მდიდარი ქრონოლოგიური მონაცემებით.

XII საუკუნეში შეუდგენიათ „ქართლის ცხოვრების“ კრებული. XVI ს-ში კრებულში შეუტანიათ XII–XIV საუკუნეთა ისტორიის ამსახველი თხზულებები: თამარის ანონიმი ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ და ჟამთაღმწერლის „მონღოლთა დროინდელი ისტორია“. ასეთი სახით ყოფილა შედგენილი ეს კრებული ვახტანგ VI-ის დრომდე.⁴⁰ ზოგიერთ თხზულებას ამ კრებილიდან „წმიდა“ და „პატიოსან“ წიგნს უწოდებდნენ.

XIV ს-ის ისტორიკოსი, პირობითად „ჟამთაღმწერლად“ წოდებული, უაღრესად ღვთის მოშიშ მოღვაწეა, რომლის მიზანსაც მოვლენების მიუდგომლად და ობიექტურად აღწერა წარმოადგენს. მისი აზრით, „ჟამთაღმწერლობა ჭეშმარიტების მეტყველება არს და არა თვალაბმა ვისთვისმე“. იგი იცნობდა მსოფლიო ისტორიას, ქართულ, ბერძნულ, სპარსულ და მონღოლურ წყაროებს, კრიტიკულად უდგებოდა მათ. მისი შეხედულებით, საქართველოს მოოხრების მიზეზი იყო „რისხვა ზეგარდამო უსჯულოებათა და ცოდვათა ჩვენთათვის“.

XII საუკუნის ისტორიკოსი კათალიკოსი ნიკოლოზ გულაბერის ძე თხზულებაში „საკითხავი სუეტისა ცხოველისა, კვართისა საუფლოისა და კათოლიკე ეკლესიისაჲ“ ქართული ეკლესიის ისტორიის უმთავრეს საკითხებს შეეხო. მან აღწერა სვეტიცხოვლის მრავალი სასწაული, ძველ მატრიანეებზე დაყრდნობით გადმოსცა წმიდა ნინოს ცხოვრება და ქართლის მოქცევა. მისი თხზულება შეიცავს ისტორიულ ცნობებს ქართველთა გაქრისტიანების ისტორიიდან. ნიკოლოზ გულაბერისძის თვალსაზრისით, რადგან საქართველო „ნაწილი იყო დედისა ღვთისა“, ამიტომაც მაცხოვარმა სახარების საქადაგებლად მის ნაცვლად დედაკაცვი წარმოავლინა ჩვენში. მისი შეფასებით, ქართველები „ბუნებით სადაგნი და მარტივნი და გონებით წრფელნი, სიმართლისა ცხოვრებისასა და უღლისა უმანკოებისასა მზიდველნი, მხოლოდ ღმერთისა ოდენ და მკლავისა თვისისა მოსაენი“ ვართ. ნიკოლოზ გულაბერისძე გვამცნობს, რომ სარწმუნოებ-

რივი და საეკლესიო მემკვიდრეობა ქართველ ეპისკოპოსთა კურთხევას სვეტიცხოვლის ტაძარში მოითხოვს: „ესრე ყოფილ არს დასაბამითგან, რათა კურთხევადნი ეპისკოპოზნი წინაშე სუეტისა ცხოველისა მოვიდოდიან და აღთქმასა ჰყოფდიან მრავალსა სარწმუნოებისათვის და ერთგულებისათვის კათოლიკე ეკლესიისა და თავისა სულითა დადებისათვის ვიდრე სისხლთა დათხევადმდე პატრიარქისათვის და საღმრთოთა წესთა დაცვისათვის“.⁴¹

საეკლესიო წყაროს წარმოადგენს ტბეთის ეპისკოპოსის აბუსერიძე ტბელის თხზულება „სასწაულნი წმიდისა მთავარმონაზონისა გიორგისანი“. საერთოდ ქართველი მღვდელმთავრები განსახილველ ხანაში ხშირად ეკლესიისათვის საჭირო თხზულებათა ავტორებიც იყვნენ. ასეთია იოანე ანჩელი-მთავარეპისკოპოსი, თამარის მეფობისას, კათალიკოსი არსენ ბულმანისიმისძე (XIII ს.), კარის (ყარსის) ეპისკოპოსი საბა სვინგელოზი (XII ს.), ნიკოლოზ, ქართველთა მნათობი (XIV ს.), სამთავისის ეპისკოპოსი კვიპრიანე (სამთავნელი, XVIII ს.), ნიკოლოზ რუსთველი (XVIII ს.), მიტროპოლიტი რომანოზი (XVIII ს.), კათალიკოსი ბესარიონ ბარათაშვილ-ორბელიშვილი (XVIII ს.), ავტორი მრავალი საეკლესიო-საისტორიო თხზულებისა, მიტროპოლიტი ტიმოთე გაბაშვილი (XVIII ს.), ავტორი ცნობილი თხზულებისა „მიმოხილვა წმიდათა და სხვათა აღმოსავლეთისა ადგილთა“, ნეკრესელი ეპისკოპოსი-დოსითეოზ ნეკრესელი (XVIII ს.) – ფილოსოფოსი; კათალიკოსი ანტონ პირველი, მნათობი საქართველოს ეკლესიისა – ავტორი მრავალი, მათ შორის საისტორიო-დოგმატიკური თხზულებისა, მიტროპოლიტი იონა გედევანიშვილი (XVIII ს.), ნეკრესელი ეპისკოპოსი – ამბროსი მიქაძე (XVIII ს.) – მქადაგებელი; ცაგარელი ეპისკოპოსი, შემდეგ ჭყონდიდელი ანტონი-მჭერმეტყველებით განთქმული და სხვანი, სამეფო ოჯახიდან (ბაგრატიონთა სახლიდან) გამოსული მრავალი სასულიერო პირი, ისევე როგორც ბერები, მღვდლები თუ მონაზვნები ეკლესიისათვის უაღრესად საჭირო თხზულებებს ქმნიდნენ.

ეკლესიის ისტორიისათვის მნიშვნელოვან წყაროებს წარმოადგენენ კანონიკური სამართლის ძეგლები. ექვთიმე მთაწმინდელის „მცირე სჯულისკანონის“ შემდეგ, რომელიც საეკლესიო, სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონმდებლობის ერთგვარ ენციკლოპედიას წარმოადგენს, არსენ იყალთოელის მიერ მსოფლიო საეკლესიო სამართლის ძირითადი კოდექსის „დიდი სჯულისკანონის“ თარგმნას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ეკლესიის პრაქტიკული და კანონიკური საქმიანობისათვის.⁴² მსგავსი მნიშვნელობა აქვს პროცესუალური სამართლის ძეგლებს (მაგ.: ბაგრატ IV-ის ცნობილი „ოპიზის სიგელი“ და სხვა), მონასტერთა ტიპიკონებს, გიორგი ბრწყინვალის დროს შეუდგენიათ „ხელმწიფის კარის გარიგება“, რომელიც აჩვენებს, რომ ქვეყნის მართვა-გამგეობის საქმეს მეფესთან ერთად უმაღლესი საეკლესიო ხელისუფლებაც ედგა სათავეში. ესენია ოთხი დიდხარისხოვანი ბერი, ანუ მონაზონი-მოდღვართმოდღვარი, ჭყონდიდელი, კათალიკოსი ქართლისა და კათალიკოსი აფხაზეთისა.⁴³ საეკლესიო სამართლის გასათვალისწინებლად დიდი მნიშვნელობა აქვთ ქართულ საეკლესიო კრე-

ბათა დადგენილებებს, ისინი სავალდებულო იურიდიული ნორმების ხასიათს იღებდნენ. ასეთია რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების (1103 წ.) ძეგლისწერა, XVI ს-ის „საკათალიკოზო კანონები“, რომელნიც ქართლის კათალიკოსის მალაქიასა (1531-1549) და აფხაზეთის კათალიკოსის ევდემონ I ჩხეტიძის (1543-1578) დროს შეუდგენია იმერეთში მოწვეულ საეკლესიო კრებას. მსგავსი მნიშვნელობა ჰქონდა 1748, 1755, 1756, 1762 წლის საეკლესიო კრებათა დადგენილებებს და სხვადასხვა ხასიათის ძეგლებს. XVIII ს-ის I მეოთხედში ქართლის სამეფოს კარზე შედგა ე. წ. „სწავლულ კაცთა კომისია“ ბერი ეგნატაშვილის მეთაურობით, რომელსაც დაევალა „ქართლის ცხოვრების“ რედაქტირება – გამართვა და გაგრძელება. კომისიამ წაყოფიერად იღვანა და „ქართლის ცხოვრება“ შეავსო ქართულ წყაროებში დაცული იმ ცნობებით, რომელნიც შეეხებოდნენ საქართველოს ეკლესიის ისტორიის იმ მნიშვნელოვან მოვლენებს, რომელნიც მანამდე ან საერთოდ არ იყვნენ შეტანილნი, ან კიდევ სათანადო ყურადღება არ ჰქონდათ დათმობილი. სეხნია ჩხეიძის საისტორიო თხზულება, ისევე როგორც მისი წინამორბედი ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძისა, უმთავრესად ქართველების სპარსეთში მოღვაწეობის ისტორიას აღწერს. პაპუნა ორბელიანი და ომან ხერხეულიძე აგრძელებენ მის შრომას.

უდიდესი მნიშვნელობის მეცნიერული მემკვიდრეობა დატოვა ვახუშტი ბაგრატიონმა. მისი „საქართველოს ცხოვრება“ ჩვენი ქვეყნის ისტორიას მთლიანი, განზოგადებული სახით გადმოგვცემს და ეკლესიის ისტორიისათვის საჭირო ცნობების სიუხვით გამოირჩევა.

III პერიოდი (XIX—XX სს.) (ავტოკეფალიის გაუქმებიდან დღემდე)

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის III პერიოდში კრიტიკულად იქნა შესწავლილი პირველ ორ პერიოდში დაგროვილი მასალა და სისტემატური სახით იქნა წარმოდგენილი საქართველოს ეკლესიის წარსული ცხოვრება. XIX საუკუნემდე საქართველოს ეკლესიის ისტორია, როგორც დამოუკიდებელი ნაშრომი ფაქტობრივად არ დანერგა. ზემოთ განხილული სალომე უჯარმელის, არსენ ბერის, ნიკოლოზ გულაბერისძის შრომები უმეტესად ქართლის მოქცევისა და ქართული ეკლესიის დაარსების საკითხებს ეხებიან, ხოლო სხვა წყაროებში არსებული ცნობები შეიძლება ეკლესიის ისტორიასთან დაკავშირებული ფაქტების შეგროვებად ჩავთვალოთ. საეკლესიო-ისტორიული მასალის მოგროვება და მათი დამუშავების პირველი ცდები დაედო საფუძვლად განსახილველ III პერიოდში საქართველოს ეკლესიის წარსული ცხოვრების სისტემატური სახით გადმოცემას.

ქართული ეკლესიის ისტორიის შესახებ პირველი მონოგრაფია ცნობილმა ისტორიკოსმა პლატონ იოსელიანმა (1809-1875) გამოაქვეყნა 1843 წელს რუსულ ენაზე – „Краткая история грузинской Церкви“, სპბ. 1843. როგორც ნიგნის სათაურშივეა აღნიშნული, ეს ნაშრომი ჩვენი ეკლესიის ისტორიას მართლაც მოკლედ მოგვითხრობს. ამასთანავე, ძველქართულ საისტორიო მეცნიერებაზე დაყრდნობით გრძელდება საქართველოს ეკლესიის ისტორიის არა დამოუკიდებლად, არამედ ერისა და ქვეყნის ისტორიასთან მთლიანობაში გადმოცემის მცდელობა. ასეთია იოანე ბატონიშვილის (1772-1836) – „კალმასობა“, თავისი დროის ენციკლოპედია, დავით ბატონიშვილის (1769-1819) თხზულებანი, ე.წ. თეიმურაზისეული „ქართლის ცხოვრება“, რომელშიც უხვადაა ჩართული ცნობები ქართული ეკლესიის შესახებ.

აღსანიშნავია, რომ ამ რედაქციას „ქართლის ცხოვრებისა“ არმენოფილური შესავალი აღარ აქვს, პირიქით, აქ თარგამოსის შთამომავალთა შორის უპირველესად არა შაოსი, არამედ ქართლოსია წარმოდგენილი. თეიმურაზ ბატონიშვილი (1782-1846) თავისი დროის ცნობილი მეცნიერი, პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრი იყო. 1848 წელს სანკტ-პეტერბურგში დასტამბული მისი ნიგნი „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე არს საქართველოსა“ ზემოაღნიშნული სულისკვეთებითაა დანერგილი. ე.ი. ხაზგასმით არაარმენოფილურია. აღსანიშნავია მარი ბროსეს (1802-1880), დავით ჩუბინაშვილის (1814-1891) თხზულებანი.

შეიძლება ითქვას, რომ ერთგვარი სამეცნიერო აღმავლობის ნიშნით წარიმართა საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შესწავლის საქმე XIX ს-ში. ამის მიზეზი იყო ის, რომ მოისპო საქართველოს ეკლესიის თავისთავადობა – ავტოკეფალია, რამაც ქართველთა შორის დაბადა სურვილი მისი ისტორიის შესწავლის გზით ქართული ეკლესიის ავტორიტეტის ამაღლებისა, რათა როგორც ქართველთათვის, ასევე არაქართველ-

თათვისაც წარმოჩენილიყო ჩვენი ეკლესიის წარსული დიდება და ათასწლოვანი ისტორია. ამ მხრივ, განსაკუთრებით ღვაწლმოსილია ისტორიკოსი მიქაელ (გობრონ) საბინინი (საბინაშვილი). იგი შეუდგა ქართული ეკლესიის ისტორიის გულმოდგინე შესწავლის რთულ საქმეს და 1877 წელს გამოსცა საქართველოს ეკლესიის ისტორია, რომელშიც თხრობა VI ს-ის ბოლომდე მიიყვანა,⁴⁴ ხოლო მისი ქართველ წმიდანთა ცხოვრება „საქართველოს სამოთხე“ 1882 წელს დაიბეჭდა. 1886 წელს თბილისში დაისტამბა მოსე ჯანაშვილის „საქართველოს საეკლესიო ისტორია“, რომელიც ასევე ჩვენი ეკლესიის წარსულ ცხოვრებას მოკლედ გადმოგვცემს.

დიდნიშვნელოვანია თ. ჟორდანიას მიერ დასტამბული ქრონიკები I, 1892, II, 1897; დიმიტრი ბაქრაძის (1827-1890) გამოკვლევები.

როგორც აღინიშნა, XIX საუკუნეში ქართული ეკლესიისადმი მიძღვნილი ცალკე მონოგრაფია არ დანერგა, ამიტომაც ზემოაღნიშნულ ავტორთა შრომები პირველნი იყვნენ და ამ მხრივ განსაკუთრებით არიან დასაფასებელნი.

XIX ს-ის ბოლოსა და XX ს-ის დასაწყისში ქართული ეკლესიის ისტორიის შესწავლა განსაკუთრებით აქტუალური გახდა. რადგანაც რუსეთის 1905-1907 წლის რევოლუციის დროს საქართველოს საზოგადოებრიობამ რუსეთის წმიდა სინოდის წინაშე კატეგორიულად დასვა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის საკითხი. ამ დროს შეიქმნა თ. ჟორდანიას, კ. ცინცაძის, ნ. დურნოვოს, მ. კელენჯერიძის და ნ. მარის მონოგრაფიები, რომლებშიც ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის კანონიერება იყო დასაბუთებული. ამ მხრივ, განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი ავტოკეფალიის საკითხებისადმი მიძღვნილი ს. გიორგაძისა და სხვა ავტორთა წერილები, რომლებიც იმდროინდელ ჟურნალ-გაზეთებში დაისტამბა.

1901 წელს ეპისკოპოსმა კირიონმა რუსულ ენაზე გამოსცა ნაშრომი „ქართული ეკლესიისა და საეგზარქოსოს ისტორიის მოკლე ნარკვევი XIX ს-ში“. განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი ქართული ეკლესიის განმაზოგადებელი მონოგრაფია მ. თამარაშვილისა, გამოცემული რომში 1902 წელს ფრანგულ ენაზე (თბილისი, 1990), უფრო ადრე პატრმა თამარაშვილმა გამოსცა „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“, ხოლო 1904 წელს „პასუხი სომხის მწერლებს“. ნ. მარმა 1907 წელს „ცერკოვნიე ვედემოსტიში“ გამოაქვეყნა ნაშრომი „ქართული ეკლესიის ისტორიული ნარკვევი“ (რუს. ენაზე). აღ. ცაგარელმა (1844-1929), ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიისათვის თავდადებულმა პროფესორმა, კრებული „სტატიები და შენიშვნები ქართული საეკლესიო საკითხისათვის“ (რუს. ენაზე, პეტერბ. 1812) და სხვა წერილები გამოაქვეყნა.

საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისთანავე გამოიცა ევსევი ნიკოლაძის გამოკვლევა „საქართველოს ეკლესიის ისტორია“ (1918, ქუთაისი) და მელიტონ კელენჯერიძის „საქართველოს ეკლესიის მოკლე ისტორია“ (ქუთაისი, 1918 წელი). საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ეკლესიის ისტორიის შეს-

წავლის საქმე შეფერხდა, მიუხედავად ამისა, ქართველ მეცნიერთა შრომებში ცალკეული საკითხები ამომწურავად იქნა შესწავლილი.

კვლევის მაღალ, თანამედროვე საფეხურზე აყვანა ივანე ჯავახიშვილის სახელ-თანა დაკავშირებული, მან გააანალიზა ჩვენში ქრისტიანობის გავრცელების, მისი სახელმწიფო სარწმუნოებად აღიარების, ქართველ-სომეხთა საეკლესიო ურთიერთობათა და სხვა საკითხები. ფასდაუდებელია კ. კეკელიძის ღვაწლი ეკლესიის ისტორიის, საეკლესიო მწერლობის, ბიბლიოგრაფიის, პოშილეტიკის, კანონიკის, ლიტურგიკის, სასულიერო პოეზიისა და სხვათა შესწავლის საქმეში. ეკლესიის ისტორიის კვლევისათვის მასალები დაამუშავეს ს. ჯანაშიამ, ნ. ბერძენიშვილმა, ს. კაკაბაძემ, მ. ლორთქიფანიძემ, შ. მესხიამ, ა. ბოგვერაძემ, ზ. ალექსიძემ სხვა მეცნიერებმა და მკვლევარებმა. განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი პ. ინგოროყვას მონოგრაფიები და შრომები. ეკლესიის ისტორიას იკვლევდნენ ქართველი იერარქები და სასულიერო პირები: პატრიარქები კალისტრატე ცინცაძე, ნმ. ამბროსი ხელაია, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე და სხვები.

ბ. ლომინაძე თავის ნაშრომში „საქართველოს საპატრიარქო და მისი ავტოკეფალია“⁴⁵ მიიჩნევს, რომ ქართულმა ეკლესიამ ავტოკეფალია სამჯერ, V, VIII და XI საუკუნეებში მიიღო. მისი აზრით, ბალსამონის ცნობილი ცნობა XI საუკუნეში ავტოკეფალიის მიღებას ეხება. ვ. გოილაძემ საგანგებოდ შეისწავლა წყაროებში ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ დაცული ცნობები. მისი აზრით, VIII საუკუნეში ავტოკეფალია დაუდასტურეს არა ქართლის, არამედ ახლადნარმოქმნილ ქართულ საეკლესიო ერთეულს – აფხაზეთის საკათალიკოსოს, ხოლო XI საუკუნეში კი საქართველოს საპატრიარქო ჩამოყალიბდა. ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქები დოსითეოსი და ხრისანფი, XVII საუკუნის მოღვაწენი, აფხაზეთის საკათალიკოსოს „ქვემო იბერიის სარქიეპისკოპოსოს“ უწოდებდნენ, ხოლო ქართლის საკათალიკოსოს კი – „ზემო იბერიისას“. ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქთა ეს ცნობები მოყვანილი აქვს საქართველოს ეკლესიისადმი მიძღვნილ ნაშრომში ბერძენ მიტროპოლიტს მაქსიმეს.⁴⁶ იგი განიხილავს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხს და მიაჩნია, რომ სომხურ ეკლესიას VI-VIII საუკუნეებში არა მთლიან ქართულ ეკლესიაზე, არამედ მის ნაწილზე მოუხდენია ზეგავლენა, მისი აზრით, საქართველო ამ დროს არა ერთიანი, არამედ სხვადასხვა სამთავროებად დაშლილი ქვეყანა იყო.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ XX საუკუნის ქართული საერო ისტორიოგრაფია შეეცადა ისტორიულ მეცნიერებაში ჩანაცვლებოდა საეკლესიო ისტორიოგრაფიას და მისი ადგილი დაეკავებინა ეკლესიის ისტორიის კვლევის სფეროში. საერო და საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მონაცემები უმეტესწილად ურთიერთსანიანალმდეგო აღმოჩნდნენ. საქმე ისაა, რომ ქართული საეკლესიო ისტორიოგრაფია XIX საუკუნეში ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ უფუნქციოდ დარჩა და ჩაკედა (მხოლოდ ერთეული თავდადებული მოღვაწეები აგრძელებდნენ მის ათასწლოვან ტრადიციებს).

მეორე მხრივ, ქართულმა საერო ისტორიოგრაფიამ, რომელიც XX საუკუნეში ვერ აც-
და ათეისტურ და რუსულ იმპერიალისტურ დაკვეთებს, ასევე მთლიანად უგულვებელ-
ყო ქართული საეკლესიო ისტორიოგრაფია, გამოუცხადა მის მონაცემებს უნდობლო-
ბა, ვითარცა „არამეცნიერულს“, თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში მთლიანად მიისაკუთ-
რა მისი მონაცემები. კერძოდ, რა წინააღმდეგობაა საერო და საეკლესიო ისტორიოგ-
რაფიას შორის? ესაა გრძელი სია, რომელთაგან შეიძლება გამოვყოთ ზოგიერთი: 1. საეკლესიო ისტორიოგრაფია ამტკიცებდა, რომ საქართველოში მოციქულებმა იქა-
დაგეს (საერო XX ს-ის დასაწყისიდან საპირისპიროს ამტკიცებდა); 2. საეკლესიო ის-
ტორიოგრაფიის თანახმად, საქართველო (ქართლის სამეფო), როგორც ფარნავაზის,
ისე მოციქულთა დროს მოიცავდა აღმოსავლეთთან ერთად დასავლეთ საქართველოს,
რომ მეფე მირიანის დროს ქართლის სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარი გადო-
და მდინარე ეგრისწყალზე, ხოლო ვახტანგ გორგასალის დროს კი მდინარე კლისურ-
აზე, შესაბამისად ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში მოქცეული იყო დასავლეთ
საქართველოც IV-V სს-ში. (საერო ისტორიოგრაფიის თანახმად კი აღმოსავლეთი და
დასავლეთი საქართველო სხვადასხვა ქვეყნები იყვნენ, იხ. ქვემოთ მტკიცება); 3. საეკ-
ლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, წმიდა ნინო არის არა მხოლოდ აღმოსავლეთ სა-
ქართველოს განმანათლებელი, არამედ დასავლეთ საქართველოსაც (საერო ამ თვალ-
საზრისს უარყოფს); 4. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, მირონი საქართვე-
ლოში IV-V საუკუნეებიდანვე ეკურთხებოდა (საეროს აზრით, IX ს-დან); 5. საეკლესიო
ისტორიოგრაფიის თანახმად ქართველი ერი უკვე ჩამოყალიბებული იყო მეფე ფარნა-
ვაზის დროს (საეროს თანახმად იგი ჩამოყალიბდა XI-XIX სს., ერთიანი მოსაზრება არ
არსებობს); 6. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად (წმ. გიორგი მთაწმიდელი) ქარ-
თული ეკლესია თავისუფალი (ავტოკეფალური) იყო მოციქულთა მიერ ჩამოყალიბე-
ბის შემდეგვე (საეროს თანახმად მან ავტოკეფალია მიიღო V, VIII, ანდა XI საუკუნეებ-
ში); 7. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად წმიდა მეფე ვახტანგ გორგასალი მარ-
თლმადიდებელი ქრისტიანი იყო (საერო მეცნიერთა ერთი ნაწილი მას მონოფიზიტად
მიიჩნევს); 8. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, ასურელი მამები დიოფიზიტე-
ბი იყვნენ (საერო მეცნიერთა გავლენიანი ნაწილის აზრით ისინი მონოფიზიტები იყ-
ვნენ); 9. საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, VI-IX საუკუნეებში ჯერ ირანელებ-
მა, შემდეგ კი არაბებმა, რომელნიც გამძაფრებით ებრძოდნენ ბიზანტიურ (ე.ი. დიოფი-
ზიტურ) ქრისტიანობას და, შესაბამისად, ქართულ ეკლესიას, საქართველოს პერიფე-
რიულ კუთხეებში გააბატონეს სომხური მონოფიზიტური ეკლესია (VI ს-ში ქვემო ქარ-
თლში (გუგარქში), VI-VII საუკუნეებში ტაოში, VI-IX სს-ში – ჰერეთში), ამ კუთხეების
ეკლესიებში ქართულის ნაცვლად შემოღებულ იქნა სომხურენოვანი მსახურება. ხელ-
საყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე ჯერ კირიონ I კათალიკოსის დროს
გუგარქქვემო ქართლის ეკლესიებში აღდგენილ იქნა მოსახლეობისათვის მშობლიუ-
რი ქართულენოვანი ღვთისმსახურება, შემდეგ კი გრიგოლ ხანძთელის ეპოქაში

ტაო-კლარჯეთში, დინარა დედოფლის დროს კი – თითქოსდა პერეთშიც. (საერო ისტორიოგრაფიის თანახმად კი, კირიონ კათალიკოსმა ქვემო ქართლის სომეხთა შორის დანერგა ქართულენოვანი ლეთისმსახურება და „გააქართველა“ ისინი, ასევე მესხეთში თითქოსდა გრიგოლ ხანძთელის ეპოქაში ქართულმა ეკლესიამ ძალადობის გზით „გააქართველა“ სომეხები, ასევე პერეთშიც, რაც ეკლესიური თვალსაზრისით სრული გაუგებრობაა. ე.წ. სომეხთა „გაქართველების“ არასწორი თეორია ამჟამად მთლიანად აღიარებულია ქართული საერო ისტორიოგრაფიის მიერ); 10. მსგავსადვე, როგორც აღინიშნა, საეკლესიო ისტორიოგრაფია მიიჩნევს, რომ IV-V საუკუნეებში დასავლეთი საქართველო შედიოდა მცხეთის იურისდიქციაში, მხოლოდ შემდგომ, კერძოდ, VII ს-ის 20-იანი წლებიდან პოლიტიკურ მიზეზთა გამო აქ გავრცელდა კონსტანტინოპოლის იურისდიქცია და ქართულის ნაცვლად შემოღებულ იქნა ბერძნულენოვანი წირვა-ლოცვა. VIII ს-დან აფხაზეთის საკათალიკოსოს წარმოქმნის შემდეგ კი კვლავ აღსდგა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა და ბერძნული საეპისკოპოსოებიც გაუქმდა (საეროს თანახმად, თავიდანვე, ე.ი. IV ს-დანვე, დასავლეთ საქართველო კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში შედიოდა და აქ ქართული ენა მხოლოდ IX ს-დან გავრცელდა) და სხვა უამრავი.

ზემოაღნიშნულის ერთი თვალნათელი მაგალითია ახლახან (2001 წლის დასაწყისში) ნ. ლომოურის მიერ გამოქვეყნებული შრომები, ესენია „ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება“ და „საქართველოს ეკლესია და მისი ავტოკეფალია“. ავტორი წერს: „როდესაც მოხდა ქრისტიანობის დამკვიდრება საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიაში, საქართველო წარმოდგენილი იყო ორი პოლიტიკური ერთეულით: აღმოსავლეთ საქართველო, ე.ი. ქართლის ანუ იბერიის სამეფო და დასავლეთ საქართველო, ე.ი. ეგრისის ანუ ლაზიკის სამეფო. ამ ორ სახელმწიფოებრივ ერთეულში პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული ვითარება საკმაოდ განსხვავებული იყო და, შესაბამისად, ქრისტიანობის გავრცელება და საბოლოო დამკვიდრება სხვადასხვა გზით და სხვადასხვა სიტუაციაში ხდებოდა“.⁴⁷ ე.ი. წმიდა ნინო მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს განმანათლებელი იყო, რადგან დასავლეთ საქართველოში სხვა გზით შემოვიდა ქრისტიანობაო.

ეს დასკვნა ეწინააღმდეგება ქართულ საეკლესიო ისტორიოგრაფიაში მიღებულ საეკლესიო კრებათა, კერძოდ კი რუის-ურბნისის კრების მიერ დადგენილ დებულებას აღნიშნულ საკითხზე და აგრეთვე, საერთოდ ქართველ წმიდა მამათა, ისტორიოგრაფთა და მემატიანეთა მიერ ტრადიციულად განსაზღვრულ თვალსაზრისს.

რუის-ურბნისის კრების ღვთივგანბრძნობილ და წმიდა მამათა თქმით, საქართველო ერთიანი, მთლიანი ქვეყანა იყო, როგორც ანდრია პირველწოდებული მოციქულის, ისე წმიდა ნინოს ქადაგებათა დროს, ამიტომაც, როგორც წმ. ანდრია, ისე წმ. ნინო არიან სრულიად საქართველოს და მთელი ქართველი ერის განმანათლებელნი, აი, აქვე მოვიყვანთ შესაბამის ამონარიდს რუის-ურბნისის ძეგლისწერიდან ჯერ ძველ ქართულ,

შემდეგ კი ახალ ქართულ ენაზე, რათა მკითხველი თვითონ დარწმუნდეს: „პირველწოდებული ანდრია, ძმაი თავისა მოციქულთაჲსა პეტრესი, ვიდრე ჩუენდამდეცა მოინია და ქადაგა საცხოვრებელი ქადაგებაჲ სახარებისაჲ ყოველსა ქუეყანასა საქართველოსასა და ურიცხვნი სიმრავლენი ერთანი განაშორა საცთურისაგან...“⁴⁸ აქედან ნათლად ჩანს, რომ რუის-ურბნისის კრების დადგენილების შესაბამისად ანდრია პირველწოდებულმა იქადაგა არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში, არამედ „ყოველსა ქვეყანასა საქართველოსასა“, ე.ი. სრულიად საქართველოში, მსგავსადვე წმიდა ნინომ რუის-ურბნისის კრების თანახმად „სარწმუნოებასა მიმართ თვისისა მიიზიდა ყოველი სავსებაჲ ყოვლისა ქართველთა ნათესავისა“⁴⁹ ე.ი. ამ კრებას მიაჩნია, რომ წმიდა ნინომ მთელი ქართველი ერი („ყოველი სავსება ყოვლისა ქართველთა ნათესავისა“) გააქრისტიანა. შეიძლება ვინმემ თქვას, ამ „ყოველთა ქართველთაში“ დასავლეთ საქართველო არ იგულისხმება, და ამ კრების მამები სწორედ ვერ საზღვრავდნენ ქართველთა ვინაობასო, რასაც ვერ დავეთანხმებით, რადგანაც ამ კრების ძეგლისწერის ერთ-ერთი მთავარი ხელისმომწერია გიორგი ჭყონდიდელი ეპისკოპოსი და კრება, ცხადია, „ყოველთა ქართველთაში“ სამეგრელოს და სრულიად საქართველოს მოსახლეობას გულისხმობდა, სადაც იქადაგა კიდევ ბერძნული წყაროების მიხედვითაც წმიდა ნინომ, რომელსაც ქვემოთ შევხვებით. იგივე რუის-ურბნისის კრება მეფე მირიანთან დაკავშირებით წერს: „ნათელ ილო მან და ყოველმან ერმან ქართლისამან“⁵⁰ „ქართლის ცხოვრების“; კერძოდ კი, ჩვენი უდიდესი საეკლესიო ისტორიკოსის ლეონტი მროველი ეპისკოპოსის თანახმად, მეფე მირიანის სამეფოში აღმოსავლეთთან ერთად დასავლეთ საქართველოც „ეგრისიც“ შედიოდა: „მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთით გაღმართ ქართლს, სომხითს, რანს, პერეთს, მოვაკანს და ეგრს“⁵¹

რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერის ახალი ქართული შესაბამისი ტექსტი ასეთია: „მოციქულთაგან ერთი – პირველწოდებული ანდრია, მოციქულთა თავის, პეტრეს ძმა ჩვენამდე მოვიდა, სახარების საცხოვრებელი ქადაგება მთელ საქართველოში იქადაგა“⁵² ამ კრების განსაზღვრებით, წმიდა ნინომ „თავისი სარწმუნოების მიმართ მიიზიდა ქართველთა სრული მოდგმა“⁵² წმიდა მეფე მირიანის დროს „ნათელი ილო მან და მთელმა ქართველმა ერმა“⁵²

აი, ესაა საეკლესიო ისტორიოგრაფიის მტკიცება, რომ როგორც ანდრია პირველწოდებულის, ისე წმიდა ნინოს დროს ნათელილო მთელმა ერმა. ეს თვალსაზრისი სავსებით განსხვავდება ბატონ ნოდარ ლომოურის თვალსაზრისისაგან, რომ თითქოსდა აღნიშნულ ეპოქაში დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა სულ სხვა გზითა და სხვა ვითარებაში დაინერგა. სხვათა შორის, ბატონი ნოდარ ლომოურის თეორია, რომელიც მეცნიერებაში ახალ სიტყვად მიიჩნევა, არა თუ ძალზე უკავს, არამედ იმეორებს კიდევ XV საუკუნეში ანტიოქიის პატრიარქ მიხეილის თეორიას.

დიდი ივანე ჯავახიშვილის სიტყვით, საქართველოში ჩამოსულმა ანტიოქიის პატრიარქმა მიხეილმა „შეთხზა თეორია საქართველოს ეკლესიის მთლიანობის დასარღვე-

ვად, ქართველი ერის საუკეთესო შვილთა საუკუნოვანი ბრძოლით მიღწეული მონაპოვრის, საქართველოს ეკლესიის თავისუფლების მოსასპობად, მისი ერთიანობის დასარღვევად“.⁵³ რათა ადვილად დაემორჩილებინა. ეს თეორია შემდეგში მდგომარეობს – თითქოსდა ანდრია მოციქული განმანათლებელია არა სრულიად საქართველოსი, არამედ მხოლოდ მისი დასავლეთ ნაწილისა, ასევე წმიდა ნინო განმანათლებელია არა სრულიად საქართველოს, არამედ მხოლოდ მისი აღმოსავლეთ ნაწილისა. ივანე ჯავახიშვილი წერს: „გიორგი მთაწმიდელი და განსაკუთრებით ეფრემ მცირე, რუისურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების ყველა სულისჩამდგმელი და ნიკოლოზ კათალიკოსი ამტკიცებენ, რომ ანდრია მოციქულმა იქადაგა „ყოველსა ქვეყანასა საქართველოსასა“, ხოლო შემდგომ ქრისტიანობა კვლავ აღადგინა წმიდა ნინომ, რომლის სასწაულმოქმედებამ და ქადაგებამ „მიიზიდა ყოველი სავსება ყოვლისა ქართველთა ნათესავისა“, ნიკოლოზ კათალიკოსიც წმიდა ნინოს საერთო მოციქულად და განმანათლებლად სთვლიდა, „ჩვენ ქართველთაისა“.⁵⁴ ერთი სიტყვით, ანდრია მოციქულიცა და წმიდა ნინოც საერთო ქართული ეკლესიის დამაარსებლად და მთელი ერის განმანათლებლად იყვნენ ცნობილნი, საქართველოს სხვადასხვა ნაწილების ცალკე მქადაგებლების გამოძებნის სურვილიც არ ჰქონიათ, რადგან ისინი მთლიანი და განუყოფელი საქართველოს განმტკიცებისა და აღორძინებისათვის იღვწოდნენ. ანტიოქიელი-იერუსალიმელი პატრიარქი მიხეილი, სწორედ ამ ქართველ სახელოვან მეცნიერთა მიერ შექმნილსა და მთელი ქართველი ერისაგან შესისხლხორცებულ შემეცნებას სპობდა“.⁵⁵

სამწუხაროა, რომ ძველ ქართველ „სახელოვან მეცნიერთა“ (ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებითა) მიერ ჩვენდამი ბოძებულ შემეცნებას სპობს ზოგიერთი ახალი ქართველი მეცნიერი. მათგან განსხვავებით, ჯერ კიდევ საუკუნის დასაწყისში გაარკვია ივანე ჯავახიშვილმა, რომ „ქრონოლოგიურადაც ქრისტიანობის გავრცელების დასაწყისი აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში როგორც ეტყობა, ერთსა და იმავე ხანად უნდა ვიგულისხმოთ, ამ მხრივ განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია გელასი კვიზიკელის მოთხრობა. მას იბერთა მოქცევის ამბავში ნათქვამი აქვს: „ამავე დროს პონტოს გასწვრივ მდებარე ქვეყნის მცხოვრებმა იბერებმა და ლაზებმა ღმრთის სიტყვა, რომელიც მანამდე არ სწამდათ შეიწყარეს“. გამოდის, რომ აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოს ქრისტიანობა ერთსა და იმავე დროს მიუღია... გელასი კვიზიკელის დანართი ცნობა, რომ იბერებმა და ლაზებმა ერთსა და იმავე დროს მიიღეს ქრისტიანობა, არსებითად სწორი გამოდის იმ მხრივ, რომ დასავლეთ საქართველოშიც IV ს-ის დამდეგიდან ქრისტიანობას გზა გაკვლეული უნდა ჰქონოდა“.⁵⁶ იბერთა მოქცევის შესახებ IV ს-ში წერდნენ სოკრატე, სოზომენი, თეოდორიტი კვირიკელი, ნიკიფორე კალლისტო და სხვანი. მართალია, ისინი არ ახსენებენ ლაზების გაქრისტიანებას, მაგრამ ამის მიზეზი იყო ის, რომ ლაზებს იბერიელი ხალხის ერთ-ერთ ტომად მიიჩნევდნენ, გელასი კვიზიკელს კი ეს ამბავი უფრო დაუკონკრეტებია.

ვფიქრობთ, განსაკუთრებით შემანუხებელია წმიდა ქართველ მამათა სულთათ-

ვის ამჟამინდელი საერო მეცნიერების მცდელობა, დაუკავშირონ საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის მოპოვება პეტრე ფულონის სახელს. პეტროზ მკანწველად მოიხსენიებენ მას ძველ ეკლესიაში და მიიჩნევენ ერთ-ერთ ყველაზე დიდ მწვალებლად – მონოფიზიტობისა და თვით ხატმებრძოლობის ფუძემდებლადაც კი.

ბატონი ნ.ლომოური წერს: „ჯერ კიდევ 1910 წელს მ. თამარაშვილმა საკმაოდ დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ ბალსამონის „უფალი პეტრე“ (რომლის პატრიარქობის დროსაც ანტიოქიის კრების მიერ გამოტანილი იქნა დადგენილება იბერიის ეკლესიის ავტოკეფალიისა) არ შეიძლება იყოს პეტრე III და უფრო სავარაუდოა მისი გაიგივება პატრიარქ პეტრე ფულონთან, რომელიც V ს-ის 70-80-იანი წლების მოღვაწე იყო“.⁵⁷

ძველი ქართული საეკლესიო ისტორიოგრაფიისათვის კი წარმოუდგენელია ასეთი დასკვნა, საქმე ისაა, რომ პეტროზ მკანწველი - განსაკუთრებულად სძულდათ ძველ საქართველოში, ვითარცა მწვალებლობის ერესიაქი, ექვთიმე მთაწმიდელის მიერ გამოცემული „მცირე სჯულისკანონის“ მიხედვით მან შემოიღო ე.წ. „ხაჩეცარი“, ყოვლად წმიდა სამების ჯვარცმის გალობა. „წმიდა მამებმა მაშინ შეაჩვენეს მისი ავტორი პეტროზ მკანწველი – მწვალებელი, რომელმაც შემოიღო მეოთხე პირი... და ვნებულად ჩათვალა წმიდა სამება. შეჩვენებული იყოს სამების ამგვარი გმობა და მისი მგმობელიც“.⁵⁸ ექვთიმე ათონელის თანახმად, VI მსოფლიო კრება 68-ე თავშიც შეეხო პეტროზ მკანწველს, სადაც იგი ხატმებრძოლობის ერესის მესაძირკველდაც დასახა – „პეტროზ მკანწველმა, როგორც „ხაჩეცარი“ შემოიღო, აგრეთვე ეს წვალეზაც დათესა მათ შორის და ძლიერ გვენყინა ამ უჯერო ამბის სმენა“.⁵⁹

თანამედროვე საერო ისტორიოგრაფია მიიჩნევს, რომ მონოფიზიტობის ერესიარქმა პეტრე ფულონმა პირველ ქართველ კათალიკოს პეტრეს დაასხა ხელი და ამით ავტოკეფალია მიანიჭა საქართველოს ეკლესიას, მაგრამ საეკლესიო ისტორიოგრაფიის თანახმად, ანტიოქიის ეს პატრიარქი იქამდე მოკლა (ქვით ჩაქოლა) ქართველთა მთავარეპისკოპოსმა მიქაელმა, მაშინ როცა იგი შეეცადა ქართლში შემოსვლასა და მონოფიზიტობის გავრცელებას.⁶⁰ ასე, რომ ქართველი საეკლესიო ისტორიოგრაფიისათვის წარმოუდგენელიც კია ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის დაკავშირება პეტრე ფულონთან, როგორც წარსულის მაგალითები აჩვენებს, საერო ისტორიოგრაფიაც ოდესმე ალბათ მივა იმავე დასკვნამდე.

ნეტარხსენებული ბაბილინა ლომინაძე, რომელთანაც მე საკმაოდ ხშირი შეხვედრა მქონდა საპატრიარქოში ავტოკეფალიის საბუთების მოძიების დროს, აცხადებდა, რომ პირდაპირი ცნობა V ს-ში ავტოკეფალიის მოპოვების შესახებ არ არსებობს, ამიტომაც იგი დაეყრდნო ქართლის ცხოვრების ცნობილ ცნობას, ვახტანგ გორგასალის მიერ ბიზანტიიდან 12 ეპისკოპოსის ჩამოყვანისა და საქართველოში დადგინების შესახებ. ბატონი ნ.ლომოური იმეორებს ამ დასკვნას და წერს – „კანონიკურად დამოუკიდებლად ითვლებოდა და მოქმედებდა ეკლესია, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას სულ

ცოტა 12 ეპისკოპოსისაგან შემდგარი კრების მონვევა შეეძლო“;⁶¹ და ის გარემოება, რომ საქართველოშიც V ს-ში გაჩნდა 12 ეპისკოპოსისაგან შემდგარი კრება, ადასტურებს ქართლის ეკლესიის მიერ დამოუკიდებლობის, ავტოკეფალიის მიღებას“.⁶¹ ნ.ლომოური თავისი დასკვნის გამოტანის დროს ეყრდნობა კართაგენის კრების კანონს. მართლაც ამ კრების მე-12 კანონი ბრძანებს – „უკეთუ ვინმე ეპისკოპოსი თვინიერ კრებისათვის განჩინებულისა ჟამისა განკითხვისა თანამდებად იპოოს, ეგევითარი იგი განიკითხნენ ათორმეტთა მიერ ეპისკოპოსთა“.⁶² როგორც ცნობილია, მსოფლიო კრებების კანონები განიმარტება არა ნებისმიერად, არამედ მისი ცნობილი კომენტატორების არისტიწეს, ზონარას და ბალსამონის მიერ. ამ ნმიდა მამათა კომენტარები გამოცემულია ქართულად,⁶³ აი, როგორ კომენტარებს უკეთებენ ამ კანონს (ე.ი. „თუ რომელიმე ეპისკოპოსი მონვევის დროს დადგენილ დრომდე ბრალდებული იყოს, ასეთი განიკითხოს თორმეტმა ეპისკოპოსმა“): – „12. კართაგენის ეკლესიაში განსაკუთრებით ბევრი ეპისკოპოსი იყო (466 კათედრა) და ამის გამო, მათ შეეძლოთ ეპისკოპოსის გასამართლებისათვის დაედგინათ ქვორუმის დიდი ნორმა... ამგვარად ამ კანონს, ისევე, როგორც ამავე კრების მე-14 კანონს სასამართლო ქვორუმის მხრივ ჰქონდა ადგილობრივი მნიშვნელობა კართაგენის ეკლესიისათვის მისი მრავალრიცხოვანი ეპისკოპოსებით“.⁶⁴ იმავეს ამბობენ მე-14 კანონის კომენტარებისას – „კანონი უთითებს გამონაკლისზე კართაგენის კრების მე-12 კანონის გამოყენების დროს. მას აქვს ადგილობრივი და არა საერთო საეკლესიო მნიშვნელობა“.⁶⁵ (ე.ი. ეს კანონი 12 ეპისკოპოსის შესახებ არაა საერთო ეკლესიური მნიშვნელობისა, არამედ მხოლოდ კართაგენის ეკლესიისთვისაა განკუთვნილი).

უკეთესად თქმა შეუძლებელია, ვახტანგ მეფის მიერ 12 ეპისკოპოსის დადგინება არ შეიძლება ავტოკეფალიას დაუუკავშიროთ და მიუუთითოთ ამის შესახებ კართაგენის კრების შესაბამის კანონებზე, რადგანაც მათ ადგილობრივი და არა საერთო საეკლესიო მნიშვნელობა გააჩნდათ.

მაშასადამე, ზემოხსენებულ ავტორთა მტკიცება არგუმენტირებული არ არის, ხოლო გიორგი მთაწმიდელის მტკიცება ქართული ეკლესიის მოციქულთა დროიდანვე ავტოკეფალურობის შესახებ არგუმენტირებული იყო, რადგანაც I-IV საუკუნეებში დაარსებული ეკლესიები დაარსებისთანავე ნამდვილად იყვნენ ავტოკეფალურები, იმჟამინდელი ნორმის შესაბამისად. ვიტოვებთ იმედს, რომ საერო ისტორიოგრაფია ამ საკითხშიც ძველ საეკლესიოს დაეთანხმება და საბოლოოდ კი გააერთიანებენ საერთო ძალებს ქართველი ერისა და ეკლესიის საკეთილდღეოდ. აღსანიშნავია, რომ კათოლიკოს-პატრიარქი კალისტრატე ცინცაძე ეკლესიის ავტოკეფალიის საყრდენად მიიჩნევდა სინოდში 12 ეპისკოპოსის ყოფნას და ამის გასამართლებლად მიუთითებდა აღნიშნულ კანონს. საქმე ის იყო, რომ იმჟამინდელი კომუნისტური რეჟიმი ცდილობდა ეპისკოპოსთა შემცირებას, ხოლო კალისტრატე ეკლესიის გასაძლიერებლად ცდილობდა ეპისკოპოსთა გამრავლებას, ამიტომაც მიუთითებდა აღნიშნული კანონის შესახებ.

მაშასადამე, მისი ქმედება უფრო საეკლესიო პოლიტიკის სფეროს შეეხებოდა ათეისტთა ბატონობისას და არა კანონიკას. უნმიდესმა კალისტრატემ, ცხადია, კარგად იცოდა საეკლესიო სამართლის მცოდნეთა განმარტებანი, რომ კართაგენის აღნიშნული კანონი ადგილობრივი მნიშვნელობისა იყო და არა საერთო ეკლესიური.

ჩვენი მსჯელობა შეეხება სურვილს, რათა საეკლესიო ისტორიოგრაფიამ ჩვენს საზოგადოებაში დაიბრუნოს ის ღირსეული ადგილი და ავტორიტეტი, რომელიც მას დაუკარგეს რუსთა და ათეისტთა ბატონობისას XIX-XX საუკუნეებში. ეს სურვილი ეხმიანება და ფაქტობრივად იმეორებს ზუსტად ასი წლის წინ ქართველ მღვდელმთავართა რუსეთის იმპერატორისა და ეკლესიისათვის გაგზავნილ თხოვნას, რათა დაარსებულიყო მთელ რუსეთის იმპერიაში (რომელშიც მაშინ საქართველოც შედიოდა) თუნდაც ერთადერთი ქართული ეკლესიის ისტორიის შემსწავლელი სამეცნიერო ცენტრი. იმჟამად რუსეთის მმართველ წრეებს სურდათ დიდი ზეიმით აღენიშნათ ე.წ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლისთავი, ამიტომაც მთავრობამ გადაწყვიტა ქართული საზოგადოების ზოგიერთი თხოვნის შესრულება. ამ მომენტიტ ისარგებლეს ქართველმა ეპისკოპოსებმა და გაგზავნეს შესაბამისი თხოვნა, რომელშიც კერძოდ წერდნენ: „ვითვალისწინებთ საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლისთავს, 1901 წლის 18 იანვარს და მიგვაჩნია, რომ ჩვენი პირველი და უნმიდესი ვალია შევევედროთ ნმ. სინოდს პეტერბურგის თეოლოგიის აკადემიაში დააარსოს ქართული საეკლესიო ისტორიის დამოუკიდებელი კათედრა, სადაც შეისწავლიან ხელნაწერებსა და ყველაფერს, რაც კი ქართულ ეკლესიას ეხება. ეს ნაშრომები გაამდიდრებენ თეოლოგიურ და საეკლესიო ლიტერატურას და ნათელს მოჰფენენ მსოფლიო მართლმადიდებლური ეკლესიის ნაკლებად შესწავლილ ფურცლებს“.⁶⁶

რუსეთში, კერძოდ, კი პეტერბურგში, 1911 წელს მართლაც შეიქმნა საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შემსწავლელი ცენტრი, რომელმაც მხოლოდ რამდენიმე წელი იარსება ბოლშევიკების გაბატონებამდე. საქართველოში არც მენშევიკების და მითუმეტეს არც ბოლშევიკების დროს, ცხადია ასეთი ცენტრები არ არსებობდა. 2003 წლის მონაცემებით, არც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა და არც სხვა უნივერსიტეტსა და ინსტიტუტში საქართველოს ეკლესიის ისტორიის არა თუ ფაკულტეტი, კათედრაც კი არ არსებობს, თუმცა კი ამას, როგორც აღვნიშნეთ, 100 წლის წინაც ითხოვდნენ ქართველი ეპისკოპოსები. შესაბამისად, როგორც საზოგადოებას, ისე სტუდენტ ახალგაზრდებსა და სკოლის მოწაფეებს საშუალება არ ეძლევათ ჭეშმარიტებით შეისწავლონ დედა ეკლესიის ისტორია, რომლის შესწავლითაც მათ ჩაენერგებოდათ სიყვარული ღვთისა და სიყვარული მოყვასისა, მამულისა და მშობელი ერისა, რაც ყოველთვის საჭიროა ყოველი საზოგადოებისათვის.

შენიშვნები

თავი I

I აუხაზეთის ენიკური სახე შუიკცელა XVII-XVIII საუკუნებში აღაღერქცხული ტომების ჩამოსახლების შედეგად. ამ ხხალ ხალხსაც - „აუხაზები“ უწოდეს მხარის სახელის შესაბამისად. 2 ქართული ეპისტოლეური წყაროების კორპუსი I, 1989, გვ. 43-61. 3 ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 728. 4. ძველი ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლი, VI, 1980, გვ. 449. 5. საქართველოს ისტორია, 1980, გვ. 153; 6. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 243; 7. იქვე, გვ. 245; 7. იქვე, გვ. 248; 8. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 3; 9. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 249; 10. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 382; 11. ძე. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, VI, გვ. 20; 12. ძე. ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, VI, გვ. 20; 13. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 252; 14. მორთეზა მედი ფაოთი, სპარსული მასალები XVI-XVII საუკუნეების ქართველ მოღვაწეთა შესახებ, 1982, გვ. 26; 15. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 584; 16. ძეგლი, VI, გვ. 24. 17. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 264; 18. იქვე, გვ. 265; 19. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 588; 20. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 271; 21. იქვე, გვ. 272; 22. ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26; 23. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 276; 24. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1967, IV, გვ. 315; 25. იქვე, გვ. 317; 26. იქვე, გვ. 319. 325; 27. ძეგლი, VI, გვ. 27; 28. ი. ტაბაღა, საქართველო ერობის არქეებსა და წიგნსაცუებში, II, 1986, გვ. 112; 29. ძეგლი, VI, გვ. 28; 30. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 113; 31. იქვე, გვ. 113; 32. ი. ტაბაღა, საქართველო ერობის არქეებსა და წიგნსაცუებში, II, 1986, გვ. 113; 33. იქვე, გვ. 114; 34. იქვე, გვ. 115; 35. იქვე, გვ. 115; 36. იქვე, გვ. 116; 37. იქვე, გვ. 116; 38. იქვე, გვ. 118; 39. იქვე, გვ. 119; 40. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 401; 41. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 120; 42. იქვე, გვ. 121; 43. იქვე, შენიშვნა 59; 44. ანტონ კათალიკოსი, სიტყვა ჰირეკანისათვის, დასახ. ნაშრ., გვ. 29; 45. ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 124; 46. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 402; 47. ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31; 48. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 125; 49. იქვე, გვ. 127; 50. იქვე, გვ. 129; 51. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 130; 52. ძეგლი, VI, გვ. 34; 53. ანტონ ბერატკონი: წყობილსიტყვაობა, 180, გვ. 204; 54. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 355; 55. იქვე, გვ. 363; 56. იქვე, გვ. 365; 57. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 366; 58. იქვე, გვ. 394; 59. იქვე, გვ. 396; 60. ძეგლი ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, VI, 1980, გვ. 47; 61. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 385; 62. ძეგლი, VI, გვ. 48; 63. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 386; 64. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 423; 65. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 388; 66. ანტონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 55; 67. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 425; 68. იქვე, გვ. 425; 69. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 393. 70. იქვე, გვ. 397; 71. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 427; 72. ილ. კაცაბაძე, IV, გვ. 184; 73. ანტონ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 66; 74. იქვე, გვ. 66; 75. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 328; 76. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, 1967, გვ. 349; 77. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 369; 78. იქვე, გვ. 371; 79. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 424; 80. იქვე, გვ. 425; 81. იქვე, გვ. 425; 82. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 425. 83. გ. ჟორჯიანი, საქართველო XVII ს., გვ. 50; 84. იქვე, გვ. 49; 85. შ. ლომსაძე, გვიანი შუა საუკუნეები - გვ. 47, 48, 63; 86. შ. ლომსაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 35; 87. იქვე, გვ. 35; 88. იქვე, გვ. 36-41; 89. იქვე, გვ. 52; 90. გ. ჟორჯიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58; 91. იქვე, გვ. 59; 92. იქვე, გვ. 60; 93. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 445; 94. ივ. ჯავახიშვილი, VIII, 1977, გვ. 285; 95. მოსამხედ. თავურის ცნობები, გვ. 381; 96. გ. ჟორჯიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 72; 97. ივ. ჯავახიშვილი, VIII, გვ. 283; 98. გ. ჟორჯიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 106; 99. იქვე, გვ. 112; 100. გ. ჟორჯიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 118; 101. იქვე, გვ. 116; 102. იქვე, გვ. 100-101; 102. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათალიკობისა - გვ. 127; 103. გიორგი ნასყვანს საქცი, იქვე, გვ. 127; 104. გ. ჟორჯიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62; 105. იქვე, გვ. 63; 106. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 426; 107. ი. ტაბაღა, საქართველო ერობის არქეებსა და წიგნსაცუებში, III, გვ. 192; 108. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 404; 109. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 405; 110. იქვე, გვ. 406; 111. იქვე, გვ. 406; 112. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 430; 113. იქვე, გვ. 431; 114. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 280; 115. იქვე, გვ. 281; 116. იქვე, გვ. 284; 117. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 408; 118. ნარკვ., IV, გვ. 285; 119. გ. ჟორჯიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 11; 120. იქვე, გვ. 11; 121. იქვე, გვ. 15; 122. ი. ტაბაღა, საქართველო ერობის არქეებსა - II, გვ. 576; 123. იქვე, გვ. 175; 124. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ. IV, გვ. 1967, გვ. 361; 125. იქვე, გვ. 362; 126. იქვე, გვ. 363; 127. ნარკვ., IV, გვ. 295; 128. იქვე, გვ. 319; 129. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 422; 130. იქვე, გვ. 423; 131. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 442; 132. ი. ტაბაღა, საქართველო ერობის არქეებსა - III, გვ. 210; 133. იქვე, გვ. 212; 134. იქვე, გვ. 235; 135. იქვე, გვ. 194; 136. გ. ჟორჯიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 78; 137. ქართლის ცხოვრება, IV, 443; 138. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 434; 139. იქვე, გვ. 438; 140. იქვე, გვ. 439. 141. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 601; 142. მ. რეუთაშვილი,

დასავლეთ საქართველო XVII საუკუნეში. 1978, გვ. 109; 143. ი. ტაბაღა, საქართველო ეკონომის არქივებსა და წიგნსაცემებში. III, 1987, გვ. 191; 144. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 425; 145. იქვე, გვ. 424; 146. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 443; 147. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 191; 148. მ. რეხიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 119; 149. მ. თამარაშვილი, კახეთი სომხის მწერლობის, გვ. 237; 150. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 191; 151. ჩარლზ დარვინი, რუს. ენაზე, ტ. II, წიგნი I, 1927, გვ. 579; 152. მ. რეხიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 110; 153. არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 76; 154. მ. რეხიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 115; 155. იქვე, გვ. 111; 156. იქვე, გვ. 114; 157. იქვე, გვ. 117; 158. საქართველოს ისტორია XVI-XVIII სს., 1950, გვ. 300; იქვე, 113; 159. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 191; 160. მორიჯიან მუსხელიძე ფაოქი, სსრკ-ის მასალები, 1982, გვ. 18; 161. შ. მუსხიანი, საისტორიო ძეგლები, II, გვ. 316; 162. იქვე, გვ. 314; 163. მ. რეხიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93; 164. იქვე, გვ. 94; 165. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 825; 166. საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, I, გვ. 445-446; 167. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 200; 168. მ. რეხიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 178; 169. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 424-425; 170. იქვე, გვ. 421; 171. იქვე, გვ. 428; 172. ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 606; 173. იქვე, გვ. 608; 174. იქვე, გვ. 605; 175. ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 393; 176. იქვე, გვ. 397; 177. მ. რეხიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14; 178. ზ. შარაშენიძე, ფეროვანდელი „გურგუთნი“, 1979, გვ. 59.

თავი II

I. ა. ტიქაძე, ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, 1988, გვ. 35. 2. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1904, გვ. 301; 3. ი. ჯაფარიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 3; 4. ა. ტიქაძე, ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, გვ. 15; 5. შ. ხანთაძე, ქართული ისტორიოგრაფია XVIII საუკუნეში, გვ. 17. 6. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 500; 7. გ. პაიჭაძე, ვახტანგ VI, 1981, გვ. 105; 8. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 8; 9. შ. ხანთაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 52; 10. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 342; 11. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 454; 12. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 348; 13. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 307; 14. იქვე, გვ. 308; 15. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 404; 16. იქვე, გვ. 466; 17. ი. ტაბაღა, მასალები XVIII ს., 1982, გვ. 16; 18. იქვე, გვ. 19; 19. გ. პაიჭაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; 20. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 24; 21. იქვე, გვ. 24; 22. იქვე, გვ. 26; 23. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 402; 24. იქვე, გვ. 204; 25. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 404; 26. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წიგნობა XVI-XVII სს., 1959, გვ. 141; 27. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 8; 28. შ. ხანთაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 48; 29. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 404; 30. იქვე, გვ. 105; 31. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 493; 32. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 20; 33. იქვე, გვ. 21; 34. ი. ტაბაღა, დასახ. ნაშრ., გვ. 24. 35. ი. ტაბაღა, მასალები XVIII ს. პირველი მეთოხედის საქართველოს ისტორიისათვის, 1982, გვ. 20. 36. ა. ტიქაძე, ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა, 1988, გვ. 38; 37. იქვე, გვ. 41; 38. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, 1973, გვ. 406. 39. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, გვ. 55. 40. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 55. 41. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 57. 42. იქვე, გვ. 321; 43. ა. ტიქაძე, ვახტანგ VI, გვ. 27; 44. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 26. 45. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., 312. 46. იქვე, გვ. 322; 47. იქვე, გვ. 324; 48. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 51; 49. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 407; 50. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 33; 51. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 316; 52. იქვე, გვ. 317; 53. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 78; 54. ი. ჯაფარიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 6; 55. იქვე, გვ. 7; 56. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40; 57. იქვე, გვ. 41; 58. იქვე, გვ. 42; 59. იქვე, გვ. 43; 60. იქვე, გვ. 46; 61. ი. ჯაფარიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 9; 62. იქვე, გვ. 10; 63. იქვე, გვ. 11; 64. გ. პაიჭაძე, ვახტანგ VI, 1981, გვ. 124; 65. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 59; 66. იქვე, გვ. 60; 67. იქვე, გვ. 65; 68. იქვე, გვ. 68; 69. იქვე, გვ. 68; 70. ი. ჯაფარიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, 1919, გვ. 3; 71. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 365; 72. იქვე, გვ. 365; 73. იქვე, გვ. 366; 74. 6. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, 1967, გვ. 296; 75. ქართული მწერლობა, I, 1984, გვ. 27; 76. იქვე, გვ. 26; 77. ნარკვ., IV, გვ. 368; 78. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 368; 79. იქვე, გვ. 300; 80. იქვე, გვ. 360; 81. ი. ჯაფარიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, 1919, გვ. 3; 82. იქვე, გვ. 4; 83. იქვე, გვ. 5; 84. შ. ხანთაძე, ქართული ისტორიოგრაფია, 1985, გვ. 18; 85. იქვე, გვ. 31; 86. ა. ტიქაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 4; 87. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 37; 88. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 361; 89. მ. რეხიაშვილი, იმერეთი XVII საუკუნეში, 1982, გვ. 3; 90. საქართველოს ისტორია, 1980, გვ. 182; 91. 6. ბერძენიშვილი, ი. ჯაფარიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, 1946, გვ. 389; 92. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 31; 93. იქვე, გვ. 35-37; 94. ი. ჯაფარიშვილი, ქართ. ურბის ისტ., IV, გვ. 359. 95. იქვე, გვ. 365. 96. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 727-733; 97. იქვე, გვ. 675; 98. იქვე, გვ. 775; 99. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 502-503; 100. იქვე,

გვ. 180; 101. იქვე გვ. 209. 102. იქვე გვ. 222; 103. ს. კიკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუდეები, I, გვ. 149; 104. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 485; 105. სამართლის ძეგლები, III, გვ. 514, 527; 106. იქვე გვ. 581; 107. მწიგნობრების წიგნი კათალიკოსის დიოკონ ნუმიანის ბიქნთისადმი 1682 წლისა, გვ. 583; 108. იქვე გვ. 577; 109. იქვე გვ. 514, 527; 110. იქვე გვ. 569; 111. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 567; 112. წყალობის წიგნი გრიგორ ალავერდელისა 1670 წლისა, გვ. 567; 113. იქვე გვ. 342; 114. იქვე გვ. 345; 115. იქვე გვ. 347; 116. ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 501, 502; 117. იქვე გვ. 501; 118. იქვე გვ. 504; 119. იქვე გვ. 505; 120. იქვე გვ. 520; 121. იქვე გვ. 519; 122. იქვე გვ. 519; 123. იქვე გვ. 523; 124. იქვე გვ. 529; 125. იქვე გვ. 530; 126. იქვე გვ. 514; 127. იქვე გვ. 547; 128. იქვე გვ. 543; 129. იქვე გვ. 533; 130. იქვე გვ. 536; 131. იქვე გვ. 482; 132. იქვე გვ. 581; 133. იქვე გვ. 517; 134. იქვე გვ. 599, 600, 612, 641, 648, 669; 135. იქვე გვ. 559; 136. იქვე გვ. 623; 137. იქვე გვ. 619; 138. იქვე გვ. 627; 139. იქვე გვ. 706; 140. იქვე გვ. 596; 141. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 484; 142. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 695; 143. იქვე გვ. 613; 144. იქვე გვ. 677; 145. იქვე გვ. 695; 146. იქვე გვ. 714; 147. იქვე გვ. 753; 148. იქვე გვ. 772; 149. იქვე გვ. 591; 150. იქვე გვ. 625; 151. იქვე გვ. 585; 152. იქვე გვ. 664; 153. იქვე გვ. 672; 154. იქვე გვ. 694; 155. იქვე გვ. 637; 156. იქვე გვ. 643; 157. იქვე გვ. 695; 158. იქვე გვ. 710; 159. იქვე გვ. 589; 160. იქვე გვ. 713; 161. იქვე გვ. 592; 162. იქვე გვ. 632; 163. იქვე გვ. 634; 164. იქვე გვ. 699; 165. იქვე გვ. 762; 166. იქვე გვ. 791; 167. იქვე გვ. 595; 168. იქვე გვ. 620; 169. იქვე გვ. 627; 170. იქვე გვ. 747; 171. იქვე გვ. 542; 172. იქვე გვ. 560; 173. იქვე გვ. 480; 174. იქვე გვ. 481; 175. იქვე გვ. 638; 176. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 384; 177. იქვე გვ. 384; 178. იქვე გვ. 385; 179. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 386; 180. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 737; 181. იქვე გვ. 607; 182. იქვე გვ. 693; 183. იქვე გვ. 647; 184. იქვე გვ. 604; 185. იქვე გვ. 606; 186. იქვე გვ. 694; 187. იქვე გვ. 636; 188. იქვე გვ. 638; 189. იქვე გვ. 639; 190. იქვე გვ. 694; 191. იქვე გვ. 597; 192. იქვე გვ. 659; 193. იქვე გვ. 789; 194. იქვე გვ. 681; 195. იქვე გვ. 137. 196. იქვე გვ. 135-150; 197. იქვე გვ. 757; 198. იქვე გვ. 164; 199. იქვე გვ. 164; 200. იქვე გვ. 617; 201. იქვე გვ. 632; 202. იქვე გვ. 681; 203. ს. რუსთაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 472; 204. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 640; 205. იქვე გვ. 253; 206. იქვე გვ. 138; 207. იქვე გვ. 580; 208. იქვე გვ. 882; 209. იქვე გვ. 134; 210. იქვე გვ. 712; 211. იქვე გვ. 749; 212. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 485; 213. პაპუნა ორბელიანი, ამაგი ქართლისანი, 1981, გვ. 84; 214. იქვე გვ. 87; 215. იქვე გვ. 101; 216. იქვე გვ. 82; 217. იქვე გვ. 85; 218. იქვე გვ. 103; 219. იქვე გვ. 103; 220. იქვე გვ. 105; 221. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 400; 222. იქვე გვ. 401; 223. იქვე გვ. 400; 224. პ. ორბელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 106; 225. იქვე გვ. 105; 226. იქვე გვ. 105; 227. პ. ორბელიანი, ამაგი ქართლისანი, გვ. 100; 228. იქვე გვ. 113; 229. იქვე გვ. 114; 230. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 453; 231. პ. ორბელიანი, ამაგი ქართლისანი, გვ. 48; 232. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 602; 233. იქვე გვ. 607; 234. იქვე გვ. 611; 235. იქვე გვ. 614; 236. იქვე გვ. 615; 237. იქვე გვ. 616; 238. იქვე გვ. 617; 239. იქვე გვ. 619; 240. იქვე გვ. 621; 241. იქვე გვ. 625; 242. იქვე გვ. 628; 243. იქვე გვ. 629; 244. ო. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 13; 245. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, 630; 246. იქვე გვ. 632; 247. იქვე გვ. 638; 248. იქვე გვ. 645. 249. ს. ავალიანი, ანტონ პორეკლი, 1987, გვ. 17; 250. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 914, ქრონოლოგიური ცხრილი; 251. რელიგიის ისტორია და პრაგმატიკა, XI, 1987, გვ. 52; 252. ს. ავალიანი, ანტონ პორეკლი, გვ. 30; 253. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39; 254. იქვე გვ. 40; 255. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 536; 256. იქვე გვ. 498; 257. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; 258. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 374; 259. იქვე გვ. 374; 260. იქვე გვ. 374; 261. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 37; 262. იქვე გვ. 34; 263. იქვე გვ. 34; 264. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 35; 265. იქვე გვ. 35; 266. იქვე გვ. 36; 267. იქვე გვ. 43; 268. იქვე გვ. 60; 269. პ. ორბელიანი, ამაგი ქართლისანი, გვ. 86; 270. იქვე გვ. 103; 271. ევ. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, ქუთაისი, 1918, გვ. 191; 272. მ. კლენჯაურიძე, საქართველოს საკათალიკოსო ეკლესიის მოკლე ისტორია, ქუთაისი, 1918, გვ. 130; 273. ო. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, 1919, გვ. 14; 274. მ. დარჩია, გაიოს რექტორი, 1977, გვ. 45; 275. მ. ჯანაშვილი, საქართველოს საეკლესიო ისტორია, 1886, გვ. 127; 276. იქვე გვ. 21; 277. იქვე გვ. 35; 278. პ. კარბელაშვილი, იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, კათოლიკოსნი და მღვდელმთავრანი, 1900, გვ. 132; 279. პ. ოისელიანი, საქართველოს მოკლე ისტორია, სანკტ-პეტერბურგი, 1848, რუსულ ენაზე, გვ. 118; 280. მ. დარჩია, გაიოს რექტორი, გვ. 24; 281. იქვე გვ. 26; 282. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 90; 283. შ. ლომიძე, მ. თამარაშვილი, გ. მისიურაძე და სხვათა შრომები; 284. ე. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, გვ. 144; 285. კ. კლენჯაურიძე, ქართული ლიტურჯიკის ისტორია. I, გვ. 364; 286. იქვე გვ. 364; 287. მ. დარჩია, დასახ. ნაშრ., გვ. 46. 288. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 95. 289. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 95; 290. კ. კლენჯაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 373; 291. იქვე გვ. 379; 292. ე. ნიკოლაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 147; 293. იქვე გვ. 147; 294. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 389. 295. იქვე გვ. 378; 296. იქვე გვ. 392; 297. იქვე გვ. 383; 298. ს. ავალიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 75; 299. მ. დარჩია, დასახ. ნაშრ., გვ. 41; 300. კ. კლენჯაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 375; 301. ს.

აეკლანა. დასახ. ნაშრ., გვ. 86; 302. იქვე, გვ. 98; 303. იქვე, გვ. 97; 304. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 679; 305. იქვე, გვ. 687; 306. გ. მაისურაძე, სანდორეხო წიგნი XVIII ს. საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაზე, „მნათობი“, №5, 1990, გვ. 172; 307. გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 171; 308. ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 52; 309. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 630; 310. იქვე, გვ. 632; 311. იქვე, გვ. 682; 312. იქვე, გვ. 683; 313. ნ. ბურჩინაშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, გვ. 169; 314. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 684; 315. იქვე, გვ. 684; 316. იქვე, გვ. 684; 317. იქვე, გვ. 686; 318. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; 319. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 666; 320. იქვე, გვ. 654; 321. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 18; 322. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 655; 323. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 19; 324. იქვე, გვ. 20; 325. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 658; 326. იქვე, გვ. 660; 327. იქვე, გვ. 669; 328. იქვე, გვ. 669; 329. იქვე, გვ. 675; 330. იქვე, გვ. 675; 331. იქვე, გვ. 676; 332. იქვე, გვ. 673; 333. იქვე, გვ. 673; 334. იქვე, გვ. 670; 335. იქვე, გვ. 680; 336. იქვე, გვ. 626; 337. იქვე, გვ. 694; 338. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 23; 339. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 700; 340. იქვე, გვ. 705; 341. იქვე, გვ. 707; 342. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39; 343. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 759; 344. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42; 345. იქვე, გვ. 48; 346. ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 501; 347. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 721; 348. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 291; 349. ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 675; 350. იქვე, გვ. 727; 351. ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 830; 352. მ. წერეთელი, ერთი და სახელმწიფო, 1990, გვ. 89; 353. გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 172; 354. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 721; 355. იქვე, გვ. 721; 356. მ. რეხიაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 472; 357. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 357; 358. მ. რეხიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 44; 359. თ. უორდანი, ქორნიკები, II, 1897, გვ. 383; 360. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 720; 361. იქვე, გვ. 721; 362. იქვე, გვ. 722, 725; 363. იქვე, გვ. 724; 364. ნ. ბურჩინაშვილი, საქ. ისტ. საკითხები, IV, გვ. 124, 125, 725; 365. იქვე, გვ. 726; 366. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 727; 367. იქვე, გვ. 729; 368. იქვე, გვ. 729; 369. გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175;

თავი III

1. ივ. ჯავახიშვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში, 1919, გვ. 52. 1 კ. ოსელიანი, „გორიგი XIII-ის ცხოვრება“, გვ. 17; 2. დ. ყოფინი „მეფეებზე“, 1990, გვ. 136; 3. ჯავარი ვაზისა, 1990, №2, გვ. 58; 4. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 438; 5. მ. გონიკაშვილი, იმერეთი XVIII-XIX საუკუნეთა მოგონებები, 1979, გვ. 53; 6. მ. ბუციშვილი, საქართველოს ეკლესიის სოციალურ-პოლიტიკური პოზიცია, 1987, გვ. 18; 7. მ. ბუციშვილი, საქართველოს ეკლესიის სოციალურ-პოლიტიკური პოზიცია, 1987, გვ. 38; 8. იქვე, გვ. 20; 9. დ. გოგოლაძე, ბრძოლა ცარიზმის წინააღმდეგ, საქ. ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 931; 10. მ. გონიკაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; 11. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 931; 12. ერისთავი-შერვაშიძე, ქართველი ხალხის გატარების შესახებ სამახსოვრო წერილი, გვ. 48; 13. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 933; 14. საქ. ისტ. ნარკვ., IV, გვ. 936; 15. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 747; 16. მ. დარჩია, გიგობ რექტორი, გვ. 19; 17. კ. პავლიაშვილი, საქართველოს საეკლესიო 1900-1917 წლებში, 1995, გვ. 23; 18. მ. დურნაშვილი, ქართული ეკლესიის ბედი, ე. „ანთილი“, 1990, №10; 19. გ. თოღლა, XIX ს. ქართული სასოფლებრივ-ეკონომიკური აზრის ისტორიის საკითხები, 1983, გვ. 69; 20. იქვე, გვ. 71; 21. გ. თოღლა, დასახ. ნაშრ., 1983, გვ. 47; 22. კ. პავლიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 33; 23. კათალიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს მოგონებანი, საღვთისმეტყველო კრებული, 1987, №3, გვ. 38; 24. იქვე, 42; 25. იქვე, 42; 26. იქვე, 37; 27. მ. ბუციშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 186; 28. მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 449; 29. „ცნობის ფურცელი“, 1905, №2932; 30. „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 46; 31. კათალიკოს-პატრიარქი კალისტრატე, მოგონება ილიაზე, მნათობი, 1985, №2; 32. „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 46; 33. „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 46; 34. „ჯვარი ვაზისა“, 1987, №1, გვ. 47; 35. ე. ნიკოლაძე, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, ქუთაისი, 1918, გვ. 217-219; 36. ვაზ. „საქართველო“, 1917, №59; 37. ევ. ნიკოლაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 97; 38. ვაზ. „საქართველო“, 1917, №63; 39. ვაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1917, №851; 40. ვაზ. „საქართველო“, 1917, №205; 41. ჯვარი ვაზისა, 1987, №1, გვ. 10; 42. ვაზ. „ჩვენი ქვეყანა“, 1917, №130; 43. ს. კეკელიძე, ქართველი ხალხის ისტორია, 1997, გვ. 249; 44. ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 213; 45. ურნალი „მნათობი“, 1988, №10; 46. სინოდის უწყებათა კრებული, 1927; 47. საღვთისმეტყველო კრებ. 1984, №3, გვ. 213; 48. საქმე №103, საღვთისმეტყველო კრებ. 1984, №3, გვ. 215; 49. ეკლესიის მართვა-გამგეობის დებულება, 1997; 50. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1982, გვ. 154; 51. ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, I, 1996, გვ. 185-203; 52. „ჯვარი ვაზისა“, 1979, №2, გვ. 11; 53. 1881 წლის დეკემბრის „შინაური ჩამოსილება“, ი. ჭავჭავაძე, ტ. V, გვ. 136; 54. ალექსი ბერი (შუშანია), მთავრობა და სარწმუნოება, გვ. 2; 55. ს. ვარდისანიძე, კორიან II, 1984, გვ. 23;

თავი IV

1. ი. კვეტეაძე, II, გვ. 180; 2. გაზ. „ვერია“, 1888, №4; 3. ვ. გოთღაძე, ჯვარი ვაისა, 1981, №3; 4. გეცხია, არქეოლოგიური ექსპედიციებისა შუაგეგები, თბ., ტ. II, 1978, III, 1980; 5. ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები, გვ. 127; 6. სუხბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბიერატონია, 1949, გვ. 58; 7. სოკრატე, ეკლესიის ისტორია I, 20; სოსომენი, ეკლესიის ისტორია II, 7; თეოდორიტი, I, 25; 8. ნ. ჯანაშია, ნარკვევები, გვ. 114; 9. „პატრიარქის ქართლისა“, ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, III; 10. მ. ჩხარტიშვილი, „წინის ცხოვრების“ ფრეკული რედაქციის ბრძოლუცია, „მნათობი“, 1987, №4, გვ. 147-154; 11. იქვე, გვ. 149-154; 12. იანე ჯავახიშვილი, ისტორიის მოსანი, წყაროები და მუოლდები, თხზულებანი, VIII, 1977, გვ. 326; 13. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, 1964; 14. პ. ინგოროვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, №4, გვ. 105-107; 15. გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 40; 16. იუ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 171; 17. კ. კეკელიძე, ეტრულები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, გვ. 192; 18. „ქართლის ცხოვრება“, I, 1955, ტ. II, 1959, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა; 19. კ. ცხ., I, 248, 20. იქვე, გვ. 244; 21. გ. მელიქიშვილი „საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები“, საქართველოს ისტორიის ნარკვ. I, გვ. 52; 22. გ. მელიქიშვილი, ფარნაგანი და ფარნაგანანები ძველ სომხურ საისტორიო წყაროებში, „პატრი“, 1967, №3; 23. იუ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1954, ტ. II, 1958; 24. მ. თარხნიშვილი, საქართველოს ეკლესიის ატოკრეფიის წარმოშობა, „მნათობი“, 1989, №11; 25. გ. მელიქიშვილი, დასახ., ნაშრ., გვ. 64; 26. იუ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 194; 27. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964; 28. იქვე, გვ. 17-64; 29. იუ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, 1979 გვ. 27; 30. ძველი ქართ. აგ. ლიტ. ძეგლ. II, 1967; 31. იუ. ჯავახიშვილი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 142; 32. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლ. II, 1967; 33. ისტორიოგრაფია, საქ. ისტ. ნარკვ. III, 1979, გვ. 410; 34. თ. შაბუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 409; 35. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტორია I, გვ. 263; 36. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 318-364; 37. მ. ლორთქიფანიძე, XI-XII სს. ისტორიის წყაროები, ნარკვ. III, 1979, 70; 38. არსენ ბერი, „ცხოვრება და მოქალაქობა და დეაწლი წმინდისა და ღირსისა დედისა ჩუენისა წინისი“ – ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, 1971 გვ. 45; 39. ნარკვ. ტ. II, თბ. 1959; 40. ნარკვ. III, გვ. 433; 41. საქართველოს სამოთხე“, გამიც. მ. საბინინის მიერ, გვ. 111; 42. ნარკვ. III, გვ. 471; 43. კ. კეკელიძე, I, გვ. 569; 44. მ. საბინინი, ქართული ეკლესიის ისტორია, რუს. ენაზე, სპბ. 1877; 45. საღუთისმეტყველო კრებული, №12, 1981; 46. Салский Митрополит Максим Грузинская церковь и ее автокефалия, ბოთნი, „სოფილოგია“, 1966. თარგმნილი ხელნაწერი რუს. ენაზე; 47. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 2001, გვ. 113; 48. დიდი საღუთისკანონი, 1975, გვ. 545; 49. იქვე, გვ. 546; 50. იქვე, გვ. 546; 51. კ. ცხ., I, გვ. 65; 52. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1987, გვ. 464; 53. იუ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. III, 1982, გვ. 340; 54. სასწაული სვეტიცხოვლისა, ქრინიკები, გვ. 40-69; 55. იუ. ჯავახიშვილი, ტ. III, გვ. 340; 56. იუ. ჯავახიშვილი, ტ. I, 1979, გვ. 269-271; 57. იქვე, გვ. 143; 58. ექვთიმე ბიბრელი, საეკლესიო კანონი კრებული, VI მსოფლიო კრების 33-ე კანონის განმარტება, საღუთისმეტყველო კრებული, №11, 1983, გვ. 37; 59. საღუთისმეტყველო კრებული, №11, 1983, გვ. 59; 60. საქართველოს სამოთხე, 1882, გვ. 632; 61. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 2001, გვ. 140; 62. დიდი საღუთისკანონი, 1975, გვ. 295; 63. საღუთისმეტყველო კრებული, 1987, №1; 64. იქვე, გვ. 134-135; 65. იქვე, გვ. 135; 66. მ. თამარაშვილი, საქართველოს ეკლესიის ისტორია, 1990 წ.

სარჩევი

თავი I

ქართული ეკლესია XVII საუკუნეში

ნმიდა დიდმონამე ქეთევანი – მნათობი საქართველოსი	4
ნმიდა მეფე ლუარსაბ II	23
თეიმურაზ მეფის ბრძოლა „ქართველობისათვის“	29
ტყვეთა სყიდვა	50

თავი II

ქართული ეკლესია XVIII საუკუნეში

ბრძოლა „გამოხსნისა“ და „აღდგომისათვის“	61
ევროპული (კათოლიკური) ორიენტაცია და მისი კრახი	73
ვახტანგ VI-ის რუსული ორიენტაცია და მისი კრახი	84
ვახტანგ VI-ისა და მუხრანელ ბაგრატიონთა დიდი ოჯახის მამულიშვილობა	89
ეკლესიის შინაური ყოფა ანტონ პირველამდე	97
მირონცხებულ მეფეთა ტახტის აღდგენა – „ქართველობის“ გამარჯვება	124
საქართველო „ქართველობის“ გამარჯვების შემდეგ	129
დიდი კათალიკოსის ეპოქა	135
დიდი ღალატი	156
სული ერთობისა	169

თავი III

საქართველოს ეკლესია XIX – XX საუკუნეებში

შესავალი	179
საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება	184
სახალხო აჯანყება ავტოკეფალიის დასაცავად	190
ეპარქიათა გაუქმებით გამოწვეული მძიმე სარწმუნოებრივი შედეგები	193
ავტოკეფალური მოძრაობის დანაშაულები	196
ნმიდა ილია მართლისა და ქართველი მღვდელმთავრების ბრძოლა ავტოკეფალიის აღსადგენად	199
ეკლესია ათეისტების ბატონობის დროს	210
ავტოკეფალური მოძრაობის დაგვირგვინება	222
ეროვნული სახელმწიფოსა და ეროვნული ეკლესიის ურთიერთობა	230

თავი IV

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პერიოდიზაცია

საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პერიოდიზაცია	235
საეკლესიო ისტორიოგრაფია. I პერიოდი (I-XI სს.)	240
II პერიოდი (XII-XVIII სს.)	251
III პერიოდი (XIX-XX სს.)	255